De Afscheiding van 1834 in Zeeland. Deel 1. De Bevelanden en Zeeuws Vlaanderen

Jan Wesseling

bron
Jan Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland. Deel 1. De Bevelanden en Zeeuws Vlaanderen*. Uitgeverij De Vuurbaak, Barneveld 1987

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wess046afsc04_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

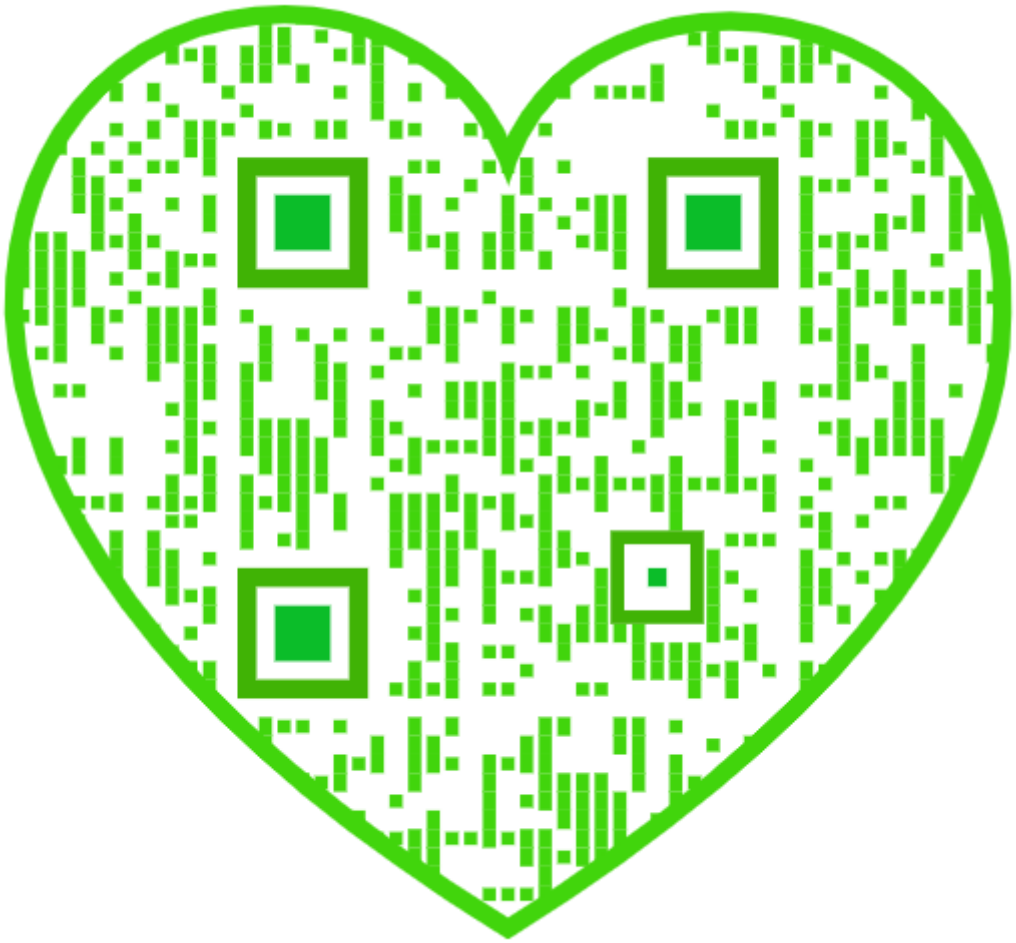

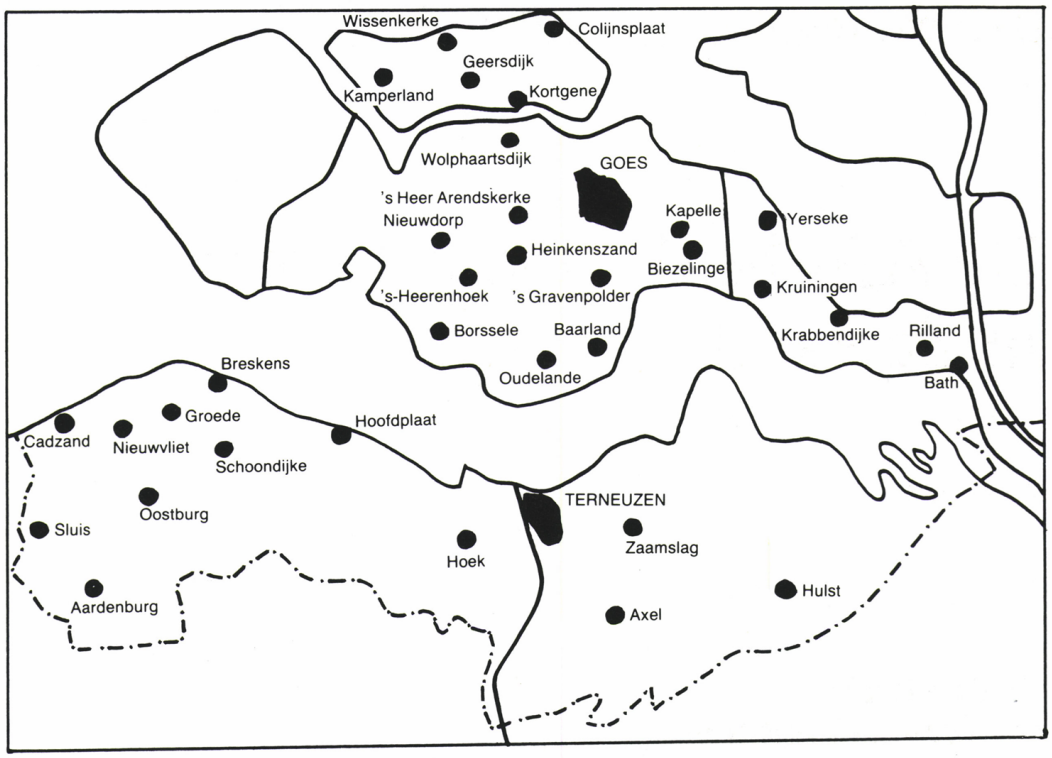
Wissenkerke
Colijnsplaat
Geersdijk
Kamperland
Kortgene
Wolphaartsdijk
GOES
's Heer Arendskerke
Nieuwdorp
Kapelle
Yerseke
Heinkenszand
Biezelinge
Kruiningen
's-Heerenhoek
's Gravenpolder
Borssele
Baarland
Krabbendijke
Rilland
Oudelande
Bath
Breskens
Groede
Hoofdplaat
Cadzand
Nieuwvliet
Schoondijke
TERNEUZEN
Oostburg
Sluis
Zaamslag
Hoek
Hulst
Aardenburg
Axel

Woord vooraf

Nadat we de beschrijving van de *Afscheiding van 1834* in resp. de provincies *Groningen* (3 delen), *Friesland* (eveneens 3 delen) en *Overijssel* (2 delen) hadden voltooid, wenkte ons *Zeeland*, het gewest waarin we 18 jaar werkzaam zijn geweest (Zeeuws-Vlaanderen).

In de hier nu volgende studie hebben we ons beperkt tot een stuk kerkhistorie van Zeeland, namelijk de Afscheiding van 1834 en de geschiedenis van de Afgescheiden kerken in Zeeland in de eerste decennia na hun ontstaan (waarbij we vanzelf ook aandacht hebben gegeven aan de zogenaamde *kruisgemeenten).* Als tijdslimiet is genomen 1869, het jaar waarin de landelijke vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden tot stand kwam. Laatstgenoemde groep had zich in 1838 en volgende 19 jaren van de hoofdstroom van de Afgescheiden kerken gesepareerd.

Toen we met de voorstudie van ons boek begonnen, waren we oorspronkelijk van plan de resultaten van ons archiefonderzoek in één deel te publiceren. Maar het steeds toenemend aantal opgespoorde gegevens vloeide op den duur over de rand van een normaal eendelig boekwerk, zodat we besloten er twee delen van te maken.

In dit eerste deel hebben we de Afscheiding van 1834 op de *Bevelanden* en in *Zeeuws-Vlaanderen* behandeld. De volgende gemeenten komen dan aan bod. Op *Zuid-Beveland: Nieuw dorp, Borssele, Goes, Baarland, Kruiningen-Yerseke, Krabbendijke-Rilland, Wolphaartsdijk, Heinkenszand* en *Kapelle-Biezelinge.* Ook hebben we nog een apart hoofdstuk gewijd aan het korte bestaan van de *Gereformeerde gemeente onder het kruis* te Goes.

Op Noord-Beveland zijn pas in de jaren '60 van de vorige eeuw enige Afgescheiden gemeenten ontstaan: *Colijnsplaat, Geersdijk-Wissenkerke* en *Kamperland.*

Tenslotte komen in *Zeeuws-Vlaanderen* de gecombineerde gemeente *Axel-Neuzen-Zaamslag* (in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen), *Groede-Breskens* (in westelijk Zeeuws-Vlaanderen) aan de beurt, terwijl we ook nog een hoofdstukje hebben geschreven over *Sluis* (eveneens in westelijk Zeeuws-Vlaanderen), waar echter slechts zo'n 20 jaar een mini-gemeente heeft gefunctioneerd.

In een tweede deel hopen we dan de Afscheiding van 1834 op Walcheren, Schouwen-Duiveland, Tholen en Sint Philipsland te behandelen.

Het is hier de plaats een woord van dank te richten tot de volgende

personen: In de eerste plaats de gemeentearchivaris van Goes, L.J. Abelmann, die ons via zijn enthousiaste medewerker A.J. Barth talloze gegevens in fotokopie heeft doen toekomen over de Afscheiding in Goes en in de dorpen op Zuid- en Noord-Beveland.

Dank ook aan L.M. Hollestelle van het Rijksarchief in Middelburg en A.P. Willeboordse van de gemeente Borsele, die ons bij het verzamelen van gegevens zeer behulpzaam zijn geweest.

Dit is een bewijs voor de stelling, dat de historiografie van een bepaalde streek vooruitgebracht kan worden door een doeltreffende samenwerking tussen een 'gedreven', liefst enigszins ervaren historicus en niet minder geestdriftige kenners van de regio, die wegwijs zijn in de archieven. Daarbij kan de nog niet zo lang bestaande fotokopieertechniek een uitnemend hulpmiddel zijn. Dan vormt zelfs de grote afstand tussen b.v. Groningen en Goes geen beslissende belemmering meer.

In de tweede plaats zijn we niet minder dank verschuldigd aan G. Lievaart te Aduard (Gr.), die ons zeer heeft geassisteerd bij het bronnenonderzoek en die ook weer het register van persoonsnamen samenstelde.

Ook willen we hier noemen dr. C. Smits te Haren (Gr.), die een aanzienlijk aantal belangrijke documenten, betrekking hebbende op de erkenning van diverse gemeenten door de overheid, heeft opgespoord in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

Wat Zeeuws-Vlaanderen en dan speciaal het land van Axel betreft, van P.J. Baert te Hoek en R. Willemsen te Biervliet ontvingen we een groot aantal persoonsgegevens van Afgescheidenen uit die regio, terwijl de in oktober 1986 in Axel overleden D.J. Oggel ons in de laatste maanden van zijn leven nog schriftelijk met waardevolle informatie heeft gediend.

Tenslotte mogen we niet vergeten C.J. de Kruijter, archivaris van de Gereformeerde Kerken te Leusden, die met zijn grote kennis van de archivalia, ons steeds op het goede spoor wist te zetten.

In de aantekeningen bij de plaatselijke gemeenten kan de lezer tenslotte nog meer namen vinden van personen, die ons belangrijke inlichtingen hebben verstrekt.

Groningen, januari 1987
De schrijver

[Zuid-Beveland]

Inleiding

In de eerste jaren na de Afscheiding was het in de gemeenten op Zuid-Beveland en Walcheren alles *ds. Budding* wat de klok sloeg. Over de invloed van deze aparte en begaafde dominee - die op 1 april 1836 in Biggekerke met het Hervormd kerkgenootschap brak - is al veel geschreven. Het laatst nog door dr. C. Dekker in zijn instructief boekje *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland* (1986)[1].

Typerend voor ds. Budding was in de eerste plaats zijn sterk mystieke inslag. Hij legde de nadruk op de bevindelijk ervaren persoonlijke omgang met God, geheel in de geest van de schrijvers van de Nadere Reformatie, zoals de *Teellincks, Lodensteijn, Smytegelt, Brakel* e.a. dit hadden gedaan. Maar ook leefde hij sterk bij ingevingen en 'gestalten'. In de tweede plaats heeft hij als vrijgezel - wat hij heel zijn leven is gebleven - zeer sober geleefd op het ascetische af. Om geld gaf hij niet, wel om het gewone volk.

In de derde plaats was en bleef hij een bewonderaar van de oude psalmberijming van *Petrus Datheen*, in 1773 vervangen door de Statenberijming. Hij maakte daar in de eerste jaren van de Afscheiding zelfs een sjibbolet van.[2]

Dat hij van de in 1806 verplicht gestelde Evangelische gezangen weinig moest hebben, zal niemand, die de weerzin van de bevindelijke achterban in de Hervormde kerk van die dagen op dit punt kent - verbazen.

Op een zondag in december 1835 pakte hij in de kerk van Biggekerke die gezangenbundel van de preekstoel en liep er demonstratief mee naar buiten.

Verder was hij een hyper individualist, die een afkeer had van kerkordelijke regels.

Hoezeer het met hem in de Afgescheiden kerken is misgelopen, hebben we uitvoerig beschreven in ons hoofdstuk over *Goes.* In oktober 1839 is hij als provinciaal predikant van Zeeland geschorst.

Er vormden zich toen rond zijn persoon vrije gemeenten, die aanvankelijk grote opgang maakten. Maar in 1860 kwam er een crisis, die grote gevolgen had voor zijn vrije gemeenten. Budding raakte namelijk deerlijk het gereformeerde spoor bijster; onder meer kwam hij tot loochening van de Drieëenheid.

Het veroorzaakte grote verwarring onder zijn volgelingen en velen keerden zich diep ontgoocheld weer van hem af. De Ledeboeriaanse gemeenten op Zuid-Beveland en elders, geleid door *Pieter van Dijke* en *Daniël*

Bakker vingen een deel van de teleurgestelden op. In Goes ontstond in 1866 een Gereformeerde gemeente onder het kruis.[3.]

In 1867 zette Budding zijn nieuwe, anti-gereformeerde opvattingen op papier. Iedereen mocht ze weten. Hij ging - zoals altijd - zijn eigen gang en lag niet wakker van de klagende protesten, die onder zijn vroegere bewonderaars allerwegen opklonken.

In juli 1867 verscheen een artikel in het Chr. Afgescheiden weekblad De Bazuin van de hand van ds. H.J. Maatjes. Deze oud-Groninger schreef, dat hij voor zijn godsdienstige vorming veel te danken had aan ds. Budding in de tijd, dat deze als Chr. Afgescheiden predikant in de stad Groningen had gestaan (1844-1848).

Maatjes formuleerde zijn smartelijke teleurstelling als volgt: 'Nooit zal ik de predikatiën en gesprekken vergeten, waarin gij met bondige Bijbelbewijzen de in Groningen toen zo verguisde orthodoxe leer als waarheid staafdet.

En het is, of ik u nog in het vorige, oude Afgescheiden Kerkgebouw, na bestrijding der leugen en bevestiging der waarheid, met aandrang hoor roepen, hoor vermanen, hoor smeken: "O, houdt u toch aan uwe Geremeerde leer"!' En even verder: 'Hoe zijt gij uit de hemel gevallen; o morgensterre, gij zone des dageraads! hoe zijt gij ter aarde nedergehouwen. Ik neem deze spreuk over u op, mijn oude leeraar en vriend! in eenen anderen geest dan de triomfeerende spotters over Nebukadnezar in Jes. 14. Maar dat de val van u, in deszelfs natuur en uitwerking, veel erger is dan van dezen heidenschen koning - hiervan ben ik met velen levendig overtuigd.'[4.]

Na het wegvallen van Budding was Scholte de raadgevende figuur van de Afgescheiden kerken in Zeeland geworden, zoals hij trouwens eveneens in de provincies Utrecht, Zuid-Holland, zijn vroegere provincie Noord-Brabant en in Beneden-Gelderland veel invloed uitoefende.

Ook hij meende, dat ds. Budding niet als predikant gehandhaafd kon blijven. Ruim één week voor de beslissende vergadering van 23 oktober 1839 - waarin *Budding* zou worden geschorst en waarin ook *Scholte* aanwezig was - schreef laatstgenoemde een brief aan de kerkeraad van Goes. Hierin deelde hij mee, dat Budding de vorige week bij hem in de kerk was geweest, maar al dadelijk na het voorgebed de kerk weer was uitgelopen. Hij (Scholte) was ervan overtuigd, dat er met Budding geen enkel verschil in leer bestond, maar dat deze op de manier waarop hij dit deed, onmogelijk een gemeente 'geregeld' kon bedienen.

Op 11 november 1839 ging er weer een schrijven van Scholte vanuit Utrecht naar de kerkeraad van Goes. Daarin lezen we o.a., dat Buddings vader in 6 weken geen enkel bericht van zijn zoon had ontvangen. Scholte vervolgt dan: 'Ik hoop, dat de Heere hem nog eens redden zal uit de strikken, waarin hij verward is, want mijne ziele is aan hem verbonden, hoewel hij mij zijnen grootsten tegenstander denkt te zijn.' In een ander schrijven geeft Scholte ds. Budding openlijk de schuld van de schorsing. Hij (Budding) 'is onder eene Goddelijke toelating het

middel en de oorzake der scheuring en verdeeldheden in onze provintie' (Zeeland).

Maar een goed jaar later - december 1840 - werd ds. Scholte zelf ook geschorst! Op de synode van Amsterdam, waarop de provincies *Utrecht, Zuid-Holland, Noord-Brabant* en *Beneden-Gelderland* niet waren vertegenwoordigd. Het waren de provincies, die binnen Scholtes invloedssfeer lagen. Het provincialisme leefde toen nog sterk.

Scholte vroeg aan de gemeenten in Zeeland of ze deze schorsing goedkeurden. Van hem was geëist, dat hij als laster zou herroepen wat hij over ds. Van Velzen had gezegd en te erkennen, dat hij schuld had aan de scheuring in de gemeente van Amsterdam (waar Van Velzen stond). Ook moest hij de Dordtse kerkenorde als basis van kerkelijke samenwerking accepteren. Hij was het niet van plan.

Dat het voor de Zeeuwse Afgescheiden kerken moeilijke jaren waren is duidelijk. Eerst Budding weg en kort daarop ook nog Scholte. Namens de classis Zeeland - in Zeeland vielen classis en provinciale vergadering praktisch samen - antwoordde ouderling *Pieter Geense* van Goes, dat ze met hun oordeel eerst zouden wachten, totdat de synodenotulen in druk waren verschenen. Maar toen het gebeurd was, konden ze nog geen duidelijke beslissing nemen. In elk geval wilden ze ds. Scholte niet afvallen.

Waren op de algemene synode van Utrecht in 1837 nog 2 afgevaardigden uit Zeeland aanwezig geweest, het zou tot 1849 duren voordat er op zo'n synode (toen van Amsterdam) weer een vertegenwoordiger van die provincie verscheen, namelijk *ds. C. Steketee* van Nieuwdorp.

Van 1841-1849 hebben de Afgescheiden gemeenten in Zeeland dus buiten het landelijk kerkverband gestaan. Het was iets waarmee de milde ds. C. van der Meulen in Goes echter maar weinig vrede kon hebben. In 1845 stelde hij pogingen in het werk om 'vereeniging met de gansche kerk' te bereiken en vroeg aan de even zachtmoedige ds. Los in Rotterdam hem te helpen. Het liep toen uit op een briefwisseling tussen de provinciale synoden van Zuid-Holland en die van Zeeland.

Erg toeschietelijk waren de Zeeuwen nog niet. Want 'verenigen' op basis van de Dordtse kerkenorde en het aanvaarden van de besluiten van de Amsterdamse synode van 1840 (inbegrepen de schorsing van ds. Scholte), het was te veel van hen gevraagd.

We moeten ook niet vergeten, dat in 1845 de volgende predikanten in de Afgescheiden kerken van Zeeland stonden: *W. Gardenier* (Wolphaartsdijk), *H.G. Klijn* (Middelburg), *C. van der Meulen* (te Goes, die ook nog enige andere gemeenten bediende), *C. Steketee* (Nieuwdorp) en *A.C. Tris* (Groede). De eerste vier waren door ds. Scholte opgeleid, Tris door ds. Brummelkamp.

Maar enige jaren later - Scholte, Klijn en Van der Meulen zaten toen al in Noord-Amerika - keerde Zeeland gelukkig toch weer terug in het landelijk kerkverband, op grond van de Dordtse kerkenorde.[5.]

En hoe is het verder gegaan? We laten het ds. C. van der Meulen zelf zeggen. Nadat hij in 1847 afscheid van zijn gemeente in Goes had geno-

men wegens emigratie naar Noord-Amerika, keerde hij 22 jaar later als afgevaardigde van de Dutch Reformed Church nog eenmaal in zijn oude vaderland en zijn oude provincie Zeeland terug. Het was ter gelegenheid van de algemene synode van *Middelburg* in juni 1869 gehouden, op welke synode de heuglijke vereniging van Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden tot stand kwam. Hoe genoot ds. Van der Meulen!

In de eerste week van juli woonde hij ook nog eens een provinciale vergadering in Goes - zijn vroegere gemeente - bij. Hij wist niet wat hij zag. ‘Een vergadering van 16 leraren met een schare van ouderlingen, samen 53 in getal.’ Vroeger, in 1841 ‘was ik er alléén als leraar’. In die tijd lag het volk door het weglopen van Budding ‘aan de grond’. ‘En nu zijn ze gegroeid tot 3 dassen!’

Was er groter en blijder tegenstelling denkbaar?

Eindnoten:

1. Zie ook Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 60-67 (Haarlem 1984).
2. C. Dekker, a.w. 22.
3. ibidem, 75.
4. *De Bazuin*, 19 juli 1867.
5. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel VII, 80-83.

I *Nieuwdorp*

A. De periode 1835-'50

Nieuwdorp lag in de burgerlijke gemeente 's Heer Arendskerke in de Zuid-Kraayertpolder, niet ver van het Sloe, het water, dat vroeger Zuid-Beveland en Walcheren scheidde.

Op het grondgebied van deze agrarische gemeente lag als belangrijkste kern 's Heer Arendskerke of het Oudedorp. Het Nieuwedorp is later ontstaan, zoals de naam al aangeeft.

In de tijd van de Afscheiding telde de burgerlijke gemeente ongeveer 1690 inwoners, van wie er 1050 Hervormd waren, 460 Rooms-Katholiek en 180 Chr.Afgescheiden. Deze laatsten vormden in *Nieuwdorp* een zelfstandige gemeente met een eigen predikant (in 1842 daar gekomen).

Het hoofddorp 's Heer Arendskerke ligt 6 km ten westen van Goes aan de vroegere straatweg Goes-Sloe.[1.] Thans behoort Nieuwdorp tot de gemeente Borsele.

In de zomer van 1836 was de jonge ds. Budding (26) op bezoek geweest bij de wed. *Aagje Onderdijk-Minnaar*[2.] op haar hofstee in 's *Heerenhoek*, gelegen in het westen van Zuid-Beveland. Ze zou zich in 1836 afscheiden van de Hervormde gemeente 's Heerenhoek-Nieuwdorp. Natuurlijk waren in het gezelschap geestelijke en kerkelijke zaken besproken. Want Budding - toen officieel geen Hervormd predikant meer in Biggekerke - was niet gewoon zijn kritische en aparte kijk op de gang van zaken in het Hervormd kerkgenootschap voor zich te houden. En de in het land zich uitbreidende Afscheiding - in 1834 in Ulrum in Groningerland begonnen - had eveneens Zeeland aangeraakt.

Dat het daar in 1835 ook op Zuid-Beveland onrustig werd, bewijst een geschreven document, te vinden in het archief van de Gereformeerde kerk te Nieuwdorp. Het is van de hand van de plaatselijke predikant *Christiaan Steketee*, die bijna 40 jaar zijn gemeente te *Nieuwdorp* heeft verzorgd (1842-'82). In hoofdzaak geeft het de belangrijkste feiten uit de geschiedenis van die gemeente gedurende de eerste decennia (tot 1868). Met het doel ‘om in gedachtenis te houden het gene de Heere, te Nieuwdorp onder 's Heer Arendskerke, tegen alle menselijke gedachten heeft believen daar te stellen’. 't Is plechtig gezegd, maar wel duidelijk.[3.] Op de eerste pagina lezen we al, dat er vooral in het begin van 1835 vele mensen ‘tot den Heere bekeerd (werden), waardoor de oude(n) opgewekt en de *gezelschappen* of *bijeenvergaderingen, die van overlang gestaakt waren geweest*[4.], wederom een aanvang begonnen te nemen, zoo dat vele huizen tot kleine kerken werden gemaakt’.

Dit is een belangrijke notitie, want hier constateren we dus een opleving van de conventikels. Dat de bezoekers daarvan de officiële kerkdiensten in de Hervormde kerk van 's Heerenhoek-Nieuwdorp links lieten liggen mogen we gerust aannemen.

Met hun predikanten hadden de inwoners van *'s Heerenhoek* en *Nieuwdorp* het in die tijd niet zo best getroffen.[5.] Integendeel. De eerste werd in

1809 wegens dronkenschap ontslagen, enkele jaren later na schuldbelijdenis weer aangenomen, heeft in 1829 zijn ambt neergelegd, niet vrijwillig, maar om een tweede afzetting te voorkomen.

De tweede, in 1830 gekomen, is in 1846 afgezet op grond van ‘dikwijls herhaalde dronkenschap zelfs bij de openbare Godsdienstoefening’[6].

Maar het wangedrag van enkele Hervormde predikanten zou op zichzelf niet tot Afscheiding hebben geleid. De diepere oorzaak daarvan was echter het groeiend verzet tegen het loslaten van de gereformeerde belijdenis.

Wie niet meer in de Hervormde kerk kwam, om wat voor reden dan ook, had niet zoveel kwaad te vrezen. Maar anders werd het, toen na een aarzelend begin in 1835, op vele plaatsen in 1836 de conventikels werden omgezet in officiële gemeenten, geleid door een kerkeraad. Dit werd namelijk door de overheid - al of niet geadviseerd door Hervormde predikanten en instanties - als een brutale uitdaging ervaren. Met als gevolg dat de rechterlijke macht in actie en tot veroordelingen kwam. Om maar niet te spreken over de algemene opinie, die de Afgescheidenen in de regel beslist vijandig gezind was. Vooral in 1836 met daarin de september- en oktobermaand als piek, was de activiteit van de rechtbanken in het hele land het grootst. Wat niet wil zeggen, dat daarna een stilte viel. Pas na 1840 - toen Willem II koning was geworden - zou het rustiger worden.

Op 3 september 1836 sprak de rechtbank van eersten aanleg te Goes haar eerste vonnis uit tegen een Afgescheiden bewoner van Zuid-Beveland. Dit was de 46-jarige korenmolenaar *Izak Naeye Azn.*, geboren te Biervliet, wonende te 's Heerenhoek (niet ver van Nieuwdorp). Zijn zus Dina was met de zo befaamd geworden Afgescheiden landbouwer *Jannis van de Luijster* te *Borssele* getrouwd.

Dat vonnis had als oorzaak: kort voor 26 mei was Naeye in de stad Goes de bekende, toen op Walcheren wonende oefenaar *Johan Willem Vijgeboom* tegengekomen en had deze uitgenodigd in 's Heerenhoek een oefening te houden. Vijgeboom stemde toe; als datum werd afgesproken *donderdag 26 mei 1836.*

Het ging door. Op die dag leidde *Vijgeboom* bij Naeye thuis in 's Heerenhoek een godsdienstige samenkomst met een ‘aanzienlijke schare toehoorders’. Maar deze actie ging hem wel *ƒ* 100,- boete kosten; Naeye kwam er met *ƒ* 8,- af. Het was de eerste beboete samenkomst van Afgescheidenen op Zuid-Beveland (3 september '36).

Die oefening door Vijgeboom op bovengenoemde 26 mei '36 in het naburige 's Heerenhoek gehouden, heeft op de Nieuwdorpers inspirerend gewerkt.

Op de eerste pagina van het notulenboek van de kerkeraad lezen we, dat Christiaan Steketee Jaczn., kleermaker te Nieuwdorp, de Afgescheidenen begon te organiseren. Er wordt zelfs een datum genoemd: 30 april 1836. Dit zal betekenen, dat hij toen in zijn woning godsdienstige samenkomsten ging leiden.

In het manuscript (‘gedachtenis’) hierboven al eerder genoemd, staan de

beweegredenen als volgt geformuleerd: ‘Den 30 April begon de Heere alhier zijn volk krachtiglijk uit de gemeenschap te leiden van hen die zich wel met den naam van de gereformeerde kerk bedekken, maar die zich des niet tegenstaande in *leer, tucht* en *dienst* anti-gereformeerd openbaar maakten, gelijk dit uit de afzetting van regtzinnige Leeraars ... klaarlijk blijkt.’

Het kerkplein te Nieuwdorp ca. 1910, met de Gereformeerde Kerk.
Foto: G.A. Goes.

Het aantal bezoekers van de huisgodsdienstoefeningen nam in korte tijd zo sterk toe, dat besloten werd op *27 mei* twee opzieners te kiezen en iemand die ‘aanteekening’ zou houden van het verhandelde. Gekozen werden *Christiaan Steketee* (natuurlijk) en *P. van Westen* en tot scriba *W. de Jager.* Nu is het kiezen van ambtsdragers nog niet hetzelfde als hen bevestigen. En voor dit laatste moest bovendien een predikant komen. Gelukkig was die beschikbaar, namelijk *H.J. Budding*, die toen op Walcheren zijn domicilie had, maar ook op Zuid-Beveland druk in de weer was, ja, waar niet al.

Op zaterdag 3 september had hij gelegenheid naar Nieuwdorp te komen. Steketee c.s. profiteerden in dubbel opzicht van zijn komst, want er werd niet alleen ‘tot onderlinge stichting gesproken’, maar ook overgegaan tot een nieuwe verkiezing van ambtsdragers. Op hun eigen verzoek trouwens. Niet dat er bezwaren tegen de al gekozenen waren ingebracht, maar omdat het aantal Afgescheidenen inmiddels sterk gegroeid was. De uitslag was: *Steketee* en *Van Westen* opnieuw tot ouderlingen gekozen, en *W. de Jager* en *W. Dekker* tot diaconen. En de volgende dag kon de instituering plaats vinden. Aan de totstandkoming van de Afscheiding in Nieuwdorp heeft ongetwijfeld *Christiaan Steketee Jaczn.* de

grootste stoot gegeven. Zijn naam wordt zelfs met ere genoemd in ‘Levensberichten van Zeeuwen’[7].

Daarom geven we hier enige levensbijzonderheden over die Nieuwdorper ouderling. Volgens Nagtglas verdient deze eenvoudige man in herinnering te blijven ‘als een eigenaardig type uit het Zeeuwse volksleven’, die in zijn kring een man van betekenis is geweest. Hij was afkomstig uit de kleine boerenstand en werd op 10 september 1782 in *Borssele* geboren als zoon van *Jacob Steketee* en *Cornelia Maas.* In zijn jeugd ondervond hij aan den lijve wat armoede en ontberingen betekenden, zeker in de Franse tijd. Hij herinnerde zich nog heel goed die kwade dagen, toen de tarwe *f* 20,- en de aardappels *f* 6,- de zak kostten en de suiker voor de gewone man haast onbetaalbaar was; daarbij kwam nog, dat burgers en boeren aan vreemde soldaten de kost moesten geven. Graag vertelde hij, dat hij *Napoleon* eens had gezien, toen deze op een wit paard gevolgd door een groep officieren, tijdens een inspectie over de zeedijk bij *Borssele* reed (in 1811 is Napoleon in Nieuwdorp geweest).

Toen Steketee ongeveer 23 jaar was, kwam hij als ‘boerenkleermaker’ in *Nieuwdorp* wonen, in die dagen nog een gehucht in de Zuid-Kraayertpolder in de burgerlijke gemeente 's Heer Arendskerke (1805). Het volgend jaar - juli 1806 - trouwde hij met *Maatje Hoebeke* (die hij in 1824 door de dood verloor).

‘Hoewel hij een eenvoudig, stil man was, schijnt hij een buitengewone invloed in zijn kring te hebben uitgeoefend, en het is voornamelijk aan zijn rustige werkzaamheden en kalme bemoeiingen te danken, dat een vergeten afgelegen gehucht tot een vrij aanzienlijk kerkdorp is geworden.’[8]

In zijn geschiedkundig overzicht van de Geref. kerk te Nieuwdorp schrijft Chr. Melse nog: ‘Vader Christiaan Steketee, die in de wandeling familiair “het ouwe Kersaentje” (Christiaantje) genoemd werd, was de raadsman en toevlucht van ieder. Zijn kleermakerij werd dagelijks door ontwaakten en heilbegerigen bezocht. Daar kon men zijn hart uitstorten en troost en leiding ontvangen.’[9]

Na veel strijd scheidde de weduwnaar Steketee zich op 30 april 1836 af met zijn beide dochters Cornelia en Pieternella en zijn broer Cornelis Steketee, niet van de Gereformeerde kerk, maar van het Hervormd genootschap, dat in de plaats van die kerk was gekomen.[10] Vanaf de stichting van de Afgescheiden gemeente van Nieuwdorp in september 1836 tot zijn dood in 1864 heeft hij deze als ouderling gediend.

Er bestaat van hem een geschriftje, in 1883 uitgegeven met een voorwoord van Cornelis Steketee Czn., zijn kleinzoon, toen predikant te Veere. Het is getiteld: ‘*Een boekje voor mijn hart en wandel* (bevattende eene bekeeringsgeschiedenis uit vroeger tijden 1782-1824) nagelaten door Christiaan Steketee, geboren te Borssele, 10 September 1782, overleden te Nieuwdorp, 12 September 1864. (F.P.D'Hui-Middelburg 1884)’.

De kleinzoon kon zich zijn grootvader nog voorstellen: ‘...ik zie hem nog gaan, den ouden eerwaardigen grijsaard, groot en kloek van ge-

stalte en nog ongebogen, ofschoon reeds over de tachtig jaren, zooals hij, leunende op een stok, over het dorpje heenwandelde.'

Het 138 pagina's tellend boekje bevat in taalkundig enigszins gekuiste vorm de op schrift gestelde geestelijke ervaringen en levensherinneringen, zoals de oude Steketee die omstreeks 1819 had genoteerd. Van dat boekje heeft S.S. Goslinga een uitvoerige samenvatting gegeven in *Christiaan Steketee (1782-1864) en zijn geslacht* (gestencild; het 'Ten geleide' is gedateerd Rotterdam, sept. 1961).

Instituering 4 september 1836

Zondag *4 september 1836* is voor de Afgescheidenen in *Nieuwdorp* en directe omgeving een historische datum geworden, want op die dag is de eerste Afgescheiden kerk op Zuid-Beveland gesticht. Via een procesverbaal weten we zelfs precies bij welke gelegenheid en waar dit is gebeurd, namelijk in de schuur van *Boudewijn Nieuwenhuyse*, een 50-jarige landbouwer, geboren in Kruiningen, maar toen wonende op een hofstede in de Oude Kraayertpolder onder 's Heer Arendskerke. Volgens A. de Smit lag deze boerderij even ten noorden van de later aangelegde spoorlijn bij de Anker veer se dijk.[11.]

Het valt op, hoe vaak in het hele land een Afgescheiden gemeente is geïnstitueerd in een boerenschuur. Eigenlijk is dit wel te begrijpen, want daar had men de ruimte. In de kom van het dorp stonden immers in de regel maar kleine huisjes. Een element, dat ook niet vergeten mag worden, is, dat men buiten het dorp gemakkelijker zijn gang kon gaan en daar niet zoveel last had van de dorpsgeest, die - nieuwsgierig als altijd - de Afgescheidenen meestal vijandig gezind was. Daar komt nog bij, dat landbouwers door hun positie gewend waren enige leiding te geven, althans vergaderruimte tot hun beschikking hadden, en daardoor in de gelegenheid waren een initiatief - waarbij een betrekkelijk groot aantal mensen betrokken was - te doen uitvoeren.

Zo was hij die eerste zondag in september '36 naar de boerderij van *Boudewijn Nieuwenhuyse* gegaan om in diens schuur een godsdienstoefening te leiden en een kerkeraad te bevestigen.

Wanneer het op een polderweg ineens opvallend druk wordt, dan blijft zoiets natuurlijk niet onopgemerkt en ieder dorpeling vraagt zich nieuwsgierig af: wat is er aan de hand? Daarom had burgemeester De Fouw 's middags zijn veldwachter Willem de Witte opdracht gegeven bij Nieuwenhuyse poolshoogte te nemen en rapport uit te brengen. Toen deze de schuur binnenkwam, was het er vol, naar zijn schatting wel 400 à 500 (!) mensen, zowel mannen als vrouwen, van alle kanten samengestroomd.

In zijn proces-verbaal noemde hij de namen van belangstellenden uit *Yerseke, 's Gravenpolder, Wolphaartsdijk, Borssele, Goes, Heinkenszand, Wissekerke* (bij 's Heer Hendrikskinderen), *Kloetinge* en *'s Heerenhoek.* De meesten kwamen uiteraard uit de burgerlijke gemeente *'s Heer Arendskerke*,[12.] waartoe ook Nieuwdorp behoorde.

In zijn proces-verbaal noteerde hij ook, dat bij zijn binnenkomst in de

schuur ds. Budding, gewezen Hervormd predikant van Biggekerke, zittend in een stoel op een boerenwagen op de dorsvloer, net bezig was een preek te houden. In die middagsamenkomst waren 2 kinderen gedoopt, resp. van *Gerard Otte* en *Adriaan van Antwerpen*, beiden uit 's Heer Arendskerke. Terwijl in diezelfde middagdienst door ds. Budding tot *ouderlingen* waren bevestigd:

Wisse Dekker, landman, zoon van François, 50 jaar, geboren Meliskerke, wonende te 's Heer Arendskerke[13].

Willem de Jager, landman, zoon van Gillis, 48 jaar, geboren Eversdijk gemeente Kapelle, wonende te 's Heer Arendskerke.

En tot diakenen: *Christiaan Steketee*, kleermaker, zoon van Jacob, 54 jaar, geboren te Borssele, wonende Nieuwdorp.

Piet er van Westen, boerenarbeider, zoon van Dirk, 63 jaar, geboren Koudekerke op Walcheren, wonende Nieuwdorp.

De eerste ouderlingen en diakenen waren dus niet aan de jonge kant.

Ongeveer 7 uur 's avonds was de laatste dienst afgelopen; bij de uitgang van de schuur was nog een deurcollecte gehouden. De veldwachter rapporteerde tenslotte, dat hij geen enkele ‘storing van de openbare orde’ had bespeurd.

Het woord was nu aan de rechtbank te Goes. Deze veroordeelde ds. Budding tot *ƒ* 100,- en Nieuwenhuyse tot *ƒ* 50,- boete, terwijl de 4 nieuwe kerkeraadsleden elk *ƒ* 25,- kregen te betalen. Daarbij kwamen nog de proceskosten, ook een klein kapitaaltje, namelijk *ƒ* 14,25.[14] Nee, het was toen werkelijk niet zo gemakkelijk en voordelig om bij de Afgescheidenen te horen.

Drie dagen later - woensdag 7 september '36 - preekte ds. Budding al weer in Nieuwdorp, nu in de herberg van *Gerard Otte*, 40 jaar, wonende in Nieuwdorp. De preek had tot tekst Marcus 10:26 en 27: ‘En zij werden nog meer verslagen, zeggende tot elkander: Wie kan dan zalig worden? Doch Jezus, hen aanziende, zei: Bij de menschen is het onmogelijk, maar niet bij God; want alle dingen zijn mogelijk bij God.’

Veldwachter Willem de Witte moest opnieuw in actie komen. Hij maakte proces-verbaal op en het vonnis werd: *ds. Budding ƒ* 100,- en *Gerard Otte*, die zijn herberg beschikbaar had gesteld *ƒ* 50,- boete. De 4 kerkeraadsleden kregen elk weer *ƒ* 25,- te betalen. Het waren de ouderlingen *Chr. Steketee* en *Pieter van Westen* met de diakenen *Wisse Dekker* en *Willem de Jager.*

Door deze pijnlijke ervaringen wat terughoudender geworden, besloot men voortaan met niet meer dan 20 personen bij elkaar te komen. Het kwam er op neer, dat men nu huisgodsdienstoefeningen ging houden en op particuliere adressen samenkwam. Dit preeklezen vond in Nieuwdorp plaats bij Steketee of Van Westen aan huis. In de Noord-Kraayertpolder was een boerderij het punt van ontmoeting en in 's Heer Arendskerke de woning van Arie van Mel.[15]

Ruim 15 maanden later zou er nog eenmaal een veroordeling worden uitgesproken over een lid van de gemeente Nieuwdorp. Gerard Otte had op *14 januari '38* ds. Budding weer in zijn herberg laten preken.

's Morgens preekte hij over Hebr. 13:4 (eerste gedeelte), 's middags over het tweede deel van dezelfde tekst en 's avonds had hij Lucas 9:57-62 behandeld.

In die samenkomsten waren op verzoek van ds. Budding geen kerkeraadsleden aanwezig geweest. Hij had namelijk laten weten, dat ze, wanneer ze van plan waren eventuele boeten te betalen - en dat waren ze - beter deden thuis te blijven. Daardoor zouden ze minder kwaad doen dan door te komen. Want hijzelf was principieel tegen het betalen van dergelijke boeten. Zijn advies had echter ouderling Pieter van Westen niet bereikt, want deze was wel de herberg van Otte binnengegaan en daar toen maar gebleven. Of hij ook een kerkdienst heeft meegemaakt, durven we niet te beslissen. In elk geval komt zijn naam niet voor in het vonnis, dat de rechtbank te Goes nog geen twee weken later uitsprak.[16.]

Het luidde:

Huibert Jacobus Budding, zoon van Willem, 28 jaar, geboren Rhenen, wonende Middelburg, Herder en Leeraar in de Gereformeerde kerk	*ƒ* 100,-boete
Geerard Otte, zoon van Jan, 41 jaar, geboren Ellewoutsdijk, wonende Nieuwdorp gemeente 's Heer Arendskerke, herbergier	*ƒ* 100,-boete

De proceskosten bedroegen *ƒ* 2,99.

Weigerde ds. Budding de *ƒ* 100,- te betalen, Otte was op dit punt helemaal eensgeestes met hem. Aanmaningen maakten hem niet soepeler. Hij ging tot het uiterste en liet het aankomen op een publieke verkoop van zijn goederen, die in elk geval *ƒ* 351,- inclusief vervolgingskosten moest opleveren. Tot deze som waren de nog niet betaalde boeten - volgens de notulen - inmiddels opgelopen. Het eerst werd door de deurwaarder een koe geveild. Otte bood *ƒ* 351,- het te innen bedrag - en dus was de verkoping meteen afgelopen. Formeel had Otte geen boete betaald voor het houden van godsdienstoefeningen![17.]

Enkele keren kwam het voor, dat in zo'n dienst één of twee kinderen werden gedoopt, resp. in juni en augustus 1837 en januari '38. Maar dan moest natuurlijk *ds. Budding* wel beschikbaar zijn. Hij was in '37 provinciaal predikant voor Zeeland geworden en in de verre omtrek was toen geen andere dominee te vinden. Het zal er in de huiskamer (of grote boerenkeuken?) wel wat primitief zijn toegegaan, zonder een mooi doopbekken of zo, maar het was een wettige bediening van het sacrament en daar ging het om.

Helaas verdween ds. Budding in januari 1839 uit eigen vrije wil uit de Afgescheiden kerken en maakte dit op de volgende wijze kenbaar: Op de provinciale vergadering van 30 januari '39 bij hem aan huis gehouden verscheurde hij zijn beroepsbrief en gooide de stukken op het vuur. Hij wilde blijven bij de oude psalmberijming van Datheen en wenste beslist geen invoering van de nieuwe psalmberijming van 1773 (die dus niet meer zo nieuw was). Ook van het bij de Koning aanvragen van vrijheid van godsdienstoefening moest hij niets hebben. In o.a. het hoofdstuk over Goes hebben we daarover nader uitgeweid.

De Zeeuwse gemeenten - plotseling herderloos geworden - bleven ontredderd achter. ‘Echter heeft de Heere Zijne gemeente niet verlaten, maar in tegendeel zijn woord bevestigd: Ziet ik ben met u enz.; dezelve bleef vereenigd voortgaan, onder besef dat Gods kracht in hare zwakheid volbragt zoude worden; dikwijls vermeenigvuldigde ook de Heere Zijne vertroosting, voornamelijk in de bijeenverzamelingen der gemeente op Zijnen H. dag.’[18.]

Maar altijd hing als het zwaard van Damocles boven het hoofd van de gemeente de dreiging door de justitie beboet en vervolgd te worden. Daarom werd besloten bij de Koning erkenning als zelfstandige gemeente in de burgerlijke maatschappij aan te vragen. En zo ging op 29 april 1839 een ‘Adres’ naar Den Haag. Het was in het gemeentehuis getekend door 62 leden van de gemeente, in het bijzijn van burgemeester L. de Fouw.

Van deze 62 ondertekenaars waren niet minder dan 15 analfabeet: ze konden dus niet lezen of schrijven en tekenden met een kruisje, waarachter een ambtenaar van het gemeentehuis dan zette: Dit handmerk is gesteld door... (volgt de naam).[19.]

Omdat een antwoord uitbleef, werd op 12 februari '40 een tweede ‘Adres’ opgesteld, nu getekend door 101 personen. Het werd 6 dagen later verzonden. Weer geen antwoord. Toen men informeerde, waarom er toch geen reactie op de ingezonden verzoekschriften kwam, kreeg men te horen, dat de burgemeester eerst waarborgen wenste, dat de Afgescheidenen hun leraars, armen enz. zélf konden onderhouden.

De maatschappelijke status van de Afgescheidenen in Nieuwdorp had hij als volgt getypeerd: Een deel van de aanvragers behoorde ‘tot de meer gegoede klasse van ingezetenen (die) als eigenaren van boerebedrijven of andere vaste panden, of in andere betrekkingen een ordentelijk inkomen bezitten’.

Ook waren zij ‘voor het tegenwoordige volijverig... in het bijdragen der benoodigde fondsen tot instandhouding van hetgeen zij wenschen opterichten’.

Maar aan de andere kant viel het niet te ontkennen, dat een ander deel van de aanvragers bestond ‘uit arbeiders en minvermogende ingezetenen’. Daarom was het moeilijk zo niet onmogelijk aan te geven ‘of de meer gegoeden op den duur, in dien staat zullen blijven’.[20.]

Terloops merken we hier op, dat de stelling, dat de Afgescheidenen bijna altijd tot de kleine luyden behoorden, niet opgaat. In agrarische gebieden waren het soms welgestelde landbouwers, die het voortouw namen.

Om de bovengenoemde twijfel op te heffen ging er op 29 juli '40 een stuk naar de burgemeester, waarin de verlangde waarborgen werden gegeven. Het was ondertekend door 15 gemeenteleden[21.]. De namen van deze ‘borgen’ waren de ouderlingen *Christiaan Steketee, Pieter van Westen en Willem de Jager*, met de diakenen *Wisse Dekker* en B. *Nieuwenhuyze.* Verder de kapitaalkrachtige lidmaten *W. Lukasse, Joh.*[s]

Boone, Jan Simonse, Leendert Derto, Jac. op 't Hof, M. Kuyper jr., H. op 't Hof, Pieter de Maaker, Willem Kakebeeke en *Johannes Proos.*

Erkenning

Pas bij *K.B. van 2 juli 1841 no 255* kwam de *erkenning* af. Het verzoekschrift daartoe is nu door 59 personen ondertekend geweest. Het *reglement* was gelijk aan dat van Utrecht. Men kerkte in de daartoe afgestane woningen van *Willem Kakebeeke* Litt. A no 68 en van *Willem de Jager* Litt. C no 16, beide te 's Heer Arendskerke. De boerderij van Willem de Jager bestaat nog altijd, al is het zo dat de erbij staande woning uit ca 1900 dateert. Kortgeleden is ook de boerenschuur vernieuwd. De naam van de hoeve is Banda Neira. Ze staat dicht bij het tegenwoordige dorp Lewedorp.[22.]

De prille en kwetsbare gemeente van Nieuwdorp had het in de jaren 1839 en '40 - na het verdwijnen van ds. Budding - zwaar te verduren en ‘scheen door allerlei ellende overweldigd te zullen worden’.

De dichtst bijzijnde predikant was in 1840 *ds. C. van der Meulen* van Middelharnis. Men besloot hem eens uit te nodigen om in Nieuwdorp te komen preken en de sacramenten te bedienen. ‘Tot aller blijdschap’ nam hij de uitnodiging aan. En op dinsdag 16 juni '40 verscheen hij in Nieuwdorp om daar bij de landbouwer *Willem Lukasse*[23.] aan huis te preken en enkele kinderen te dopen. De beide vorige dagen had hij kerkdiensten in de stad Goes en in andere plaatsen geleid. In Nieuwdorp liep de dienst zonder moeilijkheden af, omdat ze op een gewone doordeweekse dag was gehouden en het nieuws daarvan te laat bekend was geworden om er de veldwachter nog op af te sturen.

Het volgend jaar (1841) arriveerde *ds. Van der Meulen* op donderdag 18 maart weer in Nieuwdorp, waar hij nu in de schuur van *Willem de Jager* in enige godsdienstoefeningen voorging. In deze dienst bevestigde hij de gastheer W. de Jager als ouderling en B. Nieuwenhuize als diaken, doopte twee kinderen, terwijl er bovendien een aantal personen als lidmaten werd ‘aangenomen’, onder wie *Dirk van Westen, Jan Versijs* en *Marinus Lukasse* met vrouw en kinderen.

Op zondag 27 juni '41 preekten op diezelfde hofstede 's morgens student *A.J. Betten2*[24.], 's middags student *Steketee*, de zoon van de ouderling en 's avonds weer student Betten. Ze studeerden beiden bij ds. Scholte in Utrecht.

Een eigen kerkgebouw

Had de gemeente van Nieuwdorp 2 juli '41 de erkenning door de koning ontvangen - zoals we al zagen - enkele dagen later kreeg ze ook toestemming een kerk te bouwen ‘op het plein van het Nieuwedorp’ en wel ‘aan de noordzijde der Vate’ (drinkplaats voor vee).

Men zette vaart achter het werk. Nog diezelfde maand juli werd de bouw van het kerkje[25.] aanbesteed en gegund aan M. Proos voor *ƒ* 3800,-. Met het binnenwerk en met alles wat er nog bijkwam bedroe-

gen de kosten ruim *f* 5000,-. Men hoefde echter voor niet meer dan *f* 3600,- te lenen, omdat uit eigen middelen de rest kon worden betaald. Bij het bouwen van een nieuwe kerk behoort met enige plechtigheid een eerste-steenlegging plaats te vinden. De Nieuwdorpers hielden het echter sober en Steketee vermeldt in zijn 'gedachtenis' alleen, dat *Jacob de Jager*, het zoontje van ouderling Willem de Jager, die eerste steen heeft gelegd en op 1 september '41 elk van de 4 ouderlingen 'een blauwe hoeksteen'. In het notulenboek van de kerkeraad staat dat als volgt aangegeven (met de windrichting erbij)

1 Christiaan Steketee, oud 58 jaar, N.W.
2 Pieter van Westen, oud 68 jaar, Z.W.
3 Willem de Jager, oud 53 jaar, Z.O.
4 Wisse Dekker, oud 55 jaar, N.O.

Terwijl de Nieuwdorper Afgescheidenen bezig waren hun kerkje te bouwen[26.], beseften ze natuurlijk terdege, dat bij een kerk een herder en leraar behoort. Maar hoe die te krijgen? Nu verkeerden ze in de gelukkige omstandigheid, dat de zoon van ouderling Steketee bij ds. Scholte in Utrecht voor predikant studeerde. We hebben het hierboven al gezegd. Zouden ze die alvast niet voor zichzelf kunnen reserveren?

Na lang met deze gedachte te hebben gespeeld, riep de kerkeraad op 17 oktober '41 een gemeentevergadering samen, waarin ieder vrijuit een naam mocht noemen van iemand, die men graag als dominee in Nieuwdorp zag. Op één na brachten alle aanwezigen hun stem uit op student Christiaan Steketee Czn., hun oud-dorpsgenoot, die op 13 december '39 voor studie van Nieuwdorp naar Utrecht was vertrokken.

De kerkeraad zelf had van te voren al gestemd, 'hoewel verborgen', staat er in de 'gedachtenis' bij. Het ging immers over Steketees zoon! En ze wilde de stemming niet beïnvloeden.

De ene tegenstemmer had nu ook geen enkel bezwaar meer en zo werd *Christiaan Steketee* - hoewel hij nog student in Utrecht bij ds. Scholte was - tot herder en leraar in zijn geboortedorp beroepen.[27.] Het handschrift van de beroepsbrief is dat van ouderling Willem de Jager. Steketee jr. schreef terug, dat 'hij hun niet wantrouwde in hun schrijven en niets op de roeping had aan te merken', maar toch niet kon besluiten het beroep aan te nemen, voordat hij de zaak rijper overwogen had en met alle gemeenteleden persoonlijk gesproken had. Met dit doel kwam hij begin december '41 naar Nieuwdorp en zocht zoveel mogelijk de leden van de Afgescheiden gemeente op. Daarna maakte hij de balans op en 'verklaarde hij zijne eigene toestand onder dat alles; als ook de groote onbekwaamheid, die hij in zich bevond voor den H. dienst, waar toe hij geroepen was; waarop hij de gemeente nogmaals ernstig vraagde of zij bij de roeping wel zoo goed met hem bekent geweest waren, en dat zij nu niet moesten denken, dat hij dit uit nederigheid kwam betuigen, maar dat de bezwaren alzoo inderdaad waren en of zij de zaak nu nog niet een weinig in overweging wilden nemen'.

Het resultaat was 'dat hij niet tegenstaande deze bezwaren, uit het gezicht van de goddelijkheid der roeping zich zelven onder beding van

Gods bekwaam makende genade aan de Gemeente verbond en deszelfs roeping aannam'.

De kerkeraad vond de aanwezigheid van de 22-jarige student Steketee in zijn geboortedorp een prachtige gelegenheid om de nieuwe kerk alvast in gebruik te nemen. Weliswaar was ze nog niet helemaal klaar, maar men kon er toch al diensten in houden. Misschien was dit feit wel mee één van de redenen van zijn komst naar Nieuwdorp geweest. En zo kon het gebeuren, dat Steketee junior op *zondag 12 december 1841* in de nieuwe kerk de eerste preek hield. De tekst was toen Ps. 111:2 'De werken des Heeren zijn groot; zij worden gezocht van allen, die er lust in hebben.' 's Middags preekte hij over Hebr. 11:10 'Want hij (Abraham) verwachtte de stad die fundamenten heeft, welker kunstenaar en bouwmeester God is'.

De volgende dag vertrok hij weer naar Utrecht en na daar nog ruim een half jaar te hebben gestudeerd is hij op dringend verzoek van de gemeente Nieuwdorp en ook op aandrang van andere gemeenten, op woensdag en donderdag 6 en 7 juli 1842 op een prov. vergadering te Goes geëxamineerd (tegelijk met student Wijnand Gardenier, die dominee in *Wolphaartsdijk* werd). Het examen werd afgenomen door *ds. Scholte* en *ds. Van der Meulen.* Met algemene stemmen werden de beide examinandi toegelaten en 's avonds voor een talrijke schare in hun ambt bevestigd, met oplegging der handen. Daarbij had ds. Scholte tot tekst Matth. 10:16: 'Zie, ik zend u als schapen in het midden der wolven; zijt dan voorzichtig gelijk de slangen en oprecht gelijk de duiven'[28]. De volgende dag - 7 juli - werd Steketee volgens het notulenboek door ds. Scholte 'op het Nieuwedorp in de gemeente ingeleid met de woorden 1 Tim. 6:11, 12'.

Enkele dagen daarna - zondag 10 juli '42 - deed Steketee zijn intree met Hebr. 12:1 en 2[29].

Ds. Steketee kreeg het druk, bijzonder druk zelfs, maar hij mocht ook vrucht op zijn werk zien. In zijn 'gedachtenis' schreef hij later: 'Om de vrede en de vereeniging te bewaren' zou hij op aandrang der prov. vergadering, samen met ds. Van der Meulen uit Goes en ds. Gardenier uit Wolphaartsdijk de vacante gemeenten in Zeeland om de 14 dagen bedienen.

En wat verder: 'De Heere heeft ook niet nagelaten zijne bijzondere goedkeuring op het dienstwerk te schenken en te toonen dat hij niet alleen van de gemeente, maar van Hem zelf geroepen was; want behalve de vrucht die hij in de buitengemeenten op zijnen dienst had, begon de Heere door hem, in het begin van 1843, zoo krachtig tot bekeering in vele jonge lieden te werken, dat er somtijds 10 à 11 gelijk, op belijdenis des geloofs tot lidmaten der gemeente werden aangenomen; somtijds waren de aandoeningen zoo groot onder de prediking, dat de Leeraar eens heeft moeten afbreken, en wel toen hij sprak over Ps. 51:17, Heere open enz.'[30]

In zijn herinneringen *(Memories)* schrijft de later naar Amerika geëmigreerde Borsselse ouderling *Jannis van de Luyster* onder de datum 9

februari 1842: Op donderdagavond bij het uitdelen van het Avondmaal te *Nieuwdorp* door *ds. Steketee* 'heeft de Heere een wonder van genade bewezen in zijn geest uijt te storten over zijn volk van bijzonder licht en troost en bekeringe van onbekeerde. Ik was niet tegenwoordig, maar van de boodschap hebbe ik een gelovige gemeenschap ondervonden en die duidelijk na de gemeente van *Axel*' (waar zich blijkbaar een zelfde geestelijke opwekking had voorgedaan).[31.]

Steketee trok zoveel volk, dat de kerk te klein werd om alle hoorders te kunnen opvangen. De kerkeraad loste dit probleem op door de ruimte van het turfhok en van de consistoriekamer bij de kerk te trekken, zodat nu iedereen een plaatsje kon vinden en niemand zonder preek naar huis hoefde te gaan.

Toen de jonge Steketee dominee werd in Nieuwdorp, was hij nog ongetrouwd en woonde hij krap behuisd. In zijn *Gedachtenis* schrijft hij, dat er absoluut geen ruimte was om te studeren en in het hele dorp was geen beter huis te huur of te koop. We merken hierbij op, dat zijn traktement toen slechts *f* 400,- per jaar bedroeg. Maar zie, in maart 1843 kwam er voor hem een welkome opening, doordat de gemeente kans zag een geschikt huis te kopen, voor *f* 1500,-. Deze a.s. *pastorie* - want dat zou het worden - verkeerde echter in zo'n vervallen staat, dat het verbouwen en opknappen daarvan de te betalen som deed oplopen tot *f* 2850,-. Gelukkig was er nog wat geld beschikbaar, zodat er uiteindelijk slechts een schappelijk bedrag hoefde te worden geleend.

Ongetwijfeld kocht de gemeente die pastorie niet alleen om ds. Steketee een passende studeerkamer te bezorgen, maar hield ze er ook rekening mee, dat hij trouwplannen had. Meer ruimte was dus geboden.

Inderdaad trouwde de 23-jarige Christiaan Steketee op 26 mei '43 met de 19-jarige *Johanna Sara van Overbeeke*, een landbouwersdochter, wonende te Groede in Z.-Vlaanderen.[32.] Het huwelijk is 26 mei 's avonds kerkelijk bevestigd door ds. Van der Meulen[33.], die toen preekte over Hebr. 13:4: 'Het huwelijk is eerlijk onder allen, en het bed onbevlekt; maar hoereerders en overspelers zal God oordelen.'

Financieel gezien werd zijn positie nu ook wat aangenamer, want de kerkeraad had per 1 mei '43 zijn traktement vastgesteld op *f* 800,- per jaar plus vrije woning. De helft van dit bedrag moest worden opgebracht door de 'buiten gemeente', waartoe sinds kort ook de Afgescheidenen te 's Heerenhoek behoorden.[34.]

Begraafplaats

Daar was ook de plaats, waar de overleden Nieuwdorpers werden begraven. Eigenlijk behoorde dit te gebeuren in de burgerlijke gemeente 's Heer Arendskerke op het kerkhof aldaar. Maar omdat de afstand tussen Nieuwdorp (het nieuwe dorp) en de hoofdplaats 's Heer Arendskerke (het oude dorp) betrekkelijk groot was, had men altijd toegelaten, dat die begrafenissen in 's Heerenhoek plaats vonden. De Hervormden van dat dorp en van Nieuwdorp waren immers kerkelijk met elkaar verbonden geweest. Maar dit gold nu voor de Afgescheidenen niet meer.

Deze wilden nu graag een eigen begraafplaats in Nieuwdorp zelf. Dit had o.a. het voordeel, dat een bij de begrafenis-plechtigheid gehouden bus-collecte niet hoefde afgestaan te worden aan de Hervormden (het kerkhof lag meestal om de kerk heen). Uiteraard moesten aan de burgerlijke gemeente wel begrafenisrechten worden betaald. Ds. Steketee, die van alle markten thuis was, had het provinciaal reglement op de begraafplaatsen er al op nagekeken en gezien, dat de wet vrijheid gaf tot het aanleggen van bijzondere kerkelijke begraafplaatsen.

In de kerkeraadsvergadering van 13 februari '45 kwam nu eerst aan de orde het kopen van grond om daarop een begraafplaats voor de Chr. Afgescheiden gemeente aan te leggen.

Op de vergadering was ook uitgenodigd *Jan Simonse*, lid van de gemeente. De praeses vroeg hem of hij tegen een billijke prijs 180 roeden van zijn grond, eventueel iets meer of minder, voor het bewuste doel wilde verkopen. Simonse opperde enkele bezwaren: hij miste dan niet alleen die 180 roeden van zijn 6 gemeten grond. Maar er kwam nog een mogelijkheid bij: wanneer de begraafplaats beplant werd, zou zijn er naast liggende grond sterk in waarde verminderen. Hij wilde er nog eens over denken.

Vervolgens vroeg de praeses, wat zijn vraagprijs was. Simonse ging nu even weg om met zijn vrouw te overleggen. Hij was al gauw terug en verklaarde zich bereid zoveel roeden als nodig zouden zijn, te verkopen tegen *ƒ* 300,- per gemet. De kerkeraad ging akkoord en vroeg en kreeg toestemming van het gemeentebestuur voor het aanleggen van een begraafplaats.[35.]

In de kerkeraadsvergadering van 19 mei '45 kon nu verder worden gehandeld over de aanleg en de daarmee verband houdende kosten. Besloten werd om bij het begraven in de loop van de zomer een vrijwillige intekening open te stellen. En als daarop niet voldoende ingetekend werd om alle kosten te bestrijden, dan zou ds. Steketee het nog ontbrekende deel zonder rente voorschieten tot aan het volgend jaar. Ook financieel ging ds. Steketee in alles voorop! Van de 67 eerste intekenaars zegde hij *ƒ* 20,- toe, het hoogste bedrag. Ook wees de kerkeraad een ‘lijkdienaar’ aan, namelijk *Klaas Stroosnijder*, die zichzelf had aangeboden. Reserve werd *Leendert Bommeljé*.[36.]

Regenbak

Na deze paragraaf over de eigen begraafplaats, waar trouwens tegen betaling ook niet-Afgescheidenen mochten begraven worden, letten we ook nog even op een ander onderwerp uit het alledaagse leven: het aanbrengen van een regenbak bij de kerk. Deze vormde namelijk een belangrijke bron in de watervoorziening van die tijd. De kerkeraadsnotulen en ook Steketees ‘gedachtenis’ memoreren het feit nadrukkelijk.

In de notulen van 11 september '46 deelde ds. Steketee mee, dat het lidmaat *Boudewijn Zuidweg* op eigen kosten een regenbak naast de kerk zou willen maken en deze dan aan de kerk schenken onder voorwaarde

dat hij zijn leven lang het water te zijnen voordele mocht verkopen of laten verkopen.

De kerkeraad vond het goed en besloot een week later tot aanbesteding daarvan over te gaan. Ze zou komen aan de oostkant van de kerk. We merken hierbij op, dat er toen nog geen waterleiding bestond en dat zo'n ‘regenvanger’ in die tijd haast onmisbaar was. Naast vele huisjes stond onder de dakgoot wel een soort regenton of een in de grond gemetselde bak of put, waarin door pijpen het regenwater van de daken werd opgevangen en bewaard voor huishoudelijk gebruik. Volgens het bestek moest het reservoir bij de kerk ‘120 tonnen’ inhoud hebben. M. Proos nam het karwei aan voor *ƒ* 300,-. Zuid weg betaalde de som.

Wel moest ook nog het gemeentebestuur van 's Heer Arendskerke zijn fiat geven. En daarbij verzocht de kerkeraad dit college schriftelijk alsnog in het genot te worden gesteld van 5 Nederlandse ellen dorpsgrond bij de reeds goedgunstig verleende 1¾ el ten oosten van de kerk. Er kwam dan de mogelijkheid ‘om den olmenhaag op de geschiktste wijs met de aanwezig zijnde bomen op het dorpsplein in verband te brengen’. Het werd toegestaan met o.a. de verplichting ‘om tegen eene matige prijs de ingezetenen zonder onderscheid van geloofsbelijdenis van het voorhande zijnde water te gerieven’.

Per 1 januari 1847 verpachtte de kerkeraad de regenbak voor drie achtereenvolgende jaren aan *Maarten Steenblok* en *Frans van de Plasse* voor *ƒ* 29,- per jaar.

Het eerste jaar ging het goed, maar het volgend jaar kwam Maarten Steenblok met de klacht, dat het water van de regenbak ‘een vuile stank’ afgaf, zodat het onbruikbaar was geworden en dus haast niet meer werd verkocht.

Wat te doen? Op voorstel van de kerkeraad is de bak toen leeg en schoon gemaakt om zo mogelijk de oorzaak van de stank te vinden. Tevergeefs. Het nieuwe water bleek al evenveel te stinken. Steenblok en Van de Plasse mochten nu - zolang het nodig was - hun pacht laten vallen en het water verkopen tegen 1 cent per emmer.[37.]

In 1857 overleed *Boudewijn Zuidweg.* De regenbak verviel nu aan de gemeente. D. van den Berge werd voor 3 jaar de nieuwe pachter à *ƒ* 12,- per jaar. Ze functioneerde dus weer.[38.]

We zetten onze speurtocht door het eerste notulenboek, dat de periode van 1836-’50 bestrijkt, voort. Uit alles blijkt, dat ds. Steketee zijn pastorale taak zeer serieus opvatte en ook uitermate praktisch te werk ging.

Pastoraal

Op 16 november '43 had hij een vergadering samengeroepen van de kerkeraad met de manslidmaten, omdat hij ‘de zoozeer door God veroordeelde zonde van achterklap’ t.o.v. een ambtsdrager had opgemerkt en daarom zo het Avondmaal niet kon bedienen. Hij meende de gemeente hierover ernstig te moeten vermanen.

Voor ons zijn deze notulen vooral ook van belang, omdat ze de namen

van het grootste deel van de manslidmaten noemen. We hebben ze in de aantekeningen opgenomen.[39.]

In diezelfde vergadering werd ook nog gesproken over de kosten, die het opknappen van de pastorie met zich had meegebracht. Ds. Steketee deelde mee op eigen kosten het huis te hebben laten schilderen en behangen, maar als het resterende onkosten-bedrag dan nog te hoog was, dan wilde hij de pastorie wel overnemen, zodat de gemeente van alle onkosten en lasten af was. Met 7 stemmen tegen werd zijn aanbod aangenomen.

Contract met geneesheer

In januari '44 werd de basis gelegd voor een contract van de diaconie met de genees-, heel- en verloskundige *Abraham Schilham* te 's Heer Arendskerke. Deze had met diaken W. Dekker afgesproken, dat hij voor *ƒ* 50,- per jaar arme gemeenteleden gedurende drie jaar geneeskundig wilde behandelen. Algemeen heersende besmettelijke ziekten waren hierbij niet inbegrepen. En bij 'dergelijke mogelijke onheilen' zouden de diakenen zich 'met de geneesheer op eene billijke wijze verstaan'. Het contract ging per 1 maart '44 in.[40.]

Pieter Jan Oggel

Elk jaar legden een aantal met name genoemde, meestal jonge mensen, belijdenis van hun geloof af. In maart '44 was daarbij de 15-jarige Axelaar *Pieter Jan Oggel.* Vóórdat hij in 1844 als student naar *Ommen* ging om bij ds. Van Raalte te worden opgeleid, heeft hij eerst nog een soort vooropleiding gehad van *ds. Steketee* te *Nieuwdorp.* Eind januari '44 schreef de jongen (want dat was hij eigenlijk nog) aan zijn vader: 'Ik ben tegenwoordig aan het lezen der vaderlandse, wereldlijke en kerkelijke geschiedenis, alsook het Hebreeuws, dat zeer moeilijk is. Ik hoop evenwel dat dat wel gaan zal. Ik kan toch de letters al lezen en schrijven.'[41.]

En op 20 mei 1844 schreef Pieter Jan aan zijn vader o.a.: 'Ik moet u nog schrijven hoe of het gisteren hier al zo gegaan is. De dominee heeft gisteravond gepredikt uit Jeremia 34:14. De meeste mensen dachten in het eerst: Dat zijn zulke vreemde woorden welke Z.Eerw. nu gaat verklaren. Maar het ging goed. Z.Eerw. heeft eerst getoond wie die Jonadab was, uit welk geslacht: van Jona, gelijk gij zien kunt in 1 Kron. 2:55 en daarbij aangetoond dat hij een godzalig man was en de reden waarom zijn zonen geen wijn mochten drinken. Hij toonde aan waarom de Heere dit zijn volk liet voorstellen en heeft toen dezelve toegepast.

Het ging bijzonder goed. We mochten er veel schuld onder gevoelen wegens onze tekortkomingen in alles.

De gemeente, mogen we zeggen, is nogal bloeiend. Er komen nog al dagelijks toe! Aanstaande week zullen er weder aangesloten worden indien de Heere ons in het leven spaart.[42.] Het is, dunkt mij, al een goed kenteken, wanneer een gemeente groeit en toeneemt.'[43.]

Van deze *Pieter Jan Oggel* vermelden we hier nog, dat hij in 1849 predi-

kant in Utrecht/Zeist zou worden, in 1852 in Utrecht alleen. Na van 1855-'56 nog hulpdiensten in Terneuzen, Axel en Zaamslag te hebben verricht, is hij in 1856 naar Amerika geëmigreerd, en daar predikant bij de Reformed Church geworden. In 1869 is hij als professor aan het Hope College in Holland (Michigan) overleden.

Dom

Nog een flits uit het jaar 1844. Hoe dom de op een dominee uitgebrachte kritiek soms kon en kan zijn, leert ons het volgende:

Een broeder scheen zich aan de gemeente te willen onttrekken; daarom had ds. Steketee met diaken J. Boone hem opgezocht om te vernemen wat de reden was van zijn gedurige absentie in de kerk. Hij verklaarde die zelf niet onder woorden te kunnen brengen, maar ze was te vinden in 2 Petr. 2.

Toen diaken Boone de tekst voor hem had opgezocht en voorgelezen, vroeg ds. Steketee of hij dan ook zo'n 'valse predikant was die verderflijke ketterijen bedektelijk invoerde'; waarop de broeder *ja* antwoordde.

Welke ketterij wordt dan in deze tekst bedoeld, was de nieuwe vraag van ds. Steketee. En toen de klager dit niet kon duidelijk maken, gaf dominee zelf het antwoord en vroeg of hij dan zo preekte. Nee, dat niet, 'maar dat dit daarom wel zoo kon zijn'. De ambtsdragers vertrokken nu maar, nadat ze eerst nog een ernstige waarschuwing hadden uitgesproken over het misbruiken van Gods Woord.

Altijd nog het Budding-effect

In Groningen zou in september 1846 de algemene synode bijeenkomen. Daarom had ds. E. Lindeman - toen pas predikant in Warffum geworden - namens de provinciale vergadering van Groningen aan die van Zeeland gevraagd om afgevaardigden te zenden. Maar wel onder de voorwaarde, dat de Zeeuwen de Dordtse kerkenorde erkenden en de synodebesluiten van Amsterdam 1840 wettig achtten (o.a. de schorsing van ds. Scholte!)

En dat waren nu juist punten, die in Zeeland heel gevoelig lagen. Vooral die schorsing van ds. Scholte, wiens independentistische ideeën over een kerkenorde daar nog nawerkten. Waren alle Afgescheiden predikanten, die toen in Zeeland stonden, niet door hem opgeleid? Op die synode van Groningen 1846 waren dan ook geen afgevaardigden uit Zeeland aanwezig. Wel was er een brief gezonden met de mededeling dat men niet mee wilde doen, omdat de synode onbepaald was uitgeschreven volgens de Dordtse kerkenorde.

Maar een zelfstandige figuur als ds. Steketee had geoordeeld, dat Zeeland wèl op de Groningse synode behoorde vertegenwoordigd te zijn. Op de prov. vergadering van 1 juli '46 protesteerde hij tegen 'al te liberaal handelen', namelijk 'door ds. Buddingh in onze gemeenten te laten prediken, zijnde ganschelijk in strijd met gezegde Dordsche kerkordening'. Want hij vond, dat het laten voorgaan van ds. Budding 'in

plaats van tot opbouwing tot afbreking, nederwerping en verwoesting der gemeentens heeft gestrekt'.

Niet voor niets viel hij zo fel uit tegen ds. Budding, want deze - toen dominee in Groningen - vertoefde in juni '46 weer eens in Zeeland waar hij nog allerminst een vergeten figuur was geworden.[44.] En twee dagen eerder had Steketees eigen kerkeraad bovendien het geval van J. Vlasman moeten behandelen. Deze was de afgelopen zondag naar *Middelburg* geweest om daar *ds. Budding* te horen. De kerkeraad (lees ds. Steketee) vermaande hem, omdat hij zijn eigen gemeente was voorbijgelopen 'en dat slechts uit zondige aanhankelijkheid van een mensch, die overal waar hij maar kan en mogt scheuring zocht aan te richten'. Dat loog er dus niet om. Vlasman verdedigde zich zwakjes met te zeggen, dat hij niet kon inzien, dat het zonde was eens een andere dominee te gaan horen.

De praeses hield hem nu 1 Cor. 1 voor, waarin Paulus waarschuwt tegen partijschappen en scheuringen. Vlasman liet zich gezeggen.[45.]

De aardappelziekte 1845/46

In 1845 en '46 kwam de aardappelziekte als een ramp over Nederland dus ook over Zeeland. Die jaren waren voor de arbeidersbevolking op het platteland toch al een tijd van armoede en werkloosheid. En nu kwam daar ook de beruchte aardappelziekte nog bij. Het loof verdorde, de aardappels lagen te rotten op de grond, ja zelfs aardappels die nog gerooid konden worden, gingen tot bederf over.

Voor de boeren was het nog het ergste niet, omdat juist mee tengevolge van de aardappelramp de koren- en bonenprijzen hoog opliepen. Maar het was verschrikkelijk voor de arbeiders, die hun eigen eten verbouwden, en voor alle arbeiders en ambachtslieden, die dubbel hoge prijzen moesten betalen èn voor aardappels, die ze moesten kopen èn voor brood.

Ook de kerkeraad van Nieuwdorp deed wat ze kon. Ze stelde een bijzondere inschrijving open om aan de armen tijdens de winter ook nog een 'buitengewoonde bedeeling te geven van brood', zolang het winterseizoen duurde. Door verscheidene landbouwers werd tarwe en rogge toegezegd. Bakker Pieter Kriekaard zou dit 'verbakken'. In de kerkeraadsnotulen staan hun namen genoemd met de hoeveelheden erbij, die ze leverden.

1	P. de Maaker	½ zak	tarwe	en	1 zak	rogge
2	B. Nieuwenhuize	½ zak	tarwe		1	rogge
3	W. Lucasse	½ zak	tarwe		1	rogge
4	W. Dekker	1	tarwe			
5	J. op 't Hof	1½	tarwe			

6	wed. Rottier	1	tarwe			
7	W. de Jager	¾ zak	tarwe	en	1 zak	rogge
		_____				
	Samen	5 ¾ zakken	tarwe	en	4 zakken	rogge

Van het gemeentebestuur van 's Heer Arendskerke was nog bericht binnengekomen, dat de diverse kerken in de burgerlijke gemeente elk een bepaald bedrag voor de armen zouden ontvangen, naar rato van het per week uitgegeven bedrag. Het 'Hervormd en het Roomsche kerkbestuur' ontvingen elk *ƒ* 65,- en 'het Christelijk Afgescheiden armbestuur' *ƒ* 80,-, omdat dit wekelijks aan de armen een hoger bedrag schonk dan de beide bovengenoemde 'kerkbesturen'.

Die *ƒ* 80,- extra betekende voor de kerkeraad een grote en onverwachte verrassing, door de kerkeraadsnotulen als volgt onder woorden gebracht: 'Deze 80 gulden tegen onze gedachten door de Alwijze bestiering des Heeren, ons zonder eenige formaliteiten geschonken... zijn na onderlinge goedkeuring gebruikt tot betaling van schulden.'[46.] Welke dat zijn, staat niet vermeld.

Zeer geliefd

In de 40 jaar - op één maand na - die ds. Steketee in Nieuwdorp heeft gestaan, heeft hij een stroom van beroepen te verwerken gekregen. Het heet, dat het er meer dan 100 zijn geweest.[47.] Of dit aantal klopt, hebben we niet precies nageteld, maar zeker is wel, dat hij door zeer vele gemeenten in het land als predikant werd begeerd. Er waren erbij, die driemaal een beroep op hem hebben uitgebracht, ja, er was zelfs één gemeente, die het vijf maal heeft geprobeerd. Toen hij nog geen jaar in Nieuwdorp stond, had hij het eerste al te pakken, dat uit Zierikzee (1843). Hij bleef echter zo gehecht aan het Zuidbevelandse dorpje, dat geen enkele gemeente erin geslaagd is hem ooit los te weken.

Een beroep werd door hemzelf altijd serieus genomen. Ter illustratie geven we dat van de gemeente *Genderen (N.Br.)*. Het werd tot tweemaal toe herhaald. Zoiets kwam toen wel vaker voor. De gang van zaken was als volgt: In augustus 1847 kwam het eerste beroep, een maand later het tweede. Ds. Steketee bedankte beide malen, maar was er nog niet zeker van, dat ze hem in Genderen nu met rust zouden laten. Daarom verzocht hij schriftelijk nog eens dringend 'het oog van hem af te wenden'. Toch kwam er een derde beroep uit deze vroegere gemeente van ds. Scholte.

In een gemeentevergadering consulteerde ds. Steketee nu de manslidmaten en vroeg hun of ze nog achter het beroep stonden, dat de gemeente van Nieuwdorp in 1842 op hem had uitgebracht: 'of zij in alles hem als herder achter den Heere wenschten te herkennen en te volgen in alles wat regt en billijk was ... of zij in alles getrouw gebruik van hem wilden maken en (hem) ondersteunen met hun gebeden; waarop met vele tranen als uit eenen mond' ja, ja werd geantwoord. 'Waarop de Leeraar ... betuigde te ondervinden, dat, in plaats van los geworden te zijn door de meenigvuldige roepingen, hij nog des te meer verknogt was geworden aan de gemeente van Nieuwedorp, zoo dat Z. Eerw. dan ook zeide zich ... opnieuw aan de gemeente over te geven, en dat onbepaald en onverdeeld met al wat hij had om haar dienstbaar te zijn voor de tijd en eeuwigheid ... het volk zich hierop van blijdschap niet kunnende ont-

houden, openbaarde zich in woorden en tranen der liefde en na gemeenschappelijk nog gebeden en den Heere voor Zijne goedheid gedankt te hebben is de gem. met het drukken der hand van gemeenschap met blijdschap naar hare woning gekeerd'.[48.]

In 1848 telde de Afgescheiden gemeente te Nieuwdorp 'ongeveer 350 zielen'. Ze was de enige kerk in het dorp. We worden dit gewaar uit een schrijven van condoleantie, dat de kerkeraad n.a.v. het overlijden van prins Alexander aan koning Willem II zond.[49.]

De brief was getekend door *ds. Chr. Steketee*, de ouderlingen *Chr. Steketee* senior, *Pieter de Maaker, J. Boone* en *A. van Overbeeke*, en de diakenen *Wisse Dekker, J. Smallegange* (van Borssele overgekomen), *Geeraert Emaar* en *B. Nieuwenhuize.*

Het merkwaardige geval deed zich hier voor, dat ds. Steketee nu zowel zijn vader, zijn schoonvader en zijn zwager Emaar[50.] naast zich in de kerkeraad had. Want enige weken eerder was met attestatie uit de gemeente van Groede (Z.-Vl.) overgekomen de 'opziener' Adriaan van Overbeeke. Hij ging wonen in Borssele. Zonder bezwaar werd hij door de kerkeraad van Nieuwdorp als ouderling overgenomen. Gemakkelijk was hij niet, dat wijzen de notulen wel uit. In 1852 vroeg en kreeg hij ontheffing uit het ambt van ouderling. De kerkeraad vond dit maar de beste oplossing 'om scheuring te ontwijken'. Op 1 april 1897 is hij in Borssele overleden, 94 jaar oud.

In een volgend hoofdstuk zetten we nu onze tocht door de geschiedenis van de Chr. Afgescheiden kerk van Nieuwdorp voort, waarin de periode 1850-'69 binnen het blikveld komt.

B. De periode 1850-'69

School en enkele schoolmeesters

Ds. Steketee heeft ook zeer geijverd voor de stichting van een Christelijke school in Nieuwdorp, die in 1859 tot stand is gekomen. Hieraan is een interessante voorgeschiedenis verbonden. De kerkeraadsnotulen geven ons daarvan de overvloedige bewijzen. Trouwens ook het archief van het gemeentebestuur van 's Heer Arendskerke, waaronder Nieuwdorp behoorde. Uit dit laatste heeft A. de Smit geput in zijn hoofdstukje over ‘De Christelijke school te Nieuwdorp’.[1.]

Toen in 1934 het 75-jarig bestaan van de school werd herdacht, heeft Chr. Melse een ‘gedachteniswoord’ gesproken, dat in druk is versche-

nen. We beperken ons nu tot een reconstructie van de *voorgeschiedenis* uit de notulen van de kerkeraad en geven nog enige bijzonderheden over de *oprichting* en over *enkele schoolmeesters.*

Op 11 juni '50 was ‘de toestand van de kinderen der gemeente’ weer eens ter sprake gekomen. En precies een maand later werd een begin gemaakt met de uitvoering van het plan een ‘bijzondere school van de tweede classe’, op te richten, d.w.z. een school die betaald moest worden uit de schoolgelden van de ‘af en aankomende leerlingen’. Voor Nieuwdorp betekende dit, dat een groot aantal vrijwillige giften nodig was. *Boudewijn Nieuwenhuize* stelde nu voor, de kerkeraadsleden het goede voorbeeld te laten geven. Ze deden het.

Ds. Steketee zegde *ƒ* 100,- toe, de kerkeraadsleden *P. de Maaker, Chr. Steketee sr., B. Nieuwenhuize, A. van Overbeeke, Joh. Boone* ook elk *ƒ* 100,-; *Wisse Dekker ƒ* 50,- en *Jacobus de Jager ƒ* 10,-. Dat was alvast een goed begin: *ƒ* 660,-.

Men zette vaart achter het werk. Voor *ƒ* 700,- werd de herberg van Nieuwdorp aangekocht via Jan Karel van Baalen, een bekend Afgescheidene in Goes. Het zou de onderwijzerswoning moeten worden.

Ook de gemeenteleden lieten zich niet onbetuigd. Op 31 augustus '50 was er een gemeentevergadering bijeengeroepen, omdat er die dag wegens de Goese jaarmarkt toch niet gewerkt werd. En dus was het een mooie gelegenheid de kwestie van de op te richten school te bespreken en in te tekenen op een lijst. Alle aanwezigen wilden ook financieel meewerken, wat in de notulen[2.] de volgende reeks namen met de toegezegde bedragen opleverde:

A. de Muinck	*ƒ* 10,-
Jacob op 't Hof	*ƒ* 100,-
wed. Lukasse	*ƒ* 100,-
wed. de Jager	*ƒ* 50,-
Lukas Lukasse	*ƒ* 40,-
Cornelis Minnaar	*ƒ* 30,-
Gerard Rottier	*ƒ* 25,-
Antonie Braam	*ƒ* 25,-
Antonie Hoebeke	*ƒ* 15,-
Cornelis Adriaanse	*ƒ* 10,-
D. de Leeuw	*ƒ* 10,-
Cornelis Boone	*ƒ* 10,-
Pieter Koole	*ƒ* 10,-
Jan op 't Hof	*ƒ* 10,-
Steven van Weele	*ƒ* 10,-
Gillis de Jager	*ƒ* 10,-
Jan Nieuwenhuize	*ƒ* 10,-

F. Staal	*ƒ* 10,-
Jan Staal	*ƒ* 7,50
Jan Schoonhardt	*ƒ* 7,-
Jan Wagenaar	*ƒ* 6,-
Cornelis Karelse	*ƒ* 6,-
B. Zuidweg	*ƒ* 5,-
M. Boone	*ƒ* 5,-
P. Boone	*ƒ* 5,-
N. van Weele	*ƒ* 5,-
Jan de Jager	*ƒ* 5,-
Cornelis Jasser	*ƒ* 5,-
Cornelis op 't Hof	*ƒ* 5,-
J. van den Berge	*ƒ* 4,-
A. de Jager	*ƒ* 3,-
P. Dekker	*ƒ* 3,-
Simon Dekker	*ƒ* 3,-
Jan Lukenaar	*ƒ* 2,50
Cornelis Hoebeke	*ƒ* 2,-
Frans v.d. Plasse	*ƒ* 5,-
K. Schoonhardt	*ƒ* 5,-
J. Breker	*ƒ* 2,50
P. Kriekaard	*ƒ* 2,-
N. Stroosnijder	*ƒ* 2,-
F. Dekker	*ƒ* 2,-
M. van de Guchte	*ƒ* 2,-
L. Breker	*ƒ* 1,-
Mageliena de Gie	*ƒ* 2,50
Dirk van Westen	*ƒ* 2,50
Johan Dillebeke	*ƒ* 2,50

Men had ook al een onderwijzer op het oog, namelijk *J. Mulder* uit Zierikzee, die zich bereid had verklaard in Nieuwdorp te komen werken. Hij zou een ‘genoegzaam’ onderhoud ontvangen; een *vast* traktement kon hem echter nog niet worden beloofd.

Al waren nu al enige belangrijke interne zaken geregeld, het moeilijkste kwam nog. Zouden bevoegde instanties als schoolopziener en gemeentebestuur hun goedkeuring willen geven? Er ging een verzoekschrift naar het plaatselijk bestuur van 's Heer Arendskerke, waarvan ook de schoolopziener, ds. J. Ab. Utrecht Dresselhuis te Wolphaartsdijk, op de hoogte werd gesteld.[3.]

Om kort te gaan, het lukte niet en de begeerde onderwijzer Mulder trok zich met toestemming van de kerkeraad terug ‘om elkaar wederkerig niet in ellende te brengen’.[4.] Er was hem *ƒ* 10,- per week gegarandeerd en dit was natuurlijk te weinig voor een gezin dat uit elf (!) personen bestond.

In november 1852 kwam er een nieuwe kans. De meester van de openbare school, *Marinus Anthonie Alblas*, ging met ‘pensioen’. Men zocht weer contact met het gemeentebestuur, en na enige besprekingen werd bereikt, dat de kerkeraad toestemming kreeg van een onderwijzer aan de openbare school te benoemen onder voorwaarde dat de broeders op zich namen jaarlijks aan Alblas een uitkering (pensioen) van *ƒ* 100,- te betalen. Diens opvolger aan de openbare school mocht dan i.p.v. twee, drie schooltijden per dag lesgeven, en één daarvan gebruiken voor het geven van godsdienstonderwijs.

Die opvolger werd *Dirk Happee* uit Rotterdam, onderwijzer aan een Hervormde diaconie school aldaar, een Afgescheidene, die zich volgens de kerkeraadsnotulen in oktober '52 ‘op belijdenis des geloofs’ aan de gemeente had verbonden. Hij kreeg van de kerkeraad ook de functie van *koster*; ouderling *Joh. Boone* reikte hem na de benoeming de sleutel van de kerk over.[5.] De openbare school in Nieuwdorp bezat dus vanaf het najaar 1852 een Afgescheiden meester.

Pas de nieuwe wet op het Lager Onderwijs (1857) opende de mogelijkheid een *eigen* school te stichten. En op *4 mei 1859* kon met medewerking van het gemeentebestuur een Chr. school van de eerste klasse worden geopend (gesticht ‘door een kerk of corporatie’).

In de kerkeraadsnotulen van 4 mei 1859 vonden we een breed overzicht van de hele voorgeschiedenis en van de schoolstichting zelf. We geven het hier kort samengevat door.

Ds. Steketee zette bij de opening - een afvaardiging van het gemeentebestuur was ook aanwezig - uiteen, waarom deze bijzondere school was gesticht. Door de Afscheiding in deze streken - 23 jaar geleden - was het volk, dat hij de eer had te vertegenwoordigen, niet alleen teruggekeerd tot de leer van de Gereformeerde kerk, maar ook ‘tot de tucht en dienst’ daarvan. Art. 21 van de Nationale Synode van Dordrecht beval de kerkeraden te zorgen voor deugdelijk onderwijs aan de kinderen ‘in de praktijk der Godzaligheid’. Al in 1850 was voor dit doel geld bijeen gebracht en een huis aangekocht en geen middel onbeproefd

gelaten om zulk onderwijs van de grond te krijgen. Het plaatselijk bestuur moest echter toestemming geven tot het stichten van een bijzondere school. Helaas werkte dit met kracht tegen.

Na gememoreerd te hebben, dat in 1852 aan de openbare school een Afgescheiden onderwijzer kon worden benoemd en dat er in 1857 een nieuwe schoolwet kwam, vervolgde hij: Op 30 april '58 besloot de kerkeraad een 'bijzondere' school te stichten.[6.] Want onderwijs 'dat alle dogma' uitsluit, dat terwille van een jood, atheïst of wie ook Christus en zijn Woord verbant, mocht de gemeente zich nimmer laten welgevallen'.

Eerst was geprobeerd op het dorpsplein bij de 'vate' een school te bouwen, maar het plaatselijk bestuur stond dit niet toe. Op 11 augustus kon echter een ander perceel grond worden gekocht, eigendom van de weduwe van ouderling Joh. Boone, de smid.[7.]

Nadat hij (ds. Steketee) op zaterdag 4 september 1858 - het was toen net jaarmarkt in Goes - een bidstond had geleid en gepreekt uit Haggaï 2, kon 16 september de eerste steen worden gelegd door de 76-jarige vader van ds. Steketee, die al 23 jaar de gemeente van Nieuwdorp als ouderling had gediend.[8.]

Maar wat moest de gemeente met een schoolgebouw aan, 'als God niet had gezorgd voor een onderwijzer?' Ds. Steketee stelde nu de onderwijzer, Martinus Knijf[9.], aan de vergadering voor en zei o.m. te verwachten dat hij 'de kinderen zal vormen voor den Heere, voor de kerk, voor de maatschappij en tot voorstanders van Oranje, waar de Gereformeerde kerk onder den Heere zoo veel aan schuldig is'.

Nadat meester Knijf en een spreker namens het gemeentebestuur nog het woord hadden gevoerd, en na enige verversing gebruikt te hebben - koekjes en koffie - verliet de deputatie van het gemeentebestuur de school. De kerkeraadsleden en de schoolcommissie 'verenigden zich nog aan een maaltijd, terwijl men zich intussen met elkaar onderhield in doelmatige gesprekken'. Aan het eind werd nog gezongen Ps. 122:3: 'Dat vreed' en aangename rust, en milde zegen u verblij', waarna ds. Steketee de samenkomst met gebed en dankzegging sloot.

Iets over meester Happee

Hierboven is in de paragraaf over de school al eens de naam gevallen van meester Dirk Happee, die ook koster van de kerk was (er was in Nieuwdorp maar één kerkgebouw, namelijk dat van de Afgescheidenen). Wie het kerkelijk leven een beetje kent, weet dat een koster een onmisbaar man is. En ieder weet ook, dat in een dorpje de meester een belangrijke figuur is (was?), wiens woord gezag heeft, zodat de combinatie van koster-onderwijzer bij die functionaris als vanzelf een behoorlijke mate van zelfbewustzijn kan doen ontstaan. Of dit ook bij Dirk Happee het geval was, weten we niet, maar zeker is wel, dat meester zich in het kerkelijk leven duchtig liet gelden. De kerkeraadsnotulen van juni 1857 wijzen dit duidelijk uit.

Enige gemeenteleden meenden, dat de kerkeraad t.o.v. vermaanden en

gecensureerden niet ‘getrouw’ optrad. En dat ook misbruik van vertrouwen werd gemaakt door ‘eigenwillig’ het door de gemeente opgebrachte geld te besteden.

Dirk Happee deelde die kritiek en had gezegd - toen ds. Steketee op de synode van Leiden zat - dat hij met de kerkeraad graag over ‘vier dingen’ wilde praten.

Toen ds. Steketee weer in Nieuwdorp was, nodigde hij allen die ‘wat’ hadden, uit om op de kerkeraadsvergadering van 24 juni '57 te verschijnen en zich ‘openhartig’ uit te spreken. Hij vond het echter ‘smartelijk’, dat de kritiek juist tijdens zijn afwezigheid naar buiten was gebracht.

Op de bewuste vergadering was echter alleen maar Dirk Happee verschenen. Zijn mede-opposanten lieten hem de kastanjes uit het vuur halen. Hij begon met te verklaren, dat het nooit zijn bedoeling was geweest ‘om scheuring te maken’ in de periode, dat de leraar weg was, ‘maar om te onderzoeken en te reformeren’. Waarop ds. Steketee opmerkte, dat het nu niet over ‘innerlijke’ bedoelingen ging, maar over concrete klachten. Welke waren dat nu precies? Happee somde nu zijn ‘vier dingen’ op:

1. Waarom werd zo lang gewacht met de afsnijding van een gecensureerde, met name genoemde broeder?
2. Hoe werd opgetreden tegen kinderen van de gemeente die zich ‘in alles wereldsch gezind openbaarden,’ en waarom werden ‘goddeloze’ kinderen niet afgesneden?
3. Waarom was het beplante deel van de kerkelijke begraafplaats zo goedkoop voor *ƒ* 10,- per jaar verpacht?
4. Hij zou graag van de verplichting van het schoonmaken of laten schoonmaken van de kerk ontslagen te worden, omdat dit hem per jaar bijna *ƒ* 5,- kostte.

Op al deze vragen ging de kerkeraad nu uitvoerig in. Wat de kwestie van die censuur betrof, was Happee volkomen gecontenteerd. Het was hem nu duidelijk, dat de kerkeraad ‘wijs’ handelde, zodat ‘hij beleed uit onkunde verkeerd en zondig in die zaak geoordeeld te hebben’. Ds. Steketee vermaande hem in het vervolg voorzichtiger te zijn, door eerst te onderzoeken en dan te oordelen.

Wat de tweede vraag betrof: de Gereformeerde kerk snijdt minderjarige kinderen niet dan in bijzondere omstandigheden af.

Ook op de derde vraag kreeg Happee een bevredigend antwoord. ‘Maar dewijl hij daar zeer aanstootelijke en beledigende woorden over gebezigd had,’ verzocht ds. Steketee hem die terug te nemen, wat ‘hij zeide gaarne te doen, alsook dat hij wenschte zich voor zulke dingen in het vervolg te wachten’.

Zijn laatste vraag ging over zijn inkomsten ‘waarbij hij zijne bekrompene omstandigheden bloot legt’. De praeses vroeg hem nu of het gemeentebestuur - hij was immers geen onderwijzer van de kerk, maar van de burgerlijke gemeente - zijn verplichtingen niet nakwam? Ten overvloede las ds. Steketee uit de notulen het ‘contract’ nog eens voor,

dat de kerk en gemeentebestuur met elkaar hadden gesloten. En vroeg hem, of de kerk hem haar aandeel niet tot de laatste cent had betaald? De kwitanties bewezen dit nog eens onomstotelijk.

Daarop adviseerde ds. Steketee hem, dat hij, als hij van zijn schoolgeld en van zijn burgerlijke en kerkelijke inkomsten niet kon bestaan, zich dan tot de schoolcommissie ‘ter verbetering van zijn toestand’ moest wenden. Want ‘bij een bedaarde overweging’ moest het hem toch duidelijk zijn, dat hij zich zeer ten onrechte over de kerkeraad had uitgelaten. Ds. Steketees woorden troffen doel. Ongevraagd erkende Happee zijn zonde en verkeerdheid en voegde eraan toe, de mensen die zijn bezwaren deelden - maar nu thuis gebleven waren - te zullen vermanen en beter te informeren.

Als gevolg van zijn gulle en openhartige schuldbelijdenis, kreeg hij van de kerkeraad te horen, ‘verre verwijderd van kwaad met kwaad te vergelden’, dat hij voortaan niet meer hoefde te betalen ‘wat hij jaarlijks aan de kerk opbracht’. Dit ter verbetering van zijn financiële situatie. En als de oprechtheid van zijn belijdenis zou blijken in zijn ijver om hen terug te brengen, die onder invloed van zijn verkeerd voorbeeld waren geraakt, dan zou men verder overwegen wat er nog in zijn belang viel te doen.[10.]

Wat dit laatste betekende, leren ons de notulen van enkele weken later. De praeses deelde mee, dat de kritiek, die bij sommigen in de gemeente had geleefd, nu geheel verdwenen was. Meester Happee had zijn vroegere medestanders vermaand, maar deze hadden hem de schuld gegeven van alle ellende, omdat hij voor hen de waarheid verzwegen had! Zij hadden geen oppositie of kwade bedoelingen tegen de kerkeraad in de zin gehad!

Maar goed, alles was dus weer in orde. Het werd nog eens bewezen doordat sommigen uit kerkeraad en gemeente *ƒ* 43,50 aan vrijwillige giften bijeenbrachten, welk bedrag de volgende dag bij meester Happee aan huis werd bezorgd.[11.]

Hij is niet lang meer in Nieuwdorp gebleven. In april '58 vertrok hij met attestatie uit Nieuwdorp wegens zijn benoeming tot onderwijzer aan de bijzondere school in Den Helder.[12.]

Hij werd opgevolgd door *Martinus Knijf.* Of het een goede greep was? Er waren nogal wat aanmerkingen op zijn onderwijs. Hij zou de kinderen te weinig laten oefenen in het schrijven en daarbij geen enkel voorbeeld gebruiken. Manieren bracht hij ze ook al niet bij en ds. Steketee klaagde, dat hij door hem ‘boos en onfatsoenlijk’ was behandeld. De kerkeraad besloot nu nadere richtlijnen voor het onderwijs op te stellen:

1. de onderwijzer moest van alles afzonderlijk verantwoording afleggen.
2. hij mocht buiten medeweten van praeses en scriba geen kinderen op school toelaten.
3. hij moest de kinderen elke dag voldoende laten schrijven en daarbij als voorbeeld gebruiken ‘net geschreven godsdienstige’ zinnen (b.v.

een psalmregel). Elke bezoeker van de school mocht de schriften inzien.
4. hij moest goed zorgen voor leien en boeken en niets daarvan zonder toestemming van de scriba afgeven of uitlenen.
5. op de bus, waarin de catechisanten hun 'liefdegiften' deden, moest een slot komen.

Het 'contract' met meester Knijf, dat liep tot 1 mei 1861, werd niet verlengd. Zijn opvolger werd een oude bekende, namelijk *Dirk Happee*, die uit Den Helder terug kwam naar Nieuwdorp en in 1882 volgens het bevolkingsregister werd uitgeschreven naar de gemeente Middelburg. Hij was toen 60 jaar.[13.]

Over hem was men blijkbaar tevredener dan over zijn voorganger. We lazen, dat het onderwijs 'met vlijt werd gegeven', en dat hij enkele jaren als beloning een gratificatie van *f* 25,- per jaar ontving.

Beroepen

We geven verder nog enkele *sprokkelingen* uit de kerkeraadsnotulen. In 1852 en '53 kreeg ds. Steketee opnieuw een aantal *beroepen* te verwerken. Zijn gemeente was steeds weer blij, als hij bedankte en bewees dat niet alleen met woorden, maar soms ook met daden. We geven een voorbeeld. In het najaar van '53 kreeg hij een beroep uit *Vlaardingen* en tot driemaal toe uit *Assen.* De kerkeraad was opgelucht, toen de buien voorbij waren, en droeg nu diaken *Wisse Dekker*[14.] op aan ds. Steketee 'een brief van dankbetuiging' te overhandigen. Nadat deze de 'liefdevolle letteren' had gelezen, bood Dekker hem namens de kerkeraad 'als blijk van hartelijke gemeenschap' een 'geschenk in zilver' aan, dat volgens de notulen *f* 73,- had gekost. Wat het was, worden we niet gewaar.[15.]

Kosters

Eerder in dit hoofdstuk is de functie van koster al eens ter sprake geweest. Met ingang van januari 1853 bedankte *Marinus Wondergem* als koster en werd opgevolgd door *Nicolaas Stroosnijder.* Voor zijn taak als 'stokslager' en voor zijn werk op de begraafplaats en in de tuin ontving hij *f* 8,- per jaar. Vier jaar later vroeg Stroosnijder 'wegens ouderdom' ontslag als hondenslager en grafdelver. Hij was toen 80 jaar geworden. Maar hoe oud ook, hij bleef geestelijk actief. In de kerkeraadsvergadering van september '60 moest hij vermaand worden 'over zijne misstappen en beledigingen, welke hij zelf in een boekje, tegen de orde der kerk uitgegeven, begaan had en wel ten opzichte van hen, waar hij eerbied voor behoorde te hebben'. Op welk boekje hier wordt gedoeld, weten we niet. Stroosnijder bekende schuld.[16.]

Op 22 januari '65 is Nicolaas Stroosnijder overleden, 87 jaar oud, geboren in Arnemuiden, weduwnaar van Adriana Lavooij. Hij is 'eerbaar begraven, zijn inwoning en kostgeld zijn betaald; het weinige goed dat hij nagelaten had, is verkocht en de opbrengst daarvan in de armenkas gestort'.

Ds. Budding

In 1859 duikt ds. Budding - toen dominee in Goes - weer eens in negatieve zin op in de notulen; dit keer in die van de provinciale vergadering van Zeeland. Op 6 april '59 las ds. Steketee namelijk een protest voor van zijn kerkeraad, bedoeld voor de Middelburgse broeders. Dezen hadden in hun kerkgebouw ds. *Budding* laten preken 'welke buiten de gemeenschap onzer kerk staat'. Het protest toonde het 'nare en droevige' van Buddings vroegere optreden aan, toen hij nog bij de Afgescheiden kerk hoorde: 'miskenning der kerk, vertreding van de provinciale en synodale besluiten en bedroeving der opregten'. Daarom dienden de Middelburgse broeders bestraft te worden.

De provinciale vergadering was het eens met het protest van Steketee en de zijnen. En de Middelburgse afgevaardigden nu ook! Ze erkenden niet juist te hebben gehandeld en 'deden belijdenis van hun kwaad'. Ze moesten dat ook aan hun eigen gemeente meedelen.

Boompje planten

In de loop van de tijd veranderde uiteraard ook de samenstelling van de kerkeraad: de mannen van het eerste uur overleden of werden te oud en dus kwam de opkomende generatie nu naar voren. Zo werden in de zomer van 1853 twee nieuwe diakenen gekozen, *Gillis de Jager Jzn.*[17.] en *Gerard Rottier*[18.].

Op zichzelf was dit niets bijzonders, maar wat ons opviel, was het volgende. In de notulen lezen we: Met algemeen goedvinden hebben beide broeders 'een boom voor de twee voorste ramen der kerk geplant, ter gedachtenis aan hunne kerkelijke loopbaan of begin hunner regering tot den H. dienst van het Diaken ampt'.

Twee beginnende diakenen dus, die ter herinnering aan het begin van hun ambtsdienst ieder een boompje planten bij de voormuur van de kerk. Merkwaardig.

Vergroting kerk 1868

Uit een verslag van ds. Steketee op de prov. vergadering van 6 juli '59 bleek, dat er steeds meer mensen in de kerk kwamen, zodat het gebouw veel te klein werd. Er viel op den duur niet aan te ontkomen, de oude kerk moest door een nieuwe en grotere worden vervangen. Sinds de bouw van het eerste kerkje in 1841 was het zielental dan ook gestegen van 200 naar 432.

In 1868 werd dit niet goedkope karwei aangepakt.[19.] Bij de bouw van de nieuwe kerk bestond de kerkeraad uit ds. Steketee, de ouderlingen *Pieter Boone*[20.] en *Jacobus de Jager Wzn.*[21.] en de 4 diakenen *B. Nieuwenhuyze, Gerard Rottier, Kornelis Fraanje* en *Gilles de Jager Jzn.*, welke laatste tevens scriba was.

Jacobus de Jager Wzn. was in 1851 getrouwd met Pieternella Steketee, een zus van ds. Steketee. En zo had ds. Christiaan Steketee niet alleen zijn vader en

schoonvader in de kerkeraad zitten, maar nu ook opnieuw een zwager. De andere, Geeraart Emaar, was in 1863 overleden. Praeses

en scriba kregen opdracht de vergroting van het kerkgebouw zo zuinig mogelijk te laten uitvoeren, en onder hun toezicht en leiding kwam de nieuwe kerk tot stand.

De eerste steen is op 24 juni '68 gelegd door ds. Steketees zoontje Jacob, de latere burgemeester van Heinkenszand; de tweede door J.J. de Jager Gz., het zoontje van de scriba, en de derde door Elisabeth, het dochtertje van ds. Steketee (later getrouwd met ds. J.P. Tazelaar uit Weesp).

Volgens het geschiedkundig overzicht van Chr. Melse had de bouw van de nieuwe kerk ruim *f* 7200,- gekost.[22.] In de bal van de nieuwere en grotere toren werd de met lood omwonden naaldkoker van wijlen ouderling Steketee (overleden in 1864) gelegd, met daarin een oorkonde, waarin alle gegevens van bouw en herbouw van de kerk stonden. Toen in 1900 bij het opnieuw vergulden van de haan en de bal van de toren de koker geopend werd, bleek die oorkonde helemaal te zijn verteerd. Gelukkig bestond er nog een kopie. De scriba G. de Jager Gzn. heeft toen de rol vernieuwd en aangevuld met het gebeurde in de laatste jaren. De naaldkoker met de vernieuwde oorkonde is toen weer in de toren gebracht, maar is in 1911 bij de afbraak van de oude toren in het kerkelijk archief opgeborgen. Aldus Melse.[23.]

De nieuwe kerk kon pas in maart 1869 opgeleverd worden, maar vanaf 18 oktober '68 kerkte de gemeente er al in. In *De Bazuin* lazen we het volgende berichtje:

Nieuwdorp, 18 Oct. 1868 - Heden mochten wij het voorrecht genieten, van in onze nieuwe kerk - die bijna tweemaal zoo groot gebouwd is als de vorige - te vergaderen en aan te hooren hoe ze, naar aanleiding van 1 Kon. 8:29, 30, plechtig den Heere werd gewijd. (‘Dat uw ogen open zijn, nacht en dag, over dit huis...’)

Namens de gemeente,
C. Steketee, pr.
G. de Jager, diak.[24.]

Op zondag 4 september 1876 herdacht de gemeente *Nieuwdorp* haar 40-jarig bestaan. In *De Bazuin*[25.] vonden we daarvan een boeiend verslag, dat we onze lezers niet willen onthouden.

's Morgens preekte docent *A. Steketee* ‘naar aanleiding van de woorden uit psalm 100: ‘Hij heeft ons gemaakt en niet wij, Zijn volk, de schapen Zijner weide.’ Daarin werd ons gewezen op de beteekenis der afscheiding en duidelijk gemaakt, dat 's Heeren volk, bij het geloof aan de waarheid, dat niet de mensch zich zelf maakt om zalig te worden, maar door God gemaakt wordt, en niet geestelijk leven kan in gemeenschap met hen, die met woord en daad juist deze waarheid verloochenden, en zich daarom van dezen afscheiden moesten, zoo zij niet uitgeworpen werden; daarna werd aangetoond, hoe genoemde woorden geheel en al op de gemeente van toepassing waren.

's Middags trad onze geliefde leeraar *C. Steketee* op en sprak, na verkla-

ring van Deut. 8:2, 3, over de *wording* der gemeente en hare *opkomst.*

In 1835 werd zij voorbereid door een geestelijke opwekking. Er was behoefte aan zieíespijs, die op *Zuid-Beveland* te vergeefs in de bedehuizen gezocht werd, waarom men uit den nood tot God riep. Omdat het volk zoozeer kerkelijk was, kon het niet scheuren, zich zelf helpen of tot een gemeente maken.

Eerst na veel worsteling, niet in overijling, maar in de vaste overtuiging, dat het sedert 1816 opgerichte genootschap de oude Gereformeerde, de moederkerk niet was, maar deze verdrong en verdrukte in hare getrouwe zonen, was het oogenblik der beslissing gekomen. Zij verstonden dat het Gods wil was uit te gaan en deden dit in eenvoudigheid, hoewel zij wel wisten, dat er veel kruis aan verbonden zou zijn.

God beschikte nu spoedig ter vervulling hunner behoefte een wettig leeraar, *ds. Budding*, vroeger predikant te Biggekerke op Walcheren, die de gemeente organiseerde, waarmee op wettige wijze door haar ouderlingen en diakenen werden geroepen. Deze werden den 4^{en} September bevestigd, terwijl ds. Budding voor het eerst alhier predikte in een schuur, door één der leden daartoe afgestaan. Het was in die dagen niet gemakkelijk een openbaar belijder van Christus te zijn: vervolging door de Regeering was ons lot, berooving der goederen door boeten, smaad en verguizing van de menschen in het rond, waarbij zich echter het verschijnsel voordeed, dat terwijl de Hervormden op allerhande wijzen tegenstonden, de Roomschen partij trokken voor ons;

daarbij kwamen moeiten van binnen, waarop niet zoozeer gerekend was; onze anders zeer beminde leeraar (Budding) ontbond zich van ons; donker was het uitzicht in dien herderloozen toestand. Maar de Heere had ons niet verlaten. Hij maakte de menschelijke wijsheid en kracht te niet en openbaarde in de dwaasheid en onkunde en zwakheid en armoede der menschen Zijn wijsheid, Zijn macht, Zijn rijkdom. En Hij, die Israël wist te voeden, toen de natuur zelfs geen voedsel aanbood ‘opdat het leeren zou dat de mensch niet leeft bij brood alleen, maar bij elk woord, dat uit den mond des Heeren uitgaat’. Hij wist ook ons - zoals dit gisteren middag aangemerkt en ons voorgehouden werd - in beproeving voor alle gebrek te bewaren en uit Zijne hand te verzorgen; zoodat wij, door de waarheid vrijgemaakt, ook uitwendig, door generlei verplichtingen gebonden, als eene vrije gemeente mochten opwassen.

Wij ontvingen in 1841 een kerkgebouw, en werden gediend, nu en dan, door een leeraar, geroepen door geheel Zeeland, later door de gemeente *Goes*, namelijk *ds. Van der Meulen*, die tot veel zegen in deze streken geweest is.

In 1842 schonk de Heere ons een eigen leeraar, uit de gemeente zelf. Spoedig daarna kwamen wij in het bezit van een begraafplaats, waarop reeds een groote menigte onzer dooden thans rust.

In den loop der jaren werden wij uitgebreid: de Heere gaf vervulling in de behoefte aan Christelijk onderwijs, na de schoolwet van '57, een eigen school, eindelijk een grooter kerkgebouw.

Met de opwekking tot dankbaarheid aan den Heere en getrouwheid in Zijn dienst, werd de feestrede gesloten.

Namens den Kerkeraad,
G. de Jager, scriba.'

Ds. C. Steketee

We besluiten ons tweede hoofdstuk over de Afgescheiden gemeente van Nieuwdorp met nog eens de figuur van ds. *Christiaan Steketee* naar voren te halen.[26.] Over zijn leven en werken in zijn eigen gemeente Nieuwdorp hebben we in het voorafgaande al voldoende uitgeweid. Hij was een man van aanpak en heeft veel voor zijn gemeente tot stand gebracht: een eigen begraafplaats (1845), een Christelijke school (1859) en een nieuwe kerk (1868). Maar niet alleen op zijn eigen dorp, ook op heel het eiland Zuid-Beveland en aan de overkant van de brede Westerschelde, in het land van Axel (oostelijk Zeeuws-Vlaanderen) en in het land van Cadzand (westelijk Z.-Vlaanderen), bediende hij het Woord voor de Afgescheiden gemeenten. Ook in het land Zierikzee.

Soms preekte hij vijfmaal in één week, telkens op een andere plaats. En dan doopte hij de kinderen en hield met de herderlozen Avondmaal; het Avondmaalsstel droeg hij bij zich in een tas.

Hij moest daarvoor moeilijke reizen maken, over slechte winterwegen en over de woelige Schelde. Maar dan kende hij geen vermoeidheid en geen pijn weerhield hem. Als het ging om een gemeente te dienen, kon hij uren gaan onder striemende regen en bij felle kou. En geen stormweer kon hem verhinderen de Schelde over te steken. 't Is op een zaterdagmiddag gebeurd, dat hij voor een preekreis door Oost-Zeeuws-Vlaanderen van Borssele afvoer, maar dat het kleine scheepje de haven van Ter neuzen niet kon binnenlopen. In een gevaarlijke positie moest het vlak voor Terneuzen voor anker gaan en de hele zondag daar blijven. Er was geen proviand aan boord voor de 12 passagiers - mensen, die waren meegegaan om in Terneuzen het Avondmaal mee te vieren - maar toch hadden ze een gezegende zondag onder de prediking van ds. Steketee en toen ze 's maandagsmorgens het stadje konden bereiken - de broeders daar hadden in grote onrust de hele zondag het scheepje zien slingeren - volgden enige dagen van verkwikkende geestelijke gemeenschap.

Maar nog verder reikte zijn werkzaamheid. Vrij geregeld was hij voorzitter van de provinciale synode van Zeeland, jarenlang kerkvisitator van de Zuidbevelandse gemeenten, herhaaldelijk afgevaardigde naar de generale synode en tot zijn dood toe curator van de Theologische school in Kampen.

Die reizen buiten de provincie - hele tochten per diligence of per schuit - waren zijn grootste genoegen. Dan logeerde hij in de pastorie van zijn vele vrienden: te Utrecht bij ds. Van Minnen, te Zwolle bij ds. Gispen, en dan duurden de praatavonden tot ver na middernacht. Het was in die

dagen gewoonte, dat de naar vergaderingen reizende predikanten in bepaalde pastorieën (ook die van Den Bosch was een middelpunt) overbleven en dan werden ernstige besprekingen gehouden ter voorbereiding van wat op de vergadering dienen moest.

Tegenover deze verkwikkende vriendschap en de bemoedigende arbeid stonden echter ook vele moeilijkheden: vijandschap, financiële lasten bij kerk- en schoolbouw en het altijd zuinig moeten zijn. Zo heeft ds. Steketee - we citeren nu uit het overzicht van Melse - 40 jaar gearbeid, op zijn eigen dorp en daarbuiten. Hij heeft zelf van een klein traktement moeten leven, in het begin *f* 400,-, later *f* 800,- en pas in de laatste jaren *f* 1200,- en dat met zijn groot gezin van 8 in leven gebleven kinderen, van wie er 3 buitenshuis op studie waren. Tot zijn grote voldoening mocht hij nog beleven, dat de hele schuld van school- en kerkbouw afgelost was.

Na een smartelijk maaglijden van 7 weken is hij op zaterdag 3 juni 1882 in vrede ontslapen en onder overweldigende belangstelling op 7 juni begraven. De rouwkoets werd allereerst gevolgd door familie en buren, verder had de hele gemeente zich twee aan twee aangesloten. Ook velen uit de verre omtrek liepen mee, terwijl de stoet gesloten werd door de schoolkinderen, allen catechisanten van de overledene, onder leiding van hun onderwijzer Melle de Graaf.[27.]

Een neef, ds. Chr. Steketee Azn.[28.] van Heinkenszand leidde de begrafenis. Hij herinnerde aan de bijna 40-jarige trouwe dienst van de overledene en ging daarbij uit van Davids woorden over Abner: ‘Een grote in Israël is gevallen.’

De oudste zoon, docent *Adriaan Steketee* van Kampen, staande op het graf van zijn grootvader, in dat hoekje van het kerkhof waar het geslacht Steketee begraven ligt, dankte allen voor de liefde, die zij de overledene hadden betoond en riep de gemeente toe, dat wij een eeuwig verbond met God hebben, met de God van Abraham, Izak en Jacob, geen God van de doden, maar van de levenden en wiens koninkrijk geen kerkhof is, maar een rijk van eeuwig leven en onuitsprekelijke heerlijkheid. Die God is onze God. Hij zal ons leiden tot aan en tot over de dood.

Een andere zoon, ds. *Cornelis Steketee* van Veere sprak een vertroostend en van dankbaarheid getuigend slotwoord.[29.] Tot zover Melse.

Eindnoten:

1. Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* (1846).
2. Ze was geboren in 1782 in Borssele en getrouwd met Jacob Pieterszn. Onderdijk, landman van beroep, geboren 's Heerenhoek 1782 en daar overleden 15 december 1833. Dat dit bezoek van ds. Budding in de zomer van 1835 heeft plaats gevonden wordt door dr. C. Dekker sterk betwijfeld in zijn studie *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland*, pag. 29 (Goes, Middelburg 1986). Hij dateert het in de eerste dagen van september 1836.
3. We halen dit werkje verder aan als *Gedachtenis.*
4. De cursivering is van ons.
5. B.P.S.A. Vriesekolk stond van 1797-em. 1829 en M.S. Kompenhans van 1830-'46 als Hervormd predikant in 's Heerenhoek-Nieuwdorp.

6. Archief Hervormde classis Zuid-Beveland inv.nr. 186 (Gemeente-archief Goes). Vgl. S.S. Goslinga, Christiaan Steketee (1782-1864) en zijn geslacht, pag. 13, 14 (gestencild). We raadpleegden een exemplaar in de bibliotheek van de Theologische Hogeschool in Kampen (Oudestraat).
7. F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen II* 698 (Middelburg 1893).
8. F. Nagtglas, a.w. 699.
9. Chr. Melse, *Geschiedenis der Gereformeerde kerk van Nieuwdorp*, 2 (1954) (gestencild). Het was aanvankelijk een serie van 14 artikelen onder de titel *Uit de geschiedenis onzer Kerk*, verschenen in 'Van het Kerkplein', maandbericht van de Geref. kerk van Nieuwdorp, de no's 14 t/m 27, juli 1953 t/m augustus 1954.
10. We hebben deze namen te danken aan een lijst van Afgescheidenen van de Hervormde gemeente 's Heerenhoek-Nieuwdorp, ons welwillend verstrekt door A.J. Barth van het Gemeente-archief te Goes.
11. A. de Smit, *De burgerlijke geschiedenis van 's Heer Arendskerke*, deel II, 128.
12. A. de Smit, 128.
    Uit Yerseke waren gekomen: Hubregt Nieuwenhuijze en Jan Tolhoek.
    Uit 's Gravenpolder: Johannes van Weele.
    Uit Wolphaartsdijk: Johannes de Jonge en Ary Geelhoed.
    Uit Borssele: Leendert Rottier.
    Uit Goes: Laurus Laurusse en Hendrik Zwieter.
    Uit Heinkenszand: Bart van Loon, Marinus Ijzerman, Cornelis Oranje, Jacobus Rijke en Willem Minnaard.
    Uit Wissekerke (bij 's Heer Hendrikskinderen): Joos Remijnse en Pieter van den Berge.
    Uit Kloetinge: Pieter Zweedijk.
    Uit 's Heerenhoek: Izaac Naaije.
    en uit 's Heer Arendskerke: Cornelis Rottier, Gerard Otte en vrouw, Wisse Dekker en vrouw, Willem de Jager en vrouw, Adriaan van Antwerpen en vrouw, Christiaan Steketee, Marinus Gelok en vrouw, Boudewijn Zuijdweg, Jan Versijs, Jan Simonse, Johannes Karelse, Pieter van Westen, Ary van Mel, Jelle Boone en Janis (Johannes) Boone (smid te Nieuwdorp).
13. Hij overleed 20 januari 1862, oud 76 jaar, weduwnaar van Johanna Wisse.
14. Vonnis rechtbank van eersten aanleg Goes, 17 september 1836.
15. De Smit, a.w. 132.
16. Vonnis rechtbank van eersten aanleg Goes, 25 januari 1838.
17. Die publieke verkoping vond plaats 14 maart 1838. Vgl. A. de Smit a.w., 132; Wessels a.w., 88.
18. Ds. Chr. Steketee, *Gedachtenis*, 6.
19. Zelf getekend hadden:
    Willemina van de Plasse
    Jacomina Hoogstraate
    Maatje Steketee
    Elizabeth Minnaar
    Johs Boone
    Chris Ch. Steketee
    Christiaan Jac. Steketee
    Jan Simonse
    A. van Antwerpen
    Jan Versijs
    Dirk van Westen
    Jan Schoonnaard
    Jan Versijs
    Jan Luijkenaar
    Jan Schaalje
    Gillis op 't Hof
    Christiaan de Jonge
    Cornelis de Nijs
    Pr. van Westen
    Cornelis Steketee
    Boudewijn Zuidweg
    L. Derto

Livina Noels
Janus Proos
Johanna Wisse
Cornelia Steketee
Kornelia Boone
Adriana Nieuwenhuijse
Sara Buteyn
Pieternella Steketee
M. Rottier
K. Glerum
Maria Lukasse
Maatje Lukasse
Pieternella D. van Kruiningen
Magrieta Stevense
Willem Kakebeeke
G. de Jager
W. Lucasse
A. Snoek
A. van der Mel
P. de Maaker
Hubregt op 't Hof
Adriana Weststrate
Wisse Dekker
W. de Jager
B. Nieuwenhuijze

De namen van hen die met een ‘handmerk’ hadden getekend waren:

Willemina op 't Hof
Jannetje den Herder
Pieternella Nijs
Maatje Murre
Maria Luykenaar
Jacomina Flipse
Maatje van Zweden
Maria van Vijven
Sara Lamper
Maatje op 't Hof
Jan Hendrik Kosten
Cornelis de Nijs
Jacoba Otte wed. Jan van Weele
Jacoba Witte
Maatje Wagenaar

20. Schrijven van de burgemeester van 's Heer Arendskerke d.d. 30 juli 1840 aan de ‘Kommissaris over het Distrikt Goes’.
21. Er staat in te lezen, dat de gemeente zich nu 3½ jaar zelf had onderhouden. Men verklaarde zich bereid *ƒ* 1000,- ‘op het grootboek der Nederlandse schuld’ tegen 2½% te doen inschrijven en een fonds aan te leggen, waarin men gedurende 10 achtereenvolgende jaren *ƒ* 200,- tegen 2½% waarborg aan de regering zou storten. (De Smit, a.w., 132).
22. A.J. Barth van het Gemeente-archief te Goes heeft ons deze gegevens verstrekt.
23. Willem Lukasse overleed 24 april 1847, oud 61 jaar, man van Margrietha Stevense.
24. Hij werd in 1842 predikant in Noordeloos.
25. Het was 16 el lang, 8 el breed en 4½ el hoog. Het heeft maar 26 jaar dienst gedaan (De Smit, a.w., 133).
26. In de prov. vergadering van 5 juli 1842 was besloten, dat de leden te 's Heerenhoek zich moesten aansluiten bij Nieuwdorp.
27. De beroepsbrief - waarvan we een fotokopie onder ogen hebben gehad - is gedateerd 20 oktober 1841 en ondertekend door de ouderlingen Chr. Steketee, P. van Westen en W. de Jager, met de diakenen W. Dekker en B. Nieuwenhuijze.

28. Aantekeningen van in de kerkeraad van Goes behandelde aangelegenheden 1836-'43 (Arch. Geref. kerk Goes no. 739).
29. Daarom dan ook, alzoo wij zoo groot een wolk der getuigen rondom ons hebbende liggen, laat ons afleggen allen last, en de zonde die ons lichtelijk omringt, en laat ons met lijdzaamheid loopen de loopbaan, die ons voorgesteld is; ziende op den oversten leidsman en voleinder des geloofs, Jezus, die voor de vreugde die hem voorgesteld was, het kruis heeft verdragen en schande veracht, en is gezeten aan de rechterhand des troons van God.
30. Heere, open mijne lippen, zoo zal mijn mond uwen lof verkondigen.
31. Memories van Jannis van de Luijster, 15. We merken op, dat 9 februari 1842 een woensdag was.
32. De bruidegom was een zoon van Christiaan Steketee en Maatje Hoebeke. De bruid was geboren in Schoondijke als dochter van Adriaan van Overbeke en Elisabeth Risseeuw, (overleden te Groede). Als getuigen traden op Wisse Dekker, 57 jaar, landbouwer; Willem de Jager, 55 jaar, landbouwer; Boudewijn Nieuwenhuize, 57 jaar, landbouwer, en Engel Westveer, 57 jaar, landbouwer.
33. Memories Van de Luijster, 15.
34. Notulen kerkeraad 1 mei 1843.
35. De kerkeraad kocht enkele dagen later (17 februari '45) van Jan Simonse 24 roeden 30 ellen bouwland (‘oude maat 186 roeden’ tegen *ƒ* 300,- ‘het oude gemet’; gelegen in de West Kraaijert, ‘gedeelte uitmakende van sectie D. no 77... uitsluitend bestemd voor de lijken van de leden dezer gezindheid’.
36. Er viel nog wat te regelen: de ‘begraaflonen’. Voor het begraven van een ‘groot lijk’ moest *ƒ* 1,- betaald worden, voor een ‘middelbaar’ en ‘klein’ lijk resp. 75 en 50 cent. Bij strenge vorst voor elk 25 cent meer.
    De begraafplaats had in totaal *ƒ* 407,25 gekost (De Smit, 134). In zijn *Gedachtenis* schrijft ds. Steketee over de kwestie van de begraafplaats nogal breedvoerig.
37. Notulen kerkeraad 17 mei '48.
38. Notulen kerkeraad 7 september '57.
39. Chr. Steketee v.d.m.
    Chr. Steketee oud.
    W. de Jager oud.
    W. Dekker diaken
    B. Nieuwenhuize diaken
    P. de Maker
    J. Wesveer
    H. op 't Hof
    F. Lucasse
    M. Lucasse
    Simon Dekker
    Jac. de Jager
    C. Hoebeke
    Arie Mel
    W. Kakebeke
    J. Breker
    G. de Jager
    J. Nieuwenhuize
    F. Dekker
    J. Lukenaar
    Corn. Steketee
    J. Schoonhart
    J. Staal
    A. Breker
    G. op 't Hof
    B. Zuidweg
    P. Boone
    M. Boone
    P. Kriekaard
    D. van Westen
    J. Nijsse

I. Naaije
D. de Leeuw
Willem van Oosten
J. Simonse
A. van Antwerpen
N. Stroosnijder
J. Versijs
J. Boone
M. Steenblok
M. Poppe
J. Versijs (de Jonge)
C. Nijs
J. Vlasman
A. Duinkerke

40. Notulen kerkeraad 29 januari 1844.
41. Geciteerd uit een artikel van J. Geelhoed over Zeeuwen in Amerika *(Nederlands Dagblad* 9 januari 1971).
42. Inderdaad meldden zich 25 mei '44 op de kerkeraad L. Bommeljé, Boudewijn Derto, Marinus Wondergem en C. Roose. De eerste twee werden aangenomen de beide anderen nog niet.
43. *Nederlands Dagblad* 9 januari 1971.
44. Budding stond toen vanaf 1844 in de stad Groningen, waaruit hij in 1848 weer vertrok.
45. Notulen kerkeraad 29 juni '46.
46. Notulen kerkeraad 3 en 11 december 1846
47. C.T(azelaar) in het Afscheidingsnummer van het kerkelijk weekblad *De Reformatie*, oktober 1934.
48. Notulen kerkeraad 4 augustus t/m 31 oktober 1847.
49. Het stuk is gedateerd 29 maart 1848 en staat opgenomen in de notulen.
50. Geeraart Emaar, geb. 25 november 1803 te Sinoutskerke, overleden 29 maart 1882, 78 jaar oud. Hij was getrouwd met Cornelia Steketee, geb. 25 februari 1811, overleden 14 juli 1863.

1. A. de Smit, *De burgerlijke en kerkelijke geschiedenis van 's Heer Arendskerke*, tweede deel 68-73 ('s Heer Arendskerke 1859).
2. Notulen kerkeraad 31 augustus 1850.
3. Notulen kerkeraad 30 september 1850.
4. idem 29 mei 1851.
5. Notulen kerkeraad 22 oktober 1852.
6. Op 3 mei '58 had de kerkelijke gemeente dit besluit goedgekeurd.
7. Hij was 2 augustus 1856 overleden, 70 jaar oud, van beroep smid, man van Elisabeth Minnaard.
8. Hierin wekt de profeet het volk op zich toegewijd bezig te houden met het opbouwen van de tempel.
9. Geboren 9 september 1826 in Dordrecht.
10. Notulen kerkeraad 24 juni 1857.
11. Notulen kerkeraad 10 juli 1857.
12. idem 30 april 1858.
13. Hij was op 10 juli 1822 geboren te Rotterdam, gehuwd met Johanna Wilhelmina Breedveld op 17 december 1826 eveneens in Rotterdam geboren. Uit dit huwelijk zijn 6 kinderen geboren:
    1. Dirk, geb. 21-7-1857 te 's Heer Arendskerke
    2. Cornelis Adrianus, 31-7-'58 te Den Helder
    3. Pieter Jan, 18-7-'60 te 's Heer Arendskerke
    4. Jan Lodewijk, 27-l-'62 te 's Heer Arendskerke
    5. Johan Wilhelm, 18-3-'65 te 's Heer Arendskerke
    6. Lodewijk Gerrit, 19-8-'66 te 's Heer Arendskerke

14. Wisse Dekker is op 20 januari 1862 overleden, oud 76 jaar, geboren te Meliskerke, landman, wonende te 's Heer Arendskerke, weduwnaar van Johanna Wisse, zoon van Frans Dekker en Pieternella Schout.
15. Notulen kerkeraad november 1853.
16. Notulen kerkeraad 7 september en 2 november 1860.

17. Gillis de Jager was 11 maart 1824 te Eversdijk gemeente Kapelle geboren en getrouwd met Johanna Adriana de Jonge (geboren 1 maart 1836 te Zaamslag; ze is 21 mei 1868 overleden).
18. Gerard Rottier was geboren 27 maart 1816 en overleden 6 juli 1873. Zijn vrouw was Jacoba Johanna van Overbeeke, op 29 oktober 1832 geboren te Groede. Uit dit huwelijk zijn 11 kinderen geboren.
19. We volgen bij deze paragraaf het geschiedkundig overzicht van de Geref. kerk van Nieuwdorp door Chr. Melse.
20. Pieter Boone, smid van beroep, is 18 juli 1815 geboren en overleden 27 maart '79. Zijn vrouw was Prijna de Leeuw, geb. 11 juli 1817 en overleden 27 december 1874. Zijn zoons Marinus geb. 20 februari 1851 en Pieter geb. 17 dec. '56 waren beiden smidsknecht. De jongste is in 1880 naar Amerika geëmigreerd.
21. Jacobus de Jager Willemzoon, landbouwer, is 20 maart 1851, oud 32 jaar, getrouwd met de 38-jarige Pieternella Steketee, dochter van de kleermaker Christiaan Steketee en Maatje Hoebeke.
22. De nieuwe kerk was 20 el lang, 11 el breed en 6 el hoog, dus 4 el langer, 3 el breder en 1½ el hoger dan de oude kerk.
23. Vgl. A. de Smit, a.w. 134.
24. *De Bazuin* 30 oktober 1868. We hebben het begin van de tekst er tussen haakjes achter geplaatst.
25. *De Bazuin* 8 september 1876.
26. We maken hierbij gebruik van een artikel door één van zijn directe nazaten (C. Tazelaar) gepubliceerd in het Afscheidingsnummer van het weekblad *De Reformatie* (oktober 1934) onder de titel: 'De vader der Zeeuwsche Kerken' (Ds. C. Steketee van Nieuwdorp). Ook het gechiedkundig overzicht van de Geref. kerk van Nieuwdorp opgesteld door zijn kleinzoon Chr. Melse, hielp ons op weg. Eveneens *Christiaan Steketee (1782-1864) en zijn geslacht* met een Inleidend woord van S.S. Goslinga, gedateerd Rotterdam, sept. 1961 (stencil).
27. Hij was 15 mei 1882 in Nieuwdorp in dienst getreden en in 1884 naar zijn geboorteland, Groningen vertrokken.
28. Hij is 16 oktober 1886 in Heinkenszand overleden, 66 jaar oud, man van Neeltje van Broekhuizen, zoon van Andries Steketee en Adriana Welleman.
29. Uit de 'memorie van aangifte voor het regt van successie', gedateerd 19 oktober 1882 blijkt, dat het zuiver saldo der nalatenschap *ƒ* 5650,36 bedroeg.
    In deze memorie van successie worden 8 kinderen genoemd. We geven de namen hier door met tussen haakjes enkele personalia erbij.
    1. *Adriaan* (vanaf 1872 docent aan de Theologische school te Kampen. Van 1869-'72 is hij dominee in *Zaamslag* in Zeeuws-Vlaanderen geweest. Toen hij bij de begrafenis van zijn vader op 7 juni 1882 op het kerkhof een dankwoord sprak, had hij ongetwijfeld al grote zorgen, want enkele maanden later (24 augustus) werd hem als docent ongevraagd emeritaat verleend. Na zijn 'ontslag' ging Adriaan eerst bij zijn broer in Terneuzen wonen en later in Heinkenszand, waar hij in 1913 als vrijgezel overleden is).
    2. *Christiaan* (medicinae doctor, wonende te Terneuzen, waar hij zich in 1875 had gevestigd. Hij was gehuwd met Teuntje de Cock, dochter van docent Helenius de Cock te Kampen. In 1884 is hij overleden in Heidelberg, aan een nierziekte).
    3. *Maatje Elisabeth* (getrouwd met Symon Goslinga, predikant te Bolsward).
    4. *Cornelis Steketee* (predikant te Veere).
    5. *Jacob* (ambtenaar ter secretarie, wonende Heinkenszand, later burgemeester aldaar).
    6. *Elisabeth Johanna (fn19(later getrouwd met ds. J.P. Tazelaar uit Weesp).*
    7. *Pieternella Jacoba* (ongehuwd overleden).
    8. *Johanna Sara* (later getrouwd met Lein Melse, hoofd der school, te Nieuwdorp).
       De moeder Johanna Sara Steketee-van Overbeeke, is op 20 januari 1905 overleden te Nieuwdorp, 81 jaar oud.

II *Borssele*

Het centrum van het tegenwoordige dorp Borssele, met een rechthoekig stratenplan en in het midden daarvan een groot kerkplein, is in die vorm ontstaan in 1620. Sedert 1960 is ten westen van het plaatsje in het Sloegebied een aantal basisindustrieën gevestigd en een kerncentrale. Maar daarvan was in de dagen van de Afscheiding nog geen sprake. Toen heerste er alleen nog maar landelijke rust. Het dorpje zelf lag daar in een mooi polderlandschap en telde 760 inwoners, van wie het grootste deel tot de Hervormde kerk behoorde.

Om wat preciezer te zijn, de Hervormde gemeente van Borssele ressorteerde onder de *classis* Goes en de *ring* Borssele. In 1836 telde die gemeente 690 zielen, van wie 265 belijdend lidmaat waren. Ze is van 1797 tot zijn emeritaat in 1833, dus 36 jaar lang, gediend door *ds. J.A. Arnosi.* Daarvóór was hij eerst 2 jaar bij de Zwitserse garnizoensgemeente predikant geweest en daarna 17 jaar bij de Franse gemeente in *Cadzand.* Na zijn emeritaat in Borssele gekregen te hebben, ging hij wonen in Delden (Ov.), waar hij 7 jaar later is overleden, bijna 83 jaar oud.[1.]

Spanningen tussen kerkeraad en collator

Er moest dus in 1833 een nieuwe Hervormde dominee in Borssele komen. We gaan hier wat dieper in op de voorgeschiedenis van dit beroep, omdat ze ons een goede kijk geeft op de spanningen, die het uitoefenen van het *zg. collatierecht* met zich kon meebrengen.

In Borssele was *collator* de ambachtsheer *Willem Zeelandus, baron van Borssele*, een grondbezitter, wonende te *Kleef (Du.).* Deze had dus een grote stem in het kapittel bij het beroepen van een predikant, één van de voorrechten van een collator. In het notulenboek staat de uitvoerige correspondentie van de kerkeraad en van de gemachtigden van de am-

bachtsheer met het classicaal bestuur van Goes opgenomen, zodat we de moeilijkheden kunnen illustreren.

In de kerkeraadsvergadering van 24 juni 1833 ontving *ds. J.A. Arnosi* zijn 'losmaking' van de gemeente Borssele wegens zijn emeritering. Als consulent werd aangewezen *J.Fr. Burgerhoudt* te *Ellewoutsdijk.* Scriba was ouderling *Jannis van de Luijster.*

Elf dagen later kwam het beroepingswerk aan de orde.[2.] In de vergadering waren ook aanwezig de gemachtigden van de ambachtsheer (de collator). Het waren:

1. *Jacobus Walraven van Kerkwijk*, apotheker, wonende te Goes.
2. *Marinus van Wijngen*, burgemeester van Borssele.
3. *A. Westerwijk Ossewaarde*, rentmeester van de ambachtsheer, wonende te Borssele.

Eerst werden de financiële voor waar den vastgesteld, waarop de nieuwe predikant zou worden beroepen:

1. vrijdom van alle landelijke en plaatselijke belastingen op het predikantshuis staande of met de tijd daarop komende.
2. vrijdom van alle grond- en personele belasting, uitgezonderd de accijns (b.v. deuren, vensters, schoorstenen etc.).
3. vrijdom van de belasting op de meid.
4. vrijdom van de parochie-lasten.
5. vrij vervoer naar vacature- en liefdebeurten.

Maar de predikant moest jaarlijks *ƒ* 72,- huishuur aan de kerkeraad betalen.

Toen kwam de vraag wie er moest beroepen worden. Van de 6 kerkeraadsleden brachten 5 hun stem uit op *Simon Hogerzeil*, kandidaat bij het provinciaal kerkbestuur van Groningen.

Het waren Van de Luijster, Slaakweg, Wisse, Steketee en Wagenmaker. Het 6e kerkeraadslid koos voor *Petrus Henricus van Hulsteijn*, kandidaat bij het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland. Proponent Hogerzeil Mzn. was uitgesproken rechtzinnig in zijn theologische opvattingen, dus dè man voor Van de Luijster cs.[3.] Maar niet voor de gemachtigden van de collator. Ze verklaarden nog niet te kunnen stemmen, omdat Simon Hogerzeil hun 'niet genoegzaam bekend' was. Daarom vroegen ze 14 dagen uitstel 'waarin de Kerkeraad moest berusten'.

Inderdaad werd 2 week later weer een kerkeraadsvergadering gehouden, maar ook nu kwam het nog niet tot het uitbrengen van een beroep als gevolg van tegenwerking van de collator. Deze had geschreven, dat het toch Petrus Henricus van Hulsteijn moest worden. Om uit de problemen te komen, wendde de kerkeraad zich nu tot het classicaal bestuur te Goes. Dit adviseerde: de zaak in der minne te schikken. Dit lukte echter niet.

In een schrijven van 1 september 1833 aan de classis probeerden de gemachtigden van de collator (ambachtsheer) diens keuze van Van Hulsteijn te rechtvaardigen en te verdedigen met wel erg onzakelijke argumenten:

Het was immers overduidelijk, dat de ambachtsheer door daden getoond had ‘veel belang te stellen in de welvaart der gemeente’. Dit bleek o.a. uit de aanzienlijke giften door hem zowel aan de armen in het algemeen als aan de diaconie in het bijzonder geschonken; verder uit het jaarlijks zorgen voor brood en wijn bij het Avondmaal, het schenken van een tafelkleed en zilveren servies voor het bedienen van doop en Avondmaal; ook uit het kwijtschelden van hem verschuldigde ‘cijnzen’ en dergelijke aan minvermogende of door omstandigheden ongelukkig geworden dorpsbewoners.

Daar kwam nog bij, dat men door akkoord te gaan met het beroepen van Van Hulsteijn zou voldoen aan het verlangen van één van de drie gemachtigden, van A. Westerwijk Ossewaarde, de rentmeester van de ambachtsheerlijke goederen, die ook steeds door daden toonde het belang van de gemeente te willen bevorderen en bij de ambachtsheer altijd hun voorspraak was.

Ook hadden de 5 kerkeraadsleden - die vóór S. Hogerzeil waren - verklaard, dat ze wel dankbaar waren voor alles wat de ambachtsheer voor de gemeente deed. En hadden ze geen bedenkingen tegen kandidaat Van Hulsteijn. Alleen vreesden ze, dat deze voor de gemeente ‘*te zacht van aard*’ zou zijn.

De gemachtigden hadden toen 2 weken uitstel van stemming gevraagd om gelegenheid te krijgen nadere informatie in te winnen over het gedrag en de kunde van S. Hogerzeil. En dit had ongunstige inlichtingen opgeleverd.

Behalve geruchten over ‘vroeger onzedelijk gedrag’, zou Hogerzeil toen hij eens in Borssele preekte, dingen hebben gezegd, waaruit wel bleek, dat hij iemand was ‘die noch door beschaving, noch door zedelijkheid, noch door zagtzinnigheid en verdraagzaamheid’ geschikt geacht kon worden voor een gemeente, waar ook vele ‘Roomschgezinde bewoners’ waren.

In *'s Heerenhoek* (bij Borssele), waar vele Rooms-Katholieken woonden, had hij - naar men vertelde - gezegd ‘dat men de Roomschgezinden het land moest uitdrijven en de pastoors ophangen’.

En in *Borssele* zou hij kerkgangers, die vóór het begin van de dienst nog buiten de kerk stonden te praten, hebben toegevoegd: ‘gij zoudt beter doen in Gods Woord te lezen dan daar te staan’.

Tegen kerkmensen, die voor het uitspreken van de zegen de kerk al verlieten, was hij als volgt uitgevaren: ‘Wie op den zegen niet wil wachten, is waardig dat hem de vloek achtervolge’.

In het land van Schouwen was zijn ‘dweepzuchtige handelwijs’ er de oorzaak van geweest, dat vele predikanten daar hadden aangeraden hem niet op de preekstoel toe te laten.

Aan het eind van hun uitgebreid schrijven aan het classicaal bestuur schreven de gemachtigden van de ambachtsheer nog dat ze ‘met leedwezen’ hadden geconstateerd, dat in deze vergaderingen de voorzittende ouderling *Jannis van de Luijster* steeds de boventoon voerde.

Ze noemden hem een man, die door zijn overdreven godsdienstige be-

grippen en zijn onverstandig ijveren voor zogenaamde rechtzinnigheid ‘bijzonder behagen schijnt te hebben in den kandidaat Hogerzeil en alles heeft in het werk gesteld om anderen daartoe over te halen’.

We merken hierbij terloops op, dat Van de Luijster eerst zeer geporteerd was geweest voor de ook in 1833 in Groningen afgestudeerde student Pieter van der Velde, maar deze was helaas in juli '33 plotseling in Goes aan cholera overleden. Het is zeer aannemelijk, dat Van de Luijster via deze kandidaat van diens collega Simon Hogerzeil had gehoord.

De gemachtigden schreven tenslotte nog, dat Van de Luijster een man was, die het niet verdiende lid van de kerkeraad te zijn. Hij wilde immers de Evangelische gezangen niet meezingen en zich er niet mee bemoeien, zodat hij niet meehielp de kerkelijke wetten te handhaven, waartoe hij toch verplicht was.

In een schrijven aan het classicaal bestuur ging de kerkeraad in op de tegen *Hogerzeil* ingebrachte bezwaren. Deze zou ongeschikt zijn voor een gemeente, waarin vele roomsgezinden woonden ('s Heerenhoek!) en soms blijk geven van een ‘dweepzuchtige handelwijs’ en ‘dat hij veeleer het goede in de Gemeente zoude tegenwerken dan bevorderen’. Dit alles had volgens de kerkeraad slechts ‘schijn van waarheid’. De vertraging in het beroepingswerk zat vast op de bedoeling van de collator om Van Hulsteijn erdoor te drukken.

Bovendien mocht een kerkeraad door een ambachtsheer niet gedwongen worden in diens keuze van een herder en leraar te berusten. Het zou een algehele miskenning van de rechten van de kerkeraad betekenen als tegen de wil van 5 van de 6 kerkeraadsleden een bepaald iemand - met uitsluiting van alle anderen - in de gemeente beroepen werd. Dit zou ook ‘heilloze gevolgen’ voor de gemeente en voor de predikant zelf hebben.

Het conflict om Hogerzeil loste zich vanzelf op, want deze had inmiddels het beroep naar Augsbuurt-Kollumerzwaag in Friesland aangenomen. Maar daarmee waren de dieper liggende oorzaken van het conflict nog niet weggenomen.

Om kort te gaan: in december 1833 werd met algemene stemmen beroepen *J.P. Burgerhoudt*, kandidaat bij het provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland. Van de Luijster was toen afgetreden als ouderling. Van 1834-'39 heeft Burgerhoudt in Borssele gestaan, waar hij dus de Afscheiding heeft meegemaakt.

Helaas berust in het kerkelijk archief van de Gereformeerde kerk in Borssele geen documentatiemateriaal over de begintijd van de Afscheiding, zodat we ons moeten behelpen met minder directe bronnen. Daaronder nemen een belangrijke plaats in de in 1980 door dr. P.R.D. Stokvis in het licht gegeven *Memories* (herinneringen) van *Jannis van de Luijster* over de jaren 1829-'45, de welgestelde boer die in Borssele het initiatief tot de Afscheiding heeft genomen.[4.]

Jannis van de Luijster

Daarom beginnen we hier met het geven van een aantal bijzonderheden uit het leven van deze in het kerkelijk leven van die tijd belangrijke figuur. Ook halen we een aantal notities naar voren uit zijn nu gepubliceerde levensherinneringen (*Memories*).[5.]

Vanaf 1829 had de landbouwer *Jannis van de Luijster* de gewoonte bij de jaarlijkse afsluiting van zijn bedrijfsboekhouding zijn *Memories* van het afgelopen jaar te noteren. Niet alleen op weersomstandigheden en oogstresultaten hadden zijn aantekeningen betrekking, maar ook op gebeurtenissen in kerk en staat. En dit laatste is voor ons doel van belang, want Van de Luijster was in 1834/35 één van de voorbereiders van de Afscheiding op zijn eiland Zuid-Beveland en later in 1846/47 van de Zeeuwse landverhuizersvereniging.[6.]

Hij was op 12 maart 1789 geboren in *Hoofdplaat*, in westelijk Zeeuws-Vlaanderen aan de Schelde-oever gelegen. Na zijn huwelijk met de 7 jaar jongere *Dina Naeije* (geboren in het naburige Biervliet) werd hij boer in Hoofdplaat. Toen hij in 1816 tengevolge van misoogst financieel vastliep, verhuisde hij naar Zuid-Beveland, waar hij in het voorjaar van 1817 in de buurt van Borssele een landbouwbedrijf van 137 gemeten had kunnen overnemen. En daar werd maatschappelijke voorspoed zijn deel.

In Borssele kwam hij in 1823 voor het eerst in de ouderlingenbank van de Hervormde kerk te zitten. Hij was toen 33 jaar.[7.]

In Van de Luijster leefde een intense belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis, speciaal ook voor het kerkelijk en godsdienstig leven van zijn tijd. Hoe groot die was, zullen we illustreren met enige passages uit zijn ‘herinneringen’, waarin hij vertelt over zijn reis naar ‘Holland’ (Leiden).

Op dinsdag 14 juni 1831 vertrok hij in alle vroegte om 5 uur 's morgens naar Goes en stapte daar met *Johannes Hogesteger* ‘molenaarsknegt op de olymolen’ op de stoomboot naar Rotterdam; 's avonds om 10 uur bereikten ze Delft. Intussen had student Pieter van der Velde - om wie de reis begonnen was - zich bij hen gevoegd. Deze studeerde in Leiden theologie en was - wat zijn godsdienstige ligging betreft - orthodox. De dag na hun aankomst in Delft bezichtigde het drietal 's morgens eerst de kerk van Delft, waarbij ze vooral getroffen werden door de graftomben van de prinsen van Oranje: ‘Alles met verwonderinge gezien, bijzonder hoe de Heere door haar (hen) zoveel heil aan Nederland gedaan heeft. En Nederlands volk begaafd heeft om alles zoo kunstig uijt marbelsteen na het leven uijt te houwen’.[8.]

's Middags kwamen Den Haag en Scheveningen aan de beurt en 's avonds om goed 10 uur arriveerden ze in Leiden, waar ze bij Pieters hospes logeerden.

De volgende dag (donderdag) gingen ze met student Pieter naar *G. Richter* ‘koopman in nieuw en (h)oud ijzer’ (we vinden deze later bij de Afgescheidenen in Leiden terug). Op dit adres bleven Van de Luijster

en zijn reisgenoot logeren tot maandag 20 juni (‘bij dien heer en vrouw ... in uijtmuntende vreede en vrindschap verkeerd’).

Omdat student Van der Velde vakantie had, kon deze hun alle bezienswaardigheden van Leiden tonen.

Zaterdagavond 19 juni '31 bezocht Van de Luijster een bidstond in de St. Pieterskerk, waarin dr. Koets voorging. Er waren ‘ontzettend’ veel mensen in de kerk, maar omdat ze nogal ver van de preekstoel zaten kon Van de Luijster de dominee niet goed verstaan (in die tijd bestonden nog geen microfoons).

De volgende morgen (zondag) was hij om 7 uur al weer present, nu in de Hooglandse kerk, waarin ds. Berkhoudt preekte. Om half 10 beluisterde hij in de Marekerk een preek van ds. Schacht en 's middags weer één in dezelfde kerk, nu van ds. Berkhoudt. Dit keer ging het over zondag 33 uit de Heidelb. Catechismus (over ‘de waarachtige bekeringe des menschen’). Vooral bij bevindelijke figuren - waartoe ook Van de Luijster behoorde - ligt dit onderwerp heel gevoelig. Hij vond dat de dominee het ‘al wel’ had behandeld.

Die dag was Van de Luijsters godsdienstig gemoed nog niet verzadigd, want 's avonds was hij weer te vinden in een ‘open gezelschap bij den heer Kelderman’. Zo had hij dus binnen 24 uur niet minder dan 4 preken beluisterd, terwijl hij daarna op zondagavond nog een aantal godsdienstige gesprekken in een ‘gezelschap’ had bijgewoond!

En maandagmorgen was het al weer heel vroeg opstaan, want om half 4 aanvaardde hij met zijn gastheer Richter en diens dochter Lena Cattriena, die Zeeland nog nooit hadden gezien, de terugreis naar Zuid- Beveland, naar Borssele. 's Avonds om 8 uur kwamen ze in Goes aan, waar Van de Luijster de nacht doorbracht bij Laurusse (‘bij Louwers van den Brink’), Richter bij *Joh. Hogesteger* en ‘Lena Catie’ bij *H. Zwieter.* De drie zojuist genoemde Goesenaren zouden enkele jaren later allen een vooraanstaande plaats bij de Goese Afgescheidenen innemen. Dit wijst er wel op, dat de rechtzinnigen op Z.-Beveland al in 1831 contact met elkaar hadden en elkaar wisten te vinden.

Student Pieter van der Velde

Toen *ds. J.A. Arnosi* met emeritaat ging en op 30 juni '33 in Borssele zijn afscheid preekte, na daar 36 jaar als predikant te hebben gestaan, had Van de Luijster graag proponent P. van der Velde als diens opvolger gezien. Hij kende hem goed en was van diens rechtzinnigheid overtuigd. Toen deze nog maar 14 of 15 jaar oud was, had hij met zijn vader Philippus van der Velde bij Van de Luijster gewerkt (‘bij mij gewerkt op den akker’).

Later was hij vertrokken naar Klundert en daar ‘door goede vrienden’ in de gelegenheid gesteld voor dominee te studeren. In mei 1829 had hij al eens op Borssele gepreekt ‘over Openbaringen 2 vs 17 van de witte keursteen, daar elk over verbaasd stond ... niet alleen vanwegen de gave, maar bijzonder vanwegen (zijn) regtzinnigheid in deze dagen’. Enkele maanden later had hij in augustus tijdens de vakantie nog eens

op Borssele gepreekt, nu twee zondagen achter elkaar, dus vier maal ‘dat ontzettend was voor alle liefhebbers der waarheid’. Maar zijn professoren in *Leiden*, waar hij juist was gaan studeren, nadat hij in Utrecht bij zijn voorbereidende examens driemaal was gezakt - waren zeer ontstemd over zijn nu al preken, omdat dit ‘tegen de wet van de school’ was. Ze lieten het hem ook duidelijk weten. Welnu, geen nood, dacht Van der Velde blijkbaar en vertrok in augustus 1832 naar de universiteit van *Groningen*, na voor zijn vertrek op 19 juli '32, met een andere dochter van Richter - de 19-jarige Jannetje Cornelia - te zijn getrouwd. Op 15 november '32 werd in Groningen hun zoontje geboren, Philippus Petrus.

Na in Groningen éénmaal te zijn afgewezen, slaagde hij 27 juni 1833 voor zijn kandidaatsexamen en kon dus nu de preekstoel op. Bij het afscheid van ds. Arnosi in 1833, was Van de Luijster juist presidentouderling en hij nam het initiatief om te proberen kandidaat Van der Velde in Borssele te krijgen ... ‘maar des Heeren weg was anders’.

Op een woensdag in juli '33 arriveerde Van der Velde met zijn jonge vrouw en zoontje in Goes om daar zijn ouders en vrienden in Zeeland te bezoeken, maar overleed al de volgende dag aan de cholera. Zijn moeder de zondag daarop en de oppasser 3 dagen na de moeder.

Van der Veldes ‘nagelaten vrouw werd door haar vader, de heer Richter, gehaald na zijn huijs. En alzoo een treurig geval, en ook van veele beschreid, omdat er ten uijtwendigen aanzien wat goeds van te wagten was voor den Heere en Zijn volk’.[9.]

1834

Over het jaar 1834 geeft Van de Luijster ons in zijn ‘herinneringen’ belangrijke, zijn geestelijk leven typerende, bijzonderheden. We delen hier enkele notities uit dit jaar mee met enkele verduidelijkingen onzerzijds.

Van de Luijster was toen in de kracht van zijn leven, 45 jaar oud. Toen ds. Arnosi met emeritaat was gegaan en er in Borssele dus een vacature was ontstaan, werd hem wel verzocht bij begrafenissen ‘het gebed te doen’. Gelukkig liet de Heere ‘mij niet beschaamd worden’.

De vacature duurde 9 maanden, dus niet zo lang. Op 13 april '34 werd de beroepen kandidaat *J.P. Burgerhoudt* door zijn neef in Borssele bevestigd. Bij die gelegenheid preekte deze over 3 Joh.:8 (‘Wij dan zijn schuldig de zoodanigen te ontvangen, opdat wij medearbeiders mogen worden der waarheid’).[10.]

Jannis van de Luijster hield ervan een uitstapje ‘met de wagen’ te maken, waarbij hij dan familieleden of vrienden opzocht en graag met hen over het geestelijk leven praatte. Zo bezocht hij op 5 juni *Jacob de Boe* in Kruiningen en ook de molenaar van Yerseke (naam niet genoemd). ‘Een gezegend reijsje met zooveel vrede’. De Boe zou twee jaar later één van de eerste Afgescheidenen in Kruiningen zijn. Korte tijd daarna maakte hij een reisje naar Zierikzee, naar Ten Have, landman; daar ‘deftige vroome ontmoet. R. Kok ging mee (naar) de meesters vader’.

Enkele dagen later haalde zijn vrouw hem weer af in Goes ‘en wel thuijs gekomen’.

In zijn geestelijk leven maakte hij in die dagen, en vooral ook zijn vrouw eb en vloed mee. De dag na zijn terugkeer uit Zierikzee noteerde hij: ‘Den 25 junij voor mijn geestelijke toestand een ontsaggelijke duijsternisse ontmoet.’

En iets verder: ‘Den 27 junij *B. Remijnsen* uit de stad (Goes) bij ons gelozeerd, die niets aan mij hadde vanwege de beroeringe en aansporinge van den satan’ (Benjamin Remijnsen was de eerste en oudste Afgescheiden ouderling in Goes).

Drie dagen later: ‘Den 30 junij de Heere mij klaar licht in de zaake gevende, namelijk tussen mij en mijn vrouw.’ Ze was ‘jaren door het ongeloof geslingerd omtrent haar staat, ja zelfs (zo), dat de natuurlijke gemeenschap ook wegging, maar nu door 's Heeren wondere weg uijt die vijandschap de vreede (ontstaan), en uijt de zonde de vereniginge, die nu in natuurlijke en bijzonder in geestelijke gemeenschap veel grooter was als zij ooit geweest is. En hoewel de gevoelige gesteldheid wel weggaat en de vijand geweldige aanvallen doet, de zake blijft!

En daar het te voren voor ons was een tijd om te zwijgen, (wat) dikwijls vergeten werd, en uijt een woord, ja door het zien bij tijden de vijandschap oprees, is het nu een tijd om te spreken en om het rijk des satans in ons en ander e(n) af te breken. De Heere ver meerdere het.’[11.]

Op zaterdag 2 augustus '34 reed hij weer met zijn vrouw in de sjees naar *Jac. de Boe* in Kruiningen met de bedoeling om daar hun zoon Willem te ontmoeten, die als militair in het fort Bats (Bath) lag. Op dit adres brachten ze ook de zondag door en woonden in het dorp de kerkdiensten bij, waarin ze *ds. J. Dagevos* hoorden preken, die hun heel goed voldeed.[12.]

Op donderdag 25 september stond er weer een nieuwe tocht op het programma. Die dag trok Van de Luijster met *Wisse Dekker*, een boer onder Nieuwdorp, naar *Axel*, waar ze bij Dekkers broer Pieter in het Koeschorre, een polder onder Axel, logeerden. Hun gastheer maakte met hen een tochtje naar Sas van Gent. Nadat ze op de Zwartehoek - een voormalig fort ten zuidwesten van Axel - zoon Willem, die in militaire dienst was, hadden ontmoet, waren ze naar Axel gereden en hadden daar *Vijgeboom*, de bekende oefenaar, en *B. de Zutter*[13.], een kleermaker, ‘vroome menschen’ opgezocht. Twee dagen later waren ze weer terug in Borssele; het was ‘een best reijsje’ geweest. Uit het bovenstaande kunnen we afleiden, dat Van de Luijster er altijd op uit was om behalve familieleden ook de zogenaamde ‘vromen’ op te zoeken.

Het is dan ook niet zo verwonderlijk, dat we nog geen halve bladzij verder in zijn herinneringen lezen: ‘Den 30 april (1836) ik en de vrouwe afgescheijden van (het) Hervormd Kerkgenootschap. Zondag den 1 Meije van den predikstoel de gemeente bekend gemaakt.’[14.]

Wanneer we nu de notulen van de Hervormde kerkeraad er bij nemen, dan vangen we uit die van 3 januari '36 signalen op, die aangeven dat de Afscheiding in Borssele gestalte begon te krijgen. We lezen daar, dat

sommige lidmaten de kerkdiensten niet meer bijwoonden onder het voorwendsel ‘dat de ware Hervormde leer onder ons niet meer zoude geleerd worden’. Omdat de bij hen gebrachte huisbezoeken niets positiefs hadden opgeleverd, besloot de kerkeraad hen ‘aan hun lot over te laten’. Nieuwe pogingen hen tot andere gedachten te brengen, zouden toch niets uithalen.

In de vergadering van 29 april '36 was bericht van onttrekking binnengekomen van *Maria Steketee.* Ze verklaarde zich aan te sluiten bij hen ‘die zij de ware Gereformeerden noemt’. Na ‘rijp overleg’ besliste de kerkeraad haar te antwoorden:

1. dat haar naam zou worden geschrapt.
2. de beschuldiging van afwijking van de zuivere bijbelleer overeenkomstig de formulieren onzer Hervormde Kerk haar van harte te vergeven, overeenkomstig het voorbeeld van onze grote Heer en Zaligmaker, die nooit weder schold, wanneer hij gescholden werd.
3. de overige uitdrukkingen voor haar rekening te laten.
4. a.s. zondag haar ‘afval’ mee te delen.

Van *Jannis van de Luijster* en diens vrouw Dina Naeije, en van *P. Boon* waren brieven van gelijksoortige inhoud ontvangen.

Ontstaan Afgescheiden kerk 11 september 1836

Het najaar van 1836 gaf op veel plaatsen in ons land een verhoogde activiteit van de justitie t.a.v. de samenkomsten van Afgescheidenen te zien. Dit was ook het geval op *Zuid-Beveland.* Had *ds. Budding* van *Biggekerke*, die met Pasen '36 (3 april) zich officieel aan de Hervormde kerk had onttrokken, al op zondag en woensdag 4 en 7 september godsdienstoefeningen van Afgescheidenen geleid, resp. op het erf van Boudewijn Nieuwenhuijse in de Oude Kraayertpolder onder 's Heer Arendskerke en in de herberg van Gerard Otte in Nieuwdorp, op *zondag 11 september '36* deed hij hetzelfde in *Borssele* in de schuur van *Jannis van de Luijster.* Natuurlijk, zouden we haast zeggen, want deze was daar duidelijk de leidinggevende figuur.

Al op vrijdag 9 september was ds. Budding bij Van de Luijster komen logeren. Op die dag of een dag later kwamen op initiatief van ds. Budding bij de *wed. J. Onderdijk* te *'s Heerenhoek* aan huis een aantal Afgescheidenen uit *Borssele, 's Heerenhoek* en *Heinkenszand* bij elkaar om alvast een kerkeraad te kiezen voor een gecombineerde gemeente, waarbij zich dan Afgescheidenen uit Borssele, 's Heerenhoek en Heinkenszand konden aansluiten.

Volgens de ‘herinneringen’ van Jannis van de Luijster werden de volgende personen in de kerkeraad gekozen (we zetten achter hun namen enkele personalia):

Ouderling werden:

1 *Jannis van de Luijster*, zoon van Willem, 47 jaar, geboren op de Hoofdplaat, wonende Borssele, landman.
2 *Jacobus Pijke*, zoon van Jan, 47 jaar, geboren Goes, wonende Heinkenszand, winkelier.

Tot diaken werden gekozen:

1 *Jan Steketee*, zoon van Cornelis, 33 jaar, geboren en wonende te Borssele, arbeider en dijkwerker.
2 *Dirk de Leeuw*, zoon van Gerard, 32 jaar, geboren te Nisse, wonende 's Heerenhoek, kleermaker.
3 *Bartus Gerardus van Loon*, zoon van Wouter, 35 jaar, geboren in Gelderland (Bruchem in de Bommelerwaard, een paar km ten zuiden van Zaltbommel), wonende Heinkenszand, deurwaarder van het vredegerecht aldaar.

Van de Luijster vervolgt zijn verhaal: ‘Den 11 sept. (heeft ds. Budding) bij mij in de scheure gepredikt en de voornoemde ouderlingen en diaconen bevestigd. En ons kind, geboren den 22 april 1836, gedoopt, *Maatje*; ook nog een kind van *M. Rusten* van de Ouwe Kaaij, gemeente Borssele. Op dien dag verbazend wind en plasregen. Evenwel nog 22 wagens en sjeesen en wel 300 à 400 menschen. En met heel veel stigtinge en voor veel (velen) tot zegen geweest.’

Op die stormachtige, natte zondag in september '36 is dus de Afgescheiden kerk in Borssele ontstaan.

We kunnen het bovenstaande verhaal nog aanvullen met enkele gegevens uit een brief van de burgemeester van Borssele, Marinus van Wyngen, aan de commissaris van het district Goes en uit een rapport van de veldwachter van Borssele, Cornelis Adriaanse.

Zowel de doop van de beide kinderen als de bevestiging van de kerkeraadsleden vonden plaats in de middagdienst. Bij de uitgang van de schuur hadden enkele diakenen met ‘bussen’ gestaan, waarin iedere aanwezige zijn gift had kunnen doen.

De burgemeester, die 's middags ook naar de hofstede was gegaan, had nog geconstateerd, dat de orde niet was verstoord geweest en dat er een ‘groote menigte van volk ... uit de stad (Goes) en van veele plaatsen van dit eiland waren bijeen gekomen’.[15.]

Vonnis

Korte tijd later velde de rechtbank te Goes het vonnis[16.] over de in haar ogen illegale godsdienstoefeningen van 11 september, in de schuur van Jannis van de Luijster gehouden. Daarbij betrok ze ook de samenkomsten, die enkele dagen eerder op woensdag 7 september in de herberg van Nieuwdorp bij Gerard Otte hadden plaats gevonden en waarin ds. Budding ook was voorgegaan. In het hoofdstuk van *Nieuwdorp* zijn we hierop nader ingegaan.

We noemen nu alleen nog het bedrag van de boeten, die de kersverse kerkeraadsleden te Borssele, 's Heerenhoek en Heinkenszand kregen te betalen. Dit was voor Jannis van de Luijster, die zijn schuur in Borssele beschikbaar had gesteld *ƒ* 75,-.

De nieuwe ouderling *Jacobus Pijke* van Heinkenszand, en de nieuwe diaken *Jan Steketee* van Borssele, *Dirk de Leeuw* van 's Heerenhoek en *Bartus Gerardus van Loon* uit Heinkenszand kregen elk *ƒ* 25,- boete.

Ontslag Van Loon

Over diaken Van Loon nog een enkele bijzonderheid. In de wandeling werd hij soms Van Loontje genoemd. Zoiets deden en doen de Zeeuwen wel meer. Er zit iets in van: een mens, wie ook, moet zich maar niet te veel verbeelden. Een predikant in een Zeeuws dorp, waar hij zijn hele leven had gestaan, vertelde ons eens, dat als Goliath in Zeeland had geleefd, hij ongetwijfeld wel eens Goliathje genoemd zou zijn. Maar dit terzijde.

Van Loon bevond zich in een uiterst netelige positie, want als deurwaarder moest hij soms maatregelen helpen uitvoeren, die geheel tegen zijn godsdienstig gemoed indruisten. Hij verkeerde dan ook herhaaldelijk in tweestrijd. Het conflict kwam, toen hij opdracht kreeg een paar kerkbij - beitjes met *zilveren haken* in beslag te nemen bij een familie in Nieuwdorp, die een bijeenkomst met meer dan 20 personen had bijgewoond en de opgelopen boete niet kon (wilde?) betalen. Van Loon weigerde zijn opdracht uit te voeren en werd dus ontslagen.[17.] Een soortgelijk geval had zich ook al eens in Friesland voorgedaan en waarschijnlijk wel op meer plaatsen in het land.

Omdat we voor de beschrijving van de beginjaren niet over kerkeraadsnotulen kunnen beschikken, moeten we de ‘herinneringen’ van Van de Luijster wel weer te voorschijn halen, die we soms met enkele bijzonderheden uit andere bronnen hebben aangevuld.

Een week nadat ds. Budding bij Van de Luijster in de schuur had gepreekt, ging hij - op zondag 18 september '36 - voor op het erf bij *Stoffel de Mol* in *Oudelande.* Ook Van de Luijster was weer present. We lezen in zijn herinneringen:

‘Ik en de vrouwe en broer *Cornelis Naeije* met nog vijf broeders uijt de *Groede* (deze godsdienstoefening) bijgewoond. Mooij weer, wel 700 à 800 menschen. Alles in vreede en tot stigting afgelopen. De ouderlingen en diaconen van de gemeente Houwelande, Ootjeskerk (*Oudelande, Hoedekenskerke*) en *Baarland* en de stad (*Goes*) bevestigd.’

Op 2 oktober '36 ds. Budding ‘gepredikt bij *Jacob de Boe* te Kruijningen en aldaar de ouderlingen en diaconen bevestigd’.

‘Den 9 Oct. gepredikt in de gemeente Werde (Waarde) op de hofstee van *Jacob Blok* te *Gaweege.* Hier was een groote benaoudheid en een geroep tot den Heere, die ook verlost heeft. De regeeringe van *Krabbendijke* had uit het fort *Bats* 100 man mieleterre besteld, die 's morgens om 8 uuren al op het dorp waren en al wat drank gegeven om haar woede beter uijt te hoefenen. Maar de Heere heeft dat gestuijd door middel van de overheid.’

We hebben bovenstaande gegevens van Van de Luijster in de hoofdstukken over de betreffende gemeenten verder uitgewerkt.

Aanvankelijk hadden de Afgescheidenen de sterke neiging om de opgelegde boeten niet te betalen. Vooral ds. Budding was emotioneel fel tegen betaling en deed het dan ook nooit. Dan maar de gevangenis in.

Maar toen de justitie de duimschroeven aandraaide en de dreiging het geld te innen door een openbare verkoop van eigendommen ook uit-

voerde, gingen bijna allen door de knieën. Van de Luijster schrijft in zijn herinneringen, dat in het begin niemand zich aan de onrechtvaardige wet uit de Franse tijd wilde onderwerpen (niet ongevraagd met meer dan 20 personen vergaderen), ‘maar de Heere heeft het anders bestierd’. Zijn zwager, *Isaäc Naeije*, de molenaar van 's Heerenhoek was op Zuid-Beveland als eerste beboet, omdat hij Vijgeboom bij zich aan huis had laten oefenen.[18.]

Hij blééf weigeren zijn boete te betalen, maar moest wel toezien, dat zijn paard publiek werd verkocht. Toen kwam de schrik erin en ieder ging betalen. Als één van de laat sten ging Van de Luijster overstag, toen hem de tekst te binnen viel (‘voorkwam’), dat men niet alleen de ‘zachte’, maar ook de ‘harde’ heren moest gehoorzamen. En de tekst ‘Jezus ontweek het’, waaruit hij de conclusie trok ‘dat de Heere ons in 't algemeen nog niet in de gevangenis of een totaal geruïneerd zijn, riep’.[19.]

Het jaar 1837 in Van de Luijsters herinneringen

We noteerden daaruit het volgende:

Op zaterdag 24 juni '37 ontving Van de Luijster ‘in vrede’ bij zich aan huis *‘Anderies Doesselaar, schipper op het Zaamslagse veer*’, één van de eerste Afgescheidenen in *Zaamslag* in Zeeuws-Vlaanderen. Waarschijnlijk is Doesselaar als oefenaar opgetreden; in elk geval hebben ze met elkaar gesproken over ‘de wonderen Gods door genade aan een zondig stof’ geopenbaard en Doesselaars komst is ‘alzoo zeer tot stigting bij mij en ook voor de gemeente tot *'s Heerenhoek* geweest’.

Maandag daarop vertrok Doesselaar weer. Zijn gastheer deed hem uitgeleide tot *Driewegen.*

Toen Van de Luijster 's avonds thuis kwam, moest hij nog de groeten van ‘Anderiesje’ doen (daar hebben we het verkleinwoord weer). Jannis van de Luijster heeft ook de algemene synode van *Utrecht 1837* meegemaakt. In zijn ‘herinneringen’ noteerde hij, dat op 25 september 1837 's avonds om 6 uur hem een expresse-brief van ds. Budding uit naam van de kerkeraad te Middelburg gebracht werd met de mededeling, dat hij met ouderling J. Minderhoudt uit Middelburg gekozen was als afgevaardigde naar de ‘groote vergadering of nationale synode’, zoals Van de Luijster - blijkbaar denkend aan de beroemde synode van Dordrecht 1618/19 - ze gewichtig noemt.

De volgende morgen zou hij al om 5 uur moeten vertrekken. Hij vond de hem toegewezen taak ‘bezwarend ... maar vanwegen mijn roepinge niet durven nalaten. En alzoo in de vreese des Heeren opgetrokken. In vreede broeder Minderhoudt ontmoet op de stoomboot om 11 uur. Om 4 uur te *Dordt*, wel aangekomen. Bij juffrouw *Broekhoven* aangegaan, in vreede ontmoet en van (de) wonderen Godts een uur gesproken, ook met haar dogter’ (de weduwe F. Broekhoven-de Bruyn was een vermogend lid van de Afgescheiden gemeente van Dordrecht).

's Avonds om 10 uur kwam hij in *Gorcum* aan, waar hij ‘mijnheer de Winter’ ontmoette bij wie hij logeerde. De volgende morgen - woensdag 27 september - verliet hij *Gorcum* al weer, per diligence, en arri-

veerde om 12 uur in *Utrecht*. Daar de 6 dominees en 18 broeders ouderlingen ontmoet.

Op donderdagmorgen 28 september werd de vergadering geopend met psalmgezang en gebed en elke keer op gelijke wijze gesloten.

'Daar zijn onenigheden verenigt, een nieuwe kerkordeninge gemaakt na de grondslag van de Dortse kerkordeninge van 1618 en 1619' en een vraagboekje tussen Borstius en de catechismus.

Tijdens zijn verblijf op de synode 'was de Heere mij goed in het geven van een gepaste vrijmoedigheid om zonder aanzien des persoons mijn gedagten te zeggen, en te kunnen schreijen over onenigheden, die er veel waren.'

Op woensdag 11 oktober vertrok hij weer uit Utrecht, waar hij dus 14 dagen op de synode had doorgebracht 'van 's morgens 8 uuren tot 's avonds 10 uuren'. Hij stapte die dag om 1 uur op de diligence en arriveerde 's avonds om 7 uur in *Rotterdam* (die reis duurt tegenwoordig met de trein wel korter!). De volgende morgen ging de reis verder naar *Dordrecht*, waar hij opnieuw bij de weduwe Broekhoven zijn logeeradres vond. Zaterdag verliet hij de Merwe-stad al om 6 uur en bereikte om 12 uur de stad *Goes*, waar hij 'in vrede' broeder Laurusse ontmoette, die hem naar *Nieuwdorp* bracht 'en om 6 uuren in volle vrede thuijs gekomen en alles in order bevonden ... De gemeente was ook verblijd en in welstand'. Tot zover enige ervaringen van Van de Luijster vóór, tijdens en na zijn verblijf op de synode van Utrecht.

Met Budding gebroken

Het jaar 1839 bracht de breuk met ds. Budding, door hemzelf veroorzaakt, omdat hij halsstarrig bleef vasthouden aan de oude psalmberijming van Datheen, in 1773 al vervangen door de Statenberijming.

In ons hoofdstuk over *Goes* hebben we geschreven, dat hij op de provinciale vergadering van eind januari 1839 zijn beroepsbrief had verscheurd en op het vuur gegooid. Van allerlei kanten o.a. door ds. Scholte, werden nog bemiddelingspogingen ondernomen. Zo kwam eind augustus in *Dordrecht* een interprovinciale vergadering bijeen om zo mogelijk nog een oplossing te vinden. *Van de Luijster* was met *Andries Steketee*, de schipper van Baarland, namens de Zeeuwse gemeenten aangewezen om die vergadering te bezoeken.

Helaas bleek de breuk niet meer te herstellen. Op advies van ds. Scholte werd nu in Zeeland, in Goes, een aparte provinciale vergadering belegd om zo mogelijk uit de impasse te geraken en spijkers met koppen te slaan. Hier werd weer duidelijk, dat ds. Budding - de provinciale predikant - alleen wenste te preken in gemeenten, die de oude psalmberijming van Datheen gebruikten, en die zich tegen het aanvragen van erkenning bij de regering verklaarden.

Deze onttrekking van ds. Budding had uiteraard tot gevolg, dat een aantal gemeenten onverzorgd achterbleef. En dit kon natuurlijk niet.

Men stuurde daarom nog eens een deputatie naar ds. Budding om hem te vragen of hij bij zijn besluit bleef. Zo ja, dan moest die afvaardiging

hem het ‘ontslag’ uit de bediening aanzeggen. En vervolgens zou men uitzien naar een andere provinciale predikant om op bepaalde tijden het Woord en de sacramenten te bedienen.

Budding bleef echter bij zijn standpunt. Hij beschouwde de Afgescheiden gemeenten als niet meer gereformeerd, wanneer ze de nieuwe psalmberijming van 1773 bleven gebruiken en een aanvraag naar de koning stuurden om als kerk erkend te worden in de burgerlijke maatschappij. Dit waren de beide oorzaken van zijn afscheiding van de Afgescheidenen. Natuurlijk volgde nu zijn afzetting als predikant in de Chr. Afgescheiden kerken.

Bij de koning erkenning aangevraagd

Wat het aanvragen van erkenning als kerk betreft, al eind april 1839 had de Afgescheiden kerk van Borssele een verzoekschrift om erkenning als Christelijke Afgescheidene gemeente naar de koning gezonden. Het stuk was gedateerd *Borssele 29 april 1839* en ondertekend door 35 personen; allen inwoners van de gemeente Borssele, kanton Heinkenszand, district Goes in de provincie Zeeland. We hebben het schrijven onder ogen gehad[20.] en lazen erin

1. dat zij de drie formulieren van enigheid - Nederlandse geloofsbelijdenis, Heidelbergse catechismus en de Leerregels van Dordt - ‘in alle stukken en deelen’ houden voor de uitwendige kerkelijke enigheidsbanden, als uitdrukking van hun gemeenschappelijk geloof ‘waardoor ook hunne Godsdienstige gezindheid door anderen kan gekend worden, terwijl door de verwerping der Formulieren ook hunne vereeniging ophoudt’.
2. dat zij tot opziener gekozen hebben *Jannis van de Luijster* en tot diaken *Jan Steketee Cornelis zoon.*
3. dat zij een huishoudelijk reglement hadden aangenomen, dat al aan de koning bekend was; ze sloten een afschrift hiervan, getekend door J. van de Luijster, als bijlage in. (Het was het huishoudelijk reglement van de gemeente Utrecht met als predikant ds. Scholte.)
4. dat zij geen aanspraak zullen maken op enige goederen, inkomsten, rechten of titels van het Nederl. Hervormd of van enig ander kerkgenootschap, en zelf zullen zorgen voor het onderhoud van hun kerkelijke dienaren, kerkgebouwen en armen, zonder ooit aanspraak te maken op een toelage uit 's lands schatkist.
5. Ten bewijze hiervan hadden ze al sedert de tijd van hun afscheiding hun eigen armen onderhouden en ook al uitgezien naar het krijgen van een eigen kerkgebouw. Zolang dit laatste er nog niet was, kerkten ze in de voor dit doel afgestane woning van *Jannis van de Luijster.*

Aan het slot van het stuk volgden de namen van de *35* ondertekenaars, van wie 7 niet konden schrijven en van wie een ambtenaar de naam dus plaatste achter de formule ‘dit is het hand teken van ...’. Op 1 mei '39 had ‘bij indispositie (ziekte) van den burgemeester’ de assessor Dirk Wisse de namen geverifieerd. We geven ze hier door, tussen haakjes

aangevuld met een aantal bijzonderheden, hoofdzakelijk geput uit het bevolkingsregister van de voormalige gemeente Borssele over de periode 1838-'50.[21.]

1. *Jannis van de Luijster* (landbouwer, geb. 12-3-1789 te Hoofdplaat)
2. *Diena Naeije* (zijn vrouw, geb. Biervliet 29-4-1796)
3. *Jannis van de Luijster* (hun zoon, geb. 21-4-1818. Hij is voor dominee gaan studeren en is dit later in Amerika ook geworden)
4. *Jannetje van de Luijster* (dochter, geb. Borssele 19-6-1822)
5. inwonend: *Jannetje van der Meulen* (weduwe, geb. IJzendijke 15-7-1755)
6. *Jan Steketee Czn.* (aannemer, geb. Borssele 17-4-1803)
7. *Maria Fraanje* (zijn vrouw, geb. Borssele 18-8-1812. Het echtpaar had 9 kinderen)
8. *Cornelis Steketee* (dijkbaas, weduwnaar, geb. Borssele 31-21-1764)
9. *Maria Steketee* (dochter, ongehuwd, geb. Borssele 30-11-1805. Ze zou later trouwen met Janus Janse Karelse)
10. *Marinus Rusten* (arbeider, geb. Borssele 24-4-1803. Hij was getrouwd met Janna van de Schelde, geb. Heinkenszand 18-1-1793; 3 kinderen; Marinus Rusten kon niet schrijven)
11. *Huibregt Wiskerke* (arbeider, geb. Heinkenszand, 26-2-1793; kon niet schrijven)
12. *Christina Versprille* (zijn vrouw, geb. 's Heer Hendrikskinderen 5-10-1797; 6 kinderen, kon niet schrijven)
13. *Christiaan den Herder* (arbeider, geb. Borssele 11-1-1796)
14. *Cornelia de Jonge* (zijn vrouw, geb. Borssele 12-1-1794, kon niet schrijven)
15. *Jan den Herder* (ongehuwd, stoelmatter, geb. Borssele 10-10-1794. Op 24 augustus 1843 zou hij trouwen met de 21-jarige Jannetje van de Luijster, de dochter van de boer en 28 februari '44 verhuisde het paar naar ‘het hoefje’ van zijn vader aan de Schreijskinderendijk, dicht bij de stad Goes (*Memories*, 16)
16. *Marinus den Herder* (arbeider bij Jannis van de Luijster, geb. Borssele 11-9-1823. Hij was toen ongehuwd. Zijn baas schreef, dat hij in 1843 ‘doorgebroken’ (bekeerd) was ‘en zijn harte aan den Heere quijt geraakt. Wij waren 's avonds verblijd en gezongen in veel gemeenschap invreede’ (*Memories*, 15)
17. *Johannis Bras* (arbeider, geb. Goes 22-3-1796)
18. *Maria Gelok* (zijn vrouw, geb. Nisse 21-4-1800; 8 kinderen. Ze kon niet schrijven)
19. *Pieter de Koeijer* (arbeider, geb. 's Heer Arendskerke 5-4-1789)
20. *Pieternella Gorsse* (zijn vrouw, geb. Baarland 11-11-1796; 3 kinderen)
21. *Johannis Jonkheer* (arbeider, geb. Heinkenszand 31-5-1809; kon niet schrijven)
22. *Dina Leenhouts* (zijn vrouw, arbeidster, geb. Biervliet in 1808; kon niet schrijven)
23. *Johannis Janse Karelse* (arbeider, geb. 's Heer Arendskerke 13-4-

1803, getrouwd met Maria Steketee, arbeidster, geb. Borssele 30-11-1805)
24. *Jacob Steketee* (arbeider, geb. Borssele 13-11-1806, getrouwd met Cornelia Rottier, arbeidster, geb. Borssele juli 1806; inwonend Guiljan Rottier, weduwnaar, geb. Borssele 24-3-1783)
25. *Francina den Herder* (ongehuwd, geb. Borssele 26-12-1814. Ze kon niet schrijven)
26. *Gillis Dok* (arbeider, geb. Borssele 10-4-1804)
27. *Tannetje Boogaard* (geb. Baarland 2-12-1810, zijn vrouw, 3 kinderen)
28. *Willem van de Laare* (ongehuwd, arbeider, geb. Borssele 19-4-1820)
29. *Jan Smallegange* (koopman, geb. Borssele 31-10-1797)
30. *Tannetje Kloosterman* (zijn vrouw, geb. Eversdijk 22-2-1814; 10 kinderen. Gelet op de geboortedata van de eerste kinderen gaat het hier om een tweede huwelijk van Smallegange)
31. *Leendert Smallegange* (winkelier, geb. Borssele 10-8-1803)
32. *Jacomina Steketee* (zijn vrouw, geb. 's Heer Arendskerke 13-4-1814; 6 kinderen)
33. *Maria Walhout* (arbeidster, geb. 29-1-1790 te Borssele, weduwe van Pieter van de Laare, haar man is 27-12-1838 overleden)
34. *Cornelis Steketee Czn.* (arbeider, geb. Borssele 23-3-1801)
35. *Dirkje Slaakweg* (zijn vrouw, arbeidster, geb. Borssele 28-10-1811; 7 kinderen).

Pas bij K.B. van *2 juli 1841* no. 256 is de Chr. Afgescheiden gemeente van Borssele door de regering erkend en bij K.B. van 16-11-'45 no 81 werd de gemeente gemachtigd i.p.v. in het huis van Van de Luijster voortaan haar kerkdiensten te houden in het gebouw, gesticht op het aangekochte stuk grond, gelegen binnen Borssele kadastraal sectie B. no. 295, welke aankoop en stichting werden goedgekeurd.

Als we deze namen overzien, dan blijkt dat 11 van de 17 mannen van beroep ‘arbeider’ waren en dat zich onder de overige 6 resp. een landbouwer, aannemer, dijkbaas, stoelmatter, koopman en winkelier bevonden.

1840

We schreven al, dat Van de Luijster in het najaar van 1836, toen het op Zuid-Beveland en in het hele land boeten tegen de Afgescheidenen regende, tot de overtuiging kwam dat men zoveel mogelijk het opgelegd krijgen van boeten moest voorkomen, omdat volgens de bijbel niet alleen de ‘zachte’ maar ook de ‘harde’ heren dienden te worden gehoorzaamd.[22.] We vinden hem de eerstvolgende jaren dan ook niet meer betrokken bij rechterlijke veroordelingen in Goes. Dit wil echter niet zeggen, dat hij nu in zijn woning geen godsdienstoefeningen meer liet houden, integendeel. De Afgescheiden gemeente van Borssele vergaderde geregeld bij hem - de ouderling - aan huis. Men zal zich dus aan de maximum grens van 20 personen hebben gehouden. Totdat we een

kleine 4 jaar later in een vonnis van 15 augustus 1840 van de arrondissementsrechtbank te Goes - zo was toen de naam geworden - ineens weer de naam van *Van de Luijster* als veroordeelde tegenkomen.

Wat was er dan aan de hand geweest? Laten we het eerst Van de Luijster zelf laten zeggen: ‘Zondag den 21 juni (1840) ds. Van der Meulen bij ons gepredikt, mooij weer, wel 500 à 600 menschen, met veel stichting en indruk geeindigt 's avonds om 9 uuren.’[23.]

We merken hierbij op, dat na het wegvallen van *ds. Budding* in 1839, *ds. C. van der Meulen* - toen nog in Middelharnis - in de Zeeuwse Afgescheiden gemeenten zoveel mogelijk hulpdiensten was gaan verrichten. En zo had hij op die eerste zomerse zondag van 1840 in Borssele voor een grote schare mensen gepreekt. Of om het preciezer met de woorden van de rechtbank te zeggen: Het was bewezen ‘dat op zondag 21 juni 1840 in de gemeente Borssele in een gedeelte der woning van en op de hofstede van de tweede beklaagde (Van de Luijster), welk gedeelte daartoe in de schuur met banken en verdere zitplaatsen opzettelijk was ingericht’, 's morgens, 's middags en 's avonds godsdienstoefeningen, telkens met meer dan 20 personen, hadden plaats gevonden.

's Middags waren er 7 kinderen gedoopt, van wie er 5 uit Borssele kwamen, resp. één van *Cornelis Steketee, Jannes Jonkheer, Gillis Dok, Jan Smallegange* en *Leendert Smallegange*[24.]. We zijn deze 5 namen al tegengekomen in de hierboven behandelde paragraaf over het aanvragen van erkenning.

Boerderij ‘Molenzicht’ aan de Kaaiweg te Borssele, eigendom van Jannis van de Luyster in de woelige periode van de Afscheiding.
Foto: G.A. Goes.

De rechtbank te Goes[25.] veroordeelde Cornelis van der Meulen, wonende

te Middelharnis, bij verstek tot *ƒ* 100,- boete. De beide andere beklaagden kregen ook elk *ƒ* 100,-. Het waren:

Jannis van de Luijster, 51 jaar, landman, geb. Hoofdplaat, wonende Borssele

Jan Steketee Cornzn., 37 jaar, aannemer van publieke werken, geb. en wonende in Borssele. Hij had bij de uitgang met een bus staan collecteren.

De proceskosten bedroegen *ƒ* 6,29½.

1841

In 1841 deelt Van de Luijster in zijn 'Memori van byzondere voorvallen in 1841' mee, dat ds. Van der Meulen - sedert 30 juni '41 in Goes woonachtig als predikant voor Zeeland - in dat jaar 3 zondagen bij hem in de schuur heeft gepreekt, resp. op 21 maart (9 kinderen gedoopt!), op 11 juli (Avondmaal bediend) en op 26 september '41, (de diensten werden toen gehouden 'in 't wagenhuys in 't Uytlat'). We merken hierbij op, dat met de term 'uytlat' misschien bedoeld zal zijn de 'aflat'. Een aflat is een open schuur bij een wagenschuur.

De diensten van 11 juli waren ook bijgewoond door een groot aantal mensen van de 'overkant', of zoals hij schrijft 'een groote schare ook van *Terneusen* en *Breskens* en *Groede*', dus zowel uit oostelijk als westelijk Zeeuws-Vlaanderen.

Vier dagen later - 18 juli - stak ds. Van der Meulen op zijn beurt de Schelde over en preekte in *Groede* in het land van Cadzand, in de schuur 'van kennissen'. Van de Luijster was 'voor gezelschap' mee geweest en noteerde: 'is de eerste predikinge aldaar'[26]. We merken op, dat hij en zijn vrouw beiden uit westelijk Zeeuws-Vlaanderen afkomstig waren, waar ze nog familie hadden wonen. Wat zijn woorden 'de eerste predikinge aldaar' betreft, hij zal wel bedoelen de eerste prediking van ds. Van der Meulen in Groede.

De justitie legde voor dit alles geen boeten meer op, want in de herfst van 1840 was koning Willem I opgevolgd door zijn zoon Willem II, die tegenover de Afgescheidenen een veel soepeler houding aannam. Het was mee als gevolg hiervan, dat in 1841 vele Afgescheiden gemeenten door de regering werden erkend. De gemeente van Borssele bereikte dit resultaat bij K.B. van 2 juli 1841, we hebben het al gezegd.

1842-'46

Ook voor de beschrijving van het kerkelijk leven van de gemeente te Borssele gedurende de periode 1842-'46 beschikken we maar heel schaars over de gegevens. Uit de kerkeraadsnotulen van enkele Zuidbevelandse gemeenten als die van Nieuwdorp en Goes vallen enige bijzonderheden te putten. Ook de herinneringen van Jannis van de Luijster en de notulen van de provinciale vergadering geven nog iets. Toch is de oogst maar schraal. Van het .weinige dat we vonden, geven we hier het volgende door.

Eerst een passage uit Van de Luijsters memories van 1842, waarin hij

ons o.a. zijn godsdienstig gemoedsleven toont:

'Den 27 april den dijkgraaf C. van Stol overleden (75 jaar), goddeloos geleefd en gestorven. Den 11 meij *Jan Rottier* overleden (80 jaar), is bekommerd heengegaan, maar heeft de waarheid en de gemeenschap met de waren kerk gehouden en dus alle hoope van in de zalige ruste ingegaan. Ik ben met de vrouwe op de begrafenisse geweest.

Den 6 julij provinsiale vergaderinge geweest te Goes tot het examineren van de kandidaten *Steketee* en *Gardenier.* Domini H.P. Scholte op de vergaderinge geweest, alles wel afgelopen en de kandidaten 's avonds door domini Scholte bevestigd. Den 7e donderdags voor de middag ds. Scholte te Nieuwedorpe gepredikt en C. Steketee[27.] aldaar bevestigd. Den 1 sept. 's morgens om ½6 uur en moeder heel zagt ontslapen in den ouderdom van 86 jaar ½ maand met zeer veel hoop in de zalige ruste gegaan.'

Over het jaar *1843* lezen we o.a.: 'Den 12 febr. domini Gardenier bij ons gepredikt en onder de avondtgodtsdienst over Spreuken 23 vs. 26: "Mijn zoon geef mij Uw harte".'

'Den 25 febr. *H. Zwieter*, ouderling te Goes, zagt en zalig ontslapen in den Heere (70 jaar). Den 1 maart het overschot ter aarde besteld. Tot begraaffenisse verzogt, maar niet geweest vanwegen de sneeuw en koude.

De 8 meij domini *Steketee* ondertrouwd met *Johanna van Overbeke*, oud 19 jaar. Den 26 meij het huwelijk voltrokken en door domini Van der Meulen bij openbaare predikinge 's avonds te *Nieuwdorp* bevestigt.

Den 24 aug. Jan den Herder met *Janetie van de Luijster* in het huwelijk getreden en voor de kerkeraad door mij als ouderling en broer *M. Naaije* diacon te Groede bevestigt.'[28.]

1844

Uit het jaar 1844 de volgende notitie. In de kerkeraadsvergadering van Goes van 9 januari '44 verscheen *Jannis van de Luijster junior* (25), lid van de gemeente te *Borssele.* Hij deelde mee, dat hij lust en begeerte had 'om als Leeraar te gaan studeren', wat de volledige goedkeuring van zijn ouders had. De kerkeraad 'verblijdt zich over deze schoone keuze' en wenste hem 's Heeren bekwaam makende genade en zegen toe.

In de herinneringen van zijn vader lezen we op het jaar 1844:

'Den 12 febr. *Jan* weggebragt na de stad (Goes) en den 13 's morgens om 8 uuren op de stoomboot na *Rotterdam* en 's avonds nog tot *Amsterdam*, 36 uuren vandaar weer op de stoomboot na Zwol en den 15 gezegend aangekomen te *Ommen* in Overijssel en in vrede ontfangen bij domini Van Raalte om (als) leeraar opgeleid te worden als een geroepene van den Heere'.

Inderdaad is Van de Luijster junior later dominee geworden in Amerika, waarheen hij met zijn vader was geëmigreerd.

Af en toe ging ds. Steketee van het naburige Nieuwdorp ook in Borssele voor, maar wilde daar in januari '44 mee ophouden, zeker gedurende de

winter. De Afgescheidenen van Borssele moesten maar in Nieuwdorp in de kerk komen. Dit kon best, want de afstand was niet groot. Het is waar, men had in Borssele met een schuur of wagenhuis, onverwarmd, te doen, terwijl in Nieuwdorp een echt kerkgebouw met alle gerief van dien, beschikbaar was.

Het doorslaggevend motief om er in Borssele mee op te houden, was echter volgens ds. Steketee, dat er in Borssele duidelijk 'niet veel geestelijke behoefte was aan de Prediking'. Er kwamen blijkbaar maar weinig Borsselaren onder het gehoor van ds. Steketee, als deze in Borssele voorging. De kerkeraad van Nieuwdorp was het met ds. Steketee eens.[29.]

Het argument van het ontbreken van een kerkgebouw in Borssele verviel echter al het volgend jaar, want bij Koninklijk Besluit van 16 november *1845* werd de gemeente gemachtigd om in plaats van de woning van Van de Luijster, de openbare eredienst uit te oefenen in het gebouw, daartoe gesticht op het aangekochte stuk grond, gelegen binnen Borssele, kadastraal bekend sectie B. no. 295, welke aankoop en stichting tevens werden goedgekeurd.

Of hier ook een verschil in 'geestelijke ligging' in het spel was, durven we niet beslissen. Zeker is, dat Van de Luijster zeer bevindelijk, ja ultrabevindelijk was aangelegd.

Het blijkt uit één van zijn notities over het jaar 1837. Op maandag 25 juni van dit jaar had hij Andries Doesselaar - de schipper uit Zaamslag, met wie hij de vorige dag diep-godsdienstige gesprekken had gevoerd - weggebracht tot aan Driewegen (op Z.-Beveland).

''s Middags bij het eten uit Gods Woord van mijn zoon gelezen: Ik jage daar na of ik het ook grijpen mogt. En dat maakte diepe indruk bij Jan (zijn zoon Jannes), bij Johan Jonkheer, bij de knecht Pieter van der Maale, bij de meid Susanna Kalmijn, bij al de kinderen, ook bij de vrouwe. 's Avonds thuijs komende en de groetenisse van Anderiesje doende, begonnen allen en ik en de vrouwe weer te schreien van 6 tot half 8 uur, en mijn zoon Jan (Jannes, de latere dominee in Amerika) verzocht dadelijk (voor zichzelf) een briefje om zich af te scheiden en heeft (dit) 's avonds nog naar de (Hervormde) dominee in Borssele gebracht.'[30.]

1845-'46

Het jaar 1845 was het jaar van de rampzalige *aardappelziekte* in Nederland. Uiteraard noemt Van de Luijster dit ook in zijn herinneringen. We citeren: 'In aug. het begin is er ondekt beginnen worden een sterfte in de aardappelen te velde die in geen jaaren algemeen zoo mooij en geel stonden en (ze) beloofden veel. Maar de Heere bragte er een algemeen oordeel over en zij storven en wierden onbruykbaar. Alleen is er nog wat zaat overgebleven. Dat niet alleen in ons koninkrijk, maar in alle koninkrijken in Europa, ja in Amerika.

Dat heeft veroorzaakt een groote armoede onder de arme stand en men wist nouwelijks in haare behoefte te voorzien. En de arme onder het oordeel verharten (verharden) meenden nu vrijheid te hebben om aan

den roof te vallen (te gaan roven), zoodat op verscheidene plaatsen en personen daar al wat van geleden hebben.

Maar de Heere heeft het tot geen doorbreken toegelaten. De hooge magt van regeringe heeft eenige die haar schuldig gemaakt hebben, gevangen gezet.

De gemeenten ben (zijn) gelast van de overheid om haar arme(n) te onderhouwen ... de Heere heeft zijn oordelen gemengd met barmhartigheden: de winter is een lente geweest, zoodat de arme(n) heel de winter gewerkt hebben. Dat heeft verhoorzaakt een deurte (duurte) in de granen: tarwe *f* 10,-, rogge *f* 8,-, gerste *f* 5,50, bonen *f* 7,-, erwten *f* 15,- alle de mud.'[31.]

Ook in de provinciale vergadering kwam de *aardappelziekte* op het agendum te staan. In die van 1 april '46 sprak men 'over de behoeften van minvermogende(n) gedurende de winter van het afgelopen jaar voornamelijk ontstaan door mislukking van de aardappelenteelt'. Door de ingezetenen van alle 'gezindheden' en door de plaatselijke overheden was zoveel voedsel beschikbaar gesteld, dat iedereen wat de 'mondbehoeften' betrof, genoeg en evenveel kon krijgen. In de praktijk bleek dit echter vel eens ongelijk uit te vallen, maar dan behoorde men zich daarover bij de autoriteiten te beklagen.

Emigratie

In 1846 begon ook bij een groot aantal Borsselaren het plan te rijpen om naar Noord-Amerika te emigreren. Van Raalte was al in het najaar van 1846 vanuit Arnhem met een gezelschap landverhuizers vertrokken. Ds. Van der Meulen uit Goes, die aanvankelijk ernstige bezwaren tegen emigratie had geopperd, ging echter spoedig toch overstag. En op 6 januari 1847 deelde Jannis van de Luijster in de provinciale vergadering mee van plan te zijn met ⅔ van zijn gemeente naar Noord-Amerika te verhuizen.

We hebben de namen van de Afgescheiden emigranten uit *Borssele* kunnen achterhalen. Het waren in 1846 de volgende gezinshoofden of alleenstaande personen:

Cornelis Boonman, arbeider, 44 jaar, met vrouw en één kind.
Christiaan den Herder, arbeider, 51 jaar, vrouw en 4 kinderen.
Gilles Dok, arbeider, 43 jaar, vrouw en 6 kinderen.
Marinus Hoekvandijk (bijnaam?), kleermaker, 42 jaar, vrouw en 3 kinderen.
Johannes Jonkheer, arbeider 38 jaar, vrouw en 6 kinderen.
Pieter Koole, boerenknecht, 30 jaar.
Jan Rademaker, schoenmaker, 40 jaar.
Jacob Steketee, arbeider, 41 jaar, met vrouw.
Jan Steketee, aannemer, 44 jaar, vrouw en 9 kinderen.
Jannes van de Luijster, landbouwer, 58 jaar, vrouw en 5 kinderen.
Marinus Verburg, kleermaker, 36 jaar, vrouw en één kind.
Maria Walhout, wed. P. van de Laare, arbeidster, 51 jaar, met 7 kinderen.

In *1847* emigreerden de volgende Borsselse Afgescheidenen:
Izaäk Naeije, bakker, 57 jaar, vrouw en 4 kinderen.

En in *1849*:
Pieter Hollestelle, arbeider, 38 jaar, met vrouw.
Janus Janse Karelse, arbeider, 46 jaar, met vrouw.
Jan Smallegange, koopman, 52 jaar, vrouw en 11 kinderen.
Jan Wisse, koopman, 35 jaar, vrouw en 3 kinderen.
Hubregt Wiskerke, arbeider, 56 jaar, met vrouw.
Pieter Wiskerke, arbeider, vrouw en 2 kinderen.

In totaal komen we voor de periode 1846-'49 dus op *98* zielen.[32.]

Tengevolge van dit ledenverlies kon de Afgescheiden gemeente van Borssele niet langer als zelfstandige kerk blijven bestaan. Maar bij welke gemeente moesten de achtergeblevenen - ongeveer 7 gezinnen, samen hoogstens 35 zielen - zich dan aansluiten? Het beste zou zijn, vond de provinciale vergadering, dat de leden uit Borssele zich bij de gemeente van *Nieuwdorp* voegden, en die uit Driewegen bij die van Baarland.

Hoe het opnemen van de overgebleven Afgescheidenen van Borssele bij de gemeente Nieuwdorp tot stand kwam, worden we gewaar uit de aantekeningen bij de kerkeraadsnotulen van Nieuwdorp van *14 april '47*.

De kerkeraad van *Nieuwdorp* had in de kerk van Borssele een vergadering belegd, waarin de opheffing van de gemeente van Borssele zou worden besproken en geregeld. Uiteraard trad ds. Chr. Steketee van Nieuwdorp als voorzitter op.

Na het laten zingen van Ps. 86:6 (‘Leer mij naar uw wil te hand'len’) en na het gebed vroeg hij de aanwezigen, die op uitnodiging van de Borsselse diaken *Jan Smallegange* gekomen waren, of ze vóór de opheffing van hun gemeente en vóór het zich voegen bij die van Nieuwdorp waren. Hij verbond hieraan een tweede vraag, namelijk of ze de gemeente van Nieuwdorp erkenden als de gemeente van God, en of ze ook de ambtsdragers daarvan accepteerden.

Nadat ze bevestigend op deze vragen hadden geantwoord, verklaarden ze ook nog, dat ze zich zouden onderwerpen aan alles ‘wat regt en billijk mogte zijn, waarop zij dan ook zijn aangenomen als lidmaten van Nieuwdorp’. Jan Smallegange - die een paar jaar later ook de oceaan zou oversteken - werd als diaken overgenomen.

En dan volgt ineens een onthutsende constatering: ‘Bij verder onderzoek bleek, dat hoewel de gemeente (Borssele) meer dan 10 jaar bestaan had, er geen aanteekeningen van hetgeen in dezelve voorgevallen was, op eene behoorlijke wijze gehouden waren door degenen die vertrokken waren naar America. Zoo dat er geen Notulen zijn overgebragt; ook was er geen ordentlijk doop- en lidmatenboek noch van de ontvangst en uitgaaf der gemeente’!

Toen we dit lazen, stonden we perplex. Aan de toch broodnodige organisatie van het kerkelijk leven, had Van de Luijster - want hij was de hoofdfiguur - zich dus weinig gelegen laten liggen. Nooit een notulenboek aangelegd, geen doop- en lidmatenboek, geen kasboek, niets! We

kunnen het haast niet geloven. Zou hij het kerkelijk archief meegenomen hebben naar het dorp Zeeland in Michigan (Amerika), waarvan hij één van de stichters was? Dan is er enige hoop, dat het nog eens gevonden wordt. Of was hij in wezen zo'n conventikel-man gebleven, dat hij gewoon geen oog had voor het belang van een kerkelijke administratie? Nee, dat kan toch ook niet, want op de provinciale vergaderingen was hij geregeld als afgevaardigde aanwezig, en daar kreeg hij toch telkens te maken met kerkordelijke problemen in andere gemeenten en met de manier waarop deze het beste konden worden opgelost. Dat de archivalia van de eerste 10 jaar van de Afgescheiden gemeente te Borssele niet te vinden zijn of nooit geschreven zijn, valt zeer te betreuren. Wel blijkt, dat er in de korte periode *vanaf de emigratie* tot 5 maart '47 was ontvangen *f* 40,62 en uitgegeven *f* 41,06 'zoodat bij de vernietiging der Borsselse gemeente' en het opgaan daarvan in die van Nieuwdorp, er nog een tekort was van 44 cent.[33.] Toen was er dus blijkbaar wel boek gehouden.

Het kerkgebouwtje van Borssele kon niet door de kerkeraad van Nieuwdorp worden overgenomen. De manier waarop het geld ervoor was gegeven, maakte dit onmogelijk. Het was namelijk eigendom van aandeelhouders.

Verder werd nog bepaald, dat de overgeblevenen, ongeveer 7 gezinnen, samen hoogstens 35 zielen, in hun eigen kerkgebouwtje konden kerken. 's Morgens was het dan leesdienst maar 's middags moesten ze de kerkdienst in Nieuwdorp bijwonen. Eén zondagmiddag per maand ging ds. Steketee naar Borssele om te preken, wat al spoedig verslapte tot minder diensten per jaar. Pas in 1898 is de gemeente van Borssele opnieuw zelfstandig geworden.

Vanaf april '47 moeten we dus de lotgevallen van de Afgescheiden Borsselaren in het archief van de gemeente Nieuwdorp zoeken. Daarin is dan ook wel wat te vinden.

Begin 1848 was 'met goede getuigschriften' uit Groede overgekomen en in Borssele komen wonen de 'opziener' *Adriaan van Overbeeke*, schoonvader van ds. Steketee van Nieuwdorp. Daar nam de kerkeraad hem zonder bezwaar als ouderling over.[34.] De Borsselaren hoorden nu immers bij de gemeente van Nieuwdorp. Haast vanzelfsprekend werd hij preeklezer in het kerkje te Borssele, dat echter (nog) geen eigendom van de kerkeraad van Nieuwdorp was geworden. In die functie verwierf hij zich enig gezag in het dorpje. Jammer was dat het kwam tot een soort zich afzetten tegen de Nieuwdorpers, die Borssele zouden verwaarlozen, enz. Dit leidde tot een slepend conflict met ups en downs, maar met het uiteindelijk gevolg, dat Van Overbeeke zich aan opzicht en tucht van de kerkeraad te Nieuwdorp onttrok. Al in 1852 had hij ontheffing als ouderling gevraagd en de kerkeraad had hem die 'om scheuring te ontwijken' dan maar verleend.[35.] Maar toch was dit niet de oplossing. Want enkele jaren later lezen we in de notulen, dat *A. van Overbeeke* en echtgenote 'in onttrekking en vijandschap blijven voortleven'.[36.]

Hij had zijn aanhangers. Nu hij ‘vrij’ was, ging hij ook ‘vrij’ doen. Dit had hij trouwens al geregeld gedaan. Hij nodigde allerlei sprekers uit, die - zoals het heette - aan de oude waarheid vasthielden. En zo belandden de Borsselaren in het krachtenveld van ‘Ledeboeriaanse’ opvattingen[37.], vooral van *ds. Daan Bakker* uit 's Gravenpolder. Op de classisvergadering van mei '64 in St. Annaland gehouden, was Borssele vertegenwoordigd door ouderling Adriaan van Overbeeke.

In *november 1859* kwam het tot een scheuring in Borssele, waarin diaken *A. de Muijnck* ook een rol speelde. We worden het gewaar uit de kerkeraadsnotulen van Nieuwdorp van september en november 1859. In september 1859 constateerden de kerkvisitatoren *S.O. Los* en *A. de Bruijne*, dat in Nieuwdorp alles in orde was, maar dat de kerkeraadsleden het ‘verbindingsformulier aan de belijdenis’ nog niet hadden ondertekend. Tien dagen later werd dit alsnog gedaan. Het was blijkbaar nodig, want er hing iets in de lucht. Wat het was, werd enkele maanden later duidelijk, toen ouderling *P. de Maaker*, die onder Borssele woonde, een stuk had ontvangen, ondertekend door *G. van Vijven, A. Zwemer, M. de Vriend*,[38.] *Kornelis Fraanje*, nog een *K. Fraanje* en *A. de Muijnck.* Hierin verklaarden deze personen zich niet langer als lidmaten van de Chr. Afgesch. Geref. gemeente van Nieuwdorp te beschouwen.[39.]

De kerkeraad overwoog, dat het‘stout gedrag’ van de ondertekenaars ‘al maanden lang openbaar was geworden’, namelijk dat ze zich in feite al lang onttrokken hadden, en was van oordeel dat hun optreden ‘hoogst zondig en strafwaardig’ was. Men besloot hen ‘aan het oordeel des Heeren over te laten’, omdat ‘alle kerkelijke handelingen met ons eigenwillig door u zijn afgesneden’.

Twee maanden later verscheen echter Cornelis Fraanje in de kerkeraadsvergadering, die zich ‘met anderen van *Borssele*’ aan de kerk had onttrokken. Hij had ‘kort na de scheuring waarin hij gevallen of mede gesleept was geworden’ berouw gekregen en werd nu met algemene stemmen weer opgenomen in de gemeenschap van de kerk van Nieuwdorp.[40.]

Dat het bij bovengenoemde onttrekkingen vooral ging om de behoefte aan zeer bevindelijke preken, blijkt uit de notulen van 7 september 1860. Daarin lezen we, dat Abraham Jasperse zich onttrok, omdat hij ‘meer leven in de schuurpreken heeft’. We hebben hier te doen met de invloed van de oefenaar *Daniël Bakker*, waarover we o.a. in het hoofdstuk over Baarland meer hebben geschreven.

Eindnoten:

1. *Boekzaal der geleerde Wereld* 1840 II, 772.
2. Op 5 augustus 1833.
3. In 1835 - hij was toen al dominee in Augsbuurt-Kollumerzwaag in Friesland - zou Hogerzeil op initiatief van ds. Van Velzen (Drogeham) in Leeuwarden een vergadering uitschrijven, waarvoor alle predikanten die in Friesland voor rechtzinnig doorgingen, werden uitgenodigd. Het liep op een mislukking uit. Er verschenen maar 3 man: Hogerzeil zelf, diens zwager G. Landweer en Van Velzen. Later (1836) ver- klaarde ds. Hogerzeil ‘rondborstig’ alléén vóór afscheiding te zijn, als hij ‘uitgedreven’ werd.
   Simon Hogerzeil was getrouwd met Jantien Landweer. Hun dochter Michtila Jissellina Hogerzeil is getrouwd met Lodewijk Willem Bilderdijk, kapitein der infanterie, zoon van de beroemde

dichter Willem Bilderdijk. *(Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godsgeleerden in Nederland*, IV 155-157).

4. Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1980.
5. Dr. P.R.D. Stokvis, De *Memories* van Jannes van de Luijster 1829-1845.
6. *Memories*, 1.
7. Jannis van de Luijster werd in 1821 voor de eerste maal verkiesbaar gesteld voor het ambt van ouderling, maar werd niet gekozen. In december 1822 wél. In december 1826 werd hij voor de tweede maal gekozen. In 1829 was zijn periode weer voorbij en in 1831 werd hij voor de derde maal ouderling (volgens gegevens ons verstrekt door het Gemeente-archief te Goes).
8. Stokvis a.w.,4.
9. *Memories*, 5. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel VI, 41, 42 (Dordrecht 1984).
10. De nieuwe dominee deed zijn intree met 1 Cor. 15:14: ‘En indien Christus niet opgewekt is, zoo is dan onze prediking ijdel, en ijdel is ook uw geloof’.
11. *Memories*, 6.
12. J. Dagevos stond van 1816 tot zijn emeritaat in '43 in Kruiningen.
13. Van de Luijster schrijft ten onrechte de Zitter.
14. *Memories*, 7.
15. De brief van de burgemeester is gedateerd 12 september 1836 en het rapport van de veldwachter 11 september '36.
16. Vonnis 6 oktober 1836.
17. Wessels a.w., 98, 99. Deurwaarder Bartus Gerardus van Loon is op 29 augustus 1890 in Heinkenszand overleden, als weduwnaar van Petronella Leunis. Hij was toen 89 jaar. Hij was een zoon van Wouter van Loon en Elizabeth van Driel.
18. Op 26 mei 1836.
19. *Memories*, 8.
20. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Herv. Eredienst no. 603 onder datum 9 juni 1841, no. 4.
21. We hebben ze te danken aan A.J. Barth, werkzaam op het Gemeente-archief te Goes.
22. *Memories*, 8.
23. *Memories*, 13.
24. De Smit a.w., 46. Hij schrijft ten onrechte, dat die godsdienstoefening op 20 juni plaats vond en dat Van der Meulen toen in Rotterdam woonde. Het moet zijn 21 juni en Middelharnis.
25. Vonnis arrondissementsrechtbank te Goes, 15 augustus 1840.
26. *Memories*, 14.
27. Van de Luijster schrijft ten onrechte L. Steketee.
28. *Memories*, 15, 16. De cursiveringen zijn van ons.
29. Notulen kerkeraad Nieuwdorp 29 januari 1844.
30. We hebben de spelling wat gemoderniseerd. *Memories*, 9.
31. *Memories*, 17.
32. Prof. Rob.P. Swierenga (Kent State University) - Dutch Emigration Records 1835-1880. A computer alphabetical listing of heads of households and independent persons (emigrated to North-America and other overseas regions). Provincie Zeeland (R.A. Middelburg). C. Melse geeft in zijn *Geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Nieuwdorp* pag. 13, als oordeel ‘ongeveer 150 doop- en belijdende leden onder leiding van Van de Luijster en Jan Steketee, die in 2 zeilscheepjes 63 dagen onder weg waren’. Daar zullen ook wel Afgescheidenen uit andere gemeenten bij zijn geweest.
    Vgl. ook A. de Smit, *Grepen uit de geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Borssele*, 47.
33. Notulen kerkeraad Nieuwdorp 14 april 1847.
34. Notulen kerkeraad 24 februari en 12 maart 1848.
35. Notulen kerkeraad Nieuwdorp 2 april 1852.
36. idem 17 mei 1855.
37. Wessels a.w., 101.
38. Op de classisvergadering van Ledeboeriaanse gemeenten in mei 1864 in St. Annaland gehouden, was ook diaken M. de Vriend uit Borssele aanwezig (J.H. Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou*, 554 (Zwijndrecht 1984).
39. Notulen kerkeraad Nieuwdorp 18 november 1859.
40. idem 29 januari 1860.

Ds. Gerhardus Blaaubeen, Hervormd predikant te Goes van 1807-1839.
Foto: G.A. Goes.

III *Goes*

A. Het begin

Toen de Afscheiding in Goes zich in het najaar van 1835 begon te laten gelden, was de Hervormde gemeente van dit stadje op Zuid-Beveland *drie* predikanten rijk. Het waren: *G. Blaaubeen* (1807-em. 1839), *W.L. van Oosterzee* (1821-1860) en *E.B. Swaluë* (1835-1849). Ze hadden samen meer dan 4000 zielen te verzorgen.[1.]

Over elk van deze drie dominees eerst enkele notities, wat hun persoon en werk betreft. De oudste was *Gerhardus Blaaubeen*, in januari 1766 in Middelburg geboren. Toen de Afscheiding in Goes begon, was hij dus al een oud man (70), die zijn beste jaren had gehad. Niet lang daarna (1839) vroeg hij dan ook zijn emeritaat aan, nadat hij al enige tijd zijn normale dienstwerk niet had kunnen doen. Ruim 31 jaar had hij in Goes gestaan. Ook in het kerkverband had hij een vooraanstaande plaats ingenomen; niet minder dan 23 jaar was hij praeses van het classicaal bestuur van Goes geweest en ook had hij gefungeerd als lid van het provinciaal Kerkbestuur van Zeeland.

In juni 1839 preekte hij zijn afscheid, met als tekst Hebr. 13:8 en sprak hij bij die gelegenheid ‘een hartelijk woord van dankbaarheid en bemoediging, wijzende op de trouw van dien Heer, wie hij 46 jaren gepredikt had en aan wiens hoede hij zichzelf, de Gemeente en de Kerk verder aanbeval’. In zijn jonge jaren was hij nog in de gemeente van *Oudelande* (op Zuid-Beveland) en in die van *Hoofdplaat, Nieuwvliet* en *Sluis* in het voormalige Staats-Vlaanderen (nu Zeeuws-Vlaanderen) werkzaam geweest. Op 11 oktober 1843 is hij overleden, 77 jaar oud.

De tweede dominee was *dr. Wouter Leonard van Oosterzee*, op 40-jarige leeftijd op 2 december 1821 in Goes gekomen, na dáárvoor resp. de gemeenten *Brakel, St. Philipsland* en *Zonnemaire* (de beide laatste in Zeeland) te hebben gediend. Toen hij 24 jaar was, had hij in Utrecht de doctorstitel behaald. Hij is op 29 januari 1860 overleden.

Uit de periodiek *Boekzaal der geleerde* Wereld citeren we een deel van zijn overlijdensbericht: ‘Zijn oog was niet verdonkerd en zijn kracht niet vergaan, hoewel hij op enkelen na, de oudste was van de dienstdoende predikanten bij de Ned. Herv. Kerk. Te Rotterdam geboren de 6e jan. 1781, vierde hij nog onlangs zijn 79e geboortedag, bediende daarna het H. Avondmaal, en sprak nog veertien dagen vóór zijn dood met vurige geest over de hoop des eeuwigen levens. De Vaderlandse Kerk verliest in hem een schrandere raadsman, die dikwijls in hoge Kerkvergaderingen van zijn helder oordeel uitnemende blijken gegeven heeft.

Werkende zolang het dag was, bekleedde hij tot zijn levenseinde de betrekking van president van het prov. Kerkbestuur van Zeeland, en verbaasde niet zelden de jongeren van jaren zowel door de tact, waarmee hij de zaken leidde, als door de ijver, waarmee hij de gang der wetenschap bleef volgen.

Allermeest evenwel was hem de Goese gemeente dierbaar en had zijn feestviering wegens 25-jarige Evangeliedienst te Goes reeds getuigd van de hem toegedragen achting en liefde, niet minder leverde het jubileum van 50-jarige Evangeliedienst de bewijzen daarvan.'[2.]

Over zijn dogmatische ligging en zijn kijk op de Afscheiding worden we iets gewaar, als we zijn preek lezen over Hand. 26:22 en 23, bij zijn 25-jarig ambtsjubileum in Goes gehouden. Deze preek is gepubliceerd.

'Ik wist het, mijne Hoorders! toen ik tot u kwam; ik zag het al dien tijd, hoe bij sommigen - zij het uit *eene verkeerde denkwijze*, uit vooroordeel, uit hoogmoed of uit bekrompenheid, uit vreesachtigheid, uit gevoel van geringheid, het denkbeeld bestond, dat het Evangelie, hetwelk in *Christus* en door *Christus* tot ons komt, *niet allen betreft. Dit was in mijn oog eene schrikkelijke dwaling.*'

'Wij hebben nooit catechismen, formulieren en bepalingen van menschen met Gods woord gelijk gesteld. Wij hebben nooit om woorden, om tittels en jota's getwist. Wij achten het ongerijmd en dwaas vormen te vergoden en Christus zelven uit het oog te verliezen. Wij zagen, en dat deed ons innig leed, scheuringen, verdeeldheden, afscheiding, waartoe onzes oordeels geene reden was; wij betreurden het en veroordeelden het, maar, als men ons tegen de gezonde woorden Gods wilde doen spreken, als men ons een ander Evangelie wilde opdringen te prediken dan hetgene ons van God en Christus gegeven was; als zij, die leerlingen moet zijn, onze leeraars wilden worden; neen, o neen, dan weken wij niet...'

'Een zeker gedeelte der gemeente heeft zich van ons afgescheiden en is van ons uitgegaan: eene afzonderlijke gemeente stichtende en verkrijgende. Of dat noodig was? Gewisselijk neen! Want het was grootendeels om nog altijd betwiste en duistere punten; en wij waren toch één in Christus en voor zoover het meerder was, wij hielden ons aan de woorden Gods.'[3.]

De derde Hervormde dominee in de dagen van de Afscheiding was de 28-jarige pas in Goes bevestigde *Edelhardus Bernardus Swaluë* geboren te Standdaarbuiten (N.-Br.); hij studeerde in Leiden en is daar in 1829 ook gepromoveerd tot doctor in de theologie. In 1830 was hij predikant in Korendijk (Goudswaard in de Hoekse Waard (ZH)) geworden en in juni 1835 in Goes. Daar kreeg hij al dadelijk te maken met de opkomst van de Afscheiding, zowel in dat stadje zelf als op Zuid-Beveland.

Hoe hij op het separatisme reageerde zullen we straks zien.

In 1835 was de financiële positie van de Hervormde gemeente van Goes niet zo best. Om die wat sterker te maken werd begin 1835 een hoofdelijke omslag ingevoerd, waarvan de hoogte afhankelijk was van het inkomen. Ook werd besloten op de verlichting van het kerkgebouw te bezuinigen door de woensdagavond-dienst af te schaffen. Er kwam dan immers 'door verregaande belangeloosheid en onverschilligheid der Gemeente' nagenoeg geen volk meer in de kerk. Met als gevolg dat de dominees dan voor lege stoelen en banken stonden te preken 'wat aan de spotzucht ruime stof geeft en vele anderen tot ergernis is en den

leeraars tot smert moet zijn'.[4.]

Wat het *separatisme* betreft, in een rapport van de *classis Goes* van 25 februari 1836 werd nog geschreven, dat de algemene geest in de classis zeer goed was. Hier en daar vond men wel sommigen 'van steile begrippen', die de kerk verzuimden, maar zulke leden waren er altijd geweest, hoewel hun aantal de laatste tijd toch toenam. Enigen van hen kwamen bij elkaar, maar van ongeoorloofde samenkomsten werd niets vernomen. In Goes zelf hadden zich slechts een 'slagter' en een visventer onttrokken, met wie dan gedoeld werd op *H. Zwieter* en *J.F. van Anrooij*. We komen deze namen straks weer tegen[5.].

Maar een half jaar later - 23 augustus 1836 - schreef ds. Budding vanuit Middelburg aan ds. Scholte: 'In het land van ter Goes staat de Heere krachtig op. De afscheiding gaat daar wel door, over 14 dagen denk ik derwaarts te vertrekken, zoo er geen verhindering komt...'[6.]

Instituering Afgescheiden kerk Goes 18 september 1836

We geven nu eerst het verhaal van de instituering van de Afgescheiden Kerk van Goes en van wat daar vlak aan vooraf ging.

In september 1836 weerde ds. Budding zich op Zuid-Beveland geducht. Men behoeft er de vonnissen van de rechtbank van Goes maar op na te lezen. De eerste Afgescheiden gemeente, die hij op het eiland stichtte, was die van *Nieuwdorp* (4 september). Een week later volgde die van *Borssele-Heinkenszand-'s Heerenhoek* en weer zeven dagen later was Goes aan de beurt. Door een samenloop van omstandigheden zou dit feit echter niet in Goes plaatsvinden, maar in een boerderij onder *Oudelande*, een dorpje ongeveer 12 km ten zuiden van Goes gelegen. Dit zat zo:

Op woensdagmiddag 14 september 1836 bevond ds. Budding zich weer in Goes, dit keer niet met de bedoeling om er te preken, maar om door de aanwezigen een acte van Afscheiding te laten tekenen en uit de ondertekenaars een kerkeraad te doen kiezen. Daarvoor waren op die gedenkwaardige dag een aantal Afgescheidenen bij smid *Martinus Robijn* in de Nieuwstraat aan huis samengekomen.[7.]

Ds. Budding was echter niet in de gelegenheid de gekozen kerkeraadsleden de eerstkomende zondag in Goes te bevestigen, want hij had al beloofd die dag in de schuur van *Stoffel Mol* onder *Oudelande* (bij Baarland) te preken. Daarmee voldeed hij aan het verzoek van een aantal Afgescheidenen uit de 'zak van Zuid-Beveland', vooral van de Afgescheidenen in Baarland en omgeving.

Nu goed, Oudelande lag niet zo ver van Goes en met wat inschikkelijkheid kon de noodzakelijke plechtigheid - het bevestigen van een kerkeraad - ook wel in Oudelande plaatsvinden. En zo is het op *zondag 18 september* ook gebeurd.

Op die nazomerse dag in september was het heel druk in de schuur en op het erf van de boerderij. Van alle kanten waren nieuwsgierigen en belangstellenden per rijtuig of te voet komen opzetten. Want het plan van de te houden bijeenkomst was niet geheim gebleven. Ook de politie wist

ervan en waarschuwde ds. Budding nog toen deze al in gezelschap van *Dirk de Leeuw* van Baarland op weg was naar Oudelande. Maar ds. Budding was er de man niet naar om wat hij als goddelijke roeping beschouwde op te geven.

Toen ze bij de boerderij aankwamen, bleek zich in de schuur en op het erf al zoveel volk te bevinden, dat ds. Budding op de gedachte kwam niet in de schuur maar in de open lucht te preken. Een soort hagepreek dus. Dat gebeurde op vele plaatsen in het land bij zomers weer wel vaker. De gastheer *Mol, Dirk de Leeuw* en *Andries Steketee*, de laatste uit het nabij gelegen *Baarland*, vonden het een goed idee.

Budding berekende nog, dat het beter was te beginnen met het bevestigen van de Goese ambtsdragers en het dopen van enige kinderen. Mochten de politiemannen nog komen opdagen, dan was het belangrijkste al gebeurd.

Een boerenkar werd uit het wagenhuis getrokken, ds. Budding stapte er op en de plechtigheid begon met gezang en gebed. Via het vonnis, enkele weken later door de rechtbank van Goes uitgesproken, weten we, dat toen tot kerkeraadsleden van de Afgescheiden gemeente van Goes de hieronder volgende personen zijn bevestigd.

Achter hun namen hebben we enige persoonsgegevens gezet.

Ouderling werden:

1. *Benjamin Remijnse*, zoon van Marinus, 71 jaar, geboren te Kruiningen, kleermaker wonende 's Heer Hendrikskinderenstraat, Goes. Hij was dus al een oud man.
2. *Hendrik Zwieter*, zoon van Hendrik, 64 jaar, geboren te Middelburg, loonslager, wonende Lange Vorst, Goes.
3. *Martinus Robijn*, zoon van Adriaan, 63 jaar, geb. Neuzen, smid, wonende in de Nieuwstraat te Goes.

Diaken werden:

1. *Pieter Geense*, zoon van Paulus, 58 jaar, geb. te St. Philipsland, boomkweker, wonende aan de Poelweg te Goes.
2. *Laurus Laurusse*, zoon van Jacob, 49 jaar, huurkoetsier, geb. Goes en wonende Wijngaardstraat te Goes.
3. *Johan Frederik van Anrooy*, zoon van Pieter, 36 jaar, geb. Gemeren (Gld.), leurder (visventer), wonende Lange Vorst, Goes.

De hierboven genoemde zes nieuwe kerkeraadsleden kregen *f* 25,- boete. Vlak daarop treffen we als diaken ook *Johannis Hoogesteger* aan, een 30-jarige schildersknecht, wonende aan de Kleine Kade in Goes.[8.]

We merken hierbij terloops op, dat toen Benjamin Remijnse 5 maanden later overleed, hij als ouderling werd opgevolgd door diaken Pieter Geense, in wiens plaats *Johannis de Jonge Gzn.* kwam. Weer 5 maanden later werd ook laatstgenoemde ‘wegens menigvuldige werkzaamheden’ ouderling. Hij werd als diaken opgevolgd door *Joh. de Jonge Jzn.* We gaan nog even terug naar de openluchtsamenkomst in *Oudelande.* Toen de bevestiging van de nieuwe Goese kerkeraadsleden was afgelopen, wilde ds. Budding overgaan tot het dopen van drie kinderen, name-

lijk: *Maatje*, dochter van *Adriaan Robijn* en *Johanna Kooman, Marinus*, zoon van *J. Hoogesteger* en *Jannetje Schrier* (geb. 30 maart 1836) en *Jan*, zoon van *Joh. Frederik van Anrooij* en *Wilhelmina Rozina Stighart* (geb. 30 nov. 1835). Maar voordat ds. Budding het sacrament kon bedienen, kwam de politie naar voren en sommeerde ds. Budding met de 'onwettige samenkomst' op te houden. Wessels vertelt het verdere verloop van de samenkomst als volgt (met tussen haakjes enkele opmerkingen onzerzijds): de Zeeuwse leider van de Afscheiding weigerde zeer beslist aan deze sommatie te voldoen, waarop proces-verbaal tegen hem werd opgemaakt, evenals tegen de eigenaar van het erf, Stoffel Mol. (Hij kreeg *ƒ* 75,-boete te betalen, ds. Budding *ƒ* 100,-).

Een zekere *Abraham Leijs* uit Baarland (kort daarop diaken aldaar) werd geverbaliseerd omdat hij het doopbekken had vastgehouden en 'door deze handeling geacht werd actieve deelname aan deze onwettige samenkomst te verlenen'. (We vragen ons af: wat zou als doopbekken dienst hebben gedaan?)

Het optreden van de politie maakte bij vele bezoekers grote emoties los, maar ds. Budding - wiens eerste verbaal dit niet was - bleef zeer kalm en liet een psalm zingen. Hij kalmeerde de doopmoeders, die met hun kinderen op de arm tussen hem en de politie instonden. Eén van de doopmoeders, Wilhelmina Rozina Stighart, de vrouw van J. Hoogesteger, voegde de politieman toe 'dat geen 1000 politiedienaren de H. Doop van haar kind konden beletten', waarop de aangesprokene dreigde ook haar alsnog een verbaal te geven. De politie vertrok en na dit emotioneel intermezzo doopte ds. Budding de 3 kinderen, waarna hij aan zijn preek begon. In ademloze stilte luisterde de menigte naar de verklaring en toepassing van de gelijkenis van de onvruchtbare vijgeboom uit Lucas 13:6-9 en dankbaar verliet de grote schare het erf van De Mol. Tot zover Wessels.[9.]

Zo was dus de Afgescheiden kerk van Goes geïnstitueerd d.w.z. ze had nu officieel een kerkeraad gekregen. Maar ook vóór de 18e september 1836 was zich al een groepje Afgescheidenen gaan vormen. Een jaar eerder had *Hendrik Zwieter*, de 'slagter' uit de Lange Vorst, zich namelijk schriftelijk aan de Hervormde kerk onttrokken.[10.] Hij was bij ons weten de eerste Afgescheidene in Goes.

In de Hervormde kerkeraadsnotulen van april, mei en juni 1836 lezen we ook telkens een aantal namen van personen, die de Hervormde kerk de rug toekeerden. Onder hen waren o.a. de al genoemde nieuwe Afgescheiden kerkeraadsleden met hun vrouwen.[11.]

Op maandag 19 september 1836, de dag na de instituering van de Afgescheiden Kerk, lag op de Hervormde kerkeraadstafel opnieuw een aantal berichten van afscheiding. Wat moest men daarmee aan? Na enige deliberatie werd besloten dat iedere wijkpredikant geassisteerd door zijn beide ouderlingen, alle briefschrijvers uit zijn wijk moest opzoeken om te proberen 'de dwalenden, ware het mogelijk, terug en te regt te brengen'. Wanneer ze niet thuis waren, dan kregen ze een uitnodiging om op een bepaalde tijd eens in de consistorie te komen.

Ds. Blaaubeen en zijn beide ouderlingen kregen de adressen van
1. *Adriaan Robijn* en diens vrouw *Johanna Kooman*, smid in de Korte Vorst
2. *Pieter Geense* en *Leuntje Mieras*, wonende aan de Poelweg
3. *Hendrik Zwieter* en *Wilhelmina M. van Eck*, loonslager in de Lange Vorst
4. *Wilhelmina Stighart* (vroww van J.F. van Anrooij - Lange Vorst)
5. *Jacobus Oostdijck* en *Maria Oudendijk* (een pakkedrager in de Lange Vorst)
6. *M.J. Clement* en *E. Roose*, arbeider op de Turfkade

Ds. Van Oosterzee kreeg voor zijn rekening:
1. *D.D. Iteljaan en Adriana van Klinke*, winkelier in de St. Jacobstraat
2. *Bernardus Kappers*, schoenmakersknecht in de Magdalenastraat.

Tenslotte moest ds. Swaluë bezoeken:
1. *P. de Dreu*, een koemelker op de Westsingel
2. *Martinus Robijn* en *Cornelia Maartens*, de hoefsmid in de Nieuwstraat
3. *J. Hoogesteger* en *J. Schrier*, schildersknecht op de Kleine Kade
4. *Laurus Laurusse* en *Lena Vendeville*, koetsier in de Wijngaardstraat
5. *Benjamin Remijnse* en *Neeltje de Groene*, kleermaker in de 's Heer Hendrikskinderenstraat.[12.]

Toch beviel deze methode van aanpak blijkbaar niet. Want in het archief van de Hervormde Kerk van Goes berust een uitvoerig, keurig geschreven rapport met beschouwingen over het separatisme - verduidelijkt met grepen uit de Goese situatie. Het is van de hand van *ds. E.B. Swaluë*, die - zoals we al schreven - in 1835 in Goes gekomen was en daar tot 1849 heeft gestaan. Voor ons doel is deze visie van een plaatselijk predikant op de Afscheiding in Goes, heel belangrijk. Daarom geven we van dit ruim 13 pagina's tellende stuk, gedateerd *Goes 22 mei 1837*, een uitvoerige samenvatting.[13.]

De visie van ds. E.B. Swaluë op de Afscheiding

‘De geschiedenis leert dat op dagen van grondig onderzoek volgden oppervlakkigheid en stilstand; op eenen tijd van verlichte en hartelijke vroomheid, een tijd van ligtzinnigheid of van kleingeestige dweeperij.’ Er is eigenlijk geen nieuws onder de zon. Het oude komt steeds ‘onder andere vormen’ terug.

Zo ging het ook na de hervorming.

‘De gezonde leer der hervormers werd verwisseld met ijdele twisten over uitdrukkingen. Men begreep niet algemeen, dat men op de gelegde gronden *Evangelisch* moest voortbouwen. Sommigen overdreven dat en wilden iets geheel nieuws, anderen gingen terug en herriepen het oude. Soms niet eens wetende, wat het oude was en daarin niet onderscheidende.’

Vervolgens beroept ds. Swaluë zich op *Bengel.* Deze *Johann Albrecht Bengel* (1687-1752) was een Luthers theoloog in Duitsland, in 1752 in Stuttgart overleden. Hij is wel één van de voormannen van de nieuwtes-

tamentische bijbelkritiek in Duitsland genoemd. Volgens hem zou het 1000-jarig rijk in 1836 beginnen, wat hij meende te kunnen afleiden uit chronologische gegevens in de H. Schrift.

Zijn beschouwingen en berekeningen, neergelegd in enige van zijn werken, hebben in de 18e eeuw veel ingang gevonden, maar zijn fel bestreden en onhoudbaar gebleken. Zijn directe invloed in Nederland schijnt vrij gering te zijn geweest.[14.]

In elk geval was ds. Swaluë in Goes op de hoogte van Bengels publikaties. Wel had hij natuurlijk geconstateerd, dat het jaar 1836 zonder opzienbarende gebeurtenissen was gepasseerd. Van deze Bengel nu haalde ds. Swaluë met instemming de passages aan, waarin we lezen, dat de Apostelen zelf beslist niet meenden, dat zij de 'eindpaal' hadden bereikt. 'Men moest altoos voortstreven, niet stilstaan, veel min terug treden', en niet doen als de Rooms-Katholieken, die 'de oudheid niet zoo zeer navolgen als wel terugroepen.' Tot zover Bengel.

Een dergelijke verkeerde opvatting was ook in ons vaderland onder de Hervormden de oorzaak geworden van verdeeldheid met als gevolg een scheuring, waardoor de remonstrantse kerk was ontstaan.

Nu stelde ds. Swaluë, dat de verdeelde meningen op zichzelf niet zo schadelijk waren als men oppervlakkig zou denken, maar de strijd was vaak op een onchristelijke manier gevoerd en daarom 'verderflijk' geworden.

'Ook bij verschil van meeningen moet en kan er liefde zijn.' En dit laatste 'moet het hoofddoel van ieder Christen zijn'. Vervolgens meende ds. Swaluë te kunnen zeggen dat in de Hervormde Kerk van zijn dagen 'geen mysticisme maar Pietismus' begon op te komen. En dan haalt hij - met veel wanbegrip, het moet ons van het hart - uit naar dat piëtisme. 'De Piëtist (is) doorgaans bij al zijn voorgewende onmagtigheid een trotsch en wantrouwend wezen.' Hij is zelf vervolgziek van aard, maar wil 'bij nederlaag gaarne vervolgd worden,' ja, lokt zelfs vervolging uit.

Door bepaalde noodzakelijke maatregelen is - aldus Swaluë - het kwaad erger geworden, maar met als voordeel dat 'de geest en strekking van het *Separatisme* in ons midden' duidelijk werd.

Hierop gaat Swaluë dan als volgt in: de strijd was al oud. 'Reeds voor meer dan 50 jaren openbaarde zich alhier die geest, welke de Leeraren van de Godsdienst van onregtzinnigheid verdacht over dezelfde geloofspunten, die thans worden opgehaald.'

Doelend op de jeugd van de 'Leiders' der Afscheiding, gaat hij verder: 'Maar, nu eenige jeugdige Predikanten zich aan 't hoofd stelden' en 'het denkbeeld van herstelling der zoogenaamde ware en oude gereformeerde Kerk veld won' waren er ook hier (in Goes), die zich daarbij aansloten.

De gesprekken van ds. Swaluë met separatisten in zijn gemeente hadden hem duidelijk gemaakt, dat deze de volgende onoverkomelijke bezwaren hadden:

1. de kerkelijke tucht was 'vervallen'.

2. sinds 1816 was de eed van de predikanten ‘weggenomen’, zodat deze konden leren wat ze wilden.
3. door het verplicht invoeren van de Evangelische gezangen en andere ‘nieuwigheden’ was inbreuk gemaakt op de Hervormde Eredienst.
4. de wereldlijke regering mengde zich in het geestelijke.

In het begin - aldus Swaluë - schenen de separatisten zich in hun kritiek meer te bepalen bij de eredienst en het kerkelijk bestuur dan bij de leer. De meesten waren toen al lang ‘op scheiding bedacht’ en kwamen niet meer in de kerk. Maar weldra werd ook de op de preekstoel gebrachte *leer* aangevallen. Wie dit deden, woonden soms nog wel de kerkdiensten bij ‘niet om stichting of uit zucht naar waarheid, maar om iets te mogen vinden, waarop zij door de leiders van de separatisten waren opmerkzaam gemaakt, ter veroordeling’.

Men kwam met kritiek op de leerboekjes, op de catechisatie gebruikt, waarin evenmin als in de preken de *praedestinatie*, ‘het groote geloofsartikel der Separatisten’, op de voorgrond werd gesteld. Volgens Swaluë bewees dit duidelijk ‘dat zij behooren tot die hoogmoedige Pietisten, die anderen veroordelen en zich zelven zalig spreken als uitverkorenen.’

‘Spoedig bemerkten wij, dat dan ook de daad der afscheiding bij hen als een sprekend bewijs voor die uitverkiezing gold; en van toen af aan kreeg de zaak zulk een aanzien, dat het duidelijk was in te zien, dat zulke geestdrijvers niet van denkwijze zouden te veranderen zijn, vooral niet in de steeds toenemende spanning en opwinding door hun Sinode, door geschriften en één van hun leeraren veroorzaakt.’

‘Zij strelen zich toch met het denkbeeld, dat hun gevoelen, dat zij voor het ware hervormde houden, zal zegevieren en ons Kerkgebouw door hen nog eens zal worden ingenomen.’ We merken op, dat we deze overspannen verwachting bij meer Afgescheidenen in het land zijn tegengekomen, o.a. in Koudum in Friesland.

Misschien lag volgens Swaluë bij een enkeling de oorzaak van zijn afscheiding in zijn ‘tegenzin in de kerkelijke belasting’ d.w.z. de in 1835 ingevoerde hoofdelijke omslag.

Swaluë vervolgt: Zij die zich aan de Hervormde Kerk onttrokken, vertoonden zo duidelijk het kenmerk van ‘onverzettelijke geestdrijvers, dat de hulpmiddelen van rede en Heilige Schrift geheel ijdel waren’. Ze kwamen met de ‘ongerijmdste denkbeelden en beschuldigingen’:

1. Wij zouden niet voor hen kunnen bidden, zij wel voor ons.
2. Er werd in de Hervormde Kerk niet gedonderd met de donders van de Horeb.
3. Het bloed van Christus werd vertreden.
4. Er werd een ‘algemene Zaligheid’ gepreekt.
5. De derde persoon van de Drie-eenheid werd ‘achter de bank geschreven’.
6. Wij konden niet rechtzinnig preken en hadden als onbekeerden de geest niet, die zij ‘door bevinding en ongewoone verschijnselen’ wel hadden gekregen.

Geen van hen was van zijn verkeerd standpunt af te brengen. Ds. Swaluë illustreerde dit met wat hij had meegemaakt op een huisbezoek, door hem op 22 maart 1837 met ouderling Harinck gebracht bij de separatist *L. Glerum*, 'een jong mensch voor 3 jaren door Do. Blaaubeen tot lidmaat aangenomen'. We merken hier terloops op, dat hij broodbakker in de Korte Kerkstraat was en getrouwd met C. Visser. Op de vraag, waarom hij 'de verklaring van afscheiding' had getekend had hij, 'met alle bewijzen van geestdrijverij' geantwoord, 'dat de zegen bij ons, die de ware hervormde leer niet meer verkondigden, was geweken, dat hij nooit zegen in onze dienst had gehad, maar dadelijk die genoten had, toen hij de *conventikelen* der Separatisten bezocht had'.

Toen ds. Swaluë hierop antwoordde, dat hij zo de zegen van mensen afhankelijk maakte, 'begon hij zeer onzamenhangend eenige beschuldigingen uittebrengen met meerdere stemverheffing en beving, die wij eerst voor bedremmeldheid hielden. Hij zei ons reeds lang gewacht te hebben, doch ons durfde staan, dat wij het even als bij de overigen ook bij hem verliezen zouden. Want hij rekende het de zegepraal hunner zaak, dat wij geleerden niets daartegen vermogten. Vervolgens beschuldigde hij ons, als die onbekeerden gerust stelden en oordeel op ons laadden.'

Daarop had ds. Swaluë Glerums vrouw aangesproken: hij had vernomen, dat zij de opvatting van haar man niet deelde, wat aanleiding kon zijn tot 'verderfelijke oneenigheid'. Maar de vrouw 'ontkende dit, zeggende dat zij thans veel schik in de gesprekken der Separatisten had' waarop de predikant haar dringend aanraadde 'bedachtzaam' te zijn.

Glerum reageerde met: 'Gij houdt ons zeker voor een hoop slecht volk.' Hem werd het ongepaste en ongegronde dier onderstelling onder het oog gebracht, daar wij hoopten dat zij niet slecht waren, omdat dit in eene godsdienstige zaak dubbel misdadig zou zijn, maar dat wij hem beschouwden als dwalende en daarom hem wenschten te overtuigen of te verzekeren voor hem te bidden'.

Volgens het rapport verklaarde Glerum ds. Swaluë c.s. 'voor valsche Leeraars en onbekeerden, wien een zwaar oordeel te wachten stond'. Toen de huisbezoekers opstonden, kreeg de 'weenende dienstmaagd' van hen nog een bemoedigend woordje te horen. Het meisje zou de volgende dag tot belijdend lidmaat van de hervormde kerk worden 'aangenomen' en Glerum had - aldus het rapport - tegen haar gezegd, dat zij zo 'in de verdoemenis liep'. Ze moest zich van zulke mensen 'die geen hartekenners waren' maar niets aantrekken.

De deur was al open, toen Glerum nog tegen ds. Swaluë zei: 'dat ik (Swaluë) mij driftig maakte, omdat ik het niet winnen kon, waarop hem werd toegevoegd, dat gevoel van medelijden en verontwaardiging in eenen Leeraar geen drift nog was en hen hierop verlatende, had hij de stoutheid ons herhaalde malen na te roepen: Vervolgers! Wij gevoelden toen dat het goed was, dat wij weggingen en doorgingen.'

Naar aanleiding van dit bezoek werd naderhand in de kring van de Afgescheidenen nog rondverteld, dat ds. Swaluë tegen Glerum gezegd

zou hebben, dat deze *Brakel* maar verbranden moest. Hij doelde hier op het beroemde boek van *ds. Wilhelmus à Brakel: Redelijke Godsdienst* (twee delen), dat bij de Afgescheidenen in hoog aanzien stond.

Ds. Swaluë besloot zijn rapport met: ‘Indien wij volhouden de gezonde hervormde leer, welke die der redelijkheid en waarheid naar den Bijbel is, den volke met ernst en liefde te verkondigen, dan zal het waar geloof en gezond verstand over dwalende dweperij en onverdraagzamen Godsdienstijver zegevieren. Van toepassing schijnt hier te zijn hetgeen *Hooft* Willem van Oranje in den mond legt: “Dat is de aard der ketterije: rust ze, zoo roest ze; hij wet (scherpt) haar, die haar wrijft; 't nieuw moet er af en daarmee is 't haar smaak quijt” II, 73’[15].

En de conclusie van ds. Swaluë is o.a.: ‘dat zoo lang de geestdrijverij hare hoogte nog niet heeft bereikt, alle tegenkanting aanmoediging is.’ Hoe moest het separatisme dan worden bestreden? Het beste zou zijn: er niet meer openlijk tegen ingaan, want als de separatisten aan zichzelf worden overgelaten, zullen zij ‘in 't niet wederkeeren’.

Swaluë had zijn psychologische verklaring van opkomst en aanpak van het separatisme niet van vreemden. Hij beriep zich o.a. op ‘Mosheim’, d.i. *Johann Lorenz von Mosheim* (1694-1755) overleden als hoogleraar te Göttingen (Duitsland). Deze pleitte er voor, dat in de studie van de kerkgeschiedenis meer gelet werd op psychologische factoren en minder op ‘dogmatische gebondenheid’. Van hem zijn enkele studies in het Nederlands vertaald.[16.]

Volgens Swaluë was het het beste de separatisten niet meer door een commissie uit de kerkeraad te laten bezoeken, ‘want alle vertrouwen in ons is uitgeschakeld’. Verder hun berichten van afscheiding te accepteren en met Christelijke liefde voor hen te blijven bidden om zo ‘onder ons die eenstemmigheid en Christelijke zin te bewaren waarvan veel goeds de vrucht moet zijn’.

Het stuk van ds. Swaluë was gedateerd: Goes 22 mei 1837 - we schreven het al. In de daarop volgende vergadering nam de kerkeraad de conclusie van Swaluë in haar geheel over - ze is ook in de notulen te vinden - en besloot de in de notulen van 19 september 1836 afgesproken tactiek bij de bestrijding van het separatisme te wijzigen.

In het vervolg zou één van de wijkouderlingen de persoon, die zich wilde afscheiden, opzoeken om hem te vragen of hij bij zijn besluit bleef. Zo ja, dan kon hij zich desgewenst de e.k. zaterdag 's middags om één uur in de consistoriekamer melden, waar een commissie uit de kerkeraad present zou zijn om zijn bezwaren aan te horen en met hem daarover te spreken.

De scriba nam op zich om de verklaringen van afscheiding wijksgewijs te verdelen en bij de resp. wijkouderlingen te doen bezorgen.

B. De periode 1836-'41

Wat was de kerkelijke positie van de Afgescheidenen in Goes, vóórdat op zondag 18 september 1836 hun gemeente officieel werd geïnstitueerd? Het antwoord moet luiden: ze hadden contacten met de gemeente van *Middelburg*, die ruim een half jaar eerder voorlopig was geformeerd (10 maart 1836). Dit blijkt uit een brief van die kerkeraad, circa maart 1836 aan de Goese Afgescheidenen gericht. Mochten de Goesenaren zich willen aansluiten bij *Middelburg*, dan kon dat gebeuren. Maar de adspirant-leden behoorden vooraf ieder voor zich de scriba *M. Goossen* hun naam, leeftijd en woonplaats mee te delen.

'En het bestuur van de Kerk zal te Middelburg gevestigd zijn,' terwijl men hoopte zo spoedig mogelijk een predikant voor de provincie Zeeland te kunnen beroepen. Ook zou het heel gewenst zijn - mits het aantal leden voldoende was - één of twee opzieners en een scriba aan te wijzen, die dan zouden staan 'onder het kerkbestuur van Middelburg'. En als 'de Heere zijn werk, dat hij begonnen heeft, belieft door te zetten en gij in uw land (van Goes) een Leeraar kunt krijgen' dan kon Goes een zelfstandige gemeente worden. Tot zo lang zouden de broeders te Middelburg gaarne zien, dat de Goesenaren een maandelijks verslag van de gebeurtenissen in hun kring 'aan het gevestigd bestuur te Middelburg' inzonden.

Inderdaad voldeed *H. Zwieter* aan het verzoek om informatie. Hij schreef op 28 maart 1836 aan de kerkeraad van Middelburg, dat hij zich in oktober van het vorig jaar (1835) schriftelijk van de Hervormde Gemeente in Goes had afgescheiden. Zijn voorbeeld was gevolgd door een man met een acte van afscheiding, die 'hij uit Gelderland had'. (Ongetwijfeld was dat J.F. van Anrooy, de eerste diaken, in Gameren geboren). Een Hervormd ouderling had tegen Zwieter gezegd, dat diens bericht van onttrekking ongeldig was, waarop Zwieter had gereageerd met de woorden 'niet onder de meineedigen te kunnen blijven'. De zo juist genoemde Geldersman had ook nog een ongedoopt kind. En nu verzocht Zwieter de kerkeraad van Middelburg hem een model van een geldige acte van afscheiding te sturen. Wat gebeurde.[1.]

Aan de Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde
Gemeente te ...
Ik ondergetekende, lidmaat der ware Gereformeerde Kerk, verklare bij deze: *vrijwillig* en *duidelijk*, dat ik mij afscheide van het sedert 1816 bestaand Hervormd Kerkgenootschap, en dat ik mij hereenige met alle ware Gereformeerden, waar de Heere die ook belieft te vergaderen, die met mij wenschen vast te houden in belijdenis en wandel aan de op Gods Woord gegronde *Formulieren van Eenigheid der Gereformeerde Kerk in Nederland*; zeggende hiermede alle kerkelijke gemeenschap met ulieden op, totdat gijlieden met mij terugkeerd tot de *Leer* en *Tucht* der ware Kerke Christi; verlangende dat gijlieden ten gevolge van Art. 2 van het algemeen Reglement van uw Genootschap, mijn naam uit ulieder Lidmaten-Boek zult uitdoen.
te ... den ... 18..

In april 1836 rapporteerde Zwieter aan de Middelburgse kerkeraad, dat in Goes hij en zijn vrouw, 'die man' en vrouw met dat ongedoopte kind en nog 2 'behoeftige' zusters, samen 6 in getal, zich hadden afgescheiden. Verder berichtte hij, dat een man en vrouw uit de *BatsePolder*, die ook een ongedoopt kind hadden, bij hem waren geweest, aan wie hij het model van de acte van afscheiding had voorgelezen. Ze hadden zich bereid verklaard zich bij de eerste gelegenheid aan te sluiten. Ook een man en vrouw uit *Kruiningen* wilden dat doen.

De Afgescheidenen in Goes en omgeving zaten dus onder de vleugels van de Afgescheiden gemeente in Middelburg. Maar - we hebben het al gezien - in september 1836 bereikten ze de status van zelfstandige gemeente, die vanzelfsprekend contact en samenwerking zocht met andere gemeenten in de provincie.

Om dat doel des te beter te kunnen bereiken, werd op *8 februari 1837* in Middelburg bij de 'algemeen correspondent over Zeeland', C. van Assendelft, aan huis *de eerste provinciale vergadering* gehouden. Ze was al dadelijk van uitermate groot belang. Want de afgevaardigden besloten voor de Afgescheiden gemeenten in heel Zeeland *ds. Budding* te

beroepen op een traktement van *f* 800,- plus *f* 200,- voor een woning in de stad Middelburg (huishuur). Die *f* 1000,- zou in driemaandelijkse termijnen worden betaald, te beginnen met 1 januari 1837. Verder werd hij op kosten van de gemeenten afgehaald en weer thuis gebracht. Ook portokosten kwamen niet voor zijn rekening.

Van Assendelft stelde op staande voet de beroepsbrief op, die vervolgens aan ds. Budding werd overhandigd. Nog tijdens de vergadering nam deze het beroep 'als leeraar over de gemeenten des Heeren in Zeeland' aan. Sneller kon het al niet.

Die 8e februari zijn de broeders nog de hele nacht bij elkaar gebleven, tot half 6 in de volgende morgen. Dit kwam doordat ds. Budding na het sluiten van de vergadering nog op het idee kwam om samen Avondmaal te vieren. Op de afgevaardigde J. de Hond van Cadsand (aan de overkant van de Westerschelde gelegen) na, stemden alle aanwezigen hiermede in, waarop Budding voorstelde, 'dat wij ons dan zo veel in ons was eenige ogenblikken in het verborgen zouden voorbereiden'. Hij zelf ging dan zolang even weg.

Toen hij terug kwam, bleek hij zijn ambtsgewaad te hebben opgehaald en in dit predikantskostuum bediende hij het Avondmaal. Het was toen al in de nacht. Na de plechtigheid bleven de broeders nog wat met elkaar napraten en toen ging ieder zijns weegs. Het was inmiddels half 6 in de morgen geworden. En dan te bedenken, dat de vergadering bij Van Assendelft aan huis de vorige middag om 4 uur was begonnen!

Overlijden van ouderling Benjamin Remijnse

Op de hierboven vermelde vergadering was als afgevaardigde ook aanwezig geweest de bejaarde Goese ouderling *Benjamin Remijnse*[2]. Hij had niet lang meer te leven, nog maar 15 dagen. Op 23 februari 1837 is hij overleden, 71 jaar oud. Zijn overlijden schokte de jonge gemeente van Goes. Twee dagen eerder had de bekende ouderling uit *Borssele, Jannis van de Luijster*, hem met zijn vrouw nog opgezocht. In zijn levensherinneringen noteerde hij, dat Remijnse toen 'braaf zwak' was en 'den 23 dezer zeer zagt in zwijm ontslapen (was) in den Heere en geniet nu die vreugde volmaakt na de ziele, daar hij hier de beginsel(t)jes van gesmaakt heeft. Wij hier met de gemeente Borssele en de broeders in de stad Goes hebben dien broeder ouderling nogal agterna geschreijd'.[3]

Ds. Budding schreef naar aanleiding van dat overlijden de volgende condoleantiebrief aan de kerkeraad van Goes: 'Het verscheiden van uwen geliefden mede Broeder en Opziener Remijnse, uit deze strijdende Kerk opgeroepen door de aanbiddelijke bestelling van den Koning der Kerk, wel naar zijn verlangen, maar tot onze droefheid en gemis voor de Gemeente, was mij berigt. De Heere neemt zulke pijlaren als Br. Remijnse in zijn leven was, weg voor den dag des kwaads. Dus eene waarschuwende roepstem voor ons, inzonderheid voor onbekeerden. Hij neemt ze weg, opdat we op zijne vrijmagt en souvereiniteit zouden letten; van hem alleen leeren afhangen en bewaard blijven van aan den begenadigden persoon dat toe te kennen, wat alleen der vrije bedeling

Zijner geest toebehoort. Daarom vermaant de Apostel Hebr. XIII, vs 7, 8 te gedenken aan vertrokkene en ontslapene voorgangeren, maar wijst terstond op Christus, die gisteren en heden dezelfde is en in der eeuwigheid. Dus ook in uw geval, vermane ik u bij een treurig nastaren van den overledene, toch oog en hart op te heffen tot den grooten Oppersten Herder en Opziener der zielen, Jezus Christus, de eenige verdienende en uitdeelende oorzaak van genadens en gaven dienstig voor Zijne uitverkorene Gemeente. Van Hem is de bekeeringe des zondaars Hand. V vs 31. Van Hem de verlichting der blinden, de teregtbrenging der dwalenden Luc. XV. Van Hem is ook alleen de gifte in de Gemeente zoo van Herders en Leeraars, als van behulpsels en krachten tot opbouwing Zijns Ligchaams, welke is de gemeente Eph. IV vs 11. Die getrouwe Koning vervulle met zijne goddelijke Algenoegzaamheid uw gemis: ook door het verleenen van meerdere gaven aan de thans in de Gemeente bij ulieden dienende.'[4.]

Blijkbaar hadden de Goese broeders ds. Buddings oordeel gevraagd over hun plan om in de door het overlijden van ouderling Remijnse ontstane vacature uit de diakenen een nieuwe ouderling te kiezen en uit de gemeente een nieuwe diaken. Budding vond het goed, maar merkte toch op: 'Even wel, daar er nog werkelijk twee ouderlingen zijn en het getal van 4 diakonen, zoo de uitgebreidheid van de Gemeente zulks niet vordert, meer dan genoeg is, wanneer ze zich alleenlijk bepalen met het inzamelen der aalmoezen zo zoude iemand, ofschoon diakon, mits tot stichting gaven hebbende ontvangen, zoowel in de onderlinge bijeenkomsten, als in het onderwijzen der jonge lieden, kunnen voorgaan. Diakon Stephanus, van wien we lezen Hand. VI vs. 8, werd ook wel in andere zaken gebruikt, als alleen tot het ontvangen en uitreiken van aalmoezen.'

Ds. Budding besluit zijn brief met: 'Na ulieden en de Gemeente, aan uwe zorge toevertrouwd in de hoede en bescherming van den allergetrouwsten Verbonds God te hebben aanbevolen, eindig ik. De Heere zij Zijn Sion genadig.

Uw toegenegen en heilzoekende H.J. Budding, V.D.M.'

In het postscriptum schrijft hij nog:

'Groet mijn oude huisweerd en zijne vrouw; ik verlange aangaande hem berigt. Groet van mij de Gemeenteleden met name; de God der vertroostinge zij der weduwe van den overledene nabij en geve dat uit des eenen dood der anderer leven voortkome.'

Met die 'huisweerd' bedoelde hij wellicht bakker Joh. de Jonge Jzn., wel eens genoemd 'de hemelse bakker', in wiens huis hij in 1837 een doopplechtigheid leidde. De Jonge is in januari 1838 diaken geworden. *Pieter Geense*, de boomkweker aan de Poelweg, was enkele maanden eerder de overleden B. Remijnse als ouderling opgevolgd.

De provinciale vergadering van 25 juli 1837 te Middelburg gehouden, besloot een dank-, vasten- en bededag vast te stellen op 20 september in plaats van op 16 augustus, zoals eerder was bepaald. Niet allen waren het met dat uitstel eens. Dit was voor ds. Budding reden om aan de

kerkeraad te Goes een brief te schrijven, waaruit we het volgende citeren: ‘Het heeft namelijk de Broeders in Groningen, Vriesland en Overijssel, die eerst met ons den 16den Augs bepaald hadden tot het houden van een Dank-, Vast- en Bededag, goedgedacht te voldoen aan de begeerte van de Afgescheidenen in Holland en Noord-Brabant en in vereeniging met de geheele kerke af te zonderen tot eenen Algemeenen Vast- en Biddag, den 20sten September aanstaande: zullende dan ook in tijds door de gezamenlijke Leeraars eenen Biddags-brief worden uitgeschreven. Wij meenden ons liever aan eenige bezwaar te moeten blootstellen dan ons niet te vereenigen met de geheele Gemeente ook in de andere provinciën, en verzoeken ulieden dus zoo spoedig mogelijk kennis te geven, zoo in de onderlinge bijeenkomsten als aan de bijzondere leden, die bij ulieden zijn aangesloten, ook aan die van *Colijnsplaat* en *Wolphaartsdijk* dat ook hier in Zeeland niet de 16den Augs, maar de twintigsten van de volgende maand invallende op den derden Woensdag in September, bepaald is tot het houden van eenen Algemeenen Verbondsdag, om dien af te zonderen van ons dagelijksch beroep en den Heere te zoeken met vasten en geween naar Jer. 31 vs. 7, 8, 9 en Joël II vs. 12-18. Wij hoopen, dat de Heere in gunste ons dit uitstel van den Biddag mag geven, ook ter gemoetkoming van de zwakken en op dat gijl. moogt overgebogen worden om met ons en met allen die Sion beminnen te staan in eenen geest, van één gevoelen zijnde, strijdende te zamen in den gebeden met ons, opdat ook eene deure des Evangeliums moge geopend worden: de Heere verzoening doende over onze zwakheid, verloocheninge, ontrouwe en zich betoonend die getrouwe Verbonds God in het midden der gemeente, die zich zelven zoo min kan verloochenen, als Hij Zijn werk zal verloochenen, die ook de genade om te lijden voor Zijn Naam, zoowel als om te gelooven in Hem, schenken moet. Hij werke in ulieden het werk Zijner genade met kracht, beide in het willen en volbrengen naar Zijn welbehagen en tot Zijne eere om Zijns Zoons wille, doende ulieden gedenken aan hetgene geschreven staat Hebr. X vs. 35-39. Broeders biddet voor ons; de Heere geve, dat de stok lieflijkheid en tsamenbinding, onder ons mag bloeijen en storte uit den Geest der genade en der gebeden in eene ruimte mate, zoo als Hij beloofd heeft aan het huis Davids en de inwoners van het geestelijke Jerusalem. Broeders, ontvangt onze broederlijke groeten.

Uit naam en op last des Kerkeraads,
H.J. Budding, V.D.M.
Gegeven in onze vergadering tot Middelburg, den 9den Augs. 1837.

Uit de eerste classisvergadering 22 januari 1838

Van de kerkelijke situatie van de Afgescheidenen in de begintijd, mogen we ons beslist geen idealistische voorstelling maken. Onder de oppervlakte leefde vaak heel wat minder moois, dat soms naar boven kwam en zo zichtbaar werd. Zeker, er werd bij de Afgescheidenen veel oprecht geloofsleven gevonden, maar toch schoten doornen en distels nog welig op. Voor elke distel kwam heus niet een mirteboom in de plaats.

Het nalezen van de notulen van de *eerste* classisvergadering, op *22 januari 1838 bij Hendrik Zwieter* in de Lange Vorststraat aan huis gehouden, levert ons hiervan een duidelijke illustratie.[5.]

Merkwaardig is, dat bovenaan deze eerste notulen van de classis Goes de woorden uit Handelingen 15:6 staan genoteerd: ‘en de Ouderlingen en de Apostelen vergaderden te samen om op deze zake te letten’. Waarschijnlijk om de bevoegdheid van een classisvergadering op schriftuurlijke gronden te baseren.

Op de bovengenoemde classisvergadering waren namens de kerken in het Land van Goes de volgende personen afgevaardigd: *Hendrik Zwieter*, ouderling te *Goes; Jacobus Nieuwenhuijze*, idem te *Kruiningen; Willem de Jager*, idem te *'s Heer Arendskerke, Jan Versprille*, idem *Krabbendijke; Jacob Paauwe* idem *Kapelle. Andries Steketee*, idem *Baarland* en *Dirk de Leeuw*, diaken te *'s Heerenhoek en Borssele.*

In behandeling kwamen o.m. een aantal beschuldigingen, ingebracht tegen de Goese ouderling M. Robijn. We herinneren er hier aan dat smid Marinus Robijn uit de Nieuwstraat op de gedenkwaardige zondag 18 september bij de instituering van de Afgescheiden kerk van Goes met nog enkele andere broeders op het erf van Stoffel Mol in Oudelande als kerkeraadslid was bevestigd.

De beschuldigingen luidden:

1. Hij had tegen zijn zoon Adriaan gezegd er spijt van te hebben zich bij ‘zulken bugt’ (zo'n zootje) aangesloten te hebben en dat G. de Koning wel gelijk had zich niet te willen afscheiden.
2. Hij was een ‘achterklapper’.
3. De penningen van de diaconie waren z.i. judaspenningen; daarmee wilde hij zich niet meer bemoeien.
4. Hij had diaken J.F. van Anrooij voor een ‘judas’ uitgescholden.
5. Ook belasterde hij persoon en werk van kerkeraadsleden.
6. Hij twijfelde aan de ‘genadestaat’ van de kerkeraadsleden.
7. Hij was ‘tweetongig’.
8. Hij kwam op zondag nooit in de kerk en verwaarloosde zijn ambt als ouderling totaal.
9. Hij had gezegd, dat hem geen groter plezier gedaan kon worden dan hem als ouderling af te zetten.

De aangeklaagde ontkende het meeste, waarvan hij werd beschuldigd en vergoelijkte de rest. Zijn zoon Adriaan werd na hem als getuige opgehaald en verklaarde, dat vele beschuldigingen juist waren. De kerkeraad kon niet anders dan hem censureren en hem wegens liefdeloosheid en wangedrag afzetten. Hiermede stemde de classis in. In zijn plaats werd nu diaken *L. Laurusse* ouderling; *Marinus Clement* werd diaken.

Het is met de veroordeelde een slepende geschiedenis geworden. In de zomer adviseerde de classis: ‘Alle ouderlingen moesten hem met zachtmoedigheid vermanen naar den Woorde Gods.’ Wat later blijkt hij naar Rotterdam te zijn verhuisd waar hij in armoedige omstandigheden belandt. Zijn kritiek op de Goese kerkeraadsleden handhaaft hij voorlopig. In april 1840 wordt hij wegens zijn halsstarrigheid afgesneden van

de gemeente in Goes, die zijn bedeling inmiddels al voor meer dan de helft had ingetrokken.

De arme gemeente van Rotterdam kan hem financieel ook niet voldoende steunen. Om aan een droeve zaak een blij einde te geven: op 23 februari 1843 is hij in de avondgodsdienstoefening bij de voorbereiding voor het H. Avondmaal na openlijk schuldbelijdenis voor de gemeente te hebben gedaan, weer als lid aangenomen.[6.]

We lazen, dat 6 dagen na de eerste classisvergadering van 22 januari 1838 ds. Budding *voor het eerst in Goes preekte* en wel in de Wijngaardstraat, waar in de turfschuur van bakker de Jonge, nu (1936) het pand der Middenstandsbank, de godsdienstoefening plaatsvond. Aldus Wessels.[7.]

Inderdaad lezen we in het 'actenboek' van de kerkeraad, dat op zondag 28 januari 1838 'in deze stad de eerste *openbare* prediking des Goddelijken Woords geschied (is) in een schuur staande in de Wijngaardstraat'. Maar toch zetten we achter de woorden 'voor het eerst' van Wessels een vraagteken. Want in het archief van de Gereformeerde Kerk van Goes vonden we een brief, door ds. Budding vanuit Kruiningen aan L. Laurusse, de huurkoetsier te Goes geschreven en gedateerd *7 september 1837*.

'Als het in 's Heeren weg en wille was, zoude ik wenschen aanstaande Zaturdag naar de stad (Goes) te komen om daar nog een Zondag over te blijven en te verrigten, wat de Koning Zijner Kerk mij zal believen op te leggen tot dienst en openbaring der Gemeente. Als het u dan schikt, zou ik wenschen te acht ure des morgens van hier afgehaald te worden en zal daarop wachten zoo de Heere wil en wij leven, indien ik geene nadere aan- of afzegging voor dien tijd ontvang. Opdat het in Gods gunste zijn mag, verzoek ik uwe gebeden en die van de andere opzieners.

P.S. Als het konde geschikt worden, dat we de Bediening des Doops konden hebben, laat dan mijne komst weten aan de ouders die kinderen te doopen hebben. Ook te *Wissenkerke* aan P. van den Berge en te *Wemeldinge* aan J. Lavooij. De Heere bereide ons eene plaatse en gebiede zijnen zegen over de Gemeente uit genade om Christus wille.'

De emotioneel verlopen godsdienstoefeningen van zondag 28 januari 1838 in Goes

Op 30 januari 1838 schreven burgemeester en wethouders van Goes onder het hoofdje 'onwettige Godsdienstige bijeenkomst Separatisten' aan de gouverneur, dat de separatisten in Goes alleen nog maar samenkwamen in bijeenkomsten en oefeningen met niet meer dan twintig bezoekers. Maar de afgelopen zondag - 28 januari 1838 - hadden ze deze getalsgrens ver overschreden. Zonder verkregen toestemming hadden ze die dag onder leiding van de ex-predikant *Hubert Jacobus Budding* in een pakhuis of houtschuur in de Wijngaardstraat niet minder dan 3 publieke godsdienstoefeningen gehouden. Daarin waren ook kerkeraadsleden in hun ambt bevestigd en kinderen gedoopt. De bijeenkomsten hadden geen verstoring van de openbare orde tot gevolg gehad.

Uit een andere primaire bron[8.] weten we, dat toen tot ouderlingen zijn bevestigd *J. de Jonge Gzn.* en *Pieter Geense* en tot diaken *Joh. de Jonge Jzn.*, in wiens houtschuur de plechtigheid plaatsvond (een bakker had veel hout voor zijn oven nodig!).

Bij die gelegenheid preekte ds. Budding over Jesaja 53:12b: ... en Hij veler zonden gedragen heeft, en voor de overtreders gebeden heeft.'

Een belangrijke bron voor onze kennis van de op die zondag zo emotioneel verlopen kerkdiensten is ook het door de commissaris van politie, Frans Bakker, opgemaakte proces-verbaal, dat we hier nu volgen:

's Morgens om ongeveer kwart voor 9 was de commissaris met de politie-agent Johan Evert Loobeek en de gerechtsdienaar Willem Hillebrand naar de houtschuur, eigendom van de broodbakkers *Laurus Glerum*[9.] en *Joh. de Jonge Jzn.* in de Wijngaardstraat gestapt. Daar constateerden ze, dat *Hubert Jacobus Budding*, gedemitteerd (afgezet) predikant 'op eene verhevenheid aan het einde van genoemd pakhuis, ongeveer drie voet boven den grond opgericht, stond, en op zijne manier een gebed deed.'

Terwijl ds. Budding zo stond te bidden, was de commissaris door de menigte - naar zijn schatting 200 personen groot - naar voren gedrongen tot hij bij de biddende ds. Budding was, 'hem onderscheidene malen bij zijnen naam noemende'. 'Ja zelfs om mij te doen opmerken, hem aan zijn jas of mantel hebbe getrokken, gedurende welke tijd hij met bidden voortging en mij niet scheen te willen antwoorden vóór dat hij het zoogenaamde gebed geëindigd had.'

De commissaris zei toen tegen ds. Budding, dat zulke bijeenkomsten door de wet verboden waren, wat deze immers heel goed wist en dat hij daarmee moest ophouden. Anders zou hij op grond van de wet vervolgd worden. Maar Budding antwoordde alleen maar, dat hij ter wille van zijn 'conscientie' niet aan het bevel kon en mocht voldoen. Daarop vroeg de commissaris ds. Budding naar zijn naam 'om tegen hem als overtreder van de Wet' proces-verbaal te kunnen opmaken. Spottend antwoordde ds. Budding, dat de vrager die naam wel wist; hij had hem immers 'onder het bidden bij zijn naam aangesproken'.

Na deze woorden was ds. Budding gewoon met de dienst doorgegaan en had eerst twee ouderlingen en een diaken bevestigd. In het proces-verbaal volgt dan een lijst met namen van personen uit Goes door de commissaris herkend. Behalve Budding waren het er 20. Achter de namen van Johannis Hogesteger en Joh. van Anrooij staat: 'welke gelden heeft ingezameld'. Ze hadden dus tijdens of na de dienst gecollecteerd.

Van hen die buiten Goes woonden had de commissaris 3 personen uit *Kapelle* herkend, nl. Dignus Landman, Cornelis van Luijk en Mar. de Leeuw. Ook 3 uit *Kloetinge*: een zekere Evertse bij dhr. Kakebeeke, Pieter Zweedijk en Cornelis Beenakker. Tenslotte nog uit *Wolphaartsdijk*: Cornelis Bliek; uit *Wemeldinge* Jacobus Lavooij en uit *Hoedekenskerke* Pieter de Corne.

De middagdienst was volgens 'hetzelfde patroon' verlopen. Weer had de commissaris ds. Budding verzocht te stoppen, maar deze had hem onge-

veer zo als 's morgens geantwoord. In die dienst waren er volgens het proces-verbaal 4 kinderen gedoopt: 2 van *Paulus Geense*, 1 van *Pieter Wessels* en 1 van *Jan Kooman.*

's Avonds was er voor de 3e maal een godsdienstoefening gehouden, 'voor eenen aldaar vergaderde schaar van menschen, die in talrijkheid die van de vorige reizen (malen) schijnt overtroffen te hebben' aldus het proces-verbaal. Maar politie was daarbij niet meer aanwezig geweest.

Uit het actenboek van de kerkeraad (1837-1843) geven we op het procesverbaal nog de volgende aanvulling: in de middagdienst had ds. Budding gepreekt over Lucas 9:23: 'En Hij zeide tot allen: zo iemand achter Mij wil komen, die verloochene zichzelven en neme zijn kruis dagelijks op en volge Mij.' De commissaris van politie was met zijn agenten 'wederom zeer oneerbiedig de vergadering ingekomen onder het voorgebed', maar had nu ds. Budding pas aangesproken, toen het gebed uit was.

Hij was 'ook minder onbeschoft als des morgens' opgetreden. 's Avonds had ds. Budding gepreekt over Mattheus 19:27-29, met als thema het loon voor het volgen van Jezus. Die avonddienst was weer druk bezocht geweest met o.a. 'toehoorders van onderscheide gezindheden'[10].

Ruim twee weken later sprak de rechtbank te Goes al het vonnis uit (15 februari 1838).

Hier volgt het:

1. *Huibert Jacobus Budding*, zoon van Willem, 28 jaar, geboren Rhenen, woonende Middelburg, Herder en Leeraar in de Gereformeerde Kerk
2. *Johannis de Jonge*, z. van Geerard, 64 jaar, geb./wonende te Goes, koperslager
3. *Pieter Geense*, z. van Paulus, 61 jaar, geb. St. Philipsland, wonende Goes, boomkweker
4. *Johannis Hoogesteeger*, z. van Marinus, 30 jaar, geb./wo. Goes, schildersknecht
5. *Leendert Glerum*, z.v. Jacob, 23 j. geb. Baarsdorp, wonende Goes, broodbakker
6. *Johannis de Jonge*, z. van Johannis, 29 j. geb./wo. Goes, broodbakker
7. *Johan Frederik van Anrooij*, z. van Pieter, 38 jaar, wonende Goes, leurder

Alle 7 hierboven genoemde veroordeelden kregen elk *ƒ* 100,- boete te betalen, plus *ƒ* 3,78½ proceskosten.

Volgen we nu weer de kerkeraadsnotulen van Goes in chronologische volgorde, dan trekken die van 27 februari 1838 onze aandacht. Want we krijgen daarin een kijkje op een weinig bekend onderdeel van het plaatselijk kerkelijk leven. Bij de begrafenis van een gemeentelid dienden de diakenen de volgende bepalingen in acht te nemen:

Voor het afleggen van het dode lichaam, de kennisgeving van het over-

lijden en het assisteren bij de begrafenis bedroegen de kosten *f* 1,50. Verder moesten ze zorgen dat er een doodskist kwam, een graf, een rouwpelle (doodslaken) en het 'kerkenregt' (dat men aan de kerk moest betalen). Tenslotte moesten voor de dragers 11 rouwmantels beschikbaar zijn.

In de volgende kerkeraadsvergadering - die van 13 maart 1838 - werd ouderling *Pieter Geense* afgevaardigd naar de op de volgende dag te houden provinciale vergadering te Middelburg. In de rondvraag kwam nog de vraag naar voren: Moet gekozen worden voor de oude psalmberijming (die van Petrus Datheen) of voor de nieuwe (die van 1773). Deze kwestie lag toen buitengewoon gevoelig. Iemand als ds. Budding was furieus tegen de 'nieuwe' psalmen en had er - zoals later blijken zal - een scheuring voor over. De Goese kerkeraad koos voor het gebruiken van de nieuwe berijming (die van 1773 dus), maar met de ontsnappingsclausule er bij 'om geene moeite aan zulke leden aan te doen die eenparig de oude berijming gelieven te gebruiken'.

Een zaak die niet zo diep ingreep, maar toch ook wel pro of contra werd beoordeeld, was de *assurantie.* Mocht men zich verzekeren? En kon iemand, die dit deed, kerkeraadslid zijn? De classis van april 1838[11.] antwoordde uiterst voorzichtig: Als iemand door omstandigheden tot verzekeren genoodzaakt is, maar er 'in gemoede niet mee vereenigd is', mag hij bij gebrek aan anderen gekozen worden.

In oktober 1838 werd door ouderling H. Zwieter in Goes het eerste huwelijk kerkelijk bevestigd bij diaken L. Laurusse aan huis. Het was dat van *Adriaan Marinus van Paassen* en *Christina Jacoba Laurusse* (een dochter van de diaken). Ds. Budding had het niet kunnen doen, omdat deze in Middelburg in de gevangenis zat.

Op *26 januari 1839* werd bij H. Zwieter aan huis een buitengewone kerkeraadsvergadering gehouden. De reden hiervan was, dat er een brief was binnengekomen van *ds. Budding.* Deze was 15 januari uit de gevangenis ontslagen - hij had daarin vanaf 18 juni 1838 gezeten! In dit schrijven deelde ds. Budding mee de Zuidbevelandse gemeenten niet langer te kunnen dienen, omdat de broeders van dit eiland op de laatst gehouden provinciale vergadering in Middelburg gestemd hadden voor de handhaving van de nieuwe psalmberijming. Dus beschouwde hij zijn op 8 februari 1837 getekende beroepsbrief als 'vervallen en vernietigd'. Het was - hoewel verwacht - droevig nieuws. Maar goed, de kerkeraad kon momenteel weinig doen; te meer daar 4 dagen later op de provinciale vergadering te Middelburg de trieste zaak aan de orde zou komen. Budding was immers als predikant in dienst van alle Zeeuwse kerken. Ook ouderling L. Laurusse van Goes zou die 30e januari 1839 als afgevaardigde in Middelburg present zijn. Nu, de zaak-Budding lag duidelijk. Deze had zijn standpunt zelfs verhard ('nog meer bevestigd') door zijn beroepsbrief openlijk voor de ogen van de ontsteld toeluisterende en toekijkende afgevaardigden te verscheuren en 'op het vuur te werpen'. Aldus het rapport van Laurusse.

Twee weken later - 13 februari 1839 - kwam in Goes de *classis* weer

bijeen, bij Laurusse aan huis. Natuurlijk kwam de rampzalige kwestie opnieuw ter sprake. Het moment van definitief kiezen was gekomen: de nieuwe psalmberijming (van 1773) gebruiken of die van Petrus Datheen? Daarom vroeg de praeses of de afgevaardigden 'last' (opdracht) hadden van hun gemeenten 'om bij de nieuwe Psalmen te blijven'. Het antwoord luidde eenstemmig *ja.* Hoe moest het nu verder? Men besloot *ds. Van Velzen* om raad te vragen en nog diezelfde dag de brief op te stellen en te verzenden. Ook ds. Budding zou van het genomen besluit op de hoogte worden gesteld.[12.] Negen dagen later antwoordde ds. Van Velzen. Het schrijven is in het archief van de Goese Gereformeerde Kerk bewaard gebleven.[13.]

'Met droefheid zag ik uit uwen brief hoezeer de Gemeenten in uwe streken ontrust en beroerd worden; dewijl gij mij over de aanleiding dier ellende geschreven hebt, ben ik ook verpligt u des wegens mijn gevoelen te zeggen. Wanneer de beroering alleen daar uit ontstaat, dat de Wel- Eerw. Ds. Budding volstrekt de Psalmberijming van P. Datheen weer invoeren wil en zijne Bediening van het Herders- en Leeraarsambt afhankelijk maakt van de aanneming of niet aanneming der berijming door de Gemeente, dan meen ik (het smart mij dat te moeten zeggen) dat onze geliefde broeder Budding de oorzaak der verdeeldheid is. Uit de mij toegezonden brieven moet ik dat ook besluiten en ik begrijp wel, dat gij daardoor in groote beroeren verkeert. Wat mij aangaat ik geloof dat de gemeenten die de berij minge van Datheen niet weder willen invoeren *wel doen*; omdat die berijminge in vele opzichten niet tot stichtinge dient. Wij behoorden ook in een zaak van zoo veel belang als het openbaar gemeenschappelijk gezang is, met onderlinge overeenstemming te werk te gaan; dewijl de gemeenten algemeen in ons land niet de Psalmberijming van Datheen, maar de tegenwoordige gebruiken; dewijl de tegenwoordige ook op de laatste Synode te Utrecht het geschiktst geoordeeld is, daarom behoorden ook alle dezelve te gebruiken.'

Gebeurt dat niet en blijft men volstrekt tegen 'dan hebben we slechts scheuring en veelerley secten te wachten. Voor u echter, waar de leeraar regelregt in deze zaak tegen de gemeenten overstaat, wordt daardoor gewis groote moeite veroorzaakt'. De broeders mochten immers niet 'ten koste van de stichting en met opoffering van het regelmatig verlangen der gemeenten alsmede met verzaking van het oordeel der wettige kerkeraden en van de gemeenschappelijke overeenstemming van alle gemeenten in ons land' aan het gevoelen van ds. Budding toegeven.

Maar ook moest men zoveel mogelijk proberen ds. Budding voor de gemeenten te behouden. Daarom raadde ds. Van Velzen aan twee of meer 'van de Godzaligste' broeders naar ds. Budding te sturen om hem te bepalen 'bij zijn roepinge en verplichtinge om de gemeente te bedienen'.

'Een leeraar kan zich van de roeping en dienst niet losmaken door de beroepsbrief te verscheuren; heeft hij eenmaal in den naam des Heeren de dienst aanvaard dan kan ook alleen de Heere hem weder ontslaan en hoewel de Heere dat middelijker wijze doet, nogtans kan niemand aan-

toonen, dat het gebruik of de verwerpinge van de Psalmberijming van Datheen een van God verordineerd middel is om een leeraar te ontslaan van zijn dienst aan eenige gemeente.'

Verzoek dus ds. Budding - aldus ds. Van Velzen - 'met aandrang om de dienst te blijven waarnemen en alzoo getrouw te zijn aan God en de Gemeente'. Dat trouw-zijn wordt immers niet onmogelijk gemaakt door het gebruik van de tegenwoordige psalmberijming. Eventueel kunnen de broeders er aan toevoegen, dat ze van plan zijn een nationale synode te laten bijeenroepen om over de psalmberijming een landelijke beslissing te krijgen, maar dat ze tot zolang de nieuwe psalmberijming zullen blijven gebruiken. De provinciale vergadering van Gelderland 'waarvan ds. Brummelkamp president is' was aangewezen om de eerstvolgende synode bijeen te roepen. 'Voor alle dingen wensch ik echter, waarde Broeders, dat gij u in den gebede gedurig zult wenden tot Hem die alleen alles regt kan maken.'

Leeuwarden, 25 februari 1839.

In de kerkeraad van Goes heerste echter over de oude of nieuwe berijming geen volledige eenstemmigheid. Diaken Joh. de Jonge Jzn. - een groot vriend van Budding - was ook voor de psalmberijming van Datheen en volgde Budding door dik en dun. Ook was er een nieuw nijpend probleem bijgekomen: mocht men bij de Koning erkenning als zelfstandige gemeente aanvragen?

De Jonge kwam niet meer in de kerk. Uiteraard werden nu bezwaren ingebracht tegen zijn taakopvatting. De kerkeraadsvergadering van 2 juli 1839 besloot echter het met hem nog even aan te zien. Er zou voorlopig nog niet met hem gehandeld worden, omdat het voorlopig niet duidelijk genoeg was, dat hij scheuring aanrichtte. Want men had hem al eerder kunnen schorsen, omdat hij met de gemeente niet verenigd was in het gebed ... om de verlossing van de kerk 'van alle overlast en vervolging', d.w.z. hij kantte zich tegen het aanvragen van erkenning als kerk.

Op de classisvergadering van de volgende dag (3 juli 1839) kwam natuurlijk de kwestie van de scheuring tussen ds. Budding en de gemeenten ook ter sprake. Besloten werd in Middelburg een provinciale vergadering te beleggen en aan *ds. Van Velzen* te verzoeken ook aanwezig te zijn.

In een brief van *2 augustus 1839* aan ouderling Jannis van de Luijster, antwoordde ds. Van Velzen, dat hij aan ds. Budding geschreven had een uitnodiging van de classis Goes te hebben ontvangen om naar Zeeland te komen met erbij de redenen waarom. Ds. Budding had teruggeschreven, dat zijn eventuele komst hem aangenaam was, maar dat hij (Budding) niet van plan was zich in te laten met verdere classicale of provinciale vergaderingen. Hij had zich immers op de laatst gehouden provinciale vergadering in februari '*duidelijk verklaard*'.

In alle nadien gehouden vergaderingen was door de ouderlingen 'niets anders dan ten nadele van zijne bediening verhandeld; zoo hij wel onderrigt was en uit eigene ervaring nog onlangs had bevonden, werd zijne

trouw en geloofwaardigheid zelfs in natuurlijke zaken bij de ouderlingen verdacht gehouden'.

Toen Van Velzen dit alles had vernomen, had hij verder over een verzoek om over te komen nagedacht en 'hoewel ik bereid ben mede te werken tot welzijn van des Heeren Gemeente', wilde hij toch nog overwegen of het wel de wil van de Heere was, dat hij onder deze omstandigheden naar Zeeland ging. Ook vroeg hij zich af, waarom juist hij uitgenodigd was, 'terwijl toch nog andere Leeraars digter bij U wonen? Noord-Braband alwaar *Ds. Meerburg* woont is toch veel nader bij, en *Ds. Scholte* is ook nader bij. En terwijl ik nog daar en boven verbonden ben om de Gemeenten in Vriesland zoo veel mogelijk te bedienen.'

Daarom kon hij nog niet inzien, dat het Gods wil was om die reis te maken. Dus wilde hij van Van de Luijster nog graag wat informatie ontvangen om zeker te zijn, dat hij 'in zoodanige wanorde als thans in de Gemeenten in Zeeland bestaat' met enige vrucht kon werkzaam zijn. In een P.S. schreef hij nog: 'het adres van Ds. Gezelle Meerburg is bij de heer D. Brandt te Gorcum, Prov. Zuid-Holland.'[14.]

Intussen had ds. Budding ook niet stilgezeten. Hij had de opzieners van de gemeenten in Zeeland die het met hem eens waren wat het handhaven van de psalmen van Datheen betrof, bij zich aan huis op *4 juli 1839* te Middelburg ontboden. Daar was diaken *Joh. de Jonge Jzn.* van Goes ook heen geweest, zonder daarvan aan zijn eigen kerkeraad kennis te geven. Ook daarna had De Jonge de openbare godsdienstoefeningen en kerkeraads vergaderingen niet meer bij gewoond. Hij verklaarde zich niet meer met de kerkeraad te kunnen 'verenigen'. Daarom besloot de kerkeraad op 9 juli om voortaan geen kerkdiensten bij hem aan huis te houden en hem het catechetisch onderwijs aan de kinderen niet langer toe te vertrouwen. Een jaar later (juli 1840) overwoog de classis, dat het niet langer aanging, dat De Jonge nooit meer de kerkdiensten bijwoonde en zijn ambt als diaken totaal verwaarloosde. Tegen een commissie die hem was komen opzoeken, had hij openlijk gezegd 'Met ons geen gemeenschap te kunnen houden wegens het verzoeken om vrije uitoefeninge van onze Godsdienst aan onze aardsche koning'. Hij werd nu als diaken afgezet en als lid van de gemeente afgesneden.[15.]

De trieste ontknoping van de kwestie Budding

Aan het geworstel om ds. Budding te behouden kwam een eind in de provinciale vergadering op *23 oktober 1839* in Goes bij Pieter Geense aan huis gehouden. Budding was dringend uitgenodigd, maar hij weigerde te komen. *Ds. Scholte* van Utrecht was er wel. Ds. Gezelle Meerburg van Almkerk - ook uitgenodigd - was er niet. In het archief van de Gereformeerde Kerk van Goes troffen we behalve de hierboven al vermelde van ds. Van Velzen nog een aantal brieven aan van landelijke voormannen van de Afscheiding, betrekking hebbend op de Budding-crisis in Zeeland in 1839.

Op 30 augustus 1839 richtten *ds. Scholte* en *G.H. Overkamp* zich namens de in Dordrecht gehouden provinciale vergadering tot de gemeen-

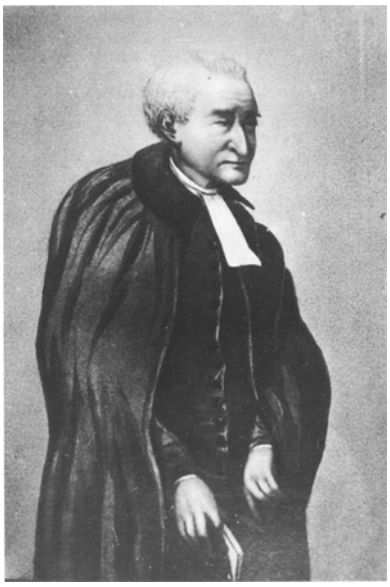

Ds. H.J. Budding, de eerste Chr. Afgescheiden predikant in Zeeland. Op 1 april 1836 scheidde hij zich af van de Hervormde Kerk. Hij was toen predikant te Biggekerke op Walcheren. In 1837 werd hij predikant voor alle Zeeuwse afgescheiden gemeenten. Na een conflict in 1839 werd hij door een deel van de gemeenten afgezet.
Foto: G.A. Goes.

ten in Zeeland. Ze meldden, dat ze op die vergadering de beide afgevaardigden uit Zeeland hadden ontvangen, die informatie hadden gegeven over het optreden van ds. Budding. Verscheidene broeders op de vergadering hadden persoonlijk de ‘ongestadigheden’ van ds. Budding ondervonden. Het was o zo jammer dat hij zo'n ontoelaatbare houding aannam, want velen van ‘ons’ hadden ‘veel betrekking’ op hem gekregen. Uit het rapport van de Zeeuwse afgevaardigden was echter duidelijk geworden, dat de gemeenten in Zeeland dringend hulp nodig hadden. ‘Onze raad is derhalve, dat er in Zeeland eene provintiale vergadering belegd wordt’, waarop ook één of meer predikanten moesten worden uitgenodigd. Dan zouden alle stukken nog eens ‘bedaard en ernstig’ moeten worden bestudeerd.

En mocht ds. Budding in zijn verkeerde houding volharden dan moest hij geschorst worden, maar hem ook gezegd of geschreven worden ‘dat zijn verbintenis aan Zeeland nog niet wordt ontbonden’, maar hij diende wel te worden vermaand om afstand te doen van zijn ‘verkeerdheid’.

Gedurende de tijd van schorsing moest men omzien naar een dominee om de gemeenten te verzorgen, maar deze niet eerder te beroepen vóórdat de schorsingsperiode was verstreken[16]. Weinige dagen vóór de beslissende vergadering van 23 oktober 1839 richtte ds. Scholte zich tot de kerkeraad van Goes. Hij schreef dat hij bereid was de volgende week naar Goes te komen om daar de provinciale vergadering bij te wonen. ‘Ik heb heden naar Rotterdam geschreven om berigt wegens het varen der Middelburgsche boot, het beste middel naar mijn weten om te Goes te komen op de minst kostbare wijze. Zoo ik (het) wel heb vaart de boot Maandag en Woensdag van Rotterdam. Nu zou het kunnen zijn dat ik verhinderd werd om Maandag op de stoomboot te komen, dan echter hoop ik vroegtijdig genoege op de volgende te zijn, hetzij deze dingsdag of woensdag vaart. Ik verzoek derhalve dat er iemand is aan de plaats waar ik van de boot af moet gaan om mij te brengen waar ik wezen moet. Zoo ik eerst woensdag mocht kunnen komen, dan is de boot naar mijne berekening nog 's middags bij ter Goes, zoodat ik dien dag nog op de vergadering zijn kan. In dat geval zou ik de broeders raden om op de vergadering te beginnen met de particuliere zaken der gemeenten en de zaak van *ds. Budding* tot het laatst te bewaren. Ik heb *ds. Meerburg* nog eene boodschap gezonden om toch vooral niet weg te blijven. *Ds. Budding* is vorige week bij ons in de kerk geweest, doch is na het voorgebed weder uit de kerk gelopen en de volgende morgen vroeg vertrokken, zoodat ik ZWE niet gesproken heb, hij zal denkelijk nu in Middelburg zijn. De toestand van ZWE smart mij, omdat ik ten volle overtuigd ben dat er geen verschil in eenig punt der leer bestaat. Het is echter onmogelijk, dat ZWE zoo de gemeente geregeld kan bedienen. Wanneer wij met vleeschelijke ogen zien, dan is alles donker en het wordt hoe langer hoe donkerder; wanneer echter het oog des Geloofs mag gevestigd zijn op Hem die het Hoofd der gemeente, de overste Leidsman en Voleinder des Geloofs is, dan is alles wel. Mocht Zijn Koninglijk Woord maar meer de

eenige regel worden van alles wat wij denken, spreken en handelen. Eenmaal moeten allen naar dat Woord geoordeeld worden.

Hier in *Utrecht* heeft de gemeente vrede en wordt gestigt en de gronden worden vaster. Spoedig denk ik, dat drie broeders geordend zullen worden tot de bediening des Woords en der Sacramenten, doch zij hebben alle drie reeds hunne bestemming. Van harte zou ik zien, dat in Zeeland uit het midden der gemeenten mannen verkozen werden tot het werk der bediening. Is er nog ontwikkeling der gaven en opleiding nodig, ik ben bereid om onderwijs te geven. Drie der overige leeraars, *ds. van Raalte, ds. Brummelkamp en ds. De Cock* geven ook onderwijs. In Overijssel zullen denkelijk spoedig twee broeders geordend worden. Groet allen die onzen Heere Jezus liefhebben in onverderfelijkheid. De genade zij met U. Gedenk in den gebede aan uwen Broeder en Voorganger in Christo.

Utrecht 15 October 1839

Scholte V.D.M.'[17.]

Ds. G.F. Gezelle Meerburg uit *Almkerk* (N.B.) schreef de uitnodiging te hebben ontvangen om met ds. Scholte van Utrecht op de provinciale vergadering aanwezig te zijn. Maar hij wenste niet te komen, omdat hij in het houden van zo'n vergadering 'niet veel heil' zag; 'hoe vraagt gij misschien: niet veel heil in eene vergadering welke belegd wordt met het kennelijk doel om vereeniging te bewerkstelligen? Ja maar broeders ... op deze wijze kan er geene vereeniging komen'. Budding en Scholte waren immers 'vuur en water'. Budding liet zich 'niet gemakkelijk raden, vooral niet met betrekking tot de oude psalmberijming'. En het doel van de vergadering kon alleen maar zijn ds. Budding te adviseren het zingen uit de nieuwe psalmberijming in bepaalde gemeenten toe te staan en ze dan ook zelf te gebruiken. Maar dat advies had ds. Budding niet nodig, want dat wilde hij wel.

Als bewijs haalde ds. Meerburg aan, dat ds. Budding eens in *Utrecht* en *Gorinchem* had gepreekt 'en nog niet zeer lang geleden tijdens zijn verkeer in *Breda*, waar ds. Budding de nieuwe psalmberijming heeft gebruikt en (gelijk mij nog deze week eene vrouw, welke aldaar in de godsdienst is tegenwoordig geweest, verhaalde) mede heeft gezongen'. Nog deze zomer had hij tegen ds. Meerburg gezegd, dat hij niemand de oude psalmberijming wilde opdringen 'gelijk men mij wel eens verhaald had, dat zulks in Zeeland het geval was geweest, maar integendeel verhaalde hij mij, dat de voorstanders van de nieuwe psalmberijming deze wilden opdringen aan de gebruikers van de *Datheensche*, en zelfs nooit wilden meezingen in die vergadering waar men deze laatste altijd gebezigd had'.

Maar - aldus ds. Meerburg - aangenomen dat ds. Budding een 'gemoedelijk' bezwaar had tegen het gebruiken van de nieuwe berijming, dat het een 'zwakheid' in hem was 'om niets anders dan de Datheensche berijming te willen gebruiken, was het dan ketterij of verloochening om hem daarin ter wille te zijn, was het zonde uw Leeraar daarin te dra-

gen?' 'Immers neen' - schrijft ds. Meerburg - vooral niet omdat ds. Budding deze berijming 'geen goddelijkheid toeschrijft', maar deze evenals de nieuwe berijming 'voor een menschelijk werk houdt'.

'En hoewel ik of de gemeente in Noord-Braband geen voorstander ben van de oude berijming' gaat ds. Meerburg verder, als ds. Budding 'bij ons' was en op geen andere voorwaarde wilde preken en als er slechts psalmboeken beschikbaar waren en het (zingen) 'ordentlijk en stichtelijk' kon plaatsvinden dan zou hij (Meerburg) er niets op tegen hebben dat de oude berijming in de kerkdienst werd gebruikt. In Noord-Holland is een gemeente, waar ds. Scholte ook altijd uit 'de Datheensche berijming' laat zingen, omdat die daar altijd wordt gebruikt. Er zou in de gemeenten in Zeeland meer 'orde en vereeniging' zijn geweest, als men ds. Budding in zijn 'gemoedelijke overtuiging van de oude berijming te moeten gebruiken niet hinderlijk ware geweest. En daarom geliefde broeders, is de oorzaak van scheuring en botsing in de Zeelandsche gemeenten alleen daaruit ontstaan, dat ds. Budding haar de oude psalmberijming wil opdringen?'

Daarom raadde ds. Meerburg aan om ds. Budding in zijn 'zwakheid, maar dan toch onzondige zwakheid' te dragen! 'En o ... mocht mijn vrees van eene meerdere verwijdering en dadelijke scheuring uit het houden uwer vergadering niet bewaarheid worden.'

Aan het slot van zijn brief aan de provinciale vergadering schrijft ds. Meerburg nog: 'De Zeeuwen hebben den naam van stijf op haar stuk te staan en in dat opzicht is ook ds. Budding in zijn karakter wel eenigsints een Zeeuw, en dat is goed wanneer men eenstemmig, standvastig en onbeweeglijk mag zijn in de waarheid, en (het) is ongelukkig, wanneer men tegen elkander overstaat en niets verdragen kan in zulke zaken, welke geene ketterij of godverloochening zijn.

Almkerk 19 October 1839

G.F. Gezelle Meerburg'[18.]

We merken hier op: zo simplistisch als ds. Meerburg het hier voorstelde lag het niet. Hij had geen oog voor de eigengereidheid of het hyperindividualistische optreden van ds. Budding, met wie het samenwerken heel moeilijk, ja onmogelijk viel.

In de vergadering van *23 oktober 1839*, in Goes gehouden, waarop ook ds. Scholte aanwezig was - werd namens zeven gemeenten in Zeeland besloten ds. Budding te 'ontslaan' en hem daarvan schriftelijk in kennis te stellen. Deze brief was getekend door *Pieter Geense* (Goes), *J. v.d. Luijster* (Borssele), *Christiaan Steketee* (Nieuwdorp), *A. Steketee* (Baarland), *J. de Jonge Mzn.* (Wolphaartsdijk), *J. Nieuwenhuijze* (Kruiningen) en *E. Moorhof* (Axel).

De vergadering had geoordeeld niet langer te mogen toezien, dat ds. Budding bleef weigeren in hun gemeenten te preken of de sacramenten te bedienen. Met eindeloos geduld hadden ze hem 'gedragen', hoewel hij zelf op niet mis te verstane wijze de band had verbroken. Er was nog een commissie bij hem geweest om te onderzoeken, of hij bij zijn standpunt

bleef om niet meer in de Afgescheiden gemeenten voor te gaan, omdat deze niet meer zouden behoren bij de gereformeerde kerk. Ze wilden immers de oude psalmberijming van Datheen niet gebruiken en hadden bij de koning een aanvraag ingediend om erkend te worden. Buddings 'onttrekking' kon niet anders beschouwd worden als een 'verlating van de gemeente.' Eenparig was dan ook besloten hem af te zetten als herder en leraar.[19.]

De provinciale vergadering van enkele maanden later - 26 december 1839 - keurde de afzetting van ds. Budding goed. In een zeer uitvoerig schrijven aan hem - 7 folio pagina's - ging men nog eens diep op de hele zaak in.[20.]

Op woensdag 23 oktober 1839 was dus in Goes de beslissing gevallen: ds. Budding was afgezet. Van de aanwezigheid van ds. Scholte in Goes maakte de kerkeraad een dankbaar gebruik, Scholte trouwens zelf ook. Want nu ds. Budding definitief was weggevallen, gebruikte hij - op verzoek - al zijn organisatietalent om in de Zeeuwse gemeenten zoveel mogelijk orde op zaken te stellen. Al de volgende morgen ging hij in Goes voor, bij ouderling *Pieter Geense* in de 'Voorstad' aan huis en doopte daar 10(!) kinderen. Er was er één bij van meer dan één jaar oud, het jongste was 3 maanden. *Jan den Herder* en *Maatje Nieuwenhuise* lieten twee kinderen dopen. De ouders woonden allen in Goes op *Johannis de Jonge Mzn.* en zijn vrouw *Jaantje Lucasse* na. Deze waren voor de plechtigheid uit *Wolphaartsdijk* gekomen. Een paar keer staat bij de doopouders vermeld, dat de moeder 'onafgescheiden' is, b.v. bij de doop van het zoontje Johannis van *Pieter Faberij de Jonge.* In dat geval trad als getuige op Johannis de Jonge Gzn.

Enkele weken later - 11 november 1839 - schreef ds. Scholte op dezelfde dag vanuit Utrecht een brief aan de kerkeraad van Goes en één aan de Zeeuwse gemeenten. In de brief aan de kerkeraad deelde hij o.a. mee dat hij tijdens zijn Zeeuwse reis een zware verkoudheid had opgelopen, waardoor hij ziek was geworden. En verder: 'Wanneer gij terugschrijft, meldt mij dan tevens eens hoe het verder met *ds. Budding* gegaan is en of hij nog op vrije voeten is. Zijn vader was laatstleden Zaturdag hier in de stad en had in geen zes weken tijding van hem gehad. Ik hoop, dat de Heere hem nog eens zal redden uit de strikken waarin hij verward is, want mijne ziele is aan hem verbonden, hoewel hij mij zijnen grootsten tegenstander denkt te zijn. Het is donker van rondom in de wereld en in de kerk, maar bij den Heere is licht en kracht.'

De reis naar Zeeland vice versa had hem *ƒ* 19,85 gekost.[21.]

In de andere brief deelde hij mede, dat hij volledig instemde met het 'ontslag' van ds. Budding op de provinciale vergadering van 23 oktober 1839. In die vergadering had hij beloofd de 'verlaten gemeenten' zoveel mogelijk met raad en daad bij te staan. Uit Gods Woord had hij aangetoond, dat *niemand* aan de gemeente, wie hij ook mocht zijn, iets mocht opleggen dan wat de Heere beveelt of voorschrijft in zijn Woord, zoals

ook aangegeven staat in artikel 32 van ‘onze gereformeerde geloofsbelijdenis.’

‘Zal de gemeente echter in geestelijke wasdom toenemen’ dan behoort ze gebruik te maken van die instellingen en bedieningen, die de Heere in zijn Woord heeft voorgeschreven. Van plaats tot plaats moeten ‘regerende ouderlingen’ worden aangesteld en ook behoren er ‘dienaars des Goddelijken Woords’ te zijn. Maar niemand mag ‘onordelijk loopen of zich eigenwillig indringen.’

Daarom is Scholtes eerste advies aan de Zeeuwse gemeenten: ‘ziet onder u om naar mannen die door den Heere aangewezen worden door *genade* en *gaven* aan hen medegedeeld en tevens met lust aangedaan om zich onbepaald en onverdeeld in het vertrouwen op den Koning der Kerk aan de dienst van Gods huis over te geven.’

De ‘vereisten’ zijn te vinden in 1 Tim. 3 en Titus 1. Zelf had Scholte al eens gedacht aan de ouderling *Moorhoff* in *Axel.* Ook verklaarde Scholte zich bereid in Utrecht mannen op te leiden, wanneer de gemeenten de kosten van het onderhoud wilden dragen: per persoon *f* 4,50 per week.

De volgende week zouden er 2 broeders *geëxamineerd* en *geordend* worden, één in de provincie Utrecht, *H.G. Klijn*, en één in Zuid-Holland, *C. van der Meulen.*

Deze bleef de komende winter in Rotterdam wonen ‘en ik zou u aanraden dezen waardigen broeder te verzoeken al uw gemeenten te helpen.’ En als broeders ook nog de hulp van ds. Scholte bleven verlangen, dan graag telkens duidelijke opgave van zaken en omstandigheden. Verder stelde Scholte aan de classis voor ‘zoo lang er geene algeheele vereeniging van alle gemeenten in Zeeland bestaat’ afgevaardigden te zenden naar de provinciale vergadering van *Zuid-Holland, Utrecht en Beneden-Gelderland*, die de laatste vrijdag in april in de stad Utrecht gehouden wordt. We merken hierbij terloops op, dat Scholte in 1840 nog grote invloed in Zeeland had.

Hij vervolgde zijn schrijven aan de Zeeuwse gemeenten: ‘de Heere heeft ons weder een broeder geschonken ter voorbereiding voor de dienst des Evangelies; er is nog meerder uitzigt, doch de tijdelijke middelen laten mij niet toe meerdere broeders op te nemen, wanneer zij bij de geestelijke en wetenschappelijke opleiding ook tijdelijk verzorging noodig hebben; ik hoop egter dat de Koning der kerke alomme het harte zijner onderdanen van mammon zal losmaken, opdat zij met blijmoedige bijdragen de vragen zijner dienaren mogen voorkomen, gelijk in de eerste dagen des N. Testaments.’

Hulp van Van der Meulen

In bovenstaande brief had Scholte de Zeeuwse gemeenten dus al attent gemaakt op *Van der Meulen* in *Middelharnis.* Dominee was deze toen nog niet, maar die status zou hij enkele weken later bereiken. Want Scholte had de gemeenten in Zeeland bericht, dat op vrijdag 22 en zaterdag 23 november 1839 in een vergadering van opzieners uit *Zuid-*

Holland, Utrecht en *Beneden-Gelderland H.G. Klijn* en *C. van der Meulen* geëxamineerd en toegelaten waren tot het predikambt. De volgende zondagmorgen had hij beiden bevestigd. *Klijn* was al verbonden aan de gemeente te *Kockengen* (Utr.) en *Van der Meulen* had dienst gedaan als oefenaar in *Middelharnis* en *Rotterdam*[22]. We lassen hier nu eerst een paragraaf in over Van der Meulens opleiding in Utrecht.

Opleiding Van der Meulen bij Scholte

Ds. Cornelius van der Meulen is eind 1838 naar Utrecht verhuisd om daar door ds. Scholte te worden opgeleid tot predikant. Hij was toen bijna 38 jaar en ouderling in de gemeente van *Middelharnis.* Maatschappelijk gezien had hij het toen zeker niet breed. Uit een brief aan ds. Scholte van 11 september 1838 blijkt, dat hij overwoog eerst alleen te gaan. 'Veel kost het mij voorzeker om een zwakke vrouw en drie klijne kinderen achter te laten en vooral de opvoeding der zelve, doch hier in wensch ik verloochend te zijn.' Zijn vrouw was 8 augustus bevallen 'en is zeer zwak en sukkelend en heeft bijzondere toevallen gehad, zoo dat ik aan prakticijns en verlet en hulp veel schade geleden heb, doch ik hoop, dat van mijn vrugten te velde ik in staat gesteld mag worden om op een Godvrugtige weg te mogen gaan.'[23] In de geboorteakten van zijn kinderen in Middelharnis staat als zijn beroep opgegeven resp. arbeider, commissionair en eenmaal aannemer. Het thuisfront was in orde; ook zijn vrouw was bereid offers te brengen. Met *f* 5,- huishoudgeld per week of desnoods nog iets minder zou ze tevreden zijn. 'Mijn vrouw staat er zeer eenswillens onder'. Gelukkig verhuisden vrouw en kinderen in december 1838 mee naar Utrecht.

Aan Van der Meulen zelf schreef Scholte, dat het voor een bedienaar des Woords een volstrekte noodzaak was om een grondige kennis te hebben van Gods Woord ... de gronden en regelen der Christelijke kerk ... en der tucht. Het beste dat hij op dit punt wist, was *Brakels Redelijke Godsdienst*, maar boven alles ging de biddende onderzoeking des Goddelijken Woords.'

Wat de kerkgeschiedenis betrof, vond hij de beste bron 'die van *Millner* tot op de reformatie en van *Merle d'Aubigné* na de reformatie', 'doch beide werken zijn nog slechts gedeeltelijk in onze taal overgezet'. Hij doelde hier op *Geschiedenis der Kerk van Christus* door *Joseph Millner*, in leven Leeraar bij de Episcopalen te Huil. 'Uit het Engelsch vertaald door M.J. Chevallier'. Het is een serie van 10 delen geworden. Van deze vertaling was in 1835 het eerste en tweede deel verschenen. In de lijst van intekenaren op deel 1 vonden we ook de naam van H.P. Scholte, predikant te Genderen, Doeveren en Gansoijen. Op deel 3 - in 1836 uitgekomen - had ds. Budding te Biggekerke ingetekend.

In 1838 kwam de vertaling van het vijfde en zesde deel van de pers en in 1842 het laatste deel, het tiende, dat de Reformatie van Luther tot en met de Rijksdag van Augsburg beschreef. In zijn voorrede op het eerste deel - in 1794 verschenen - schreef Joseph Millner (1744-1797) dat hij had geconstateerd, dat de meeste kerkgeschiedenissen weinig meer wa-

ren dan het verhaal van dwalingen en ruzies van Christenen. In zijn boeken wilde hij de meer prettige kant van de kerkgeschiedenis naar voren halen ('bright side of churchhistory') en zijn beschrijving groeperen om vrome hoofdpersonen in de kerkgeschiedenis; deze waren er immers in elke eeuw geweest (real followers of Christ). Toen Joseph Millner in 1797 stierf, had hij drie delen voltooid. Zijn broer Isaäc en later ook nog John Scott hebben aan de voltooiing van de engelstalige serie gewerkt.

Scholte vervolgde: 'Bovenal hebt gij behoefte aan het dagelijks onderwijs des H. Geestes, hetwelk gepaard met de strijd en aanvechting van zonde, wereld en duivel het beste onderwijs is om bekwaam te worden tot de bediening des Evangeliums.'

In een brief van 19 september 1838[24.] vernam Van der Meulen van Scholte '... welligt is er eene weg geopend dat gij met uw huisgezin alhier kondet koomen, daar wij denkelijk eene zeer geschikte wooning voor u zullen hebben. Ik hoor nog deze week rapport en zou gaarne zien, dat gij vrijdagavond of Zaturdag te Dordrecht waart om mondeling met u te spreken. Ik moet Zaturdag te Dordrecht voor de regtbank en Maandagmorgen vroeg naar den Haag. Zie dus als gij eenigsints kunt om te Dordrecht te komen. Groet uwe vrouw en alle de broeders hartelijk van mij. De Heere zij u nabij en goed. P.S. Welligt komt broeder Baaij ook nog deze winter' (om de opleiding bij Scholte te volgen).

We zien hier hoe druk ds. Scholte het had. Hij moest voor de ene rechtbank na de andere verschijnen en was zeer bezet met het regelen van het kerkelijk leven in de vele vacante gemeenten in 'zijn' rayon, vooral in de provincies Utrecht en Zuid-Holland. Later kwam Zeeland daar nog bij.

We kunnen hier nu niet uitweiden over Van der Meulens studietijd bij ds. Scholte in Utrecht[25.]. Alleen nog dit: het gezin Van der Meulen had twee kostgangers in huis, twee studenten, namelijk *Wijnand Gardenier* (later dominee in Wolphaartsdijk geworden) en *Jacob Maasdam* (colporteur geworden)[26.].

Van der Meulens vrouw leefde met haar man mee. 'Zij had ook haar zorgen voor tafel en kleederkast, ook al die zorg en die voorvallen die er verbonden zijn aan het wonen met drie gezonde en woelige kinderen in een bovenkamer.'[27.]

Keren we nu nog even terug naar Van der Meulens omstreden examen - want omstreden was het - en naar de pogingen van de Zeeuwse kerken hem naar hun provincie te halen. Op 16 januari 1840 stuurde de provinciale corespondent *P. Geense* uit Goes aan ds. Scholte in Utrecht een samenvatting van het verhandelde op de classisvergadering van 8 januari 1840 'ten blijke van onze betrekkingen die wij op U.E. gekregen hebben en (van) onderlinge gemeenschap, die wij wenschen met U.E. te onderhouden.' Na het wegvallen van ds. Budding was ds. Scholte dus de raadgevende figuur voor de Afgescheiden kerken in Zeeland geworden. Tevens deelde Geense mee, dat de classis had besloten ds. Van der

Meulen schriftelijk te verzoeken de Zeeuwse gemeenten tijdelijk (‘enige tijd’) te komen helpen door er te preken en de sacramenten te bedienen. De om hulp zoekende blik had zich dus op Van der Meulen gericht. Ongetwijfeld klonk het de broeders als muziek in de oren, toen schipper *Andries Steketee*, ouderling te *Baarland*, vanuit Rotterdam schreef, dat hij daar de afgelopen zondag ‘met veel zegen en tot genoegen’ Van der Meulen had gehoord en dat deze zich bereid had verklaard eventueel over drie weken met de stoomboot naar Goes te komen. ‘Broeders,’ aldus eindigde Steketee zijn brief ‘mogt hij met een vollen zegen des Evangeliums tot ons overkomen tot uitbreiding van Gods kerk en tot heeling der scheure.’ Ja die scheuring door het optreden van ds. Budding ontstaan, deed nog veel pijn.

Er kwam echter een kink in de kabel. Dit blijkt uit een schrijven van Pieter Geense van 20 maart 1840, namens de kerkeraad van Goes gericht aan ds. C. van der Meulen, op dat moment in *Rotterdam*, waar hij de Afgescheiden gemeenten in combinatie met die van Middelharnis enige tijd heeft gediend. ‘Bij geruchte’ had de kerkeraad van Goes gehoord, dat Van der Meulen donderdag 19 maart naar Goes zou komen. Ze waren nog met een rijtuig bij het veer geweest om hem af te halen, maar tevergeefs. Geense had echter een nog belangrijker mededeling. Uit de Zeeuwse gemeenten *Axel* en *Middelburg* waren bezwaren binnengekomen tegen de manier, waarop het examen van Van der Meulen was afgenomen en zijn ‘ordening’ had plaatsgevonden.

Weliswaar bestond er in Goes geen argwaan tegen zijn rechtzinnigheid of zuiverheid in de leer om de eenvoudige reden, dat ze hem nooit gehoord of gezien hadden. Maar omdat er in Nederland, ook in Zeeland, jammerlijk scheuringen en twisten en veel verdeeldheid vielen te constateren, zou het toch goed zijn om alles te weren, wat daartoe aanleiding kon geven. En daarom verzocht de kerkeraad van Goes aan Van der Meulen zijn reis naar Zeeland tot nader bericht uit te stellen.[28.]

Tien dagen later antwoordde ds. Van der Meulen vanuit Rotterdam, dat hij kennis had genomen van het advies om ‘mijn overkomst uit te stellen.’ Maar de broeders wisten toch wel, dat hij zich op geen enkele manier aan de Zeeuwse gemeenten had willen opdringen. ‘Ik heb altijd wagtende uitgezien naar een wenk der Goddelijke voorzienigheid.’ Hij was een jaar lang bij ds. Scholte in Utrecht opgeleid en het onderzoek was ‘uitgebreid en scherp’ geweest. Maar hij had ook wel begrip voor de moeilijke positie waarin Goes verkeerde; daarom hoopte hij, dat ze naar een ander zouden omzien. Van der Meulen typeerde zijn examen als ‘uitgebreid en scherp’. Ja, maar - merken we op - dat was het punt niet waarom het ging. Ds. Scholte had - zich weer eens niets aantrekkend van besluiten van meerdere vergaderingen - geheel op eigen houtje gehandeld. We tonen dit nu aan met een brief van *ds. H. de Cock* aan de kerkeraad van Goes, geschreven en gedateerd *Groningen, 16 april 1840.* Terloops merken we hier op, dat in het archief van de Gereformeerde Kerk van Goes ook brieven uit die tijd berusten, door de predikanten Scholte, Brummelkamp, Gezelle Meerburg en Van Velzen

aan de provinciale correspondent en Goese ouderling Pieter Geense geschreven.

Hier volgt nu de brief van ds. De Cock:

'Doordien ik bij het ontvangen van UEw's brief van huis was en door tusschenkomende omstandigheden, beantwoord ik uwen brief Broeder misschien een weinig later als gij gewenscht en verlangd had wel. Verblijd heb ik mij over UEd's welstand en die der uwen, maar bedroefd over den toestand bij u in Zeeland, die ik ten deele wist.

Ik heb Ds. Budding hetzelfde geraden en had ik dit voorjaar wegens mijne gezondheid en de gelegenheid bij u kunnen komen, dan had ik het gaarne gedaan om te zien of de zaken daar niet te herstellen waren, gelijk ik daaromtrent nog wel hoop had. Hier in onze Provintie en de Provintie Drenthe moet ik zeggen houdt de Heere nog gedurig de Gemeenten staande en breidt die uit, hier minder, daar meerder; en schier overal zijn de vijanden (wij een weinig het woord des Heeren in het oog houdende: weest voorzigtig als de slangen en opregt gelijk de duiven) moede geworden en laten zij ons gelijk ten dage van Gemaliël geworden meestal. Enkele reizen echter komt de vijand nog wel uit zijn hol en herinnert ons dat wij nog onder het kruis zijn. Wat uwe vrees Broeder aangaat, die u somtijds bekruipt, dat het ons nog zou gaan gelijk weleer de *Labadisten*, hiervoor hebben wij wel van onze zijde ons te wagten, dat wij geen zuivere en volmaakte kerkstaat wenschen op te richten, en dat wij in belijdenis en tucht niet verder gaan dan de Apostelen deden; maar aan de andere zijde hebben wij een andere grond voor onze scheiding als zij voor de hunne. Wij verlaten niet gelijk zij eene kerk, waarin hier en daar eenige gebreken zijn, maar evenals onze vaderen verlaten wij eene kerk die de waarheid verlaten heeft en waarin de waarheid niet kan gehandhaafd worden, schoon zoowel nu als toen in die kerk nog leden en leeraars zijn, die, uit blindheid op vreze der Joden, daar in Babel nog gevangen zitten.

Wat UEd aanvraag aangaat eindelijk, Broeder, gij zelf kunt over die *zending* zoowel oordelen als ik. Op de provinciale vergadering te Utrecht was besloten, dat tot het afnemen van zulk een examen de provinciale vergadering zou samengeroepen worden en alle de leeraars uitgenoodigd. Maar in plaats daarvan heeft ds. Scholte, die zelf het onderwijs gegeven had, alléén geëxamineerd, misschien één of twee predikanten verzocht hebbende, die niet gekomen zijn, maar nalatende (ingaande) tegen het besluit der provinciale vergadering in plaats daarvan slegts de kerkenraad nemende, en in plaats van alle leeraars kennis te geven of te verzoeken, slegts één of twee waarvan geen gekomen zijn. Hiertegen is de kerkeraad van *Amsterdam* opgekomen. Ook de Provinciale Vergadering van *Vriesland* en schoon ik hierin niet regtstreeks geprotesteerd heb, ook sommige van die omstandigheden niet wetende langen tijd, zoo acht ik het toch nuttig en goed dat dit eerst op eene wettige wijze uitgemaakt worde en op eene Synode beslist. Zulke omstandigheden worden er altijd geboren wanneer ieder zich op zijne wijze op Gods Woord beroept en zich aan Kerkvergaderingen zooveel stoort

als hij wil. Mogt het de Heere behagen dat hij ons nog eens dat voorregt mogt schenken dat wij Sijnodaal vereenigd mogten worden en de wijze van kerkregeering onzer vaderen zoowel volgen als hun leere op Gods Woord gegrond en over het geheel vreedzame gemoederen om ons naar het oordeel der Broederen te voegen in middelmatige zaken, ieder niet het zijne zoekende en het zijne drijvende.' Tot zover ds. De Cock, die we hier ten voeten uit hebben. Hij had gelijk.

Examen Van der Meulen en Klijn in 1839

Laten we de feiten van het examen van Van der Meulen en Klijn eens op een rijtje zetten. Het examen was gehouden in een vergadering van de kerkeraad (!) op vrijdag 22 en zaterdag 23 november 1839. Wel was de vergadering bijgewoond door kerkeraadsleden uit de classis van 's Gravenhage, uit Dordrecht, Langerak en Zaltbommel. Er waren drie predikanten uitgenodigd om eventueel met ds. Scholte te examineren. Maar ds. Van Raalte had geschreven door 'bezigheden' verhinderd te zijn en ds. Brummelkamp wegens verhuisdrukte. Ds. Gezelle Meerburg had niets van zich laten horen. En zo was ds. Scholte als enige examinator opgetreden. De meeste van de gestelde vragen zijn bewaard gebleven. De eerste dag duurde het examen met een ruime pauze tot twee uur in de nacht; de tweede dag moesten de examinandi een preek houden over een opgegeven tekst. Het examen verliep positief en de volgende dag, zondag 24 november 1839, werden beide geslaagde studenten geordend. Het was dus geen wonder dat tegen de bij het afnemen van het examen gevolgde procedure protesten binnenkwamen. Die van twee Zeeuwse gemeenten hebben we al genoemd. Ook Amsterdam was van oordeel, dat niet gehandeld was volgens de geldende kerkelijke afspraken.[29.]

Ds. A.C. van Raalte gaf aan 'de classikale broeders van Middelburg' zijn (slap) oordeel, gedateerd *Ommen 24 april 1840.* Hoewel hij het beter had gevonden als het examen en de ordening van H.G. Klijn en C. van der Meulen op een provinciale vergadering had plaats gevonden, met medewerking van enkele predikanten, wilde hij toch de beide geëxamineerden erkennen. Ze waren immers beiden door een wettige gemeente geroepen en in aanwezigheid van vele getuigen 'onderzocht'. Erkende men hen niet, dan was dat een slag in het gezicht van een gemeente van J.Christus. Wat Zeeland betreft, kon *Geense* op 7 mei 1840 aan ds. Van der Meulen in Middelharnis melden, dat als gevolg van de op 24/25 april 1840 in Utrecht gehouden provinciale vergadering er geen enkele Zeeuwse gemeente meer was, die nog bezwaren had tegen zijn komst naar Zeeland om daar als wettig dominee het nodige dienstwerk te verrichten.

Nu stond niets meer Van der Meulens reis naar Zuid-Beveland in de weg en op woensdagmiddag 10 juni 1840 arriveerde hij tot grote blijdschap van de gemeente in Goes. Helaas geven de kerkeraadsnotulen uit die jaren slechts een zuinige samenvatting van het in de vergaderingen behandelde[30.], maar we komen toch - ook via brieven - aan de weet, dat er dadelijk voor de volgende dagen een planning werd gemaakt. Natuur-

lijk wilden de broeders zoveel mogelijk van Van der Meulens tijdelijk verblijf in Zeeland profiteren. De volgende avond al preekte hij bij ouderling *Laurusse* in de Wijngaardstraat over 1 Cor. 3:11: ‘Want niemand kan een ander fondament leggen dan hetgeen gelegd is hetwelk is Jezus Christus.’ Omdat de gemeente nog geen kerkgebouw bezat en in 4 groepen bij particulieren aan huis samenkwam, kregen de bezoekers van die avonddienst het vriendelijk verzoek de komende dag niet te verschijnen om andere gemeenteleden ook een kans te geven ds. Van der Meulen te beluisteren.

Die volgende vrijdagavond legden bij Geense thuis aan de Poelweg drie personen in het openbaar belijdenis van hun geloof af en werden niet minder dan zes kinderen gedoopt. Van vier woonden de ouders in Goes en van de overige twee resp. in *'s Gravenpolder* (vader Hubregt Boogaard) en in *'s Heer Abtskerke* (vader Jan Zwemer).

Twee dagen later - zondag 14 juni 1840 - kwam ds. Van der Meulen in Goes opnieuw in actie. En hoe! Hij preekte die zondag drie keer in de schuur van *Marinus de Dreu*, de 52-jarige hovenier aan de Westsingel. Er waren telkens ‘buitengewoon vele menschen in de schuur’. Blijkbaar werd nu de getalsgrens van 20 bezoekers niet meer in acht genomen. 's Morgens preekte ds. Van der Meulen over Joh. 9:35, 's middags behandelde hij zondag 23 van de catechismus (over de rechtvaardiging) en 's avonds was de tekst 1 Joh. 2:28[31.]. 's Middags was er nog een kindje gedoopt[32.]. De collecten waren ook niet mis: *ƒ* 35,5½ voor de armen en *ƒ* 23,75 voor de eredienst. Maar in alle drie bijeenkomsten had ook de politie zich laten zien! Want het spreekt vanzelf, dat de komst van ds. Van der Meulen niet onopgemerkt was gebleven. De ‘knikkers’ - scheldnaam voor de Afgescheidenen in Zeeland - begonnen weer! De samenkomsten in de schuur van De Dreu kwamen dan ook voor de rechtbank. Op 15 augustus 1840 viel het vonnis.

Hierover rapporteerde de kerkeraad van Goes in september 1840 aan ds. Van der Meulen. Er waren drie processen-verbaal wegens de prediking op 14 juni 1840 in de schuur van De Dreu, waarin ds. Van der Meulen ‘voorkwam als chef’, M. de Dreu als inzamelaar van penningen en *Janis de Dreu*, als een gedeelte van zijn woning afgestaan hebbende en *P. Geense* als koster, omdat hij het doopbekken bij de bediening van de doop zou hebben vastgehouden, wat onwaar was.

M. de Dreu werd beboet met *ƒ* 200,- wegens een dubbele overtreding (art. 291 en 293), Van der Meulen kreeg *ƒ* 100,-, Janis de Dreu, de vader van Marinus, werd bij gebrek aan bewijs vrijgesproken. Samen dus *ƒ* 300,- boete, plus nog *ƒ* 2,52 proceskosten ‘hetwelk wij op 3 September betaald hebben’. Dat moest wel, want twee dagen eerder was er van de kant van de indirecte belastingen te Goes een aanschrijving met kwitantie gekomen om het verschuldigde bedrag binnen 3 dagen te betalen op straffe van strenge gijzeling.[33.]

De kerkeraad had al eerder besloten die gelden te betalen uit een soort ‘boetenfonds’, gevormd uit de opbrengsten van de collecten in de weekdiensten en de jaarlijkse inschrijving van leden van de gemeente.

Erkenning

Toen niet lang na de troonsbestijging van koning Willem II op 7 oktober 1840 op diens initiatief het strakke en strenge beleid t.a.v. de zogenaamde separatisten veel soepeler werd, de vervolgingen ophielden en vrijwel overal ongehinderd kerkdiensten konden worden belegd, betekende dat voor het kerkelijk leven van de Afgescheidenen een grote verruiming en vele zorgen minder. Ds. Scholte schreef vanuit Utrecht - waar zijn gemeente op verzoek al begin februari 1839 was erkend - dat hij graag de Afgescheidenen in Zeeland met raad en daad wilde bij staan. Van ouderling Steketee had hij gehoord 'dat de Godsdienstvrijheid aanvankelijk in Zeeland begint aan te breken'. Hij voelde zich nu eind juli 1840 gedrongen hierover zijn gedachten aan de Zeeuwse gemeenten mee te delen[34.] want hij zag ook een gevaar aan die 'vrijheid'. In de eerste plaats wekte hij op tot dank aan de Heere, 'dat Hij eenige ruimte geeft in dit land onzer vreemdelingschap'. Vervolgens raadde hij aan nu dubbel waakzaam te zijn. 'Wat het inwendige der gemeente betreft, in de ruimte heeft het vleesch des te meer aanleidinge om zich te verheffen' en aan dat gevaar stonden ook de Zeeuwen bloot. Ze moesten vooral geen verwijten doen aan hen, die nog tegen het aanvragen van erkenning bij de koning waren, maar integendeel door 'des te meer naauwere verbintenis aan den Heere en aan zijn Woord' tonen, 'dat uwe vrijheid niet vleeschelijk is, maar u van God geschonken is, en door u wordt aangewend om des te ongehinderder te wandelen in den beproefden weg van zijne getuigenissen'. Dubbele waakzaamheid was nodig: 'wat uw eigene gemeente betreft door toe te zien wie gij als lidmaten opneemt. Want bij het opheffen der vervolging en een erkenning in de wereld is het gemakkelijk om zich met de gemeente te vereenigen. Bedenk dat de band der vereeniging voor Gods gemeente op aarde het geloof is en geen uiterlijke fsamenvoeginge in eene leer.' Er diende gewaakt te worden 'tegen indringen in de bedieninge des Woords' nu voorgangers geen boeten meer hadden te vrezen en er nog maar weinig predikanten waren. Ook was er in de onderlinge omgang 'behoedzaamheid' nodig. 'Dat er geene bittere wortels opwaarts spruiten en beroerte maken.' Voor de 'uitwendige zaken' in de gemeente was natuurlijk 'bestuur' nodig. Scholte verklaarde zich bereid op dat punt zijn adviezen te geven. Binnenkort hoopte hij naar Zeeland te komen om daar het Woord te bedienen en eventuele gemeentelijke zaken te bespreken. 'Denk vooral geduurig aan Hebr. 12:1 en 2. Want wanneer de overste leidsman uit het oog verloren wordt, dan kunnen de zaken niet goed gaan. Maar met het oog des geloofs op hem, kan er hoop zijn op waarachtige reformatie. Van harte wensche ik dat het mij nooit zal berouwen mij met Zeeland te hebben ingelaten; gij weet het broeders, mijne regel en wet is Gods Woord. Zo vele(n) als er na(naar) dien regel wandelen, over die zal zijn vrede en barmhartigheid en over het Israël Gods.' Als er de eerstkomende zondag geen predikant kon zijn, dan verzocht hij zijn preek 'Het koninglijk besluit' voor te lezen en de volgende zondag 'Waarschouwinge tegen geveinsdheid in de Godsdienst.'

Op de classisvergadering van 7 oktober 1840 was besloten twee broeders naar de nieuwe koning Willem II te zenden om hem een rekest aan te bieden, waarin o.m. stond, welke vergeefse pogingen waren aangewend om door de regering als zelfstandige gemeente te worden erkend. Maar nadat het rekest al was opgesteld en de broeders waren aangewezen om het de koning te overhandigen, was er een brief van ds. Scholte uit Utrecht binnengekomen. Hierin berichtte hij, dat hij namens de prov. vergadering in Dordrecht gehouden, met nog enkele andere broeders bij de koning op audiëntie was geweest en dat de koning hem gevraagd had schriftelijk opgave te doen van de 'staat en toestand der gemeenten'. Nu stelde ds. Scholte voor de vragen samen met alle Zeeuwse gemeenten 'die met elkaar in kerkelijke vereniging leven', te beantwoorden. Van zijn kant wilde hij er graag aan meewerken, dat de Heere onze God 'vrijelijk kan gediend worden in het land onzer inwoning.' Maar, 'onze aardsche Koning, geheel onbekend met de staat der zaken betrekkelijk de Afgescheidenen, heeft getrouwe inligting noodig en is bereid om die te ontvangen'.

Scholte zelf had de koning beloofd die inlichtingen te zullen verstrekken. Met dat doel had hij alle Afgescheiden gemeenten in de provincies *Utrecht, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland* en *Beneden-Gelderland* - die hij kerkelijk min of meer verzorgde - aangeschreven hem over hun situatie te informeren. Het resultaat daarvan zond hij in een 'Verslag' gedateerd 5 januari 1841 naar Den Haag. Het is voor ons uiterst leerzaam. Uiteraard beperken we ons tot Zeeland. De correspondent P. Geense had hem - wat *Goes* betreft - de volgende inlichtingen verstrekt.[35.]

De Afgescheiden gemeente van Goes 201 zielen (91 bel.l.). In dat aantal waren begrepen *Kloetinge* met 9 bel.l., *'s Heer Abtskerke* met 1 bel.l., *Wissenkerke* (10 zielen, van wie 2 bel.l.), *Colijnsplaat*, 6 zielen (4 bel.l.). De laatste twee dorpjes lagen op Noord-Beveland. Er waren 4 ouderlingen, resp. *Hendrik Zwieter, Johannis de Jonge Gz., Pieter Geense en Lauwerus Lauwerusse.* En 3 diakenen, namelijk *Johan Frederik van Anrooij, Johannis Hoogesteger en Marinus Johannis Clement*, allen wonende in de stad Goes. Een *kerkgebouw* was er nog niet, maar er bestonden wel mogelijkheden om de beschikking over zo'n gebouw te krijgen. Voorlopig werden de godsdienstoefeningen gehouden bij *Hendrik Zwieter, Johannis de Jonge Gzn.* en *L. Lauwerusse* aan huis. De *armen* werden behoorlijk verzorgd en bedeeld zonder enige hulp van andere gemeenten.

Er was een *armenkas* en een *kerkekas.* Eenmaal per week werd er een kerkeraadsvergadering gehouden en 'van het noodzakelijke' aantekeningen gehouden. De gemeente was bereid om het kerkelijk reglement, waarop reeds andere gemeenten in de burgerlijke maatschappij waren erkend, over te nemen. Op 30 april 1839 had de gemeente een verzoekschrift aan de koning verzonden, getekend door 77 personen, maar in dat jaar geen antwoord ontvangen. Op 3 januari 1840 was een nieuw verzoekschrift naar de koning gegaan, waarop B en W van Goes hadden

De voormalige Gereformeerde kerk van Goes in de Wijngaardstraat. In 1841 kochten de Chr. Afgescheidenen de voormalige zeepziederij 'De Weerelt' en richtten die in als kerkgebouw. Op de foto is de gevel afgebeeld, zoals die na de verbouwing in 1871/1872 tot stand kwam. Na de ingebruikname van een nieuw kerkgebouw in 1930 werd er in de oude kerk een garagebedrijf gevestigd, dat in 1944 door zich terugtrekkende Duitsers (voor de Canadezen) werd vernield.
Foto: G.A. Goes.

gevraagd, welke waarborgen konden gegeven worden voor het onderhoud van de armen en het instandhouden van de eredienst. Om kort te gaan, op *21 januari 1841* is de erkenning bij K.B. no. 154 afgekomen. Terloops merken we hier op, dat op diezelfde datum ook voor *Axel* en *Neuzen* (Terneuzen) een dergelijk verblijdend besluit werd getekend. Trouwens voor nog een serie gemeenten in het land[36].

In *Goes* zouden de Afgescheidenen hun kerkdiensten houden in de woning van *Laurus Laurusse* in de Wijngaardstraat, wijk A no. 168 en in de woning van *Jan Brouwer*, wijk D no. 29. Beiden zijn voor ons bekende personen, de huurkoetsier *Laurusse* en schipper *Jan Brouwer*, die al veel voor de Afgescheidenen hadden gedaan. Toen de erkenning zo lang op zich had laten wachten, hadden de broeders gerappelleerd en er op gewezen dat het toch onrechtvaardig was, dat die maar niet afkwam. Ze baseerden hun mening o.a. op de volgende argumenten:

De Utrechtse gemeente had op 31 december 1838 haar verzoek ingeleverd en was al de 14e februari 1839 toegelaten. Aan het *aantal* ondertekenaars kon het niet liggen, want in Goes hadden 77 personen hun naam gezet en in Utrecht slechts 52. Bovendien waren de Goese ondertekenaars vermogend genoeg om zelf hun eredienst en armen te onderhouden. Hun ‘gegoedheid’ was immers voldoende bekend, want ieder kon weten, ‘dat zij van ouders en voorouders af behoorden onder de gezetene burgers hunner stad, en mitsdien geene parvenu's wier vermogens of bezittingen onbekend waren, maar bovendien kenbaar uit de publieke registers van eigendommen.’[37]

Kerkgebouw

Terwijl men nog naar de te verwachten erkenning uitzag, had de kerkeraad al eens omgezien naar een geschikt gebouw voor het houden van de kerkdiensten. Want het telkens in een woonhuis vergaderen bracht wel zijn eigenaardige bezwaren met zich mee. Het oog viel op de zeepziederij ‘De Weerelt’ in de Wijngaardstraat. Voor *f* 6500,- werd het gekocht, welke som door enige kapitaalkrachtige leden werd bijeengebracht tegen 5% rente. Uiteraard vergde de inrichting nog enige tijd, maar op *donderdag 25 februari 1841* was het gebouw voor gebruik gereed. Dit was mogelijk omdat de burgerlijke overheid al dadelijk toestemming had gegeven om met vertimmeringen te beginnen. Het benedengedeelte van een graanpakhuis, dät naast de zeepziederij stond, had men erbij getrokken. We mogen aannemen, dat de bovenverdieping daarvan voor pastorie was bestemd. Want in het KB van 2 augustus 1841, no. 28 lezen we, dat ‘aan de gemeente vergund (werd) hare Godsdienstoefeningen te houden in de gebouwen staande en gelegen te Goes in de Wijngaardstraat, wijk A no. 169 en 170 zoodra zij dezelve tot kerk en leer aars woning hebben ingerigt.’ Terloops merken we nog op, dat ouderling *Laurus Laurusse* aan de andere kant naast de kerk woonde (no. 169).

En zo kon op donderdagavond 25 februari 1841 de Chr. Afgescheiden gemeente van Goes voor het eerst in gemeenschappelijke kerkdiensten

samenkomen en hoefde men dat niet meer te doen met al of niet aparte groepen in woningen van particulieren.

De nieuwe kerk werd in gebruik genomen in een dienst, geleid door ouderling *J. de Jonge Gzn.*, wiens beurt het was om de gemeente in een leesdienst voor te gaan. Eerst las hij psalm 102, een gebed voor Sion, waarin het o.m. gaat over de verlossing uit de gevangenschap van Babel en de herbouw van de tempel in de stad Jeruzalem. Daarna liet hij zingen ps. 126:1 en 2 met resp. de beginregels'Wanneer de Heer uit 's vijands macht 't gevangen Sion wederbracht' en 'God heeft bij ons wat groots verricht; Hij zelf heeft onze druk verlicht'. De ouderen kennen die psalmregels nog wel. Wat zal de gemeentezang in dat avonduur blij en toch met enigszins klagende ondertoon hebben geklonken. Er was immers zoveel aan voorafgegaan. De te lezen preek was van *Ebenezer Erskine* en handelde over Amos 9:11: 'Te dien dage zal ik de vervallen hut van David weder oprichten, en Ik zal hare reten toemuren en wat aan haar is afgebroken weder oprichten en haar bouwen als in de dagen vanouds.' De tussenzang was ps. 126:3: 'die hier bedrukt met tranen zaait, zal juichen als hij vruchten maait.'

Vóór het nagebed werd gezongen ps. 123:1: 'Ik hef tot u, die in de hemel zit, mijn ogen op en bid,' terwijl de slotzang weer was uit psalm 102 de verzen 7 en 8.

De diensten van zondag 28 februari 1841 waren de eerste van een lange serie zondagse kerkdiensten, die in de nog nieuwe kerk ononderbroken met grote regelmaat zouden worden gehouden. Die 28e februari leidde ouderling *H. Zwieter* 's morgens de dienst en las een preek voor over psalm 48:2: 'De Heere is groot en zeer te prijzen in de stad onzes Gods op den berg zijner heiligheid'. 's Middags en 's avonds was het weer de beurt van ouderling J. de Jonge Gz. 'Vooral des avonds waren er veel menschen tegenwoordig.'

Had de Afgescheiden gemeente van Goes dus op 25 februari 1841 een eigen kerkgebouw in de Wijngaardstraat gekregen, het zou niet lang meer duren of ze mocht zich ook verheugen in het bezit van een eigen dominee: ds. *Cornelius van der Meulen*, overgekomen uit Middelharnis. Over hem en de voorgeschiedenis van zijn komst nu in het volgende hoofdstuk.

C. Ds. C. van der Meulen 1841-'47

We komen nog even terug op de onvrede, die hier en daar heerste over de manier, waarop Van der Meulen tot predikant was toegelaten. Zijn examen zou immers niet helemaal volgens de regels zijn verlopen. Maar die afkeuring verdween in december 1840 geheel en dat was in sterke mate de verdienste van Van der Meulen zelf.

Op 11 december 1840 schreef hij vanuit Middelharnis aan ouderling P. Geense te Goes dat hij tot zijn spijt slechts de laatste dagen van de synode van Amsterdam (1840) had meegemaakt. Hij voelde het als zijn verplichting om mee te werken aan rust en vrede in Gods kerk. ‘Want wie die Sion bemint zal niet treurig en bedroefd zijn, als hij ziet, dat twist, haat en wrok heerschende zouden worden. Wanneer men elkander verbijt en vereet ... dan worden de gemeenten verwoest en verstrooid.’

Hij was in Amsterdam op de synode ‘minzaam’ ontvangen en had zijn ‘zaken opregt blank en blood’ gelegd en aangeboden om ‘in alles onderzogt te worden of ik dwalingen koesterde.’ Het verslag van de synode van Amsterdam[1.] vermeldt nog, dat de gemeente van *Rotterdam* hem had verzocht de synode bij te wonen. Nadat alle synodeleden in de gelegenheid waren gesteld hem te ondervragen en hij ook verklaard had de Dordtse kerkorde ‘van harte’ aan te nemen, was hij - nu weer volgens zijn brief - door allen ‘broederlijk en hartelijk erkend’. Hem werd verzocht deze zitting te sluiten. Hij liet zingen ps. 119:14, ‘Och, dat ik klaar en onderscheiden zag, hoe 'k mij naar uw bevelen moet gedragen’ en ging voor in dankgebed, waarna ds. De Cock nog opgaf te zingen ps. 133:3 met de beginregel: ‘Waar liefde woont, gebiedt de Heer de zegen.’ Aan het slot schreef hij nog: ‘Hoe of het met ds.

Scholte is, weet ik nu op dit oogenblik niet. Ik vrees, dat hij niet zal toestemmen. Het zijn twee strijdige karakters tegen elkander.' (Scholte-Van Velzen)[2].

Elf dagen later (22 december 1840) beantwoordde Pieter Geense Van der Meulens brief. De Goese ouderling was blij, omdat na het onderzoek op de synode 'alle voorgewende bezwaren van sommigen (tegen Van der Meulen) noodwendig moeten wegvallen'. Maar met *ds. Budding* zat het nog lang niet goed. Geense was hem gaan opzoeken om de groeten van Van der Meulens vrouw over te brengen, maar hij was maar half welkom geweest. Budding had blijkbaar een twistgierige bui, in elk geval er was niets met hem te beginnen. 'Met innig mededogen moeten wij hem beschouwen, biddende dat het den Heere moge behagen hem door genade te regt te brengen.'

Het is bekend genoeg, dat *ds. Scholte* door de synode van Amsterdam, van 17 november tot 3 december 1840 aldaar gehouden, is geschorst. Aan de gemeenten in Zeeland vroeg hij nu of ze die schorsing rechtvaardig vonden. Dit schrijven van 13 december 1840 is bewaard gebleven[3]. We citeren er enkele passages uit: 'Gisteren heb ik alhier ontvangen *ds. De Cock*, predikant te Groningen, *ds. Ledeboer*, predikant te Benthuizen en Haan, ouderling te Hilversum, die mij gezegd hebben eene commissie te zijn van eene vergadering te Amsterdam gehouden, welke vergadering genoemd wordt *algemeene Synode* hoewel de Provinciën *Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Braband en beneden Gelderland* aldaar niet vertegenwoordigd zijn.

De vergadering zal hare handelingen door den druk bekend maken en ik schort dus mijn oordeel over die handelingen op tot ik dezelve zal gelezen hebben.

Bovengenoemde commissie heeft mij de vordering gedaan om hetgene ik aangaande *ds. Van Velzen* gezegd had als laster te herroepen, om te bekennen dat ik een scheurmaker ben van Gods Gemeente te Amsterdam, en ook door het toelaten van *ds. Duin* om voor mij te prediken, en om mij met de *Dordtsche kerkordening* te vereenigen, zoo als die nu is aangenomen.

Daar ik tot nog toe niet overtuigd ben gelasterd te hebben of scheuring te hebben bewerkt van Gods Gemeente, zoo kan ik deze verklaring niet opregt geven, terwijl ik in het stuk der kerkorde niemand wil dwingen, maar ook zelf niet wensch gedwongen te worden om blindelings iets aan te nemen. Nu heeft de commissie gezegd, dat ik mij onthouden moet van de bediening des Evangeliums. Ik heb haar verklaard, dat, daar ik mijne bediening niet van menschen ontvangen heb, ik dezelve ook niet om de menschen vermogt na te laten; doch dat ik mij nergens zou zoeken in te dringen in de Afgescheidene Gemeente, waar dezelve instemde met de schorsing, door de Amsterdamsche vergadering uitgesproken.

Om nu duidelijkheid en wetenschap te hebben aangaande mijne kerkelijke betrekking heb ik het nodig geoordeeld om alle gemeenten,

waarmede ik tot hiertoe in kerkelijke betrekking sta, de vraag voor te leggen:

Of de gemeente van oordeel is om de vergadering te Amsterdam, waarop onze Provincie niet vertegenwoordigd is, waar ik niet ter verantwoording geroepen ben, eene kerkelijke regtsmagt over onze Provinciën toe te kennen en zich alzoo te onderwerpen aan derzelver uitspraak, en ten gevolge daarvan mij te beschouwen als geschorst in de bediening in de afgescheidene Gemeente? Zo dat het geval is, dan wensch ik mij in ulieder midden voortaan van die bediening te onthouden, dewijl ik mij in geen geval wensch in te dringen in eenige Gemeente in wier conscientie ik geen getuigenis heb van mijne bediening. Ik verzoek dat niemand op eenige wijze ten mijnen voordeele worde overgehaald, dewijl zulks toch door den Heere niet kan gezegend worden, en eene nadere beproeving van eene andere zijde, de zoodanigen toch spoedig zou doen omkeeren. Ik zal vooreerst in de zaak de stemming der meerderheid volgen wat elke Gemeente betreft, en hoop spoedig in de gelegenheid te zijn om mij over alle zaken duidelijk in het openbaar te verklaren en daardoor het stilzwijgen afbreken, hetwelk ik tot hiertoe in de zaken betrekkelijk *ds. Van Velzen* gehouden heb. Van harte wensch ik de Gemeente toe een biddend hart, een aan des Heeren woord onderworpen gemoed. Ik verwacht genade te ontfangen, om niet te trachten mijn persoon in het oog der menschen te redden ten koste van den wezenlijken en geestelijken welstand en wasdom der Gemeente Gods op aarde. Ik vertrouw dat de Koning der Kerk gewisselijk zorgen zal, dat alle dingen mede werken ten goede van hen, die naar Gods voornemen geroepen zijn. U allen bevelende in de genade van den eenigen drieëenigen getrouwen en onveranderlijken verbonds God, blijve ik als nog Uw voorganger in Christo, get. Scholte, V.D.M.'

De Zeeuwse Afgescheiden kerken waren in een moeilijke situatie beland. Eerst *ds. Budding* afgezet (oktober 1839) en ruim een jaar later was ds. Scholte - die veel voor hen deed - ook al geschorst. Hoe zouden ze reageren? Het eerste antwoord geeft een brief, namens de classis Goes op 11 januari 1841 aan *ds. Brummelkamp* in *Schiedam* gericht, ook één van de leiders van de Afgescheidenen.[4.]

De broeders schreven dat ze door *ds. De Cock* namens de synode van Amsterdam 1840 bestraft waren, omdat er op de synode geen Zeeuwse afgevaardigden waren geweest. Ze verontschuldigden zich hierover, want ze begeerden van harte de eenheid van de kerk. Zelf hadden ze ook pogingen gedaan om Budding op te wekken daaraan mee te werken, maar hij wilde in geen geval een provinciale vergadering bijeen laten roepen om dan op die vergadering afgevaardigden naar de algemene synode te benoemen. Hoe het ook zij - aldus het schrijven van de classis - 'wij wenschen vrede en eenigheid der kerke mits niet ten koste van de waarheid. Wij zijn verblijd, dat er reeds vereeniging getroffen is en wenschen ons te vereenigen met het gantsche lichaam der nederlandsche kerke'. Met verlangen zagen ze uit naar de verschijning van de

gedrukte notulen van de Amsterdamse synode. ‘Indien wij ze ingezien zullen hebben, wenschen wij ons te verklaren.’ Wat *ds. Budding* betreft, ‘zijn gedrag verdient oprechte en getrouwe kerkelijke behandeling’. Hij ‘is onder een Goddelijke toelating het middel en oorzake der scheuring en verdeeldheden in onze provintie’.

Twee dagen later[5.] schreef *Pieter Geense* namens de classis aan ds. Scholte in Utrecht, dat ze zich niet eerder aan de uitspraak van de Amsterdamsche synode konden onderwerpen of ze moesten eerst de officiële notulen hebben gelezen. Wel wensten allen vurig, dat in de kerk eenheid en vrede heersten ‘maar het is onmogelijk, dat vrede en waarheid daar kan woonen, waar nijd en twistgierigheid is’.

De classis wilde zich beslist niet bemoeien met de persoonlijke ‘geschillen’ tussen Scholte en Van Velzen en wenste alleen vurig, dat ds. Scholte eens onderzocht of bij hem ook ‘eenige wortel der bitterheid’ gevonden werd, ‘gedachtig aan Matth. 6:4 en 5 opdat men in de kerke mag bewaarheid zien hetgeen wij lezen Ps. 133’.

Beroepingswerk

Nu de Afgescheiden gemeenten in Zeeland - te beginnen met Goes - erkend waren of dat desgewenst binnenkort zouden worden, was ook de baan vrij gekomen voor het beroepen van een eigen provinciale dominee. En op maandag *8 maart 1841* viel in een buitengewone provinciale vergadering het besluit een beroep uit te brengen op *ds. C. van der Meulen te Middelharnis.* Hij kwam voor rekening van de 10 ‘verenigde’ Zeeuwse gemeenten; daar waren dus de groeperingen om ds. Budding heen niet bij inbegrepen.[6.]

Van deze 10 gemeenten bevonden zich er 6 op *Zuid-Beveland*, 2 op *Walcheren* (Middelburg en Veere) en 2 in *Zeeuws-Vlaanderen* (Axel in combinatie met Neuzen en Zaamslag) en Groede. Ze zouden elk naar rato bijdragen in het predikantstraktement, dat bepaald was op *ƒ* 1000,-(woning inbegrepen).

Belangrijk is het volgende overzichtje[7.], waaruit we de grootte van elke gemeente gewaar worden:

Goes	225 zielen	*ƒ* 227,50	(het was de grootste gemeente)
Nieuwdorp	148 zielen	*ƒ* 149,50	
Borssele	136 zielen	*ƒ* 137,50	
Kruiningen	69 zielen	*ƒ* 69,77	
Baarland	60 zielen	*ƒ* 60,67	
Wolphaartsdijk	41 zielen	*ƒ* 41,46	
In Zeeuws-Vlaanderen waren het Axel (met Neuzen en Zaamslag	142 zielen	*ƒ* 143,58	

Groede (in West-Zeeuws-Vlaanderen)	71 zielen	*ƒ* 71,80

Op Walcheren Middelburg	71 zielen	*ƒ* 71,80	(daar was de grote meerderheid Budding gevolgd)
Veere	26 zielen	*ƒ* 26,30	(zeer klein)

Dus ongeveer *ƒ* 1,- per ziel. Ook was nog bepaald, dat ds. Van der Meulen zijn standplaats in Goes zou hebben en daar elke donderdag in de avonddienst moest voorgaan. Nog tijdens de vergadering werden ouderling J. Minderhout uit Middelburg en P. Lankester uit Veere aangewezen om persoonlijk de beroepsbrief naar Middelharnis te brengen.

Drie dagen later - *donderdag 11 maart* - kwam de beroepen ds. Van der Meulen reeds naar Goes. Deze datum was echter al enkele weken vóór het uitbrengen van het beroep afgesproken[8], maar nu kon hij meteen ook mooi met de gemeenten kennismaken en de zaak bespreken. Na zijn aankomst preekte hij nog diezelfde avond in de nieuwe kerk en de volgende zondag driemaal. Hij had een hele planning opgemaakt, want uiteraard wilden de Zuidbevelandse gemeenten graag van zijn aanwezigheid profiteren.

We weten dat hij dinsdag 16 maart in *Oudelande* voorging en het voornemen had de volgende zondag in Borssele bij Jannis van de Luijster te preken en dan voor 14 dagen naar huis te gaan ‘als hebbende niet langer verlof van zijne gemeente.’[9].

In zijn levensherinneringen schreef Jannis van de Luijster, dat ds. Van der Meulen die dag in zijn schuur had gepreekt en 9 kinderen had gedoopt.[10].

Wat zou ds. Van der Meulen doen: bedanken of aannemen? Zijn eigen gemeenten op de Zuidhollandse eilanden trokken flink aan hem om hem te behouden. Vooral de kerk van *Zuid-Beijerland*, ook wel de Hitsert genoemd, lag dwars. Ze stuurde hem een lange brief, waarin ze sterk op zijn gemoed werkte. De broeders konden onmogelijk Gods roepende stem in het beroep opmerken. Het‘blijkt ons in geenen deele, dat UEW gerichtheid tot het vertrekken uit den Heere is’. Hij kon immers ook op zijn tegenwoordig werkterrein zondags in verscheidene gemeenten preken en werd om zijn persoon en werk geëerd en geacht, zodat hij dus niet ‘ter bevordering van Gods koninkrijk’ behoefde ‘verplaatst’ te worden. Zelf had hij eens met Wormser geschreven tegen het zonder noodzaak ‘verroepen’ van predikanten, d.w.z. iemand, die al dominee was, weghalen uit zijn gemeente. Ook had hij eind 1840 ingestemd met de Dordtse kerkenorde en daarin stond toch maar dat een dominee niet uit een gemeente mocht vertrekken, als deze hem niet liet gaan. 't Was wel stoere taal van de broeders uit Zuid-Beijerland, maar toch ook niet helemaal terecht, want het was wat simplistisch geredeneerd. Ds. Van der Meulen probeerde zoveel mogelijk aan de vurige wens van Zuid-Beijerland, Middelharnis en enige andere kleine gemeenten tegemoet te komen en zocht naar een compromis. In de provinciale vergadering van 21 april 1841 verklaarde hij het beroep naar de Zeeuwse kerken (Goes) aan te nemen, als hij ook de gemeenten *Middelharnis* en *den Hitsert* (=

Zuid-Beijerland) mocht blijven bedienen. Dat werd goedgevonden en nu kon ds. Van der Meulen positief op het beroep naar Zeeland reageren.

In april 1841 schreef Scholte aan ds. Van der Meulen: De kerkelijke zaken lopen mij vreemd. Ik begeer noch naar mijne bevinding noch naar mijn verstand te regelen, maar naar het Woord Gods. Ik heb gehoord, dat uw beroep naar Zeeland niet uit en door de gemeenten, maar op een vergadering door de opzieners heeft plaatsgevonden. Verwonderd heeft het mij, dat gij dadelijk zo gereed zijt geweest om het aan te nemen daar nog zo kort geleden de geschiedenis met *Vuren* en *Herwijnen* heeft plaats gehad (waarvoor ds. Van der Meulen had moeten bedanken) ... 'Ik - schreef Scholte - kan de kerk niet staande houden. Dit moet de Heere Jezus doen. Ik wensch dan ook minder naar buiten te handelen en meer in het verborgen te werken. Ik vind meerdere toenadering en gemeenschap onder broeders, die nog niet in de weg van afscheiding zijn.'[11.] Typisch ds. Scholte. We merken hierbij op, dat hij zich op dat ogenblik in de positie van geschorste predikant bevond.

Ds. Van der Meulen moest dus naar Goes verhuizen. Op 13 mei 1841 schreef scriba Pieter Geense van Goes hem, dat ze met verlangen zijn komst tegemoet zagen en dat hij op de door hem aangewezen tijd door schipper *Jan Brouwer* of *Andries Steketee* zou worden opgehaald. Van deze beide Afgescheiden schippers woonde de eerste in Goes en de tweede in Baarland. Vijf dagen eerder had Geense hem er van op de hoogte gesteld, dat schipper Jan Brouwer 19 of 20 mei in Middelharnis zou zijn 'om u met vrouw en kinderen en goederen in te laden'. Men zou alles zoveel mogelijk in orde maken: 'de hof of tuin is reeds gespit en gedeeltelijk bezaaid, omdat het hier anders wat laat zou worden ... herstelle uw huisvrouw'[12.].

Nog een paar alledaagse maar toch tekenende bijzonderheden. Op 4 juni schreef P. Geense namens de kerkeraad van Goes aan ds. Van der Meulen in Middelharnis, dat hij van Jan Brouwer, de beurtschipper op Rotterdam had vernomen, dat Van der Meulen met deze had afgesproken om a.s. week met hem mee te komen. 'Hedenmorgen vertrekt hij (Brouwer) van hier naar Rotterdam en zal denkelijk woensdag van daar afvaren om U Ew te komen inladen ...'. Van der Meulen zou dan zondag 13 juni zijn werk 'onder ons' kunnen beginnen en bevestigd worden. Wie dat laatste zou doen, was nog niet bekend; alleen had schipper Steketee gezegd, dat Van der Meulen *ds. Scholte* zou vragen. De kerkeraad wilde dan wel graag weten of dat doorging.

Ook informeerde Geense nog naar de welstand van het gezin Van der Meulen. Wat hemzelf betrof, zijn beide zoons Jan en Pieter waren beiden ziekelijk, maar br. De Jonge de koperslager, die een kaakverzwering had, was weer beter. De voltooiing van 'ons' *kerkgebouw* ging nog dagelijks door, al was er nog wel eens een tobias of sanballat, die dit werk zou willen beletten. 'Ook hebben wij uw woning laten schoonmaken, zo dat bijna alle dingen gereed zijn.'

De bevestiging door ds. Scholte ging niet door. Deze wilde of kon niet. Intussen was het wel kort dag geworden! Daarom vroeg Geense op 5

juni aan *ds. Klijn* te Kockengen (U) of deze op *13 juni* als bevestiger van ds. Van der Meulen wilde optreden. Maar ook Klijn kon niet.

Inmiddels was ds. Van der Meulen op donderdag 10 juni 1841 met zijn gezin in Goes aangekomen en de zondag daarop (13 juni) deed hij zijn intree zonder bevestigd te zijn, want men was er niet in geslaagd een bevestiger te vinden. Men bedenke wel, dat er toen nog bitter weinig predikanten waren. De intreetekst was het bekende, bij dergelijke gelegenheden veel gebruikte 2 Cor. 4:7: 'Maar wij hebben deze schat in aarden vaten opdat de uitnemendheid der kracht zij Godes en niet uit ons.' 's Middags preekte ds. Van der Meulen over zondag 21 van de Heidelbergse Catechismus, dus over de heilige algemene Christelijke kerk en de gemeenschap der heiligen.

Beide keren was de kerk stampvol ('veel volk'). Wel een bewijs, dat de zaak van de Afscheiding in Goes en omstreken leefde, al zullen we moeten bedenken, dat niet alle aanwezigen Afgescheidenen waren. Een nawerking van de vervolgingszucht onder het mom van strikte handhaving van de wet, was nog de aanwezigheid van de politiecommissaris Frans Bakker in de kerkdienst. Omdat de Goese gemeente verzuimd had de gouverneur van de provincie in kennis te stellen van het verkrijgen van de *erkenning* als zelfstandige kerk op 21 januari 1841, meende de commissaris - de Afgescheidenen bepaald niet gunstig gezind - proces-verbaal te moeten opmaken, als hierover geen afdoende opheldering kwam. Maar het liep met een sisser af. De kerkeraad bij monde van ouderling Laurusse erkende en herstelde dadelijk de gemaakte formele fout.[13.]

Ds. Van der Meulen in Goes

Zo was Van der Meulen dus in Goes komen wonen, weliswaar niet als dominee voor de Afgescheiden gemeente in het Zuidbevelandse provinciestadje alleen, maar het was voor de Goese Afgescheidenen toch een prettig idee hem vlak bij zich te weten en bovendien konden ze hem elke donderdagavond beluisteren. Op de *15e juni 1841* presideerde ds. Van der Meulen zijn eerste kerkeraadsvergadering in Goes. Met die datum begint ook het eerste volledige notulenboek, zodat we dan voor onze beschrijving van het kerkelijk leven een uiterst belangrijke, directe informatiebron ter beschikking hebben. Daarvóór waren de kerkeraadsaantekeningen namelijk altijd zeer beknopt geweest, maar we zijn voor dat weinige ouderling Pieter Geense toch nog altijd dankbaar.[14.]

Ds. Van der Meulen had samen te werken met de vier ouderlingen van wie de namen in het voorafgaande al vele malen zijn vermeld. We zetten ze nog eens onder elkaar, met een enkele aantekening er bij.

1. *Hendrik Zwieter*, de spekslager uit de Lange Vorst. Hij is op 25 februari 1843 overleden, 74 jaar oud, als man van Wilhelmina Maria van Eck, zoon van Hendrik Zwieter en Pieternella de Kouter. Twee dagen eerder was de van de kerk afgesneden Martinus Robijn in de avonddienst, na publieke schuldbelijdenis, weer in de gemeente opgenomen. Hij was een ouderling van het eerste uur, over wie jaren-

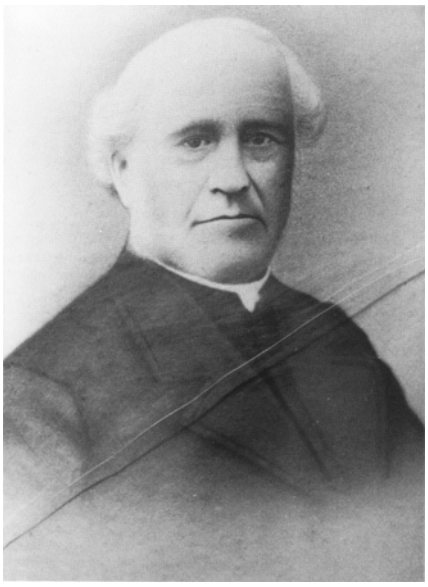

Ds. C. van der Meulen, Chr. Afgescheiden predikant in Zeeland van 1841-1847. Afbeelding toont hem op latere leeftijd.
Foto: G.A. Goes.

lang veel te doen was geweest.
2. *Pieter Geense*, de boomkweker van de Poelweg, overleed op 18 september 1862, oud 84 jaar. Hij was geboren te St. Philipsland, weduwnaar van Leuntje Janse Mieras, en zoon van Paulus Geense en Maatje Ponse. Zijn zoon Paulus Geense, 53 jaar, hovenier, was één van de aangevers van zijn overlijden.
3. *Laurus Laurusse.* Hij overleed op 30 november 1843 in de Wijngaardstraat, oud 56 jaar, man van Lena Vendevylle, zoon van Jacob Laurusse en Christina Versprille. Als zijn beroep wordt dan opgegeven koopman. Zijn schoonzoon, de 25-jarige kleermaker Adriaan Marinus van Paassen, die ook een poos koster van de kerk is geweest, was één van de aangevers van zijn overlijden.
4. *Joh. de Jonge Gerardzoon*, koperslager in de 's Heer Hendrikskinderenstraat. Hij overleed op 14 november 1854 te Goes, oud 81 jaar, weduwnaar van Margarita Fabrij, zoon van Gerard de Jonge en Adriana Ribbe.

En dan waren er nog de diakenen:
1. *Johan Frederik van Anrooij*, de vis ver koper uit de Lange Vorst;
2. *Johannis Hoogesteger*, de schildersknecht van de Kleine Kade en
3. *C.W. de Jonge*, boekbinder in de Lange Kerkstraat, zoon van ouderling Joh. de Jonge Gzn.

De kerkdiensten in het eigen gebouw konden voortaan ook zonder bedreiging van buitenaf worden gehouden, want op 13 augustus 1841 was officieel toestemming ontvangen om dat te doen in de vertimmerde voormalige zeepziederij ‘De Weerelt’ in de Wijngaardstraat. Dit deed Geense plechtig schrijven:

‘en dus heeft dat gantsche werk daar wij zo lange biddend tot den Koning zijner Kerke na hadden uitgezien zijn volle beslag gekregen en zijn alle aanslagen van de magt der helle ten eenenmale verijdeld; den grooten Koning zijner Kerke zij voor eeuwig de lof en de dankzegging toegebracht voor Zijn onverdiende genade aan deze gemeente tot hiertoe bewezen.’

En op zondag 22 augustus 1841 bediende ds. Van der Meulen het Avondmaal, bij welke gelegenheid hij preekte over Lucas 18:13b: ‘O God, wees mij zondaar genadig.’ Naar schatting waren 130 personen ‘aan de tafel’ geweest. Het was de eerste Avondmaalsviering na de Afscheiding van 18 september 1836!

Door de komst van de minzame en bekwame ds. Van der Meulen naar Goes had de Afgescheiden kerk duidelijk aan aantrekkingskracht gewonnen. In de kerkeraadsvergadering van 10 augustus 1841 verscheen de huisvrouw van B. Benjamijnse, die zich na afscheiding van het Hervormd Kerkgenootschap bij de gemeente wilde aansluiten. ‘Na een gedane belijdenis der Waarheid en gegeven blijken, die naar den aard der liefde doen gelooven, dat zij voor haar hart kennis aan die Waarheid heeft’ werd ze met haar 10 kinderen tot de gemeente toegelaten. In diezelfde vergadering deelde *Gerard Brand* uit *Kapelle* mee, dat hij zich met zijn gezin bij de gemeente van Goes wilde voegen. Want in de

gemeente Kapelle liepen de zaken ‘Jammerlijk in de war’, daar de aanhangers van ds. Budding met alle geweld de psalmberijming van Datheen wilden handhaven en zich keerden tegen het zingen uit de nieuwe berijming (van 1773).

We schreven al, dat ds. Van der Meulen het beroep van de Zeeuwse kerken had aangenomen onder voorwaarde, dat hij ook nog enkele gemeenten op de Zuidhollandse eilanden - zijn vroeger arbeidsterrein - af en toe mocht helpen, b.v. de Hitsert (Zuid-Beijerland) en Middelharnis. In de kerkeraadsnotulen van 1 september 1841 lezen we dan ook, dat ouderling Geense - omdat Van der Meulen 14 dagen ‘naar de gemeente te Hitsert en elders hoopt te vertrekken’ - 's maandags de ‘ledematen-catechisatie’ en vrijdags die voor de kinderen zou geven. En omdat ouderling *Laurusse* met ds. Van der Meulen meeging, zouden de ouderlingen *Zwieter* en *De Jonge* op zondag de diensten leiden.

We keren terug naar Van der Meulens pastorale activiteiten in Zeeland. Ook de gemeente van *Zierikzee* onderging de gunstige invloed van het door ds. Van der Meulen en zijn mede-ambtsdragers goed georganiseerde kerkelijk leven. In Goes werd op 6 oktober 1841 een provinciale vergadering gehouden bij ds. Van der Meulen aan huis. Voor het eerst waren nu ook Zierikzeese afgevaardigden aanwezig, namelijk Jop van der Werf en Adriaan Cornelis. Ze wilden zich met de overige Zeeuwse gemeenten verenigen. Goed, sprak de vergadering uit, maar dan moest er eerst wel duidelijkheid en eensgezindheid bestaan over de kwestie, die al zoveel verdeeldheid had veroorzaakt: wilde men de psalmberijming van Datheen handhaven of die van 1773 volgen? Met die boodschap konden de broeders de Oosterschelde weer oversteken. En zie, kort daarna, kwam het bericht: gekozen voor de nieuwe psalmberijming (van 1773). Zo was ook *Zierikzee* binnen het kerkverband gekomen. Enkele maanden later werd gerapporteerd, dat de gemeente te *Wolphaartsdijk Wijnand Gardenier* en die van *Nieuwdorp* ('s Heer Arendskerke) haar dorpsgenoot *Christiaan Steketee* had beroepen, welke laatste het beroep ook al had aangenomen.[15.] Beiden waren nog student en werden door Scholte opgeleid. Ze moesten dus eerst nog door het examen heen. Hoewel Scholte in een deel van de Afgescheiden kerken in Nederland als geschorst predikant niet meer voorging, in *Zeeland* mocht hij dit nog wel. Dit blijkt onder meer uit enkele brieven, door Scholte aan ds. Van der Meulen in Goes gericht. Uit die van 13 juni 1842, vanuit Utrecht geschreven, halen we de volgende informatie: Scholte had een uitnodiging ontvangen om op 6 juni 1842 in Zeeland te zijn om het examen van de studenten Chr. Steketee en W. Gardenier bij te wonen. Maar hij had teruggeschreven, dat hij de provinciale vergadering graag een maand zag uitgesteld, want hij moest eerst nog naar Den Haag toe voor een ‘conferentie’ met de minister van eredienst en van justitie. De classicale vergadering te Leerdam was daarvoor ook al opgeschoven. Scholte nam aan, dat ds. Van der Meulen ‘reeds het uitnemend adres’ van de 7 Haagse heren aan de hervormde synode had gelezen. ‘Het is een heerlijk stuk. Hartelijk wensch ik eene openbaring van de zijde dergenen

met welke ik in het koningrijk Gods ben opgegroeid en waaraan ik zeer naauwe geloofsbanden heb; het is te verwachten, dat er dan nog eenige krachtige doorwerking gezien wordt.' Hij was er erg gelukkig mee, omdat 'in de reeds bestaande massa der gescheidenen zooveel gebeurt, waardoor ik meer en meer bedroefd en teleurgesteld word, zoodat ik er niet toe kan komen om gewoonte, oudheid of successie van tijden en personen tot regel in de gemeente aan te nemen.'[16.] Weer typisch Scholte. Hij vond de kerkelijke situatie 'donker'. 'In *Groningerland* is het allerellendigst onder de gescheidenen gesteld. In de kerk komt de bijbel niet te pas, daar heeft men de kerkorde; onze ouderen hebben den geest gehad en dus wat zij deden daar valt niet tegen te praten. In zulks een kerk wil ik geen leeraar zijn. *Dijksterhuis*[17.] drijft ook fiks door, doch met meer slimheid als de Groningers; onder de betuiging het met ons eens te zijn in de gronden, werkt hij toch juist tegenovergesteld, en zij die er trek in hebben om als paarden en muilezels behandeld te worden, steken ook goedwillig hun hoofd toe om zich een blindlap te laten aandoen.' Tot zover ds. Scholte.

Inderdaad werd het examen van Steketee en Gardenier een maand uitgesteld. In de *Aantekeningen van het voornaamste behandelde in de kerkeraad van Goes* (1836-1843) lezen we, dat op de provinciale vergadering van woensdag *7 juli 1842* zowel Gardenier als Steketee door *ds. Scholte* en *ds. Van der Meulen* zijn geëxamineerd 'in de godgeleerdheid en kerkelijke geschiedenis'. Ook enkele afgevaardigden hadden de 'vrijmoedigheid' gehad de examinandi enkele vragen te stellen. De uitslag was, dat met algemene stemmen besloten werd hen tot de bediening van Woord en sacrament toe te laten. Nog diezelfde avond werden de geslaagden 'voor een buitengewoon talrijke schare' door ds. Scholte en ds. Van der Meulen 'met oplegging der handen' plechtig in hun ambt bevestigd. De bevestiger, ds. Scholte, had als tekst voor zijn preek gekozen Matth. 10:16: 'Zie ik zend u als schapen in het midden der wolven; zijt dan voorzichtig gelijk de slangen en oprecht gelijk de duiven.'

In dezelfde zomer was ds. Scholte van plan nog eens naar Zeeland te komen. Op 30 augustus 1842 schreef hij vanuit Utrecht aan ds. Van der Meulen, dat hij vrijdag in *Wolphaartsdijk* dacht te preken en dan zaterdag vroegtijdig rechtstreeks naar *Baarland* of *Ellewoutsdijk* te gaan. Dinsdagmorgen hoopte hij tegen 11 uur weer in Ellewoutsdijk te zijn en verwachtte daar dan 'iemand te vinden, die mij naar Goes haalt' (waarschijnlijk had hij de zondag dan in Zeeuws-Vlaanderen doorgebracht). Wat het preken te Goes betrof, hij zou het beter vinden 's middags om half 5 te beginnen: 'dan is de markt toch afgelopen en dan behoeft er geen licht opgestoken te worden.' 's Avonds zou hij nog graag naar 'Nieuwedorp' gaan.[18.]

'Het zal mij aangenaam zijn, als ik u dingsdag nog te Goes zie ...'

Maar de voorgenomen Zeeuwse reis van ds. Scholte ging niet door, want twee dagen later moest hij melden: 'De Heere verhindert mij tot ulieden te komen; ik heb na gisteren eenen moeijelijken dag in het hoofd te

hebben doorgebracht heden nacht de koorts gehad, zoodat ik de doctor heb moeten halen, die mij nu ook stellig het verre reizen verbiedt.'

Nu de gemeenten van *Wolphaartsdijk* en *Nieuwdorp* een eigen dominee hadden gekregen, was ds. Van der Meulens taak toch wel enigszins verlicht, hoewel er nog meer dan genoeg werk voor hem viel te doen. Want het grondgebied van de Afgescheiden gemeente te Goes alleen al was zeer uitgebreid. In juli 1843 rapporteerde hij over de door hem gebrachte huisbezoeken in *Wemeldinge*, '*Kapelle* en omtrek', als ook te *Kloetinge* om de leden op te wekken het Avondmaal te vieren.

In diezelfde zomermaand van 1843 zou er in Amsterdam weer een algemene synode worden gehouden en *ds. Van der Meulen* en ouderling *Laurusse* vertrokken naar de hoofdstad van het land om daar de zittingen bij te wonen. De nog beschikbare bescheiden over die in verwarring uiteengegane synode laten zich over het Zeeuwse aandeel in de werkzaamheden nagenoeg niet uit. Het enige, dat we weten is dat 'Zeeland' zich verklaarde voor het houden van een synode niet op basis van een kerkenorde, maar op die van een 'huishoudelijk reglement'. En hiermede doelden ze ongetwijfeld op het Utrechtse reglement[19.], indertijd door Scholte opgesteld, zo independentistisch als wat.

Enkele maanden later overleed ouderling Laurusse, 56 jaar oud. In hetzelfde jaar (1843) had de kerk van Goes in februari al een gevoelig verlies geleden door het sterven van ouderling Hendrik Zwieter, 74 jaar oud geworden.

Scholte en Van der Meulen bleven contact met elkaar houden. We nemen nu passages uit een brief op, door Scholte op *20 september 1843* vanuit 's Graveland aan zijn vriend in Goes geschreven[20.]. Hij heeft het daarin over zijn plan naar Zeeland te komen en heeft enkele kerkelijke nieuwtjes uit allerlei delen van het land. Wat opvalt is, dat hij aan de toekomst van de Afscheiding gaat twijfelen.

'Ik wensch u van ganscher harte geluk met de verlossing van uwe vrouw, de Heere onze God zegene haar en het kindeke'.[21.] Hij hoopte a.s. dinsdag 26 september met de Gorcumse boot tot het *Katseveer* te komen en de volgende zondag (1 oktober) in *Axel* of *Terneuzen* te preken en 's maandags naar *België* te gaan.

'Wat er van de vereeniging komen zal, moeten wij afwachten; indien de gemeenten er geene noodzakelijkheid inzien, voor mij behoeven ze het niet te doen. Ik vrees echter, dat zoo er geene meer duidelijke vereeniging en zamenwerking komt, de booze menschen overal zullen insluipen en de gemeenten beroeren. Wij zien het te *Dordrecht*, te *Schoonhoven*, welligt spoedig te *Rotterdam* en te *Leiden*; als éénmaal de booze menschen de meerderheid in eene gemeente gekregen hebben, dan ontzien zij niets meer...'

'Is nu de massa der Scheiding of de strekking der Scheiding niet naar Gods wil, dan is het beter dat alles maar in de war loopt en kan zich dan iets nieuws ontwikkelen. Mij is het wel zoo als de Heere het bestiert.'

'Ik ben ten vollen overtuigd, dat de tijd zoo lang niet meer duren zal

voor de toekomst des Heeren en de verheerlijking der Kerk. Dat dringt mij te meer om in de uitoefening mijner dienst daarna(ar) te staan om bevonden te worden, wanneer de Heere komt, alzoo doende, gelijk Hij in Zijn Woord heeft voorgeschreven, opdat wij zouden weten hoe wij in het huis Gods, dat is de gemeente, zouden verkeren. Hier te *'s Graveland*, waar mijn huisgezin eenige weken vertoefd heeft, is niet veel levendigheid. Men hoort gaarne Ds. Scholte prediken en zegt daar veel mede op te hebben, doch daar blijft het bij.'

Het jaar 1844

In 1844 kreeg de gemeente van Goes weer enkele emotionele kwesties te verwerken. In de eerste plaats ontstond er grote deining over de vraag: Moet een predikant het gewone *ambtskostuum* dragen (zwarte mantel, korte kuitbroek, bef en driekanten steek) of mag hij het afleggen? Dat laatste nu had ds. Van der Meulen gedaan. Scholte en vele anderen met hem droegen het al lang niet meer, omdat sommigen dit als een 'priesterlijk gewaad' beschouwden en zulk bijgeloof wilden Scholte c.s. niet voeden.

Deze 'kleerkwestie' heeft in vele Afgescheiden gemeenten sterke irritatie, ja zelfs beroering gewekt. Al op de synode van Amsterdam 1840 kwam het punt van de 'kleeding der leeraren' ter sprake. De afgevaardigden vonden algemeen, dat het goed was, dat predikanten een eenvoudige stemmige kleding bleven dragen, die niet aan de mode onderhevig was, ook al om geen ergernis te geven. Maar tegelijk werd echter opgemerkt, dat aan geen enkele vorm van kleding wezenlijke waarde mocht worden gehecht. Daarom *raadde* de synode *aan* op de kansel in het traditionele kostuum te verschijnen (het was dus geen wet).

Maar er bleven vurige voorstanders en even felle tegenstanders van het omstreden predikantskostuum. De gemeente in *Marrum* (Fr.) kwam er zelfs door buiten het kerkverband te staan.[22.]

Wat nu de gemeente van *Goes* betreft, in de kerkeraad van 16 januari 1844 verscheen J. Blok met een klacht over de 'vrijheid en de kleeding' van de leraar:

1. hij kon zich niet verenigen met de verandering van kleding van ds. Van der Meulen (die het gebruikelijke ambtsgewaad niet meer droeg)
2. hij was het er ook niet mee eens, dat indertijd de 'vrijheid' van de uitoefening van de openbare godsdienstoefeningen was aangevraagd.

Hoewel ds. Van der Meulen hem - volgens de notulen - aantoonde, dat beide punten niet in strijd waren met Gods Woord, wilde hij zich niet laten overtuigen en wenste zich niet meer als lid van de gemeente beschouwd te zien. Wel beloofde hij zich nog 8 dagen te zullen beraden. De kerkeraad overwegende 'de gisting en woeling' die er in de gemeente bestond 'omtrent het afleggen van het ambtsgewaad door den Leeraar' besloot het Avondmaal twee weken uit te stellen. Zes dagen later werd er een gemeentevergadering gehouden, waarin ds. Van der Meulen de meesten - niet allen - kon overtuigen. Hij vond dat er met het ambtsgewaad 'afgoderij' werd gepleegd.

Ds. Budding weer in Goes

Bepaald opschudding verwekte het, toen bekend werd, dat *ds. Budding* maandagavond 26 augustus 1844 weer in Goes was gearriveerd. Hij was in april 1844 in *Groningen* beroepen. Weliswaar bedankte hij eerst, maar enige dagen later wijzigde hij op aandrang van de kerkeraad aldaar zijn beslissing en deelde mee toch naar de stad in het noorden van het land te zullen gaan. Het duurde nog tot het eind van 1844 voordat hij zich officieel aan deze gemeente kon verbinden. Want in de classis Groningen leefden nogal wat bezwaren tegen zijn eigenaardige opvattingen. Pas op 15 november 1844 besloot de classis het beroep goed te keuren, mits hij vooraf beloofde de gemeente van Groningen volgens de Dordtse Kerkenorde te besturen en mits hij de bestaande opleiding van predikanten in Groningen goedkeurde en bevorderde. Ook mocht hij zijn bijzondere gevoelens niet leren of propageren. Tenslotte verzocht de classis hem ernstig - ze was een beetje benauwd voor zijn manier van preken - als 'Leeraar dezer Academiestad en school de oude predikwijze der vaderen hier in Nederland zoo veel mogelijk te volgen en in de Leerrede ordelijk te verklaren en toe te passen, om ook in dezen tot een voorbeeld voor leerlingen en leeraars te kunnen dienen'[23].

Wel had ds. Budding in de zomer enige tijd in Groningen vertoefd en had daar het Avondmaal bediend en enige kerkeraadsvergaderingen bijgewoond, maar hij was daarna naar Zeeland teruggereisd en op bovengenoemde maandagavond (26 augustus) in Goes aangekomen waar hij bij de bekende bakker Joh. de Jonge Jzn. zijn intrek had genomen. Een dag na zijn komst vergaderde de kerkeraad om over de mogelijkheid te spreken met hem tot 'vereeniging' te komen. Besloten werd dat twee kerkeraadsleden ds. Budding op zijn logiesadres zouden opzoeken. Hiervoor werden aangewezen ouderling *J. Hoogesteger* en diaken *L. Glerum* (een zwager van Buddings gastheer). Toen ze terugkwamen hadden ze tot aller verrassing ds. Budding bij zich. Uiteraard werd hij hartelijk verwelkomd. Ds. Van der Meulen ging daarop voor in gebed en vroeg vervolgens ds. Budding of deze bereid was zich te verenigen met de Zeeuwse gemeenten. Budding antwoordde, dat hij zich 'met vrijheid van gemoed' met die gemeenten kon verenigen, maar dat hij al bij herhaling in Groningen was beroepen en het niet anders kon zien of hij zou daarheen moeten gaan.

'Na minnelijke en vredelievende gesprekken' verklaarde ds. Budding, dat hij 'klaar' had mogen zien, dat sedert enige jaren 'de Heere tegen hem was en met de gevestigde gemeente'. Zo deed Budding dus belijdenis van zijn 'afzwerven'. De kerkeraad verzocht hem nu de eerstkomende zondag in Goes voor te gaan, maar hierop kon hij nog niet 'bepaaldelijk' antwoorden[24]. Maar het ging wel door. 't Was juist zondags na de Goese kermis. Met kinderlijke ootmoed beleed ds. Budding voor de stampvolle kerk, dat hij 'verkeerdelijk' had gehandeld met *scheuring* te verwekken en zich tegenover de broeders te stellen. Hij las en verklaarde Prediker 8, welk hoofdstuk zijn belijdenis bevatte (het gaat hier over 'gehoorzaamheid geboden' en 'de mens kan het Godsbe-

stuur niet doorgronden'). Vervolgens preekte hij over Joh. 10:28a: 'En ik geef hun het eeuwige leven.' 's Middags ging de preek over zondag 35 (het tweede gebod).[25.]

De volgende dag besloot de kerkeraad om ds. Budding voor zijn preekbeurten op de afgelopen zondag 1 september gehouden 'in ons kerkgebouw' *ƒ* 15,- te geven. Budding wilde het geld echter niet aannemen; hij beschouwde 'zijn gedane dienst als eene liefdebeurt'. Maar mocht hij onverhoopt 'in behoefte' geraken, dan wilde hij van zo'n aanbod wel gebruik maken. Dinsdag vertrok hij weer uit Goes.

Bijna 2 jaar later - in juni 1846 - was ds. Budding vanuit Groningen - waar hij toen predikant was - weer naar Goes gekomen. In Groningen zelf wist men trouwens niet eens, dat hij in Zeeland zat. Zijn onrustige tot zwerven geneigde natuur was oorzaak, dat hij soms maandenlang niet in zijn gemeente Groningen aanwezig was. Uit de kerkeraadsnotulen aldaar blijkt, dat hij in 1845 drie maanden en in 1846 bijna drie maanden niet in zijn gemeente present was[26.]. Hij ging zijn eigen (onvaste) gang. Maar goed, op 7 juni 1846 had hij in Goes gepreekt, zoals te verwachten was telkens in een stampvolle kerk. Als vergoeding had de kerkeraad hem via ouderling Geense *ƒ* 20,- laten aanbieden, welk bedrag hij ook aannam.[27.] Zijn plan was de hele week in Goes te blijven logeren en daar de eerstvolgende zondag ook nog te preken. Mooier kon het haast niet. Maar zie, het liep toch mis. Wat was er dan gebeurd? Iets vervelends. De notulen van de buitengewone kerkeraadsvergadering van 12 juni 1846 geven ons de oplossing. Budding bleek Budding te zijn gebleven wat in dit geval wil zeggen: hij liet zich leiden door zijn onvaste gemoedsaandoeningen. Zijn vereerders vonden een dergelijk gedrag van hun (vroegere) dominee prachtig en vroom, hoewel ook vrienden hem onbewimpeld de waarheid zeiden.

Al in 1839 - het jaar waarin ds. Budding geschorst was - had de kerkeraad van Utrecht, praeses ds. Scholte, aan ds. Budding o.a. geschreven, dat U EW 'de wankelbare grond van het wisselvallig gemoed in de plaats (stelt) van Christus en het eeuwig blijvend getuigenis en de stichting der gemeente afhankelijk maakt van de ogenblikkelijke opwellingen van uw eigen hart, dat evenals het onze bedrieglijk en dodelijk is, meer dan enig ding, terwijl gij op die opwellingen vertrouwt.'

Maar ds. Budding had - zoals we in het voorafgaande schreven - voor kerkeraad en gemeente van Goes in 1844 toch schuldbelijdenis gedaan? Ja, dat was waar. Maar luister nu naar de notulen van de buitengewone kerkeraadsvergadering van vrijdag 12 juni 1846, die geleid werd door ouderling Hoogesteger, omdat ds. Van der Meulen uitstedig was in verband met een preekreis. Het waren geen kleinigheden, die het bijeenroepen van zo'n aparte vergadering noodzakelijk hadden gemaakt. Het ging over ds. Budding, die de afgelopen zondag in Goes had gepreekt 'en algemeen genoegen had gegeven en voorgegeven had met ons vereenigd te zijn en' - nu komt het - 'daar nu van achteren bleek en gehoord wierd, dat door ZEW aan en in sommige huizen kinderen waren gedoopt geworden, in strijd zijnde en handelende tegen onze gevoe-

lens, zoo oordeelde men, alvorens gezegden Leeraar andermaal den kansel zoude betreden, ZEW hierover te onderhouden.'[28.] Hij werd voor de volgende dag ontboden. Ja, dat laatste was wel nodig. Het was ook wat: zonder officieel medeweten van de kerkeraad zo maar kinderen dopen aan huis bij en van personen, die niet eens (meer) lid van de gemeente waren. Het was al vrijdagavond, dus kort dag, want a.s. zondag zou ds. Budding weer op de preekstoel staan. Inderdaad verscheen deze de volgende dag (zaterdag) op de kerkeraadsvergadering om zich te verantwoorden. En om alle schijn te vermijden, dat hij in de onaangename positie van aangeklaagde stond, mocht ds. Budding op verzoek van ouderling J. de Jonge Gzn. zelf de vergadering met gebed openen.

Vervolgens gaf hij een 'verslag van zijn gedragingen op zichtens den doop dier kinderen, waarover spraake was gevallen en zegt geene vrijheid te kunnen vinden de kinderen wier ouders indertijd bij ZEW waren aangesloten en die om bijzondere redenen of bijzaken niet met ons vereenigd waren, op verzoek van die ouders niet te moeten of moogen doopen of hun zulks te weerhouden'. Inderdaad had volgens hem ds. Van der Meulen die kinderen even goed kunnen dopen en hij had dit ook tegen die ouders gezegd, maar deze hadden daarvan niet willen weten.

Verder verklaarde hij, dat de doop door een ouderling en diaken was bijgewoond, zodat hij niet anders kon zien dat dat hij, 'in den geordenden weg' was geweest. Ook vermocht hij niet in te zien, dat hij in strijd met Gods Woord had gehandeld. Aldus de verdediging van ds. Budding van zijn handelwijze. Hij won het pleit. Na het voor en tegen te hebben overwogen, besloot de meerderheid van de kerkeraad ds. Budding zondag toch weer te laten voorgaan. Het gevaar zat er immers in, dat als een ouderling die dag een preek voorlas en ds. Budding als gewoon toehoorder in de kerk zat, sommige of vele gemeenteleden zich zo sterk geïrriteerd konden voelen, dat een (kleine) scheuring kon ontstaan. Het protest van de ambtsdrager Van Anrooij tegen het onkerkelijk optreden van ds. Budding werd weggestemd[29.]. En toch had Van Anrooij gelijk, want kinderen dopen kan alleen in een door de kerkeraad officieel belegde, ambtelijk samengeroepen kerkdienst. De hele kwestie belandde nog op de provinciale vergadering van 1 juli 1846. Maar ook daar heerste geen eenstemmigheid. *Ds. Steketee* van *Nieuwdorp* protesteerde tegen het 'al te liberaal handelen door Budding in onze gemeenten te laten prediken'. Dat was 'ganschelijk' in strijd met de Dordtse kerkenorde.

En volgens hem zou dat leiden 'in plaats van tot opbouwing, tot afbreking, nederwerping en verwoesting der gemeentens[30.]. De vergadering liet het bij een waarschuwing aan Goes. Ds. Van der Meulen wilde de zaak niet op scherp zetten. Al in juli 1844 had hij - doelend op de volgelingen van Budding - uitgesproken, dat hij 'gemoedsbezwaar had om voortdurend geloovigen, die niet bij de gemeente zijn aangesloten, te weren'. Hij kreeg toen in de provinciale vergadering maar enkelen achter zich, de meerderheid was tegen toelating[31.].

In Goes verloor de hierboven besproken ruzie over het al of niet laten voorgaan van ds. Budding vanzelf haar scherpte[32], vooral toen ds. Budding spoedig daarna weer naar Groningen vertrok.

Landelijk kerkverband

Met het landelijk kerkverband was het nog steeds een ietwat trieste zaak. De samenwerking tussen de provincies was nog gebrekkig of soms zelfs gebroken. Waren de pogingen in 1843 in Amsterdam een algemene synode te houden op niets uitgelopen, drie jaar later was de toestand nog niet zoals het moest zijn. Wel kon in 1846 een algemene synode in *Groningen* doorgang vinden, maar afgevaardigden uit *Zeeland* - om ons tot deze provincie te beperken - waren er niet bij. Er was wel een uitnodiging naar de Zeeuwse broeders verstuurd om zich te laten vertegenwoordigen op basis van aanneming van de Dordtse kerkenorde en van erkenning van de synode van Amsterdam 1840 (waarop ds. Scholte was geschorst!). Maar dat waren nu juist de punten, waarop het voor de Zeeuwse kerken - althans voor het merendeel - vast zat. Iemand als ds. Steketee van Nieuwdorp had er geen moeite mee. De meerderheid besliste echter, dat schriftelijk zou worden gemeld, dat men aan de synode geen deel kon nemen, omdat die volgens de Dordtse kerkenorde was uitgeschreven.[33] Dus nog steeds de invloed van ds. Scholte in Zeeland. Want die moest niets hebben van een kerkenorde. Pas op de volgende synode - die van Amsterdam 1849 - was er een Zeeuwse afgevaardigde aanwezig, namelijk ds. C. Steketee van Nieuwdorp.

Een geschriftje van ds. Van der Meulen

Op de provinciale vergadering van 7 januari 1846 te Goes gehouden stelde ds. Van der Meulen voor 24 februari een *dank-, vasten- en bededag* te doen zijn en alle provincies op te wekken daaraan mee te doen. Goed, zei de vergadering, dan moest ds. Van der Meulen zelf zo'n opwekking opstellen. Deze deed het en zo verscheen in 1846 *Opwekking tot het houden van eenen algemeenen dank-, vast-, en biddag, op Woensdag den 25 February 1846. Namens Opzieners der Christelijke Afgescheidene Gemeenten in de Provincie Zeeland, uitgegeven door C. van der Meulen, Bedienaar des Goddelijken Woords te Goes.* Met als opschrift *Verneder u dan onder de krachtige hand Gods*[34].

Het geschriftje is zeldzaam geworden.

De aanleiding tot het schrijven van deze *'Opwekking'* (nog geen 12 pagina's groot) was volgens ds. Van der Meulen:

1. de tegenwoordige toestand, waarin ons Vaderland verkeert, vordert algemeene belangstelling;
2. de tegenwoordige staat der Kerk in ons Land behoort algemeen betreurd te worden;

3. de betrekking die wij gevoelen op al Gods kinderen, ofschoon verschillende in eenige uiterlijkheden, geeft ons vrijmoedigheid ter opwekking dewijl het gebed het beste middel is om eenigheid te bewerken of te bevorderen.

Inderdaad viel op kerkelijk gebied overduidelijk een grote inzinking aan te wijzen en onder de Afgescheidenen zelf was de eenheid ver te zoeken. En wat het maatschappelijk leven betreft, de ellenden van de Napoleontische tijd met als gevolg grote verarming en in mindere mate ook die van de Belgische opstand in 1830 werkten nog na. De aardappelziekte van 1845 was niet minder dan een ramp, want de aardappel was het voornaamste volksvoedsel. De prijzen van andere levensmiddelen stegen nu enorm en door allerlei ziekten onder het vee werd ook de boerenstand getroffen.

Voor de Afgescheidenen kwam daar nog bij, dat hun lange tijd godsdienstvrijheid niet of amper werd gegund. Vage berichten drongen tot hen door, dat Christus echter als Koning van zijn kerk ook in andere landen van de wereld geestelijke opwekkingen tot stand bracht.

Van der Meulen geeft de volgende voorbeelden: '... als in *China* waar een deur geopend is voor de verkondiging van het Evangelie onder een getal van 360 miljoen mensen. Dan wat in *Schotland* gebeurd is en men nog ziet gebeuren, de verblijdende berichten die ons worden meegedeeld over de zuiverheid van de leer, de aldaar heersende liefde, de losmaking van de goederen dezer wereld, de algemene belangstelling in het koninkrijk van Christus, het echt Christelijk standpunt waarop zij staan, zo ontdaan van sectengeest en uitsluitingszucht, dat beminnelijke en begeerlijk vrije, helderheid in oordeel, die standvastigheid en geestelijke dapperheid, gepaard met voorzichtigheid in oprechtheid'. De lezer merkt, hoe juichend-enthousiast ds. Van der Meulen staat t.o.v. de in 1843 in Schotland ontstane Free Church van Thomas Chalmers.

Tenslotte noemt ds. Van der Meulen nog wat 'thans gebeurt in *Zwitserland*, in het kanton Waadland, de roering, die de Heere verwekt, dat getrouwe krijgsknechten van Jezus Christus de strijd hebben aangebonden voor de eer, macht en heerschappij van haar Koning, tegenover de wereldse macht en wel met verloochening van wat op aarde zoveel aanlokkelijks heeft'.

Emigratie

De predikanten Van Raalte en Scholte hebben een sterke impuls gegeven tot emigratie van de Afgescheidenen naar het opkomende Noord-Amerika, waar - naar men verwachtte - vrijheid, werk en brood waren te vinden. Ook Brummelkamp wel, maar die is zelf toch niet meegegaan. Merkwaardig is, dat Van der Meulen in zijn 'opwekking' nog een afwijzend standpunt t.o.v. emigratie innam. Laten de Kinderen Gods toch niet 'het land hunner geboorte' verlaten en 'naar vreemde gewesten heen gaan uit wereldsgezindheid om ruimer bestaan te vinden' onder het voorwendsel, dat ze dan 'met eerbaarheid door handenarbeid' hun brood konden verdienen.

Vooral de welgestelden mochten 'in den tegenwoordigen nood' niet emigreren, maar moesten juist met hun goederen de armen helpen.[35.] Daar kwam nog bij, dat Van der Meulen - en trouwens vrijwel alle Afgescheidenen - zich op eigen wijze erg gehecht hadden aan het land,

waar hun wieg en bakermat hadden gestaan en dat in het verleden ‘de wieg van Gods Kerk geweest was, door weekt met het bloed der martelaren en gered en verheerlijkt door de *wonderen des Allerhoogsten*’. Met deze laatste woorden werd wel gezinspeeld op de titel van het veel gelezen boek *De wonderen des Allerhoogsten* van de hand van ds. Abraham *van de Velde* (1614-1677), in het laatst van zijn leven predikant in Middelburg.[36.]

Aan hun gehechtheid aan vaderland en vorst zouden ze later uiting geven in de trits God, Nederland en Oranje. Dat drievoudig snoer mocht niet verbroken worden, zoals het later vaak werd gezegd. Toch zou geen jaar later Van der Meulen zijn negatieve kijk op emigratie laten varen. Hij begon in te zien, dat er verschil bestond tussen het emigreren van enkele ‘losse’ personen en het landverhuizen in groepsverband om zo de kerk in het nieuwe land over te planten. Een van de aanleidingen van de verandering in zijn visie op emigratie geeft zijn jongste zoon Johannes in ‘Ter Nagedachtenis’[37.] als volgt weer: Zijn vader moest eens in *Borssele* preken. ‘Het was op een feestdag, Paas- of Pinkstermaandag, één van die dagen die of tot Godsdienst of tot vermaken worden gebruikt. Het volk hield zich op de marktplaats bezig met allerlei volksspelen en slechts een gering aantal kwam om de verkondiging des Evangeliums, die anders schaars was in die dagen, aan te horen. Zij gaven de voorkeur aan *koekhakken* en andere dergelijke vermaken boven de openbare godsdienstoefening. Daarover was vader getroffen als over een blijk van de lichtzinnigheid en onverschilligheid omtrent de waarheid, waarin een groot gedeelte van Nederlands volk verzonken lag.’

Ook viel het hem op, dat zoals de zon van het oosten naar het westen ging, de gang van het Evangelie in de loop der tijden dezelfde richting had genomen. En daarom werd zijn aandacht nu meer op dit westelijk werelddeel (Amerika) getrokken. ‘Hij geloofde dat de bemoeienissen van God zich over dit laat gevonden werelddeel zouden uitstrekken en begon er over na te denken, wat hij tot nog toe niet gedaan had, of het niet in het beste belang ook van zijn nageslacht was om het in Amerika over te planten.’ En hij ging.

Op 5 april 1847 nam hij afscheid van zijn gemeente te *Goes*, waarvoor hij bijna zes jaar zijn beste krachten had ingezet. Nog eenmaal is hij in zijn oude vaderland teruggeweest. Dat was 22 jaar later, in 1869.

In dat jaar vaardigde de classis Holland van de Dutch Reformed Church hem af naar de synode van de Christelijk Afgescheidenen, die op 15 juni in Middelburg zou gehouden worden. Enkele maanden eerder was hij weduwnaar geworden, toen zijn vrouw op zondag 7 februari 1869 tijdens een kerkdienst plotseling was overleden.[38.] Hij was toen 68 jaar. Na een voorspoedige zeereis betrad hij 14 juni weer de vaderlandse bodem, die hij 22 jaar geleden verlaten had, volgens zijn en aller verwachting voorgoed. Hij was juist op tijd in Rotterdam aangekomen om de volgende dag in gezelschap van o.a. Brummelkamp, Helenius de Cock, de Moen, Dosker en andere leden van de synode per stoomboot naar Middelburg te vertrekken om daar de zittingen van de synode bij te wonen.

Vooral de officiële vereniging tussen Chr. Afgescheidenen en Gereformeerden onder het kruis, die op deze synode beklonken werd, had hem diep getroffen en verkwikt. De eerste week in juli woonde hij de provinciale vergadering in Goes - zijn vroegere gemeente - bij. 'O wat was ik verbaasd en verwonderd - schreef hij - over Gods daden. Een vergadering van 16 leraren met een schare van ouderlingen, samen 53 in getal.

Te voren, in het jaar 1841, was ik er alleen als leraar; ik, arme sukkel, met weinig ondervinding, bijna geen studie gehad, derhalve weinig wetenschappelijke kennis; ik wist weinig meer van de dogmatiek of leerstellingen dan een wat geoefende catechisant. Het volk lag in die tijd aan de grond door het weglopen van ds. Buddingh. En nu zijn zij gegroeid tot 3 dassen.'

In Nederland heeft hij goede dagen mogen smaken. Het spreekt vanzelf, dat hij ook voor zijn oude gemeente te Goes optrad.[39.] Bij zijn afscheid in 1847 had hij gepreekt over de tekst waarin de woorden voorkomen: 'Ik weet, dat gij mijn aangezicht niet meer zien zult' (Hand. 20:25). Dat was dus niet uitgekomen. Wat nu? Heel handig omzeilde hij de moeilijkheid door te preken over de tekst Job 8:9: 'Want wij zijn van gisteren en weten niet.'

Overal waar ds. Van der Meulen preekte - en dat was heus niet alleen in Zeeland - stroomden de kerken vol. Drie maanden na zijn aankomst in Nederland verliet hij zijn geboortegrond weer en na een moeilijke zeereis en een nog zwaardere reis over land, arriveerde hij op 12 oktober 1869 weer in Grand Rapids. Daar is hij 23 augustus 1876 overleden[40.].

D. De periode 1847-'69

De kerkeraadsnotulen van 30 maart 1847 zijn de laatste, die door ds. C. van der Meulen zijn getekend. Na zijn emigratie naar Amerika werd ds. Gardenier van Wolphaartsdijk de consulent van de Goese gemeente. In die functie leidde hij in mei 1847 een verkiezingsvergadering, waarin twee ouderlingen moesten worden gekozen. Het werden Geerard Brandt en de 39-jarige weduwnaar Jan Karel van Baalen, van beroep 'negociant', die vele jaren (19) als scriba zou optreden, tot hij op 9 april 1866 volgens het bevolkingsregister vertrok naar Gorssel bij Zutphen. In de aantekeningen geven we van hem enkele personalia uit zijn Goese tijd.[1.]

Uiteraard was voor de kerkeraad één van de urgente problemen het vinden van een nieuwe dominee. Maar wie en waar vandaan? Misschien kon het ds. J. Wildenbeest, de toen 39-jarige dominee van Varsseveld in de Gelderse Achterhoek, worden. Daarom ging een verzoek om inlichtingen naar de oud-Goesenaar Adriaan de Bruijne, die bij Brummelkamp in Arnhem voor predikant studeerde en die Wildenbeest vrij goed kende.

De Bruijne antwoordde 4 augustus 1847 vanuit Arnhem, dat hij blij was van 'onzen waardigen ouden broeder' (Joh. de Jonge Gzn.) te horen, dat de toestand van de gemeente en het kerkbezoek na het emigreren van ds. Van der Meulen en enkele ambtsdragers niet was achteruitgegaan.

In het belang van zijn vroegere, nu herderloze gemeente Goes wilde De Bruijne graag enige informatie geven over ds. Wildenbeest te Varsseveld. Verscheidene keren had hij hem op classicale vergaderingen ontmoet en hem ook een keer horen preken. Zijns inziens was ds. Wildenbeest 'een oprecht hartelijk en oordeelkundig Christen', en een 'Leeraar die kennis en godzaligheid in eenvoudigheid' bezat en vrijmoedig, maar ook in alle bescheidenheid voor de Waarheid uitkwam en daarvoor stond, 'ook dan, wanneer hij zich wel zwakker dan zijn partij gevoelde'.

Tenslotte had hij hem leren kennen als een leraar, die het belang van onsterflijke zielen op het hart droeg en de Heere met blijdschap diende. Een jaar geleden had hij nog zijn naam in de provincie Groningen 'met lof' horen noemen, ook door ds. Budding, die toch 'uiterst spaarzaam' was met loftuitingen.

Van Wildenbeests huiselijk leven wist De Bruijne weinig af, maar hij nam aan, 'dat dit wel ten voorbeeld zal zijn'. Daarom kon hij hem de gemeente Goes aanbevelen. Hij vermoedde echter sterk, dat ds. Wildenbeest zijn gemeente 'niet dan met volle bewilliging zal verlaten' (d.w.z.

alleen met toestemming van gemeente en classis), maar daarover kon hij heel weinig zeggen. Misschien was het het beste zelf ds. Wildenbeest eens te horen preken en met hem te spreken. Men ‘zou welligt dan gevoelen wat de Heere wil.’

En wat ds. Evers (Geesteren) betrof, over hem kon hij weinig meer zeggen, dan dat hij een jaar geleden ‘met lof’ tot de ‘bediening was toegelaten’ en dat hij als student een ‘achtenswaardige beminnelijke broeder’ was, hoewel voor hem de zware last van de gemeente in Goes wel eens wat zwaar zou kunnen zijn.[2.]

Blijkbaar heeft de Goese kerkeraad contact met ds. Wildenbeest gezocht, want 2 november 1847 antwoordde deze vanuit Varsseveld, dat hij het op prijs stelde door de Zeeuwse broeders te zijn uitgenodigd ‘om ook daar eenige kennis met Gods Sion te krijgen.’ Maar hij was nog niet geheel hersteld van een ziekte, zodat hij nog niet naar Zeeland kon komen en het plan dus ‘op wijder baan’ moest worden geschoven. Deze teleurstelling - aldus ds. Wildenbeest - is ‘slechts een *iets* van de beproevingen, waardoor het den Eeuwigen behaagt het geloof zijner uitverkorenen te oefenen’.

Met ds. Wildenbeest werd het dus voorlopig niets. En wie kwam nu in het blikveld van Goes en de Zeeuwse kerken? Een oude bekende, niemand minder dan ds. Budding, toen predikant in Groningen. Maar zou hij - gezien zijn voorgeschiedenis - kunnen beroepen worden? Zonder meer zou het zeker niet gaan. In januari 1848 ging er een brief vanuit Goes naar ds. Budding in Groningen, waarin we o.a. lezen, dat hij met meerderheid van stemmen beroepen was tot herder en leraar van Goes, maar dat het geen ‘onvoorwaardelijk’ beroep kon zijn. In de provinciale vergadering van 4 januari 1848 was het ter sprake geweest. En hoewel iedereen overtuigd was van de talenten, die ds. Budding als preker en voor het pastorale werk bezat, toch vond de vergadering het nodig, dat ds. Budding zich eerst op de volgende punten duidelijk verklaarde:

1. behoorden de Chr. Afgescheiden gemeenten in Zeeland volgens de artikelen 27 t/m 32 van de Nederlandse geloofsbelijdenis tot de ware kerk van Christus op aarde?
2. wilde hij samenwerken met de gemeenten, met de provincie en met de predikanten in het bijzonder bij het vervullen van vacatures?
3. wilde hij beloven niet eigenmachtig, zonder toestemming van de kerkeraad, buiten de provincie te gaan preken?
4. wilde hij christelijke en broederlijke schuldbelijdenis doen van zijn vroeger optreden in deze provincie (Zeeland)?

Dat loog er dus niet om. In zijn keurig handschrift antwoordde ds. Budding op 25 januari 1848 vanuit Groningen de kerkeraad van Goes als volgt:

‘Ik verzoek het opregte volk dat ze voor mij bidden. Opdat ik in dezen moge regt gaan, niet beradende met vleesch en bloed. Het is hier door 's Heeren ongehouden goedheid vrede. Ik mag deelen in de goede gunst van het volk, en eene plaats hebben in het hart en gebed der vromen; de ligchaams moeijelijkheid in het bepreken der kerk is grootelijks wegge-

nomen en door des Heeren bestiering niet in het minst bezwarend. De opkomst des Zondags is talrijk en harten en handen ontsluit de Heere, zoodat, hoewel ook het zeggen van Paulus, niet vele rijken, niet vele edelen, op onze Gemeente van toepassing is, nogthans in mijn onderhoud voor het tijdelijke, vrijwillig en uit toegenegenheid op eene onbekrompen wijze voorzien wordt; dat er door vrijwillige giften in het laatst afgeloopen jaar alleen tot aflossing van de schuld der Kerk bij de *f* 1500 Guldens is bij gedragen, behalve dat nog in het onderhoud der Kerk ruimschoots door vrijwillige giften wordt voorzien; terwijl voor de armen in het afgeloopen jaar alleen in de Kerk over de 2400 Gulden is ingezameld, en door de Diakonen bij de 2500 Guldens is verantwoord en uitgegeven. Bovendien beloopt het getal mijner Catechisanten, die geene Lidmaten zijn, tusschen de twee en drie honderd, en onze betrekking met de Classis en de provincie is aanhoudend broederlijk, en in de beste verstandhouding. Ik schrijf dit niet tot een ijdele roem, want van al het goede dat hier gedurende mijn vierjarig verblijf geweest is en nog is, behoort Gode alleen de eer. En in een oogenblik kan het anders worden, om onzer zonden wil. Maar ik wensch u te doen zien, dat het voor mij een rijp beraad vereischt om de roeping van uwe Gemeente op te volgen. Want ik voorzie, ten zij de Heere het genadiglijk verhoede, dat zich nog al bezwaren zouden kunnen opdoen. In de ter beantwoording mij voorgestelde vragen vind ik geen bezwaar; maar de geest die ze heeft ingegeven, verraadt dunkt mij, dat men mij niet gaarn in *ter Goes* zag. Wist ik vooruit dat de stemming der Gemeente algemeen zoo was, ik zou zonder verder aarzelen of ulieden langer op te houden, voor de roeping bedanken. Maar, vermits mij uw Gemeente genoeg bekend is om te kunnen vertrouwen, dat ik onder de zegen des Heeren met vrucht onder haar zou kunnen werken, zoo wil ik u verzoeken mij, van heden af, *vier* weken beraad te gunnen, na welker verloop, ik hoop heb, dat de Heere mij Zijnen wil zal doen kennen, of ik hier moet blijven, dan tot ulieden overkomen. De Koning zijner Kerk verwaardige ulieden, waarde Broeders, de zorg over de aan uwlieder toezigt betrouwde schapen, alzoo te behartigen ook in dezen, dat gijlieden niet slechts aan uwe Provinciale vergadering, maar ook aan den Heere Jezus goede rekenschap zult kunnen afleggen van uw doen en laten, spreken en bidden. Hij bestiere en geleide u in alle uwe beraadslagingen door zijnen Heiligen Geest, en geve mij met ulieden het goede te zoeken voor de Gemeente tot eere Gods des Vaders, wien met den Zoon en den Heiligen Geest, toekomt de eer, de lof, de prijs' Gelijk het was, gelijk het is, en zijn zal in aller eeuwen eeuwigheid.

Uw toegenegen Mede Opziener, Broeder en Dienaar der Gemeente in Christus.

H.J. Budding.'[3.]

Op 10 februari 1848 antwoordde ouderling *Pieter Geense* ds. Budding, dat ze zijn antwoord hadden ontvangen, waaruit bleek, dat het beroep naar Goes voor hem 'een zaak van overweging was niet alleen maar van groot gewicht is en geen wonder. Want wij zouden zonder den Heere

raad te vragen zo ligtelijk een verkeerde keuze doen.' Buddings wens 'dat wij verwaardigd mogen worden om de zorg over de aan ons opzicht toevertrouwde schapen alzo te mogen behartigen, dat wij goede rekenschap zullen kunnen afleggen, niet slechts aan de Provintiale vergaderinge, maar vooral aan den Heere Jezus, van ons doen en laten, worde van den Heere verhoord.'

Maar de eigenlijke reden, waarom Geense nu aan Budding schreef, was de passage in diens brief, dat uit de geest die de hem gestelde voorwaarden of vragen had ingegeven, bleek dat men Budding in ter Goes liever niet zag. Als dat waar was, dan zou men hem toch niet in Goes hebben beroepen? In de begeleidende brief stond toch duidelijk, dat hij met meerderheid van stemmen door de manslidmaten was gekozen? De uitslag van de stemming was namelijk als volgt geweest: Budding 28, Klijn 16, Wildenbeest 8 stemmen en De Waal 1 stem. Maar het moest ds. Budding toch ook duidelijk zijn, dat hij niet 'onvoorwaardelijk' kon beroepen worden. Want *Geense* zelf was er 'oor- en ooggetuige' van geweest, dat ds. Budding gezegd had, dat hij de Afgescheidenen niet erkende als behorende tot 'de gereformeerde kerk en ons geen zegen op onze vergaderinge kon toewenschen'. Hij had immers zelf zijn 'verbintenis' aan de gemeenten in Zeeland verbroken en dat zelfs nog schriftelijk bevestigd wat de gemeenten op Zuid-Beveland betrof 'en alzo op een zondige wijze de kudde verlaten ...'.

Verder had hij geprobeerd 'de gemeente te verwoesten en te verscheuren met zaad van twist en verdeeldheid te zaaien' waartegen Geense hem in de nacht van 5 op 6 november 1839 nadrukkelijk had gewaarschuwd. '*O die nagt vergeet ik nooit*, maar denk er nog menigmaal aan en heb nog nimmer aan de waarheid en zekerheid getwijfeld, hoe hard de boodschap ook wezen mogt ...' 'Ik schrijf dit niet uit haat of vijandschap. O neen, ik heb U.W. hartelijk lief ... Maar wat zou U.W. komst ons baten zo het niet in 's Heeren gunst was ...'

Tenslotte hoopte Geense dat ds. Budding eens zou lezen Spreuken 15:10, 32, 27:6 en 28:13, 23.

'De Heere schenke U.W. hetgeen wij lezen Ps. 32:8. De Heere zij uw licht en heil. Met minzame groetenis U.W. toegenegen vriend en br. en Opziener der gemeente in Christus, Pieter Geense.

P.S. Mogelijk zou U.W. mij te gemoete voeren Spr. 17:9; in antwoord dient dat de zaak niet wordt opgehaald als daar het nodig is, en als men een wonde stopt, eer hij genezen is, het dan eer erger dan beter word.'[4.]

De lezer ziet het, de wonden, door Buddings optreden in 1839 geslagen, waren nog vers en het vertrouwen in hem geschokt. Buddings reactie op het beroep naar Goes viel nu wel te verwachten. Ze was geadresseerd 'Aan de Eerwaarde Broeders, Opzieners der Christelijk Afgescheidene Gemeente in Goes' en gedateerd *Groningen 26 februari 1848.*

'De tijd door mij gesteld tot het geven van een bepaald antwoord, is daar, en u langer op te houden vermag ik niet. De Heere bestiere mij dan, zoo als het tot zijne eer en der zijnen zaligheid meest kan strekken.

Ik moet voor de door de Gemeente op mij uitgebragte roeping bedanken. Mijn redenen zijn:

1. Dewijl ik overtuiging heb hier met God te zijn gekomen, door Gods bestier te zijn gebleven en niet zonder Gods zegen hier werkzaam te zijn. Niets noopt mij om te vertrekken, veel dringt mij te blijven.
2. Dewijl het vooralsnog bij mij vaststaat, dat de Heere mij uit Zeeland heeft doen vertrekken, tot nog toe mij geene aanwijzing is gegeven om weder derwaarts te trekken, en veel plaats vindt, 't welk mij doet vermoeden en met grond vreezen, dat mijne overkomst naar uwe Gemeente tot weinig zegen zou verstrekken. Niets dringt mij om tot u over te komen, veel noopt mij om niet de roeping op te volgen.

Na den Heere gebeden te hebben, acht ik het voor de Gemeente hier nuttiger te blijven, voor mij zelven en voor de Gemeente bij ulieden heilzamer niet te komen. 'Zij zullen uw getuigenissen van mij niet aannemen.' Met deze woorden heb ik onder *droevige* indrukken, de laatste maal den predikstoel van Middelburgsch Kerk beklommen; en ik meen reden te hebben om te vermoeden, dat zulks op een deel van de Goesche Gemeente, zonder eene bijzondere omzetting weder van toepassing zoude zijn.

latende dat aan God den Kenner der harten en aan Christus den Rigter van allen, over, zoo besluit ik met den wensch, dat God u doe zoeken en vinden een man naar zijn harte en naar het harte van zijn ware volk, die getrouwelijk voor Hem en van de Waarheid zoo als die in Christus Jezus is, getuige, en aan wien de Opzieners en Regeerders der Kerk hun volle vertrouwen kunnen schenken. God zij zijn volk genadig en zegene die het goede zoeken voor Sion.

In Christus Uwlieder en der Gemeente dienaar

H.J. Budding.'[5.]

En hiermee was ds. Budding (voorlopig) uit het Zeeuwse gezichtsveld verdwenen. Nu kwam *ds. Wildenbeest* weer in het vizier. Nog geen maand na het bedanken van ds. Budding, kreeg de kerkeraad van Goes een brief van hem uit *Varsseveld, 22 maart 1848.* In zijn antwoord deelde hij mee, dat hij de broeders studenten uit Zeeland had ontmoet en vooral met *P.J. Oggel* had gesproken. Als gevolg daarvan was zijn wens om eens met de broeders in Zeeland kennis te maken sterker geworden.

In de tijd die hij nu in Varsseveld stond, was hij al vier maal op dezelfde wijze gepolst als nu de kerkeraad van Goes deed, namelijk tweemaal vanuit Groningen, éénmaal uit Friesland en ook éénmaal vanuit 'ons Gelderland'. Daar was ook steeds een beroep op gevolgd, maar zijn eigen gemeente en de classis hadden dit telkens van de hand gewezen.

Omdat er zoveel leden naar Amerika waren geëmigreerd, viel het zijn gemeente zwaar nog een eigen dominee te betalen. Maar hij werkte niet alleen in zijn standplaats *Varsseveld*, maar ook in *Dinxperlo, Zelhem, Doetinchem en Gendringen*; 'daar werken wij 's zomers tegen den avond op den dag des Heeren en 's winters in de week of bij lantaarnen 's Zondagsavond ...'. De toehoorders daar droegen weliswaar niet bij

in het traktement van de leraar, maar het werd ‘toch moeijelijker hierdoor om *te vertrekken.*’

En nu had hij het nog niet gehad over ‘verder van ons gelegen plaatsen’ waar men hem ook telkens vroeg, zoals *Winterswijk*; daar preekte hij elke 6e zondag net als *ds Evers* (Geesteren) en *ds Breukelaar* (Aalten). Verder waren er ook nog *Zutphen, Lochem* enz.

Zijn arbeidsterrein was dus zeer uitgebreid, maar de financiële basis van zijn predikantsplaats bleef heel zwak. Hij wilde zich echter niet aan speculaties overgeven, ‘daar wij toch alleen voor den Heere moeten zijn’. Tenslotte berichtte hij nog, dat hij de tweede of derde zondag na Pasen naar Goes hoopte te komen.[6.]

Die reis ging door en het gevolg was, dat hij met op één na algemene stemmen (56) werd beroepen.[7.] Nog geen week later bevestigde hij de ontvangst van de beroepsbrief.[8.] Maar hij meende toch te moeten opmerken dat hij en de kerkeraad van Goes niet gelijk dachten over het *verroepen* van predikanten en dat men in Goes ‘nog niet afgescheiden (was) van de verbastering, die er in de Hervormde Kerk ook gekomen is in het verroepen van Leeraars’. Een dominee mocht niet voor zichzelf kiezen, maar de Heere moest de plaats aanwijzen, waar hij werken moest ‘hetwelk de Heere in de tegenwoordige bedeeling doet door zijne kinderen’. Daarom moest de kerkeraad van Goes aantonen, hoe nodig het was dat daar een dominee kwam. Dan konden de gemeente en classis van ds. Wildenbeest uitmaken, waar deze dienen moest.

Dat deze mening van ds. Wildenbeest over het verroepen van predikanten onhoudbaar was, toonde ouderling *Geense* aan in zijn antwoord van 19 juni 1848. Want als een gemeente en classis hadden te beslissen over de plaats waar een beroepen predikant diende te werken, dan werd vergeten dat die beide instanties ook maar uit *mensen* bestonden. ‘Het zij verre van ons - aldus Geense - dat wij UEW gevleid zouden hebben met een groter loon. Wij wenschen in dezen overeenkomstig 's Heeren Woord 1 Cor. 9:14 te handelen en hopen dat UEW daar in berusten zult.[9.]

Nu zou ik nog onze denkwijze met exempels en voorbeelden van vroome en Godzalige leeraars kunnen staven, onder anderen eenen *H. Wits*[10.], die van hier na Leeuwarden vertrok en tot welke de Heere zeide: Schuift wat hoger op.’

Het werd met het beroep op ds. Wildenbeest een slepende zaak. Maanden later (oktober 1848) stuurde de kerkeraad een speciale afgevaardigde naar Varsseveld om de kerkeraad aldaar de grote ‘behoefte’ (nood) van de gemeente te Goes aan te tonen. Maar ds. Wildenbeest nam maar geen beslissing. Geïrriteerd schreef ouderling Pieter Geense hem dan ook *13 december 1848* o.a. dat de kerkeraad van Goes al een beslissing van hem had verwacht, ‘maar niets van dat.’ Niet dat wij er tegen zijn - schreef Geense - dat aan gemeente en classis een uitgebracht beroep bekend gemaakt werd. Dan kon immers onderzocht worden of er iets foutiefs in de procedure zat. Zo niet, dan mocht de predikant zijn bedanken of aannemen niet afhankelijk maken van gemeente

of classis, maar hij mocht aan de andere kant ook niet ‘eigenwillig’ te werk gaan. Nog eens drong Geense er bij ds. Wildenbeest op aan - gezien de steeds toenemende behoefte aan een dominee in Goes - het beroep aan te nemen en in elk geval binnen 14 dagen een duidelijke en ondubbelzinnige beslissing te sturen.

Precies drie weken later - *3 januari 1849* - kwam het antwoord van ds. Wildenbeest, maar een beslissing was het niet. De kwestie van het beroep ‘heeft nu den slaap uit mijne oogen geweerd; het smart mij, dat gij mijn schriftmatig standpunt niet kunt of wilt inzien. Immers, God en alle onbevooroordeelden en redelijk denkenden getuigen zulks, dat ik niet mijn eigen weg wil gaan, maar mij geheel blood leg voor Gods leiding...’

Hij had met zijn gemeente over het beroep gesproken, maar deze wilde hem geen toestemming geven het beroep aan te nemen, zolang ze niet meer informatie had over het punt, dat de noodzaak van het bezitten van een dominee in Goes groter was dan in Varsseveld. En de Goesenaren wilden niet rechtstreeks met gemeente en classis spreken.

Weer wat later ontving de kerkeraad van Goes opnieuw een brief van ds. Wildenbeest. Het beroep naar Goes lag hem als een steen op het hart: ‘hoe zal ik toch mijn Zeeuwsche broeders overtuigen, dat een Leeraar buiten zoodanige zaak moet blijven en hoogstens slechts met Gem. en Classis handelen... Ik hoop door Gods genade mij te laten leiden en daar met mijn talentje te werken, waar ik een schriftmatige roeping heb. Gaarne beken ik, dat ook mijn hart vol boosheid is, maar in dezen geloof ik niet uit boosheid of bijoogmerken te werken ofschoon ik met vader *Hellenbroek* geloof, dat de wereld bijna alleen door eigen belang bestuurd wordt.’

Wij zullen nu niet verder over het beroep van Goes op ds. Wildenbeest uitweiden. Beide partijen waren taai en toen Wildenbeest eindelijk bedankt had, gingen er nog stemmen op hem voor de tweede maal te beroepen, wat hij echter sterk afraadde. Goes staakte toen maar haar vruchteloze pogingen.

Beroep Adriaan de Bruijne

Hoe moest het nu verder? Het oog viel op de oud-Goesenaar *Adriaan de Bruijne*, student bij Brummelkamp in Arnhem. Hij was in 1810 als zoon van een landman geboren onder *Veere* op Walcheren, ‘in de schaduw van den Veerschen dom’ zoals hij het zelf in zijn levensherinneringen dichterlijk uitdrukte en bezocht de dorpsschool in het naburige *Vrouwenpolder.* In december 1835 trouwde hij met Catharina Peper, die ruim een jaar ouder was dan hij. Hij kocht een molen in *Goes* en verhuisde dus naar het Zuidbevelandse provinciestadje, waar hij zich bij de Afgescheidenen aansloot. In april 1845 overleed zijn vrouw; kinderen waren er niet gekomen.

Een jaar later verkocht hij zijn molen om bij ds. Brummelkamp in Arnhem te gaan studeren (1846). In zijn levensherinneringen heeft hij boeiend over zijn besluit dominee te worden en over zijn vertrek naar en

studie in Arnhem geschreven.[11.]

Op 3 april 1849 werd hij met 30 stemmen beroepen in Goes, met een gote meerderheid dus, want op ds. A.G. van der Waal waren 5, op ds. H.G. Klijn 3 en op ds. Gardenier 1 stem uitgebracht. Vanuit *Velp* schreef hij, 16 april, dat hij al een 'formeel' beroep naar *Winterswijk* had. En nu was daar het beroep uit *Goes* bijgekomen, met het verzoek zich op korte termijn te laten examineren. Over dat laatste had hij met zijn leermeester, ds. Brummelkamp overlegd, maar deze laatste vond het beter, dat hij nog enige tijd de opleiding 'tot zoo groot en gewigtig werk' volgde. Hiermee was hij het volkomen eens. Mocht deze teleurstelling voor de gemeente van Goes te groot zijn, dan deed ze beter het beroep in te trekken. Bleef ze echter bij haar keus, dan verwachtte De Bruijne daarvan spoedig bericht. Dit kwam; het luidde bevestigend.

Hierop reageerde De Bruijne weer op 22 mei 1849 met de voor Goes verblijdende mededeling, dat hij aan de roepstem van die gemeente gehoor hoopte te geven; 'van dat oogenblik af gevoel ik mij aan u verbonden, meer dan eenig ander gedeelte van des Heeren gemeente op aarde, maar ook tegelijk gevoel ik reeds eene zeer zware last op mij neder komen, onder welks gewigt ik niet dan door de krachtdadige genade des Heeren kan staande blijven.'

'Ik gevoel mij verpligt om met meerderen ijver dan vroeger in afhanging van den Heere in de voorbereiding werkzaam te zijn.'[12.]

Op 1 augustus 1849 stuurde de beroepen De Bruijne nog eens een lange stichtelijke brief met allerlei vrome ontboezemingen aan zijn aanstaande kerkeraad van Goes. Hij gaf hierin ook enig gemengd kerknieuws, dat we hier overnemen.

'Broeder Steketee is ook welvarend, hij zal hoogst waarschijnlijk in de volgende week beroepen worden te *Kockenge* in de plaats van onzen dierbaren in den Heere gestorven broeder *A. Evers*, te Amsterdam aan de cholera overleden. Wanneer *Baarland* nog aan Steketee denkt, was het misschien wenschelijk, dat zij *Kockenge* vóór was. In Arnhem woedt de cholera ontzettend; wij hebben daarom in *Velp* alle donderdagavond biduur; de Heer heeft zijn volk gespaart, hier is nog niemand van de gemeente er aan gestorven. De Heer is met zijn oordeel op aard, och dat het volk gerechtigheid leere.'[13.]

Examen

Op *woensdag 3 oktober 1849* zou De Bruijne voor de provinciale vergadering te Goes zijn examen afleggen. In zijn *dagboek*[14.] schrijft hij heel boeiend over het verloop daarvan.

Met docent Brummelkamp en Oggel reisde hij 'naar ter Goes waar mijn leermeester de bidstondpreek voor de particuliere synode des avonds daarvoor moest houden en de volgende dag geschiedde het examen. Ik kwam daar voor vele geleerde heren en moest prediken over de opgegeven tekst 2 Cor. 5:17: 'Zo is dan dien in Christo is, die is een nieuw schepsel; het oude is voorbijgegaan, zie het is alles nieuw geworden.'[15.]

Het was al laat op den avond, toen het examen was geëindigd, doch

vóór ik mij moest verwijderen, teneinde tot samenspreking en stemming gelegenheid te geven, vroeg ik het woord en zei - nadat dit mij vergund was (letterlijk)! 'Broeders, ik weet dat gijlieden in deze zaak vrijelijk zult stemmen, maar toch wil ik ulieden vriendelijk vragen: indien gij oordeelt, dat ik nog wat zal moeten blijven studeeren, het zal mij een groot genoegen zijn, want ik gevoel mij niet bekwaam deze groote gemeente te dienen.'

De uitslag van de stemming was, dat 16 van de 24 leden vóór toelaten waren en hij dus met meerderheid van stemmen 'de heilige bediening' had bereikt, nadat hem ook nog de eed tegen de *simonie* was afgenomen, d.w.z. hij moest zweren niemand te hebben omgekocht om het beroep te krijgen.

Inmiddels had het middernachtelijk uur al geslagen en was het dus 4 oktober geworden, zijn verjaardag, de dag waarop hij 39 jaar werd.

Bevestiging

'Op verzoek van de kerkeraad werd ik zondag 7 oktober (in Goes) bevestigd en ik verblijdde mij zeer toen *ds. Brummelkamp* mij de hand oplegde; als een zegenende vader was hij voor mij geweest - mijn moeder en de anderen, ze waren er allen en het woord ter bevestiging over Openb. 1 was voor de gehele gemeente, maar niet het minste voor haar nieuwe leraar uitnemend vertroostend en bemoedigend. De intreetekst was 1 Cor. 2:2: "Want ik heb niets voorgenomen te weten onder u dan Jezus en dien gekruisigd", des namiddags gehouden en des avonds predikte ds. Brummelkamp nog eenmaal over Col. 4:3: "Houdt sterk aan in den gebede, biddende meteen ook voor ons, dat God ons de deur des woords opene."

En zo was ik dan onder zeer vele bezwaren leraar geworden en droeg de verantwoorelijkheid van dat uur af voor deze grote gemeente, die als lastig bekend staande ... ook vanwege de ziekelijke denkbeelden van sommigen, nochtans mij zeer geliefd was.

Ik reisde eerst nog terug naar *Arnhem* om afscheid te nemen en om in mijn kosthuis mijn koffers te pakken. Ik mocht in Arnhem nog eenmaal het Avondmaal bedienen en smaakte daaraan innige vreugde ... ook dominee Brummelkamp en vrouwe zaten met ons aan. Daags daarop reisde ik per stoomboot terug naar *ter Goes* om in de week mijn arbeid aan te vangen.

Zondag 28 oktober doopte ik het eerste kind *Adriana Johanna de Jonge*, dochter van Jan de Jonge Mzoon.[16.] Wat is dat een wonder - deze bemoeienissen des Heeren met ons ellendelingen reeds van de moederschoot af aan, in den heiligen doop betekend en verzegeld en dat ik dat nu mocht bedienen. O Heere, hoe wonderlijk zijn uw wegen, dat onze ogen er toch voor geopend mochten blijven om U de ere Uws naams te geven'.[17.]

Pas in de eerste kerkeraadsvergadering die ds. De Bruijne in Goes presideerde - 30 oktober 1849 - kwam de officiële vaststelling van zijn traktement aan de orde. Hij had dus het beroep naar Goes aangenomen

zonder dat hij precies wist wat hij ging verdienen. Het traktement werd nu vastgesteld op *f* 800,- per jaar plus vrij wonen en gedeeltelijke vrijdom van belasting. Mocht de gemeente dat niet meer kunnen opbrengen dan zou ze hem tijdig waarschuwen. En omgekeerd, bleek het traktement onvoldoende voor zijn levensonderhoud, dan moest hij het ook zeggen. Omdat hij toen nog niet hertrouwd was en geen vrouw of kind had te verzorgen ging hij akkoord met het voorstel. Tot in 1859 - ruim 10 jaar - is zijn bezoldiging op dit bedrag blijven staan.

In 1850 was hij hertrouwd met de 19 jaar jongere Gerritje Krüger uit Arnhem en in snel tempo volgden de kinderen elkaar op. Dit was de reden dat ds. De Bruijne de kerkeraad in september 1859 vroeg zijn traktement wat te verhogen wegens 'de meerdere behoefte door de vermeerdering van zijn huiselijk personeel ontstaan' zoals de notulen het plechtig uitdrukken. Hij kon nu niet meer van het oude bedrag rondkomen en stelde daarom voor hem *f* 100,- per jaar meer te geven. Dit was zeker niet te veel gevraagd. De kerkeraad erkende dit onmiddellijk en besloot - o goede kerkeraad - het traktement niet met *f* 100,- maar met *f* 200,- te verhogen, zodat het nu op *f* 1000,- per jaar kwam. Zijn de kerkeraadsnotulen in plechtige stijl gesteld, in zijn dagboek drukte ds. De Bruijne zich niet minder gewichtig uit: 'Zoo hebbe ik voor deze gunstige bejegening des kerkeraads niets dan lof.'[18.]

Net in die tijd had hij een beroep naar Amerika gekregen. Of er verband bestond tussen het bedanken voor dit beroep en zijn salarisverhoging durven we niet te beslissen.[19.]

De gemeente Goes, die ds. De Bruijne met zijn kerkeraad had te verzorgen, was een bewerkelijke gemeente. Ze telde toen 150 gezinnen, waarvan 70 buiten Goes ('in het land') woonden. Vier maal per jaar - vóór het Avondmaal - moesten ze worden bezocht. Soms gebeurde dit 'met paard en wagen,' maar meestal ging het te voet. Vooral in het winterseizoen was dit geen pretje. Wel ⅔ van het aantal kerkbezoekers op zondag was geen lid of geen belijdend lid van de Afgescheiden kerk. 'Doch hoewel de arbeid dikwerf zwaar op mij drukte, (toch) mocht ik vele zegeningen smaken die eerste jaren,' aldus ds. De Bruijne in zijn dagboek. De kerkeraadsleden steunden hem 'liefderijk en velen werden door de heilige doop en belijdenis des geloofs tot de gemeente toegevoegd en werden opgebouwd in het geloof en in de liefde'.[20.]

Trant van preken

Zijn trant van preken typeerde ds. De Bruijne zelf als volgt: 'Mijn prediking was *eenvoudig evangelisch*; ik kende uit ervaring de verschrikkelijke gevaren van het diep delven in de zaken der ziele. Ze was niet mooi en machtig van welsprekendheid of diepzinnigheid - ik voelde hoe ik tekort schoot door gebrek aan geleerdheid, maar dit was mij minder smartelijk dan het bij lange na niet altijd staan in die blijdschap des geloofs, waar dominee Brummelkamp mij zo liefderijk op had gewezen. Daarom was er in al deze moeilijke jaren, waarin ik mijn beste krachten gaf aan de Goese gemeente, toch wel meermalen een terugzin-

king in de oude leemputten der zonde van zelfbeklag en zelfveroordeling, zeggende tot mijn ziel: “Er is voor u geen hope - de Heere heeft vergeten genadig te zijn.” Dan was ik weer de ellendigste van alle mensen, omdat ik steunde op mijn gevoel en geen geloof oefende in 's Heeren gewisse beloften.’

In zijn dagboek vertelt ds. De Bruijne nog enige ‘wederwaardigheden’ die hij in zijn Goese tijd meemaakte en die hij ‘ter lering en onderwijzing’ had genoteerd. Enkele daarvan willen we onze lezers niet onthouden.

Kerkeraadsvergaderingen

Elke dinsdagavond was het vergadering van de kerkeraad, 's zomers om 7 en 's winters om 6 uur. Het kwam meermalen voor ‘dat wij slechts zitting hielden om na opening met gebed, schriftlezing en psalmgezang de collectes te tellen, om dan, niets meer aan de orde zijnde, na dankzegging en psalmgezang de vergadering weer te sluiten. Dit waren recht genoeglijke vergaderingen. Jarenlang was de zeer bekwame broeder *Jan Karel van Baalen*, die over een alleszins goede schrijvershand beschikte, de secretaris, ook wel scriba geheten.

Maar er waren soms ook zeer langdurige en vermoeiende vergaderingen, wanneer leden der gemeente met hun klachten en andere zaken bij ons binnentraden. Ja, zo lang werd dikwijls beraadslaagd, dat de lamp door de koster moest worden bijgevuld. Eenmaal waren de leden der raad zozeer in het gesprek verwikkeld, dat ze hun pijpen smokende, niet bespeurden hoe een vuile oliewalm het hele vertrek vervulde, en wij hiervan onkundig als zwartgekleurde heijdens naar onze woningen terugkeerden zeer tot ongenoegen ja gramstorigheid onzer huisvrouwen.’ ‘Na veelvuldig beraad en overleg met de maatschappij werd petroleumlicht later door het nieuwerwetse gas vervangen, wat wel vele onkosten met zich meebracht, maar tegelijk zulke onaangenaamheden bij den voortduur onmogelijk maakte.’[21.]

Censura morum

Over de *kerkelijke vermaning* en *tucht* schreef ds. De Bruijne het volgende: ‘Voor iedere avondmaalsbediening werd *censura morum* gehouden.’ Er werd dan door de praeses aan elk kerkeraadslid gevraagd of hij ook bezwaren had tegen één van zijn medebroeders. ‘Het is in deze jaren maar eenmaal gebeurd - aldus ds. De Bruijne - dat iets ernstigs naar voren werd gebracht. Zo moest één van de ambtsdragers bekennen, dat hij in een overlopende drift een jongen, bij hem in dienstbaarheid zijnde, harde stokslagen had toegebracht, wat hem bitter berouwde en wij zulks vernemende en hem hierover ernstig vermaand hebbende, hem deze zonde van harte vergeven, mits hij deze jongen zijn leedwezen wilde betuigen - wat hij plechtig beloofde en ook deed. Nog herinner ik mij de hartontroerende toespraak van onze consulent, de leraar van het genabuurde *Nieuwdorp*, de zeer voortreffelijke zielszorger *Steketee* hierbij tegenwoordig zijnde ... wij werden er alle stil van.

Een andere maal had één van de broeders kerkeraadsleden een verkeerde aardappelhandel ondernomen - wat hij bekende en ook betreurde - wij oordeelden echter dat deze schuldbelijdenis om de opspraak van de kansel diende te worden bekendgemaakt. Tenslotte was er een zaak tussen twee diakenen, die elkaar om een verschil van gevoelen de hand niet wilden reiken, hoezeer hierom door de tussen hen in zittende broeder ouderling *Van Baalen* werd gesmeekt - ja hij greep de handen van de beide broeders - maar één van hen trok die terug en beiden verlieten zij voortijdig hun bediening, waarvan zij later voor de gemeente schuld hebben beleden (en zich met elkaar verzoenden).'

Tucht

Ook werd bij gelegenheid van iedere Avondmaalsviering omstandig verslag uitgebracht van de in alle gezinnen afgelegde huisbezoeken en moest met leedwezen vele malen worden meegedeeld, dat allerhande zonden van ontuchtigheid (7e gebod), oneerlijkheid (8e gebod), ijdel gebruiken van des Heeren heilige Naam (3e gebod), sabbatschending (4e gebod) etc. waren bedreven. Voorwaar heeft de Apostel recht geoordeeld toen hij klaagde: niet dat ik het reeds gegrepen heb of volmaakt ben.

Eens had een dienstbare haar vrouw enige flessen sterke drank ontvreemd en deze, naar ons ter ore was gekomen op een gezellige avond met haar vriendinnen, nog wel op de dag des Heeren, onder ijdel geklap geledigd. Later verviel zij tot misbruik van 's Heeren naam - ja tot hoererij.

Zulke personen werden op onze vergadering ontboden en ernstig toegesproken, waarna zij van het Avondmaal werden afgehouden, soms met de naam erbij.

Het gebeurde wel, dat vier tot vijf personen op een avond soms ongevraagd en niet door ons ontboden in de vergadering verschenen - om belijdenis te doen van hun geloof en zich met ons af te scheiden of om hun schuld (die niemand bekend was) door de Heilige Geest gedreven - zo mocht ik het beschouwen - te belijden, waarna ze in vergevende liefde weer werden opgenomen, hoewel soms werd uitgesproken, wanneer twijfel mocht rijzen aan de oprechtheid: ge zult dat nu door betering des levens dienen te bewijzen met de daad.

Eenmaal gebeurde het dat een zuster, met wie wij wel nader over haar verleden moesten handelen (zij wilde zich bij ons aansluiten) zozeer in woede ontstak, dat ze ons uitscheldende de consistorie onverrichter zake verliet - ons achterlatende in de stellige overtuiging, dat wij haar overkomst naar de gemeente niet mochten begeren.

Het waren ernstige ogenblikken, wanneer moest worden voortgevaren met de heilige tucht, zoals ten aanzien van een schipper op Zierikzee, die op grove wijze de dag des Heeren misbruikte. Hij wendde voor, dat zijn schip op zaterdagavond op een droogte was gevallen en hij op zondagochtend met de wending van het getij losgekomen, wel de haven van Sas (van Goes) moest binnenlopen, maar bij nader onderzoek bleken zulke

voorstellingen even zovele voorwendsels.

Ook kwam hij in dranklokalen, naar hij zei om naar passagiers om te zien, maar onzes inziens met heel andere bedoelingen - zodat wij na vele malen met hem te hebben gehandeld ook in de vergaderingen, waar hij ontboden was, eindelijk tot zijn afsnijding moesten besluiten wegens zijn onbetamelijk, onschriftuurlijk, onchristelijk en onboetvaardig gedrag, wat hij zonder enig teken van berouw of merkbare gevoeligheid tabakkauwende aanhoorde en onderging...

Eenmaal werd onze vurige bede krachtig verhoord, toen op het allerlaatste ogenblik - de afsnijding zeer nabij zijnde - een zondares haar schuld onder tranen kwam belijden en wij de Heere ootmoedig dankten voor deze beschamende genade.'[22.]

Betoverd

Ds De Bruijne was nog maar kort in Goes of hij kreeg te maken met een heel merkwaardige zaak: een 'heks' die kinderen een soort toverdrank zou laten drinken, waardoor deze ziek werden en dreigden te sterven. Puur bijgeloof dus. En dat nog in het Goes van 1850! Hier en daar kwam er in het land in de Afgescheiden kerk nog wel eens een soortgelijk geval voor, b.v. in *Sneek* nog in 1874, waarbij ook een vrouwspersoon een kind zou hebben behekst, zodat het gestorven was.[23.]

De Goese kerkeraadsnotulen noemen het 'De zaak van *Betje Domp*[24.] die zooveel opspraak heeft verwekt, als zoude zij het kind van A. Willeboer hebben betoverd'. De Bruijne wijdde er in zijn dagboek twee paragrafen aan onder de titel 'De betooverde kinderen' en 'Eerherstel aan de tooverkol'. Hij koos openlijk voor het vrouwtje en spande zich erg in om de 'heks' te beschermen en te helpen en de onzin van de beschuldigingen aan te tonen. Daarom werden zowel de heks (Betje) als de moeder van het plotseling ziek geworden kind op de kerkeraad ontboden. En toen bleek, dat de hele zaak op volksroddel berustte. 'Sindsdien was haar onschuld krachtdadig bewezen, werden alle monden gestopt en bleef ter Goes een verfoeilijk heksenproces bespaard. Met behulp van de diakonie kwam het vrouwtje in betere doen en betoonde zich nadien een sierlijk lidmate van de gemeente, des Heeren grote naam ten prijs.'[25.]

Nog eens ds. Budding

In 1851 dook ds. Budding weer in Goes op. Hij vestigde zich in dat jaar in het pand Grote Kade B 16, van waaruit hij op 18 juni 1852 verhuisde naar de woning van bakker De Jonge. Na een mislukt emigratie-avontuur was hij pas uit Amerika teruggekomen. Ondanks alle teleurstellende ervaringen met hem in het verleden was zijn faam nog zo groot, dat in de kerkeraad de vraag werd gesteld: als ds. Budding 'zich wederom alhier bevindende, eens begeerte mogt openbaren bij ons te prediken, of dit al of niet zoude mogen en kunnen toegelaten worden'. En het antwoord was nota bene bevestigend ('waarop men van oordeel is van Ja')[26.]. Of het ook gebeurd is, hebben we niet gelezen. Waarschijn-

lijk niet, want anders was daarvan in de notulen wel een echo te beluisteren geweest.

Aprilbeweging 1853

De gemeente van Goes deed in 1853 mee aan de zogenaamde *Aprilbeweging*, d.w.z. aan het landelijk protest tegen het aanstellen van een gezant van de paus bij het Nederlandse hof en tegen de in april 1853 in te voeren bisschoppelijke hiërarchie. Ds. De Bruijne las het protest vanaf de kansel voor.[27.] Het telde 124 handtekeningen, waaronder ook van personen die niet officieel bij de Afgescheiden kerk waren aangesloten. Bij het protestantse deel van het vaderland vond dit protest enorme weerklank.

Belijdenis doen

In ons bloemlezinkje uit de notulen past ook een lijstje met namen en woonplaatsen van personen, die belijdenis van hun geloof aflegden. Elk voorjaar vond een dergelijke openbare geloofsbelijdenis plaats. Als illustratie nemen we die van maart 1858. Misschien vinden sommige lezers er nog hun voorouders in terug. Uiteraard kwamen de meesten uit *Goes: Samuel Duvekot, Krijn de Dreu Mzn., Katharina Maria Braam, Margretha Fabrij de Jonge, Anna Jacoba de Hond, Geertje Olbertijn* en *Gerhardus Hubertus van Lingen*, welke laatste op het punt stond met attestatie naar Bedum (Gr.) te vertrekken.

In *Biezelinge* woonden *Jacobus Gijssel* en *Lourens Meulenbroek*; in *Kloetinge: Matthijs Meulenbroek* en *Adriana Kosten*, terwijl uit *Heinkenszand* afkomstig waren: *Apolona Lokerse, Neeltje Lokerse, Jannetje Visser* en *Maatje Geense.*

Op audiëntie

Het was een grote dag in het leven van ds. De Bruijne, toen hij ter gelegenheid van het bezoek van koning Willem III in Goes (12 juni 1851) als praeses van de kerkeraad met de ouderlingen Pieter Geense en Gijsbrecht van den Ende zijn opwachting bij de vorst mocht maken.[28.] De voorafgaande nacht had hij er haast niet van kunnen slapen. De volgende dag begaf hij zich ‘in vol ornaat, maar met een bevend gemoed en loden schoenen naar het stadhuis, waar zich reeds een menigte notabelen bevond ter audiëntie. Maar voor de koning geleid en het hoofd neigende op een afstand greep Z.M. onze handen en vroeg ons zo minzaam naar de kerkelijke geschiedenis en toestanden der Afgescheidenen, dat wij, die nog kort tevoren werden beboet ja verguisd, kloeke moed vatten en klaarlijk op de ons gestelde vragen Z.M. antwoordden. Zo hadden wij, eenvoudige lieden, de Koning der Nederlanden in eigen persoon mogen ontmoeten, ja, Z.M. de hand drukken en keerden na enige versnaperingen te hebben genuttigd, verblijd van harte naar onze woningen terug, waar de onzen met na-ijverige blikken tot ons opzagen. Het was een dag van grote

glorie. Maar wij peinsden er over na, hoe het zal wezen wanneer wij van aangezicht tot aangezicht de Koning der

Koningen zullen mogen aanschouwen. Geve de Heere ons eenmaal deze onbegrijpelijke, onverdiende souvereine genade en ere.' Aldus De Bruijne in zijn levensherinneringen.[29.]

Verkiezing ambtsdragers

In de kerkeraadsnotulen van 5 augustus 1862 vonden we een notitie, die we niet over het hoofd mogen zien. Men besloot namelijk een wijziging in de methode van verkiezing van ambtsdragers aan te brengen. Voortaan golden alleen de stemmen van de in de verkiezingsvergadering aanwezige manslidmaten. De gemeente was namelijk altijd opgeroepen om in volle vrijheid te kiezen, maar van die vrijheid werd weinig gebruik gemaakt, omdat velen schriftelijk hun stem meegaven en daaruit waren al verscheidene malen moeilijkheden ontstaan.

Geen wonder, want het aantal schriftelijke stemmen, dat een aanwezige broeder mee mocht brengen, was onbeperkt, zodat het gemakkelijk was een stemming sterk te beïnvloeden.[30.]

Laten we eens enkele verkiezingen nagaan. In mei 1861 - het was dus nog voor de bovengenoemde wijziging - zou volgens de regel de halve kerkeraad aftreden (de aftredenden waren wel herkiesbaar). In de verkiezingssamenkomst waren 39 personen aanwezig, die, de meegebrachte briefjes meegerekend, 50 stemmen uitbrachten.

De aftredende ouderlingen *Pieter Geense* en *Pieter Staal* bleken elk met 44 stemmen herkozen. Iemand uit de vergadering vroeg of het 'niet goed en doelmatig' zou zijn gezien de hoge leeftijd van Geense - er een derde ouderling bij te kiezen. Men besloot om dit te doen, met als resultaat dat *Jacobus Oranje* met 22 stemmen werd gekozen. De drie aftredende diakenen kregen opnieuw het vertrouwen: *H. Slabbekoorn* en *M. de Dreu* elk 36 stemmen en *G. Braam* 26 stemmen.

Nu de verkiezing van 10 juni *1867*; er moesten drie ouderlingen komen. Bij de eerste stemming kwam al dadelijk *Jacobus Oranje* uit de bus, met grote meerderheid, en na twee herstemmingen resp. *Huibregt Boer* en *Jan de Kruiter.* Diakenen werden *Karel Mulder* en *Pieter den Boer.* Een week later verschenen de nieuwe ouderling *Johannes de Kruiter* en de nieuwe diaken *Pieter den Boer* in de kerkeraadsvergadering.

Ze verklaarden bereid te zijn het bevestigingsformulier te ondertekenen. Op de vraag van de praeses ds. De Bruijne, hoe zij nu hun 'roeping' gevoelden, antwoordden beiden: 'als zeer zwaar bij gevoel van hun eigen onbekwaamheid' maar ze durfden zich er niet aan te onttrekken. Indien geen bezwaren werden ingebracht zouden ze de volgende zondag - 7 juni 1867 - worden bevestigd.

Emeritaat

Dat de weg van een predikant in zijn ambtelijke bediening niet altijd over rozen gaat, weet elk meelevend kerklid. Naast veel moois maken ze vaak veel teleurstellends en verdrietigs mee. Zo ging het ook met ds. De Bruijne. Vooral in zijn laatste jaren in

Goes had hij het niet gemakkelijk. Als één van de oorzaken daarvan gaf hij zelf op: de aantrekkings-

kracht van *ds. Budding*, die zich inmiddels weer in Goes had gevestigd en daar een eigen vrije gemeente gesticht (1851).

In zijn levensherinneringen, opgesteld voor zijn kinderen, schrijft hij er als volgt over: ‘Wat uw vader in al zijn ambtelijke jaren echter het meeste heeft benauwd was de teruggang van de gemeente door de overkomst van *ds. Budding.* Niet omdat daardoor zijn levensonderhoud in gevaar dreigde te komen, want de Heere heeft gezegd: uw brood en uw water zullen gewis zijn, maar omdat de vele armen der gemeente door de grote overloop der meer gegoeden niet meer behoorlijk konden verzorgd (worden) naar het woord van onze Heiland: de armen hebt gij altijd met u. En het is toch ook altijd een smartelijke zaak voor een dienstknecht des Heeren, wanneer die hem eerst trouw waren en de kerk wekelijks bezochten, ook het Avondmaal met hem vierden - opeens hun plaatsen ledig laten.

Zeker is het waar, dat eivolle kerken voor een dienstknecht een groot gevaar kunnen worden, zodat hij zich niet langer dienst*knecht* maar predik*heer* begint te wanen. Maar om het weglopen der mensen en het leegstromen der kerkdiensten te kunnen verdragen, moet men wel zeer diep tot dienstknecht zich vernederd gevoelen voor de Heere, die alles bestuurt.’

In de kerkeraadsnotulen van 25 oktober 1864 vangen we daarvan een echo op: Hendrik Zwieter, dooplid, 27 jaar oud, ‘verklaart dat zijn hart bij Do.Budding is’.[31.] De reactie van de kerkeraad was: ‘aangezien hij zich van de openbare godsdienst verwijdert’ werd besloten zijn naam ‘van het doopboek af te doen’.

Ds. De Bruijne vervolgde: ‘Ik heb u al gezegd, dat *Budding* een zeer merkwaardige en vurige evangelieprediker was. Nu zeven jaren na zijn droevige dood in 1870 zijn de lieden die hem aanhingen nog in rouwe over hem. Ook had hij als mensch goede eigenaardigheden. Maar hij, die in de dertiger jaren hier in ter Goes de Afgescheiden gemeente gesticht had en veel voor haar geleden, daarna toen hem het dienstwerk (in Groningen) niet meer zinde, naar Amerika was vertrokken, zijn ambt neergelegd, landbouwer geworden en eindelijk, onrustig mens die hij was, weer naar ons land was teruggekeerd, had zich toen niet andermaal naar 't oude Goes moeten begeven om daar de herderstaf weer op te nemen. Immers hij had gebroken met de Afgescheiden gemeente (was unitariër geworden, d.i. loochende de H.Drieëenheid Gods) en trachtte nu, die vroeger zijn gemeenteleden waren, terug te lokken in een zogenaamd *vrije gemeente*, waarin hij zichzelf tot leraar had aangesteld.

Dit was hoe gaarne ook zijn meerderheid in begaving erkennende, niet overeenkomstig de ordelijke weg, die de Heere ons heeft aangewezen... Het smartte ons des zondags vooral zovele oude vrienden te zien voorbijtrekken naar de vrije gemeente en het deed ons wonderlijk aan, wanneer wij vernamen dat ds. Budding, uit medelijden met zijn afgescheiden collega's - voor mij bad dat de Heere mij de genade mocht geven

dit kruis (zeker van de overlopers!) gewillig te dragen (hoewel hij zulks ongetwijfeld hartelijk meende)...

Den Heere zij dank, velen waren er die dat alles afkeurden en bij ons trouw bleven komen en vooral de kerkeraad stond als één man tezamen in deze strijd. Ook vulde de Heere de ledige plaatsen weer aan door velen, die uit de Hervormde Kerk tot ons óverkwamen en onder hen waren welgestelde lieden, zodat de armen weer werden verzorgd, Gode zij lof.'

Tenslotte nog enkele passages uit de levensherinneringen van ds. De Bruijne: 'Maar bij het klimmen mijner jaren werd mij het prediken (vaak vier of vijf maal per week) almeer bezwaarlijk, omdat het niet wel mogelijk was bij alle drukte in de gemeente voor al deze preken zich behoorlijk voor te bereiden en gevoelde ik de gebrekkigheid van de opleiding dier dagen mij almeer bezwaren ... Ik had nu bijna twintig jaren in de gemeente gediend - voor enige beroepen o.a. uit Amerika bedankt ... Ik sprak ook met de kerkeraad: 'gij doet verstandig, broeders, naar een jong en beter opgeleid persoon om te zien - u bent daarin geheel vrij.'

Wij gaan tenslotte de beide laatste moeilijke jaren van ds. De Bruijne in Goes nog illustreren met gegevens uit de notulen van kerkeraad en provinciale vergadering. In mei 1867 ontving hij een beroep van *Geersdijk* op Noord-Beveland, waarvoor hij echter bedankte.[32.] En nu besloot de kerkeraad op de provinciale vergadering van 2 oktober 1867 advies te vragen over het plan naast ds. De Bruijne een tweede predikant te beroepen, die dan als arbeidsterrein de buitengewesten van Goes zou krijgen, namelijk 's Heer Hendrikskinderen, Kattendijke, Kloetinge en 's Gravenpolder waar ook niet weinig leden woonden.

Zes dagen later rapporteerden de afgevaardigden op de kerkeraad, dat hun de uitvoering van dit plan ten sterkste was ontraden. Als alternatief was de provinciale vergadering met een heel ander voorstel gekomen. Zou het niet beter zijn, gelet op de stemmen die in de gemeente opgingen en met het oog op de jaren en het gezin van ds. De Bruijne, deze te verzoeken 'ontslag' aan te vragen. Dit moest hem dan 'eervol' worden gegeven met behoud van minstens *f* 600,- traktement per jaar plus vrije woning, geschikt voor zijn gezin. Zijn resterende jaren en krachten kon hij dan wijden aan de vacante gemeenten in Zeeland. Voor het geval hij nog een beroep kreeg van een aparte gemeente, waar zijn kinderen 'volgens zijn overtuiging' behoorlijk onderwijs konden ontvangen, dan diende de gemeente Goes het door de roepende gemeente bepaalde traktement aan te vullen tot de som die hij nu in Goes genoot. In de kerkeraadsvergadering van 29 oktober 1867 was een brief van ds. De Bruijne binnengekomen, waarin hij 'in het belang van de gemeente en van zijn toestand en klimmende jaren' eervol emeritaat vroeg met inachtneming van de hierboven genoemde bepalingen. Maar de kerkeraad besliste met meerderheid van stemmen niet aan zijn verzoek te voldoen en deelde dit besluit vanaf de kansel aan de gemeente mee. Wat

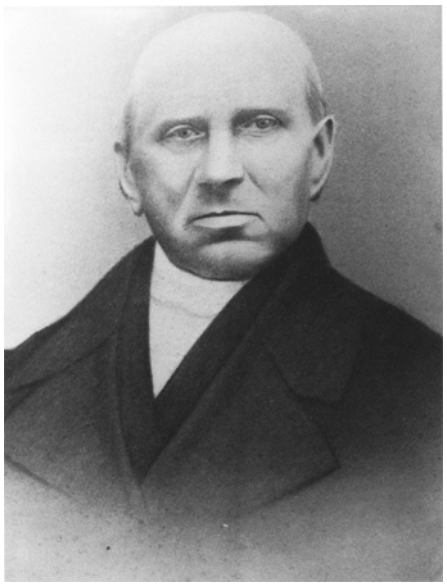

Ds. Adriaan de Bruijne, Afgescheiden predikant van Goes, later reizend predikant voor Zeeland en tenslotte predikant van Baarland.
Zie over hem de desbetreffende hoofdstukken.
Foto: G.A. Goes.

te verwachten viel gebeurde. De oppositie begon zich nu mondeling en schriftelijk te roeren. In de kerkeraad van 27 december 1867 werd een brief voorgelezen, getekend door 15 gemeenteleden. Het schrijven staat in de notulen opgenomen. De ondertekenaars hadden bezwaren tegen het aanblijven van ds. De Bruijne. 'Waarde broeders tot onzer aller ondergeteekendens groote smart en wel om *deze navolgende reden*, daar Do de Bruijn zelve eigen mondig op uwe vergadering beleden heeft niet op de hoogte te wezen met andere Leeraaren, die tegenwoordig van de studie komen en hij door ouderdom niet meerder studeren kan, zoo is het dan immers ontegensprekelijk, dat Do A. de B. de gemeente te Goes opgehouden heeft te leeren en te stigten, hetwelk wij met Do. A. de B. al over langen tijd tot onze smart moeten bekennen, waaruit al bedroevende gevolgen zijn voortgesproten. Laten wij eens nagaan de opkomst des Zondags; daar zijn leden der gemeente die eenmaal ter kerke komen, sommigen ten hoogste tweemaal, anderen gaan naar een andere kerk, weer anderen worden moedeloos. Broeders, wij als leden der gemeente hebben immers het regt om prediking te vragen, waardoor wij geleerd en gesticht kunnen worden; nu dan waarom dan do. A. de B. niet bijgestaan en onder biddend opzien tot het hoofd der gemeente gehandeld naar het gedaan verzoek van do. A de B. Moet nu door uwe onberadenheid genoemde do A. de B. niet in groote ellende komen en zal de gemeente niet hier door *in eene groote scheure gescheurd worden?* Als leden der gemeente wijzen wij er u op, broeders, dat u het zal zien als het te laat is en *daarom roepen wij u nog in tijds toe:* verlaat uwe gedane keus en zoekt met ons, met biddend opzien tot den Heere Do A. de B. te redden uit de ellende, waarin hij onzes inziens zekerlijk komen zal.'

De brief was ondertekend door W. Quist, K. Goossen, P. Duvekot, H. de Windt, A. de Dreu, C. Rottier, C. Snoep Hzn, B. Remijnse, J.J. Klaassen, P. de Vlieger, A. Somse, Joh. Zuidweg, J.J. van der Hofstede, J. Fabrij de Jonge en S. Philipse.

Al op 28 november 1867 had ouderling De Kruiter zijn kerkeraad heel kort geschreven dat hij door 'omstandigheden' zijn ambt neerlegde. Ds. de Bruijne en ouderling G. van den Ende zouden hem opzoeken om hem te vragen *waarom* hij voor zijn ouderlingschap had bedankt.[33.]

Ds. De Bruijne en zijn kerkeraad verkeerden in een penibele situatie. In februari 1868 besloten ze 'de leden die niet meer in de kerk kwamen, voor dit oogenblik nog hier in te dragen.'[34.] En de volgende week rapporteerden de ouderlingen De Putter en Oranje, dat P. de Vlieger als reden voor zijn wegblijven uit de kerkdiensten opgaf: 'de ontrouw van den Leeraar in prediking en huisbezoek en de ontrouw van den kerkeraad.'[35.]

Ook de visitatoren ds. S.O. Los (Baarland) en ds. C. Steketee (Nieuwdorp) kregen met de zaak te maken. Ze adviseerden de broeders die zich voortdurend van de kerkelijke gemeenschap afzonderden, te vermanen 'om in de vrede der kerk terug te keren', terwijl de kerkeraad moest

erkennen ‘overijlend in de hoogst gewigtige zaak gehandeld te hebben’.

Verder zouden de visitatoren graag zien, dat de hele kwestie aan de beoordeling van de manslidmaten van de gemeente werd overgegeven in welke bijeenkomst de visitatoren dan de leiding zouden hebben. Deze vergadering vond 19 maart 1868 plaats, met als resultaat dat algemeen verklaard werd zich met het voorstel van de kerkeraad te verenigen, namelijk ‘het ontslag van den leeraar niet aan te nemen’. De spanningen tussen kerkeraad en oppositie bleven dus bestaan.

Al enige weken eerder was besloten aan de gemeente bekend te maken, ‘dat broeder de Kruiter beleden heeft te overhaastig geweest te zijn in het nemen van zijn ontslag als ouderling. En daar hij zich nu met het oordeel der gemeente vereenigd heeft’, werd hij op advies en met goedkeuring van de beide kerkvisitatoren weer ‘als ouderling in liefde aangenomen.’ Maar of alles wel echt vlak lag, betwijfelen we ten zeerste, want enige maanden later spreekt de kerkeraad uitvoerig over een ruzie tussen hem en een diaken. Het ging over het al of niet toelaten van Adriana de Smit tot het Avondmaal.[36.]

Toch blijken het volgend jaar - mei 1869 - met een volstrekte meerderheid uit 54 stemmen zowel J. de Kruiter als P. den Boer resp. tot ouderling en diaken te zijn herkozen. Gelukkig maar.[37.]

In augustus 1868 nam ds. De Bruijne het beroep van reizend predikant voor de vacante gemeenten in Zeeland aan. Zijn standplaats werd *Krabbendijke.* Van de kerkeraad kreeg hij een attestatie mee, waarin het volgende werd verklaard:

‘Dat genoemde Leeraar Adriaan de Bruijne Jz zedert den 7 October 1849 als Herder en Leeraar deze gemeente heeft gediend.

Dat hij is zuiver in het geloof, onbesproken in den wandel en goede getuigenis heeft bij de gene die buiten zijn.

Dat hij zich steeds heeft gehouden aan Gods Woord en de formulieren van Eenheid en Kerkorde, in de prediking, catechisatie, huisbezoek en Kerkregering en daarin de eer van God en het heil der gemeente gezocht heeft.

Waarom de kerkeraad Zijn Eerw. vrijmoedig de vacante gemeenten aanbeveelt met de bede, dat het den Heere moge behagen hem te stellen tot eenen uitgebreiden Zegen voor Zijne duurgekochte Kerk.

De kerkeraad der Christelijk Afgescheidene Gemeente te Goes. Augustus 1868

Ouderlingen, G. van den Ende, J. Oranje, J. de Kruiter, H. Boer, Diakenen H. Snoep scriba, K. Mulder, P.F. de Jonge, P. den Boer.’

Terloops merken we hier op, dat enkele weken eerder ds. De Bruijnes jongste zoontje was overleden, nog maar enkele maanden oud.

In de kerkeraadsnotulen van 27 oktober 1868 vonden we nog de volgende notitie: ‘De Broeders Kerkeraad en Gemeente, doordrongen zijnde (van) de wederzijdsche betrekking van onzen geachten Herder en Leeraar Ds. A. de Bruijne, die als Evangelie Dienaar 19 jaaren onder

des Heeren Zegen in deze gemeente heeft werkzaam geweest, wordt tot gedagtenis in de Notulen aangetekend. Zijn laatste afscheidsrede en zegenwensch voor deze Gemeente (was) op Zondag 25 October 1868, naar aanleiding van Rom.15 vers 33: en de God des Vredes zij met u allen. Amen. - De Vergadering zingt tenslotte Ps 133 vers 3.'

En het volgende punt in de notulen luidt: Met attestatie naar *Kruiningen* vertrokken *Adriaan de Bruijne* en echtgenoot *Gerritje Krüger*, en kinderen *Susanna*, en *Everdina de Bruijne* en *Willemina Burgers* (waarschijnlijk de dienstbode). Ds. C. Steketee van Nieuwdorp werd nu de consulent (Kruiningen is mogelijk een vergissing voor Krabbendijke).

Volgens het bevolkingsregister vertrok het gezin op 26 oktober 1868 naar Krabbendijke en was de samenstelling in *Goes* als volgt:

Adriaan de Bruijne, geb. 4-10-1810 te Vrouwenpolder (Walcheren)
Gerritje Krüger, geb. 13-9-1829 te Otterloo (Veluwe)

Kinderen:

Susanna Wilhelmina Everdina, geb. 30-4-1851 te Goes
Martinus Jan, geb. 1852 te Goes, overleden 1856
Pieter Jan Oggel, geb. 25-5-1854 te Goes
(genoemd naar een studievriend van hem, ds. P.J. Oggel)
Wilhelmina Maria, geb. 19-6-1855 te Goes
Neeltje Suzanna, geb. 8-6-1857 te Goes
Martinus Jan, geb. 21-8-1859 te Goes
Johanna Matthia, geb. 2-1-1863 te Goes
Jan Willem, geb. 5-4-1865 te Goes
Everdina Maria, geb. 4-12-1866 te Goes
Willem Adriaan, geb. 18-5-1868 te Goes, overleden aldaar 28-7-1868.

Tot in 1876 is ds. De Bruijne - wonende te Krabbendijke - als provinciaal predikant werkzaam geweest 'in welke veelzijdige arbeid ik met vreugde de Heere mocht dienen. Hoewel het reizen over de wilde Schelde-wateren naar Zeeuwsch-Vlaanderen en België meerder malen geenszins zonder gevaren geschiedde ... heeft de Heere mij uit al deze gevaren gered en deed mij zelfs een *ambtsjubileum* vieren, waarbij velen uit Goes, ook van de aanzienlijken, hun gelukwensen en geschenken kwamen aanbieden'.

Op 2 juni 1876 ontving hij nog een 'laat' beroep naar *Baarland*, waar hij in 1853 ook al eens beroepen was geweest. Hij nam het graag aan, 'omdat de menigvuldige omzwervingen als provinciaal predikant hem zwaar begonnen te vallen. De bevestiging vond plaats op 23 juli 1876 door de consulent ds. W.S. van Dijk van Heinkenszand met Hand. 20:28: 'zo heb dan acht op de gehele kudde ...' Onmiddellijk na de bevestiging vertrok ds. Van Dijk weer, omdat hij 's middags in zijn eigen gemeente moest preken 'juist van een zomerreis teruggekeerd zijnde'. De Bruijnes intreetekst in Baarland was Ps. 71: 17, 18 'O God, gij hebt mij geleid van mijn jeugd af en tot nog toe verkondig ik uw wonderen. Daarom ook dewijl de ouderdom en grijsheid daar is, verlaat mij niet o God ...'.

Het einde van zijn leven op aarde kwam op 10 augustus 1878. Hij was toen 67 jaar oud.

Vereniging Chr. Afgescheidenen en Kruisgemeenten

Het jaar 1869 is in de geschiedenis van de Chr. Afgescheiden Kerken tenslotte een uiterst belangrijk jaar geworden, want op 15 juni was op de synode van *Middelburg* de vereniging met de Kruisgemeenten tot stand gekomen. Het spreekt vanzelf dat we in de kerkeraadsnotulen van Goes daarvan de weerklank vinden.

In de vergadering van 22 juni 1869 verschenen twee ouderlingen en één diaken van de 'vroeger zich noemende Oud Gereformeerde Gemeente onder het Kruis' In de notulen lezen we: 'Na minzame groeting van elkander en de broederhand toereikende, namen zij zitting en vriendschappelijk met elkanderen sprekende, moesten wij alle uit hart en mond betuigen: de Heere heeft groote dingen gedaan en wij zijn verblijd.'

Acht dagen later - op woensdag 30 juni 1869 - waren op een buitengewone kerkeraadsvergadering niet alleen alle Afgescheiden ambtsdragers aanwezig, maar ook de ouderlingen *M. Sterk* en *P. den Herder*, en de diaken *P. Herdink* 'van de vroeger zich noemende Gereformeerde Gemeente'.

De praeses, consulent ds. Steketee van Nieuwdorp, uitte in zijn openingswoord zijn blijdschap over de vereniging, die op de onlangs gehouden synode van Middelburg tot stand was gekomen en wekte de broeders op tot blijdschap en dankzegging aan de Heere.

In deze vergadering werd ook nog besloten, dat de nu verenigde kerkeraad pastorie, de kerk en het hulpkerkje te *Hoedekenskerke*, met de armen en eveneens met de lasten en baten zou overnemen.

Eindnoten:

1. J.Ab Utrecht Dresselhuis, *De Hervormde Gemeente te Goes en hare Leeraren in 1846*, Goes 1847.
2. *Boekzaal der Geleerde Wereld* 1860 I, 202.
3. J.Ab Utrecht Dresselhuis, a.w. 105, 107, 108 en 113.
4. Archieven Herv. Gem. Goes, inv.nr. 8, notulen kerkeraad 21 sept. 1835.
5. Bos III, 163.
6. Dr. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel V (1982), 85.
7. Wessels geeft in zijn boekje *God Ons Een Schild* vrijdagmiddag 16 september op. Maar P. Geense noemt in zijn *Aanteekeningen van het hoofdzakelijk behandelde in de kerkeraad in de periode 1836-1843*, woensdag 14 september als datum (Archieven Geref. Kerk Goes, inv.nr. 739).
   Vgl. Akten-boek bevattende Handelingen van den kerkeraad aangelegd den 21sten Augustus 1837.

8. Archieven Geref. Kerk Goes, inv.nr. 739.
9. Wessels, a.w., 34.
10. Vgl. noot 4, vergadering kerkeraad 19 september 1835.
11. Idem, 23 april, 26 mei, 25 juni 1836.
12. Beroepen en straatnamen hebben we te danken aan de studie van A.L. Kort, *De Afscheiding van 1834 in Goes.* Een godsdienstconflict met sociale aspecten, in: *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*, nr. 9, Goes, 1983. De berichten van afscheiding van Catharina Springeling, J.A. van der Hoek en Digna van der Hoek bleven in portefeuille, omdat die personen niet meer in Goes woonden en zonder attestatie aan te vragen uit Goes waren vertrokken.
13. Arch. Herv. Gemeente Goes, inv.nr. 21, correspondentie Kerkeraad.
14. *Chr. Encyclopedie*, 2e druk, 1956.
15. Hij citeerde hier uit *Nederlandsche Historiën* van P.C. Hooft.
16. We noemen: *Eigenschappen der waere belijders van het Evangelie* ('s Gravenhage 1735) en *Predicatien over gewigtige waarheden van de leer van Jezus Christus* (Amsterdam 1762). Ook: *Oude en hedendaagsche kerkelijke geschiedenissen van de geboorte van Christus tot den aanvang der tegenwoordige eeuwe.* Uit het Latijn vertaald en vermeerderd met de bijvoegsels van ... Archib. Maclaine (Amsterdam 1771-1774).

1. Brievenboek van de Christelijke Gereformeerde Gemeente Middelburg, beginnende met den jare 1836 (Archief Geref. kerk te Middelburg).
2. Hij was een zoon van Marinus Remijnse en Johanna van Hoorn en getrouwd met Neeltje de Groene. De commissaris van politie, Frans Bakker, met wie de Afgescheidenen nog zoveel te maken zouden krijgen, was zijn ‘aanbehuwd’ zoon (schoonzoon).
3. P.D.R. Stokvis, *De Memories van Jannes van de Luijster 1829-1854/9* (Archief Kon. Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 1980).
4. Archief Geref. Kerk Goes, inv.nr. 3 (correspondentie).
5. Archief Part. Synode Zeeland, inv.nr.7.
6. Archief Geref. Kerk Goes, inv.nr. 1, notulen kerkeraad 23 februari 1843
7. Wessels, a.w. 38.
8. Archief Geref. Kerk Goes, inv.nr. 739. Actenboek bevattende de handelingen van den Kerkeraad - aangelegd den 21sten Augustus 1837. Dit bundeltje bevat aantekeningen van het hoofdzakelijk behandelde in de Afgescheiden kerkeraad van Goes.
9. Moet waarschijnlijk zijn: Leendert Glerum.
10. Een bloemrijk verslag van de kerkdiensten van 28 januari 1838 is te vinden in: Filoclezius, *Iets betreffende de geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Gemeente te Goes*, herdacht bij haar 50-jarig bestaan (1886). Filoclezius is de schuilnaam van Jacobus Oranje Czn. te Heinkenszand. Ook A.M. Wessels in zijn studie *God Ons Een Schild. Uit het kerkelijk leven der Gereformeerde Kerken op Zuid-Beveland 1836-1936* geeft een uitvoerige beschrijving, 38, 39.
11. Op deze classisvergadering waren aanwezig: A. Steketee van Baarland, J. v.d. Luijster van Borssele, J. Pijke van Heinkenszand; W. de Jager van 's Heer Arendskerke en Nieuwdorp, J. Nieuwenhuijze van Kruiningen, P. Geense van Goes, J. Paauwe van Kapelle. Krabbendijke was absent.
12. De notulen van deze classis 13 februari 1839 waren getekend door de praeses H. Zwieter (de Goese ouderling) en P. Lankester (uit Veere).
13. Archief Part. Synode Zeeland, inv.nr. 3.
14. ibidem.
15. ibidem. Schrijven van de kerkeraad van Goes aan Joh. de Jonge Jzn.; juli 1840.
16. ibidem.
17. ibidem.
18. ibidem.
19. Het volledige schrijven staat opgenomen in A.M. Wessels, a.w. 45, 46
20. Archief Part. Synode Zeeland, inv.nr. 6.
21. Archief Geref. Kerk van Goes, inv.nr. 3.
22. Archief part. Synode Zeeland, inv.nr. 3. Brief van 14 december 1839.
23. C. Smits, *De Afscheiding van 1834* V, 205.
24. Archief Van der Meulen, nr. 9.
25. Zie brieven van ds. Scholte aan Van der Meulen van 28 november en 5 december 1838. (In archief Van der Meulen, nr. 9, GA-Goes). In ‘Ter Nagedachtenis van Rev. Cornelius van der Meulen’ geeft de oudste zoon, Jacob, ook herinneringen aan zijn vader.

26. In totaal hebben 11 personen bij ds. Scholte in Utrecht gedurende kortere of langere tijd voor predikant gestudeerd. Vijf van hen hebben de preekstoel niet gehaald, namelijk Hendrik Barendregt, Jan Hasselman, D. Hoogendoorn, Coenraad de Jong en Jacob Maasdam. Wel predikant geworden zijn: Gerrit Baaij (Leerdam), A.J. Betten (Noordeloos), Wijnand Gardenier (Wolphaartsdijk), Hendrik George Klijn (Kockengen), Cornelius van der Meulen (Middelharnis) en Christiaan Steketee (Nieuwdorp). C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel IV, 255.
27. *Ter Nagedachtenis van Rev. Cornelius van der Meulen*, 33.
28. Vgl.nt. 13.
29. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel IV 255, 256, 263, 264.
30. Vgl.nt. 8.
31. Joh. 9:35 - Jezus hoorde dat zij hem uitgeworpen hadden en hem vindende zei hij tot hem (de blindgeborene): Gelooft gij in de zoon Gods?
    1 Joh. 2:28 - En nu kinderkens, blijft in Hem; opdat wanneer Hij zal geopenbaard zijn, wij vrijmoedigheid hebben en wij van Hem niet beschaamd gemaakt worden in zijn toekomst.
32. Een zoontje van Boudewijn de Nooijer. De volgende dag (maandag 15 juni 1840) bediende ds. Van der Meulen nog in Colijnsplaat de doop van een dochtertje van Jacob Koole.
33. Archief Van der Meulen, inv.nr. 56.
34. Brief van Scholte, Utrecht 29 juli 1840.
35. Vgl.nt. 13.
    Vgl. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel III 212-214 (Dordrecht 1977).
36. We noemen Bolsward, Loosdrecht en in Gelderland de gemeenten Gameren, Hattem, Herwijnen, Lochem en Geesteren, Pouderoijen en Aalst en Vuren.
37. In dat verband interesseren ons de namen van de 77 ondertekenaars. We zullen ze hier niet alle noemen. Alleen de financieel krachtigsten (volgens de omslag van 1836) met hun beroep, met eventueel de naam van hun vrouw en de woonstraat er bij.
    Deze gegevens hebben we ontleend aan de doctoraal scriptie van A. Kort - De Afscheiding van 1834 in Goes. Een Godsdienstconflict met sociale aspecten, in: Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland, 1983, Goes, 1983.
    In financieel dalende lijn waren het:

    P. Magielse, de hoedemaker bij de Ganzepoort (die zich pas in 1839 had afgescheiden)
    P. Geense, de boomkweker aan de Poelweg met zijn vrouw L. Mieras
    L. Laurusse, huurkoetsier in de Wijngaardstraat met vrouw L. Vendeville
    M. de Dreu, hovenier aan de Westsingel, met vrouw C. Meulbroek
    H. Zwieter, slager in de Lange Vorst, met vrouw M. van Eck
    L. Glerum, broodbakker in de Korte Kerkstraat, met vrouw L. Visser
    J. den Herder, hovenier aan de Westsingel, met vrouw J. Baveko
    J. Reinders, schilder in de Wijngaardstraat, met vrouw J. Baveko
    H. van Zoom, winkelier bij de Ganzepoort
    P. de Jonge Jzn., horlogemaker in de Lange Kerkstraat
    C.W. de Jonge, boekbinder in de Lange Kerkstraat met vrouw F. Verdonck
    D. Iteljaan, winkelier St. Jacobstraat, met vrouw M. Maris

    (Archief Geref. Kerk Goes, inv.nr. 5).
1. Verslag van de Synode der Afgescheidene Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden 17 november - 3 december 1840 te Amsterdam, '37 ('s Gravenhage 1841).
2. De brief staat opgenomen in *Ter Nagedachtenis van Rev. Cornelius van der Meulen*, 47-49 (Grand Rapids 1876).
3. Archief Part. Synode Geref. Kerken in Zeeland, inv.nr. 3. De cursiveringen zijn van ons.
4. De classisvergadering was 6 januari 1841 in Goes gehouden. Praeses was ouderling L. Laurusse van Goes en scriba ouderling E. Moorhof van Axel. Omdat de scriba in Axel zo ‘afgelegen’ woonde, werd verzocht stukken voor de classis te richten aan de provinciale correspondent P. Geense te Goes. Verder waren naar de classis afgevaardigd geweest de ouderlingen A. Steketee van Baarland, W. de Jager van Nieuwdorp, J. Goetheer van Wolphaartsdijk, J. Nieuwenhuize van Kruiningen en J. van de Luijster van Borssele, terwijl de gemeente van Middelburg vertegenwoordigd was door W. Brombacher en die van Groede (Z.-Vl.) door A. Leenhouts, die ook stem in de classis hadden.
5. Goes, 13 januari 1841 (Archief Part. Synode Zeeland, inv.nr. 3).
6. Op 1 juli 1840 had de classis besloten een aantal personen, aanhangers van ds. Budding die onder censuur stonden en vele malen broederlijk waren vermaand over het verbreken van de

gemeenschap, ‘vanwege het zingen van de ouwe Psalmen en het vragen van vrijheid aan den Koning’ niet meer als leden te beschouwen. Ze hadden immers vrijwillig begeerd ‘van onze gemeenschap af te zien’ en daarom werd geoordeeld, die dan te laten gaan - alzoo door hen de gemeente en alzoo Gods Naam gelasterd wordt’. Het waren in totaal 8, namelijk uit Wolphaartsdijk J. Kaan, uit Nieuwdorp G. Otte, uit Yerseke J. Mieras en F. Pikkaart, uit Kruiningen J. Maas, uit Hoedekenskerke P. de Korn, uit Baarland C. Weststrate en tenslotte uit Goes Joh. de Jonge Jzn., de bekende bakker.

7. Het dateert van 4 juli 1841 (Wessels, 52).
8. C. van der Meulen, 23 februari 1841 uit Middelharnis aan de kerkeraad van Goes (Archief Geref. Kerk Goes, inv.nr. 3).
9. Brief P. Geense aan kerkeraad Veere 13 maart 1841 (Archief Part. Synode Zeeland, inv.nr. 3).
10. P.R.D. Stokvis, *Memories* van Jannis van de Luijster, 1829-1845.
11. Arcief Van der Meulen, inv.nr. 13 (in Gemeente-archief Goes).
12. Archief Geref. Kerk Goes, inv.nr. 3.
13. Frans Bakker, de commissaris van politie, was op 3 november 1831 in Goes gekomen. Hij was de schoonzoon van de eerste en oudste ouderling van de Afgescheiden Kerk van Goes. Dat zat zo: Frans Bakker, kleermaker te Kattendijke, geboren aldaar op 16 januari 1784 trouwde op 5 augustus 1813 te Kattendijke met Johanna Remijnse, geboren te Borssele op 7 mei 1791. Het echtpaar kreeg één kind, Cornelia Johanna, geboren te Kattendijke op 25 september 1820. Johanna Remijnse, de moeder, overleed ruim een week later (4 oktober 1820). Zij was een dochter van Benjamin Remijnse, de latere Afgescheiden ouderling, kleermaker, geboren te Kruiningen op 28 september 1765 en van Neeltje de Groene, geboren te Borssele 28 februari 1772. Op 27 april 1794 had zich het echtpaar Remijnse-de Groene, komend van Borssele, in Goes gevestigd.
14. Ze zijn van zijn hand. (Archief Geref. Kerk Goes, inv.nr. 739).
15. Prov. vergadering 5 januari 1842.
16. Archief Van der Meulen, nr. 96.
17. Ds. P.M. Dijksterhuis stond toen in Dordrecht.
18. Archief Van der Meulen, nr. 64.
19. Zie C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, I.
20. Archief Van der Meulen, nr. 48.
21. Op 29 augustus 1843 was in Goes geboren Sara van der Meulen; het meisje overleed op 25 oktober 1843.
22. We hebben de kwestie uitvoerig beschreven in *De Afscheiding van 1834 in Friesland I*, 101-105.
23. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland, III*, 160.
24. Notulen kerkeraad dinsdag 27 augustus 1844.
25. Wessels, a.w., 57.
26. Resp. maart-juni 1845 en april-juli 1846 (J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland III*, 163).
27. Notulen kerkeraad Goes, 9 juni 1846.
28. Notulen kerkeraad Goes, 12 juni 1846.
29. Notulen kerkeraad Goes, 13 juni 1846.
30. Prov. vergadering 1 juli 1846.
31. Idem, 2 juli 1844.
32. Wessels, a.w., 59.
33. Prov. vergadering 1 juli 1846. Handelingen en Besluiten der Synodale vergadering, gehouden 16 september en volgende dagen 1846 te Groningen.
34. Te Amsterdam, bij Hoogkamer en Comp.s. 1846, prijs 5 cents. Om te verspreiden 25 ex *ƒ* 1,-. Wij raadpleegden een exemplaar uit de bibliotheek van de Theol. Hogeschool te Kampen (Oudestraat).
35. *Opwekking*, 8.
36. De wonderen des Allerhoogsten ofte Aanwijzinge van de oorzaken wegen en middelen, waardoor de Geünieerde provinciën uyt hare vorige onderdrukkingen zoo wonderbaarlijk... zijn verheven (1668).
37. *Ter Nagedachtenis*, 71, 72.
38. Joh. de Haas vermeldt in zijn *Gedenkt uw voorgangers I*, 193 ten onrechte dat het zijn tweede echtgenote was, die tijdens een kerkdienst plotseling overleed.

39. In de kerkeraadsnotulen van 10 augustus 1869 lezen we dat ‘Tot gedachtenis in de notulen vermeld wordt’ dat ds. C. v.d. Meulen uit Noord-Amerika op zondag 4 en 11 juli alhier (in Goes) heeft gepreekt en op zondag 8 augustus de gemeente zijn laatste vaarwel heeft toegeroepen.
40. Ter nagedachtenis, 142, 144. Vgl. *De Bazuin* van 27 augustus 1869. Zie over zijn zware terugreis: *De Bazuin* 5 november 1869 (‘Ik heb een harde reis gehad, storm op zee en op het land’ enz.).

1. Hij trouwde te Goes op 26 februari 1829 - toen hij 21 jaar was - met de 23-jarige Henriëtte Wilhelmina Susanna Verniers van der Loeff. Hij was in Goes geboren als zoon van Cornelis Jacobus Klugten van Baalen en vrouwe Maria Cornelia Eijkma. Op 29 augustus 1833 hertrouwde hij te Goes - 25 jaar oud - met de 23-jarige Adriana Geertruida Voorbeijtel, dochter van Wilhelmus Voorbeijtel en Jannetje van 't Hoff, renteniers te Goes. Als getuigen traden op Cornelis Pilaar, 29 jaar, controleur van het kadaster, zwager, Hendrik Cornelis Pilaar, 37 jaar, stadsgriffier, Hendrikus Johannes van 't Hoff, 79 jaar, koopman, grootvader, Hendrikus Adrianus Voorbeijtel, 24 jaar, landbouwer, broeder. Zijn tweede vrouw overleed 15 april 1844 in Goes.
2. Archief Geref. Kerk Goes, inv. nr. 5.
3. Archief Geref. Kerk Goes, inv. nr. 9.
4. Voor een beter begrip van deze brief hebben we de door Geense genoemde teksten uit Spreuken eens opgezocht, uiteraard in de oude Statenvertaling.
   Spreuken 15:10 - De tucht is onaangenaam voor dengene die het pad verlaat. En die bestraffing haat, zal sterven.
   Spr. 15:32 - Die de tucht verwerpt, die versmaadt zijn ziel. Maar die de bestraffing hoort, krijgt verstand.
   Spr. 27:6 - De woorden des liefhebbers zijn getrouw, maar de kussen des haters zijn af te bidden.

   Spr. 28:13 - Die zijn overtredingen bedekt, zal niet voorspoedig zijn. Maar die ze bekent en nalaat, zal barmhartigheid verkrijgen.
   Spr. 28:23 - Die eenen mensch bestraft, zal achterna gunst vinden, meer dan die met de tong vleit.
   Spr. 17:9 - Die de overtreding toedekt, zoekt liefde; maar die de zaak weder ophaalt, scheidt den voornaamsten vriend.
   Als we deze zo juist geciteerde teksten nagaan, dan blijkt het gemeenschappelijk element, dat al die vermaningen dienen om vast te houden en niet om af te stoten. Wie Geenses brief leest, proeft erin de waarschuwing om het heil van de kudde én van de dwalende herder Budding te zoeken om te proberen hem van zijn dwaalweg af te brengen. Geense schreef die brief niet uit haat of vijandschap (‘O neen, ik heb u hartelijk lief’).
5. Archief Geref. Kerk Goes, inv. nr. 9.
6. Archief Geref. Kerk Goes, inv. nr. 10.
7. Notulen Kerkeraad Goes, 1 juni 1848. Archief Geref. Kerk Goes, inv. nr. 1.
8. Varsseveld, 7 juni 1848.
9. 1 Cor. 9:14 - Alzoo heeft ook de Heere geordineerd dengenen, die het Evangelie verkondigen, dat zij van het Evangelie leven.
10. Hermen Witzius (1636-1708 een bekende ‘oude’ schrijver uit de tijd van de Nadere Reformatie), stond van 1666-1668 als Hervormd predikant in Goes en vertrok toen naar Leeuwarden. Hij legde sterk de nadruk op ‘de praktijk der godzaligheid’. Later is hij nog hoogleraar geworden in resp. Franeker, Utrecht en Leiden. B. Smijtegelt, die ook in Goes nog enige tijd predikant is geweest (1692-1695), was één van zijn leerlingen.
11. P.J. Oggel-de Bruijne, *Ik nu droeg zijn eerwaardes reismantel.* Naar het dagboek van Adriaan de Bruijne Jzn., afgescheiden leraar te Goes, geb. 1810. Verscheen als feuilleton in het (inmiddels reeds lang opgeheven) Zeeuwsch Dagblad van 1954. (Goes, 1954).
    In het *Nederlands Dagblad* van januari 1971 heeft J. Geelhoed - puttend uit de bovengenoemde levensherinneringen - acht artikelen over ds. Adïiaan de Bruijne Jzn. gepubliceerd.
12. Brieven van De Bruijne aan de kerkeraad van Goes, resp. 16 april en 22 mei 1849. (Archief Geref. Kerk Goes, inv.nr. 11).
13. Archief Geref. Kerk Goes, inv. nr. 3.
14. P. J. Oggel-de Bruijne, *Ik nu droeg zijn eerwaardes reismantel.* Naar het dagboek van Adriaan de Bruijne Jzn.
15. De onderdelen van het examen waren: 1. preek over een tekst na een paar uur overdenken. 2. uitleg van de H. Schrift. 3. Bijbelgeschiedenis of inhoud. 4. Kerkgeschiedenis. 5. Inleiding tot de Godgeleerdheid. 6. Godgeleerdheid. 7. Herderlijk werk. (Notulen prov. vergadering 3 oktober 1849, Archief Particuliere Synode Zeeland der G.K.N., inv.nr. 3).

16. Het was een dochtertje van Jan de Jonge, 31 jaar, arbeider en van Wilhelmina Kloosterman, 30 jaar.
17. Dagboek De Bruijne, 54, 55.
18. Het jaar 1868, in de gedrukte dagboekfragmenten vermeld, is onjuist.
19. Wessels, a.w., 74.
20. Dagboek De Bruijne, 56.
21. Dagboek De Bruijne, 57, 58.
22. Dagboek De Bruijne, 60, 61, 62.
23. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland, deel III*, 175.
24. Elisabeth Domp overleed volgens haar overlijdensakte op 20 mei 1880, oud 83 jaar, weduwe van Johannes van der Hofstede, dochter van Jacobus Domp en Adriana Verkuil.
25. Dagboek De Bruijne, 72.
26. Notulen kerkeraad 15 juli 1851.
27. Idem 7 april 1853.
28. De koning bezocht Goes ter gelegenheid van de tentoonstelling van de Maatschappij voor landbouw, later Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, thans Zuidelijke Land- bouw Maatschappij geheten.
29. Dagboek De Bruijne, 67.
30. Wessels, a.w., 74.
31. Hij ging in 1864 over naar de gemeente van Budding.
32. In Geersdijk bestond vanaf 1864 een Chr. Afgescheiden Gemeente.
33. Notulen kerkeraad 24 december 1867.
34. Idem 18 februari 1868.
35. Idem 25 februari 1868.
36. Idem 7 juli 1868.
37. Maar in februari 1870 verzoekt De Kruiter de kerkeraad zijn naam en die van zijn vrouw uit het lidmatenboek te schrappen. Hij was van beroep winkelier, op 21 januari 1821 geboren te IJzendijke en gehuwd met Wilhelmina de Maree, geboren te Schoondijke (Zeeuws-Vlaanderen). Hun oudste zoon Pieter Johannes werd in 1845 te Schoondijke geboren. In Wilhelminadorp werd de eerste dochter geboren Francina Levina (1847), waarna in Goes nog een dochter en twee zoons (Johannes en Jacobus) het levenslicht zagen.

IV *Baarland*

Van de in september 1836 geïnstitueerde Afgescheiden gemeente van *Baarland c.a.* woonden de leden voornamelijk in of onder de dorpjes *Baarland, Oudelande, Hoedekenskerke* en *'s Gravenpolder.* Dit feit blijkt uit een in juni 1841 bij de koning ingediend verzoek om officiële erkenning als gemeente. Het ging om het zogenaamde 'vrijheid' aanvragen, waarover in de Afgescheiden kerken - ook op Zuid-Beveland -zoveel conflicten zijn ontstaan en die deze gemeenten ernstig hebben geteisterd.

De Afgescheidenen in *'s Gravenpolder* en *'s Heer Abtskerke-Sinoutskerke* gingen al spoedig onder de gemeente van Goes ressorteren. Die van *Ellewoutsdijk* - het waren er maar een paar - behoorden bij de gemeente van Baarland.

Baarland, van oorsprong een oud dorp in de 'zak' van Zuid-Beveland, ligt een paar km van de Westerschelde, waarmee het vroeger via een haventje was verbonden. Er bestond een 'overzetveer' met zeilscheepjes op Zaamslag, Terneuzen en andere aan de overkant van de Schelde gelegen plaatsen. Het 'fraaie' dorp telde omstreeks 1840 ruim 500 inwoners, van wie verreweg de meesten (480) Hervormd waren. Aan de westkant van Baarland heeft zelfs een oud kasteel gestaan, de Hellenburg.[1.]

Oudelande, 13 km ten zuidwesten van Goes, had alles bij elkaar 550 inwoners. Het ligt vlak bij Baarland.

Hoedekenskerke ('Oedjeskerke') was een heel klein dorpje aan de Westerschelde met een haventje en een overzetveer op Neuzen, Walsoorden en Ossenisse in Zeeuws-Vlaanderen.

Ellewoutsdijk, eveneens gelegen onder in de zak van Zuid-Beveland, aan de oever van de Schelde, bezat al vanaf 1838 een vast veer op Terneuzen, geëxploiteerd door een Terneuzense schipper. De hoogaars of hengst (dit was de naam van het scheepstype) mocht niet kleiner zijn dan 10 à 15 ton; 10 passagiers was het maximum. Aan bepaalde veerdagen waren de veerschippers niet gebonden, daar het aanbod om overge-

zet te worden vaak te gering was. Maar vracht en personen mochten niet worden opgehouden. In 1868 werden de beide overzetveren (op Hoedekenskerke en Ellewoutsdijk) opgeheven, omdat ze geen bestaan meer opleverden.

Inmiddels was een stoombootdienst op de Westerschelde in bedrijf genomen. Vanaf 1852 kon men 1 maal per dag van Vlissingen over Neuzen naar Hoedekenskerke v.v. reizen.[2.] We hebben even extra aandacht aan die veren geschonken, omdat de Afgescheidenen op Z.-Beveland (vooral predikanten) contact onderhielden met de kerken in Z.-Vlaanderen (en omgekeerd).

's Gravenpolder ligt 5 km ten zuidwesten van Goes.

Alle hierboven genoemde Hervormde gemeenten behoorden kerkelijk tot de *classis Goes, ring Borssele.*

Om enigszins een overzicht te krijgen, geven we hier de samenstelling van de Hervormde ring Borssele in 1836, met van elke gemeente het aantal zielen en dat van de belijdende leden.

classis Goes ring Borssele

	zielen	**bel. leden**
Baarland	450	204
Borssele	690	265
Driewegen c.a. (gecomb. met Ovezande)	388	110
Ellewoutsdijk	600	228
's Gravenpolder	486	215
's Heerenhoek	560	332
's Heer Hendrikskinderen (gecomb. met Wissekerke)	219	86
Heinkenszand	616	259
Hoedekenskerke	390	175
Nieuwedorp (verenigd met 's Heerenhoek)	300	154
Nisse	432	194
Oudelande	396	193
Ovezande c.a. (gecomb. met Driewegen)	554	255

Nu eerst enige informatie over de Hervormde predikanten in het gebied waar de Afgescheiden gemeente van Baarland c.a. haar leden telde.

In het hoofddorp *Baarland* stond in de Hervormde kerk vanaf 1826 tot zijn dood in 1843 ds. *Johannes Christophorus Meijer.* Hij overleed op 3 december 1843 ‘na een allersmartelijkst lijden van 3 weken’, 67 jaar oud. Op 12 november had hij nog

de hele zondag gepreekt. In totaal is hij 32 jaar dominee geweest, waarvan ruim 17 jaar in Baarland.

Hij stierf ‘diep betreurd door zijn weduwe en kinderen, waarvan een zoon reeds jaren dominee elders is, en een andere met een schoonzoon onlangs tot kandidaat in de H. Dienst bevorderd’. ‘Kalm en gelaten onder zijn lijden, door het geloof in zijnen Heer, is onze Leeraar de eeuwigheid ingegaan’.[3.]

We merken hierbij op, dat geen 6 weken later in Baarland nog een

dominee stierf, namelijk *Jacobus Burgerhoudt*, oud 76 jaar, sedert 1 juli '37 rustend predikant van Stavenisse op Tholen. Hij was in 1767 in Schiedam uit 'deftige' ouders geboren en achtereenvolgens in Rijswijk (Betuwe), Biervliet (Z.-Vlaanderen) en vanaf 1796 in Stavenisse predikant geweest. In zijn in memoriam werd hij '*een man van zeer verlichte denkwijze*' genoemd. Na zijn emeritering was hij in 1838 'om familieredenen' in Baarland gaan wonen. In de Hervormde notulen van 1838 lezen we, dat G. Burgerhoudt toen ouderling in Baarland was (een zoon?). Twee zoons van de overleden ds. Burgerhoudt waren ook dominee geworden, van wie één 'een paar jaar geleden door ongesteldheid verpligt', emeritaat moest aanvragen. Dit was ongetwijfeld ds. J.F. Burgerhoudt, die in 1831 als kandidaat in *Ellewoutsdijk* was gekomen en daar in juni 1842 'wegens krenking der geestvermogens' o.l.v. dr E.B. Swaluë van Goes, van zijn gemeente Ellewoutsdijk werd 'losgemaakt'. Hij had 6 nog zeer jonge kinderen.[4.]

De Hervormde gemeente van *Oudelande* werd van 1835-'45 gediend door *ds. A. de Ronde Bresser*, en die van *Hoedekenskerke* van 1827-'61 door *ds. G. Harlees.* Deze is 17 december '61 plotseling overleden, 70 jaar oud. Ruim 43 jaar had hij de Hervormde gemeente van Hoedekenskerke als predikant gediend. 'Lang zal de herinnering aan hem in ons blijven voortleven, waartoe wij ook bidden, dat de zaden van het Evangelie door hem onder ons uitgestrooid, welig ontkiemen en rijke vruchten mogen dragen, voor het eeuwige leven.'

Bij zijn graf zijn door de consulent *J. Renier* van *'s Gravenpolder* troostvolle woorden gesproken.[5.]

Van een beginnende Afscheiding bespeuren we de eerste sporen in de hiernu volgende Hervormde kerkeraadsnotulen van *Baarland* en van *Oudelande.* We zetten het gevondene op een rijtje:

> *Notulen Baarland 30 april 1836 - Andries Steketee Czn.* en *Neeltje Traas* met *Janna Getka* (?) 'een huisgezin uitmakende' hebben bericht gezonden van 'afscheiding van alle kerkelijke gemeenschap met ons Genootschap, met bijgevoegde redenen'. Voor kennisgeving aangenomen.
> *Andries Steketee Corneliszoon* was een 36-jarige schipper, geboren in Borssele, wonende in Baarland.
> idem *24 juni '36 - Johanna de Jager* had haar afscheidingsacte bij de kerkeraad ingeleverd. Een paar dagen later was dit de gemeente bekend gemaakt.
> idem *2 juli '36* - Er was een schriftelijk verzoek binnengekomen van *Marinus Rottier* 'om zijnen naam uit ons lidmatenboek te schrappen'. Op 3 juli was zijn onttrekking van de preekstoel afgekondigd. *Marinus Rottier Nicolaaszoon*, was een 46-jarige 'pakkendrager' geboren in Sinoutskerke, wonende in Baarland.
> idem *17 september '36 - Christiaan Weststrate* met *vrouw* en *kind* zich schriftelijk onttrokken d.d. 10 september. Voor kennisgeving aangenomen.

In november 1837 was aan de praetor van de ring op diens verzoek

bericht, dat er eind oktober in de gemeente Baarland 5 separatisten waren.

De kerkeraadsnotulen van de Hervormde gemeente *Oudelande* geven over het jaar 1836 de volgende informatie over separatisten:

> Notulen *Oudelande 20 mei 1836* - Er was bericht ontvangen, dat twee leden van de gemeente, *Stoffel Mol* en *Anthonie de Bree* 'zich van het bestaand Hervormd Kerkgenootschap afscheiden en alle onderwerpingen aan en gemeenschap met hetzelve opzeggen'. De kerkeraad besloot 'nog af te wachten of ook hooger bestuur daar omtrent nadere bepaling zal maken en mededelen'.
>
> *Stoffel Mol* was een 49-jarige landman, geboren en wonende in Oudelande.
>
> idem *15 oktober 1836* - Van de Hervormde gemeente te Oudelande hadden zich afgescheiden:
>
> *Jan Kraak*
> *Adriana de Braekert*, huisvrouw van A. de Bree.
> *Marinus Hoppius*
> *Helena Zoutendam*

Deze namen zijn niet openlijk van de preekstoel afgelezen, zoals een aanschrijving van het classicaal bestuur 25 mei '36 had geadviseerd.

Uit de notulen van de Hervormde gemeente van Hoedekenskerke worden we gewaar, dat zich per schrijven van 7 mei 1836 had afgescheiden *Gillis Vereijs*. En per 10 september '36 *Pieter de Korne* met 4 kinderen, *Cornelis Louisse* en zijn huisvrouw met 2 kinderen, en het lidmaat *Johanna Thomsom.* Op 13 april 1838 had *Adriaan de Jonge* een gelijksoortig bericht aan de kerkeraad gestuurd. Tenslotte was in de kerkeraadsvergadering van 16 juli 1841 een bericht van onttrekking binnengekomen van *Gerard Spijk.*

En de notulen van de Hervormde kerk van *'s Heer Abtskerke* melden nog een bericht van onttrekking van *Christiaan Eversen* en *Johanna Smallegange.*

Instituering

Wanneer is de Afgescheiden gemeente van *Baarland c.a.* nu officieel geïnstitueerd, d.w.z. wanneer zijn de eerste kerkeraadsleden bevestigd? In het kerkelijk handboek staat als datum opgegeven 9 oktober 1836. Het moet 18 september 1836 zijn. We kunnen dit opmaken uit de rechterlijke uitspraak van 13 oktober '36. Hierin gaat het over de door ds. Budding op zondag 18 september 1836 gehouden godsdienstoefening op het erf van *Stoffel Mol* (de Mol), landman onder Oudelande (in het hoofdstuk over Goes beschreven). Zeker is, dat daarin uit Baarland en directe omgeving volgens de lijst van beboete personen aanwezig zijn geweest:

1. *Gillis Vereijs*, zoon van Marinus, 50 jaar, geboren Baarland, wonende Hoedekenskerke, arbeider.
2. *Andries Steketee*, zoon van Cornelis, 36 jaar, geboren Borssele, wonende Baarland, schipper.

3. *Marinus Rottier*, zoon van Nicolaas, 46 jaar, geboren Sinoutskerke, wonende Baarland, pakkendrager.
4. *Stoffel de Mol*, zoon van Matthijs, 49 jaar, geboren en wonende Oudelande, landman.

De eerste drie hier genoemde beklaagden kregen elk *f* 25,- boete. Stoffel de Mol, die zijn schuur beschikbaar had gesteld, moest daarvoor *f* 75,- betalen. Alle vier worden in de uitspraak ouderlingen of diakenen genoemd.

Op die mooie nazomerse dag had o.a. ook de landbouwer *Jannis van de Luijster* uit Borssele zich onder de bezoekers bevonden. We citeren nu uit diens 'memories': 'Den 18 sept. (Budding) bij Stoffel de Mol te Houwelande gepredikt. Ik en de vrouwe en broer (zwager) Cornelis Naeije met nog vijf broeders uit de Groede (de godsdienstoefening) bijgewoond. Mooij weer, wel 700 à 800 menschen. Alles in vreede en tot stigting afgeloopen. De ouderlingen en diaconen van de gemeente Houwelande, Ootjeskerk en Baarland en de stad (Goes) bevestigd.'[6.]

Van de Luijster, oor- en ooggetuige, schrijft hier dus, dat op die 18e september '36 de kerkeraadsleden van de Afgescheiden gemeente van Baarland c.a. zijn bevestigd. Hij noemt echter geen namen.

Wessels geeft een andere voorstelling van zaken. Volgens hem is de gemeente van Baarland geïnstitueerd aan boord van het beurtschip van Andries Steketee[7.]. En knoopt er dan een smeuïg verhaal aan vast. We moeten echter opmerken, dat hier twee zaken door elkaar worden gehaald. Inderdaad zijn er aan boord van het beurtschip van Steketee kerkeraadsleden bevestigd, maar het waren niet die van de Afgescheiden gemeente van *Baarland c.a.*, maar die van de gemeente *Axel-Neuzen-Zaamslag.* En dit feit vond plaats op 17 juni 1838.[8.]

Op de classisvergaderingen is de gemeente *Baarland* meestal vertegenwoordigd door *Andries Steketee.*

In 1840 heerste in de gemeente van Baarland geen vrede en aangename rust. Diaken *Stoffel de Mol* werd bijv, telkens kwaad, als men hem vermaande op het punt van 'de huiselijke godsdienst en de opvoeding van zijn kinderen'.[9.]

In het najaar van 1840 bleek in de gemeente Baarland nog steeds geen huisbezoek te zijn gedaan, omdat de meeste leden de vermaning van ouderling Andries Steketee niet wensten aan te horen 'en zig tegen zijn vermaningen verzetten'. Steketee wilde nu zijn ambt als ouderling neerleggen. De zaak kwam op de classis. Daar noemde Steketee als redenen van zijn verzoek om ontheffing van zijn taak als ouderling:

1. 'om zijn beroep, omdat hij de gemeente niet alle zondagen dienen kan' (hij was schipper, en dus vaak van huis).
2. omdat hij 'niet meer stigten kan in de gemeente'.
3. 'om zijn onbekwaamheid'.
4. 'de onzekerheid van de roepinge Gods' voor zichzelf (door alle narigheid en verzet in de gemeente was hij aan zijn roeping als ouderling gaan twijfelen).

'Na vele zwarigheden en bedenkingen van beide kanten opgelost te

hebben', besloot de classis hem geen ontheffing te verlenen, omdat hij wettig was beroepen.

Op zijn beurt deelde Andries Steketee mee, dat hij *Stoffel Mol* niet als diaken kon erkennen, omdat deze op dit punt niet voldeed aan de eisen in Gods Woord voorgeschreven.

Ongetwijfeld werd de verwarring in de gemeente mee veroorzaakt door de afzetting van ds. Budding in oktober 1839, waardoor in menige gemeente twee groepen waren ontstaan: pro en contra Budding.

Wessels schrijft erover: 'Schipper A. Steketee weigerde beslist ds. Budding op zijn onkerkelijke weg te volgen, en wenste in vereniging te blijven met de andere Zeeuwse gemeenten. De rijkbegaafde Dirk de Leeuw koos echter, zonder enige aarzeling, de zijde van de door hem zo vereerde Budding, die hij voor een onfeilbare Godsgezant hield. Nog niet zozeer het gebruiken van de oude of nieuwe psalmberijming als wel de kwestie van het vragen van "vrijheid" was voor De Leeuw beslissend.'

'Omdat ouderling Dirk de Leeuw zeer veel invloed had, kreeg hij het grootste deel van de gemeente achter zich. Welke pogingen Steketee en De Mol ook aanwendden om een breuk te voorkomen, Dirk de Leeuw meende in Gods weg te zijn en was van oordeel dat de kerken, die op aandrang van ds. Scholte de vrijheid aanvroegen, Gods eer daarin te kort deden.'

Hoe men ook probeerde De Leeuw alsnog 'terug te winnen', het lukte niet. Totdat de onberekenbare ds. Budding zelf de mogelijkheid bood. Na een bezoek van de Zwitserse Réveilman *César Malan*, die hem in de gevangenis had opgezocht, veranderde ds. Budding weer eens van standpunt en vroeg in januari 1844 zelf de 'vrijheid' aan.

Daar stond nu Dirk de Leeuw alleen met zijn groep! 'Als een man van eerlijk karakter gaat De Leeuw naar Steketee en erkent in de eerstvolgende kerkeraad zijn fout... Met hartelijke blijdschap wordt de broederhand toegereikt en nadat men knielende had gebeden voor zoveel gunst, neemt De Leeuw - die nog niet door de provinciale vergadering geschorst was - weer zitting als ouderling.' Tot zover Wessels.[10.]

Erkenning 21 aug. 1841

Het jaar 1841 is voor de Afgescheiden gemeente van *Baarland* c.a. een belangrijk jaar geweest, want toen werd deze gemeente bij K.B. van 21 augustus 1841 no. 107 door de overheid erkend, in antwoord op een verzoekschrift, door 20 personen ondertekend en afkomstig uit de dorpen *Baarland, Oudelande, 's Gravenpolder* en *Hoedekenskerke* en gedateerd Baarland 28 juni 1841. Dit was het door de Budding-groep toen nog zo verfoeide 'vrijheid' vragen.

Men zou kerken 'in een gedeelte van een woonhuis van A. Steketee in de gemeente Baarland, wijk D no. 109', dat daarvoor gratis werd afgestaan 'tot zoo lang zij een daartoe geschikt kerkgebouw hebben ingerigt, waarnaar de ondergeteekenden verlangende zijn uitziende'. Als hun predikant om de sacramenten te bedienen, zou optreden ds. C. van der

Meulen, wonende in Goes; ‘regerend’ ouderling was *Andries Steketee Czn*, en diaken *Stoffel de Mol.*

Het rekest was getekend door 5 personen uit *Baarland*, 7 uit *Oudelande*, 4 uit '*s-Gravenpolder*, en ook 4 uit *Hoedekenskerke.*

We geven hieronder de namen, waaraan we enkele personalia toevoegen.

Uit *Baarland* waren het:

Andries Steketee Corneliszoon, de schipper, en zijn vrouw *Neeltje Traas*, met hun huisgenote *Jana Getke* (Geike?). De laatste tekende met een kruisje.
Verder *Dirk de Leeuw*, een 42-jarige landbouwer, en zijn vrouw *Cornelia Henderikse.*[11.]

Uit *Oudelande* waren het:

Stoffel Mol, een 54-jarige landbouwer (hij was getrouwd met Jannetje de Back)[12.].
Johannes Mol Mzn., een 39-jarige arbeider.[13.]
Anthonie de Bree, een 45-jarige broodbakker.[14.]
Matthijs Mol[15.], *Marinus Proos* (tekende met een kruisje), *Matthijs van Damme Czn.*,[16.] (waarschijnlijk een 27-jarige landbouwer) en *Lena Zoutendam*[17.].

Uit *'s Gravenpolder* kwamen:

Cornelia van Antwerpen (ze was getrouwd met Dignus Stroosnijder, de klompenmaker uit Krabbendijke. Ze tekende met een kruisje.)[18.]
Joanna Jongman.
Johannes van Weele, een 61-jarige landman, zoon van Arie, geboren te Borssele. (Hij werd in augustus 1840 tot *ƒ* 100,- boete veroordeeld, omdat hij op 25 juli 1840 ds. C. van der Meulen in zijn woning had laten preken.)[19.]
Hubregt Boonman, een 38-jarige arbeider[20.].

Tenslotte hadden uit *Hoedekenskerke* getekend:

C. Louisse, een 47-jarige landman en zijn vrouw *Neeltje van de Velde* (ze tekende met een kruisje).
Christiaan Eversen.
Joanna Smallegange.

Uit een andere bron weten we, dat de Afgescheiden gemeente *Baarland c.a.* in januari 1841 uit 69 zielen bestond, waarvan 28 tot het Avondmaal waren toegelaten. Het totale aantal was als volgt, onderverdeeld: Baarland 22 zielen, Oudelande 19, 's Gravenpolder 12, Hoedekenskerke 15 zielen en Ellewoutsdijk 1.[21.]

Het in bezit krijgen van een eigen kerkgebouw stuitte na de verkregen erkenning nog op onverwachte moeilijkheden. We worden dit gewaar uit een brief door ouderling *Steketee* aan *ds. C. van der Meulen* in Goes geschreven en gedateerd *Oudelande, 24 januari 1842*.[22.] De burgemeester wees namelijk het verzoek om in het door de kerkeraad in Oudelande aangewezen gebouw te kerken botweg af op grond van de volgende redenen:

1. het stond te dicht bij de Hervormde kerk
2. het had ‘stoornis’ gegeven, toen erin was gepreekt
3. het kerkdiensten houden in het bewuste gebouw kon de publieke veiligheid en rust verstoren.

Steketee had hierover met de burgemeester gesproken en ‘zeven gegronde aanmerkingen’ tegen de beslissing ingebracht, eraan toevoegend, dat hij zich op de koning zou beroepen. Ook had hij de burgemeester nog een ‘bijlage’ overhandigd, waarop deze verklaarde eerst nog de gemeenteraad te willen raadplegen.

Uit alles bleek - aldus Steketee - dat de burgemeester niet alleen partijdig en vijandig optrad, maar dat zijn antwoord ‘door vlogten is met opzettelijke leugens’.

In elk geval vond ouderling Steketee het beter, dat ds. Van der Meulen de eerstvolgende zondag maar weg bleef. Hij had anders graag gezien, dat deze wèl was komen preken ‘en (ik) geef dus nu onze beurt aan Goes over, daar ik veel spijt van heb’. Als reden gaf hij op: ‘want ook hier worden wij de besmetting van *ds. Budding* gewaar, daar wij ook menschen hebben die hem naloopen.’ Het was waar! Steketee hoopte, dat de Heere de scheuring deed ophouden. En schreef er nog de onthullende opmerking bij: Waar ds. Budding ook maar komt, daar krijgt hij nieuwe aanhang.

Wat waren nu precies de moeilijkheden met dit kerkgebouw? Het was eigenlijk begonnen op *zondag 21 november 1841*, toen ds. Van der Meulen uit Goes tweemaal had gepreekt in een schuur, staande in *Oudelande.* Die schuur was eigendom geweest van *Cornelis Meyers Jzn.*, 58 jaar, geboren en wonende te Oudelande, van beroep arbeider. Maar Meyers had in oktober '41 de schuur verkocht aan de 54-jarige landman *Stoffel Mol*, diaken in de Afgescheiden kerk. Mol had de schuur voor rekening van zijn gemeente aangekocht met de bedoeling er kerkdiensten in te gaan houden. En op zondag 21 november waren in deze schuur - staande in Oudelande ‘aldaar bekend onder no. 9 - door ds. Van der Meulen twee godsdienstoefeningen gehouden, elk met meer dan 20 personen.

De burgemeester bracht deze zaak voor de arrondissementsrechtbank te Goes, die op *3 maart '42* uitspraak deed. Weliswaar erkende de rechtbank, dat de Chr. Afgescheiden gemeenten van *Baarland, Oudelande, 's Gravenpolder* en *Hoedekenskerke* bij K.B. van 21 augustus 1841 door de regering was erkend, maar in het verzoek om erkenning stond ook, dat men nog een kerkgebouw hoopte te stichten en voorlopig de kerkdiensten zou houden in een woning onder de gemeente *Baarland* ‘gemerkt D no 109’. (dit was het woonhuis van Andries Steketee).

De godsdienstoefeningen in de door *Mol* c.s. aangekochte schuur in Oudelande waren echter zonder toestemming gehouden in een gebouw, waarvan de burgemeester nooit bericht had ontvangen, dat het gebruikt zou worden voor het houden van kerkdiensten. En daarmee zouden de voorwaarden - waarop de erkenning verkregen was - zijn geschonden! Ds. Van der Meulen kreeg tweemaal *ƒ* 8,- boete te betalen plus

ƒ 7,24 proceskosten. Meyers werd vrijgesproken. Het was toen immers zijn schuur niet meer. Ook Mol kwam er zonder boete af.

Ds. Van der Meulen beklaagde zich bij de *koning* over het zeer onbillijk optreden van de burgemeester. Uit deze brief citeren we: 'Sedert Augustus 1841 is de gecombineerde gemeente van *Baarland, Oudelande, Hoedekenskerke* en *'s Gravenpolder*, even als op andere plaatsen in Zeeland, als ééne Christelijke Afgescheidene gemeente door U.M. erkend geworden in de burgerlijke maatschappij.

Toen was er nog alleen eene provisionele vergaderplaats, doch die gemeente had beloofd zich een kerkgebouw, hetzij door bouw, hetzij door aankoop te verschaffen.

Dit nu is sedert geschied en wel te *Oudelande.* Aan de burgemeester was herhaaldelijk aanzoek gedaan om een certificaat van dat gebouw, ten einde hetzelve aan U.M. te kunnen opzenden.

Eerst heeft Z.E.Acht, zich onwetend gehouden, vervolgens zeide Z.E.A., dat wij wel te *Baarland*, maar niet te *Oudelande* een gebouw mochten hebben. Toen mijne beurt om aldaar te prediken gekomen was, ben ik nogmaals naar Z.E.A. gegaan met een vernieuwd verzoekschrift, doch dit werd mij door Z.E.A. voor de voeten terug geworpen. Ik heb toen mijne dienst uitgeoefend, waarvan de Burgemeester procesverbaal heeft opgemaakt, met dit gevolg dat de regtbank te Goes mij voor elke predikatie beboet heeft voor *ƒ* 8,- en de kosten der procedure'.

'Ik wilde appelleren van dit vonnis, doch door sterk afraden op de griffie der regtbank, heb ik (me) daarvan laten terughouden. Nooit echter kan ik geloven, dat het U.M. bedoeling is, dat wij op zulk eene wijze van de volstrekte willekeur van eenen burgemeester zouden afhangen, wat onze Godsdienst oefeningen betreft, vooral niet daar die gecombineerde gemeenten als zedelijk lichaam in de burgerlijke maatschappij door U.M. erkend zijn geworden.

Evenwel wil de burgemeester de bijeenkomsten in het aangekochte gebouw tegengaan, mede op grond dat de *zamenkomst uit vier verschillende gemeenten een uiterst ongewone drukte en toevloed van menschen veroorzaakt*, terwijl deze toch door de erkende combinatie op welk dorp dit kerkgebouw ook geplaatst is, altoos uit vier plaatsen te zamenkomen.

Over dat certificaat zal de kerkeraad zich echter nader tot U.M. wenden. De ondergetekende, zich echter grootelijks bezwaard achtende, en terug gehouden zijnde van appèl op de griffie, neemt nu zijne toevlugt tot U.M. met het eerbiedige verzoek:

Sire!

Dat het U.M. moge behagen gebruik te maken van Hoogst deszelfs regt van gratie den ondergetekende te ontheffen van de om bovengemelde reden op hem gelegde boete en geregts kosten.'

Het volgend jaar werd het probleem van een eigen kerkgebouw opgelost. 'Bij besluit van 10 Juny 1843 no 63 is aan deze gemeente vergund het stichten van een nieuw kerkgebouw op den aangekochten grond,

buiten de kom der gemeente, kadaster L[a] C.no. 211.

Dit is waarschijnlijk de plek aan het begin van de Bakendorpseweg achter de 'vate' aan het eind van de Slotstraat. Aan het perceel dat er nu staat is nog duidelijk te zien, dat het eens als kerk heeft dienst gedaan. De pastorie stond er schuin tegenover, nu Delieschewег 1.

De tegenwoordige Gereformeerde kerk van Baarland dateert van 1911 en staat Nieuweweg 3.

Emigratie

In de provinciale vergadering van 7 januari 1846 werd meegedeeld, dat velen uit de gemeente Baarland naar N.-Amerika wilden emigreren. Als emigranten uit de Afgescheiden gemeente van Baarland vonden we voor 1847 de volgende personen.
Uit Baarland zelf:

Jacob de Feijter, 30 jaar, met vrouw en 3 kinderen.
Antonie Elenbaas, boerenknecht, 25 jaar.
Jozua Elenbaas, boerenknecht, 26 jaar.
Cornelis Hieftje, winkelier, 36 jaar, met vrouw en 4 kinderen.
Maarten van de Vrede, boerenknecht, 22 jaar.
Jacobus Vinke, arbeider, 32 jaar, met vrouw en 2 kinderen.
Marinus Wisse, winkelier, 51 jaar, met vrouw en 5 kinderen.

In 1849 emigreerden uit Baarland:

Jan de Spelder, kleermaker, 62 jaar, en vrouw.
Cornelis Dronkers, bakker, 32 jaar, met vrouw en 3 kinderen.
Marinus Kole, winkelbediende, 22 jaar, met vrouw.

En in hetzelfde jaar ook ouderling *Andries Steketee*, schipper, 49 jaar, met vrouw en 3 kinderen.

Uit *Oudelande* emigreerden in 1847:

Antonie de Bree, bakker, 51 jaar, met vrouw en 6 kinderen.
Marinus de Bree, timmerman, 42 jaar, met vrouw en 1 kind.
Jacobus de Spelder, kleermaker, 36 jaar, met vrouw en 5 kinderen.
Pieter van Stee, arbeider, 31 jaar, met vrouw en 1 kind.

Uit *Hoedekenskerke* vertrok in 1847 naar N.-Amerika:

Jan Abraham Hoogesteger, landbouwer, 42 jaar, met vrouw en 1 kind.

Ook in of onder *Ellewoutsdijk* woonden in 1847 leden van de Afgescheiden gemeente van Baarland. Van hen emigreerden in *1847* naar N.-Amerika:

Jan de Jonge, arbeider, 58 jaar, met 1 kind.
Hendrik Zuidweg, arbeider, 28 jaar, met vrouw.
Piet Kornel Ruima, arbeider, 45 jaar, met vrouw en 1 kind.
Gelein Stouthamer, beroep onbekend, 34 jaar.
Geleise (Gelein?) van 't Lam, arbeider, 24 jaar.[23.]

We verkeren in de gelukkige omstandigheid, dat de notulen van de kerkeraad vanaf *augustus 1846*z zijn bewaard gebleven. Het is weliswaar al een betrekkelijk late datum, maar in ieder geval is de basis voor ons verhaal nu aanmerkelijk verbreed.

In 1847 besloot de kerkeraad op ieder dorp een ontvanger aan te wijzen

voor de vrijwillige bijdragen en voor het innen van het 'stoelgeld', altijd een welkome versterking van de kerkelijke kas. in *Baarland* werd dit *Jan de Spelder*, de kleermaker; in *Oudelande Stoffel Mol*; in *Ellewoutsdijk J. Otte* en in *Hoedekenskerke Hubregt Schout.* Als nieuwe 'kerk oppasser' werd gekozen *Jacobus Vinke*, en als scriba van de kerkeraad *A. Steketee.*

Hoe gevoelig de verhoudingen in de kerkeraad soms lagen, worden we gewaar uit de notulen van 17 maart 1849. Ze zeggen ons ook wel iets over de kleur en diepte of ondiepte van het godsdienstig leven van de Afgescheidenen in die tijd op Zuid-Beveland. Ze leefden zeer sterk bij en uit hun 'gemoedelijke' bevindingen. Laten we het mogen illustreren.

In de zojuist genoemde kerkeraadsvergadering was ook aanwezig *ds. W. Gardenier* uit Wolphaartsdijk, de consulent. Dit wees er al op, dat er belangrijke kwesties vielen te behandelen. Verder waren present de ouderlingen *Andries Steketee, Dirk de Leeuw* en de door de gemeente gekozen ouderling *Jacob Traas* plus de nieuwe diakenen *Hubregt Schout* en *Matthijs Mol.*

Het eerste punt, dat aan de orde kwam, was het verzoek van ouderling A. Steketee uit zijn functie van ouderling te worden ontheven. Als redenen daarvoor gaf hij deze keer op (in 1840 had hij ook al eens zijn ambt als ouderling willen neerleggen):

1. zijn beroep (hij was schipper en dus veel weg)
2. zijn 'zwakke lichaamsgesteldheid' en zijn zwakke stem die hem hinderden als hij een kerkdienst moest leiden.
3. het gedrag van zijn zoon.

Ds. Gardenier en ouderling Dirk de Leeuw vonden die argumenten echter niet zwaar genoeg, zodat Steketee de door hem gewenste 'ontheffing' niet kreeg.

Maar nu kwam het. In de vergadering zaten ook de nieuw gekozen ambtsdragers. Natuurlijk werd hun gevraagd of ze hun verkiezing tot het ambt wilden aannemen. *H. Schout* had 'gemoedsbezwaren' tegen het aannemen van het diakenschap, maar zei die bezwaren 'meer te gevoelen dan te kunnen zeggen'. Hij kon niet geloven door de gemeente en dus door God zelf te zijn geroepen.

Matthijs Mol wilde wel diaken worden, maar voegde er nederig aan toe, dat hij zich 'onbekwaam in zig zelven' voelde.

En *Jacob Traas?* Hij vroeg aan de nieuwe diaken Matthijs Mol of deze nog steeds vond, dat de door Traas in de kerkdiensten uitgesproken gebeden maar niets waren.

Mol antwoordde, dat hij er helemaal niet door 'gesticht' werd. Ook ouderling A. Steketee voelde dezelfde 'ontstigting' onder het openbaar gebed van Traas in zich opkomen. Velen in de gemeente zouden er zo over denken. Men beminde Traas 'als Christen', maar zijn gebeden waren veel te lang. Zo erg zelfs, dat ze 'op den duur den Christen, maar vooral den onbekeerden mensch' pijnigden en verveelden en men er niet meer in ernst naar kon luisteren, en ze nog minder meebidden.

In zijn openbare gebeden vermaande en bestrafte Traas de hoorders

alsof hij een predikant was. Ook vertelde hij in zijn gebeden zijn eigen geloofsbevindingen aan de gemeente, waardoor het gebed echt ‘tot ontstigting’ werd.

Steketee lichtte zijn kritiek toe met de woorden, dat Traas' publieke gebeden ‘heilige meditaties of alleenspraken waren, die zeer stigtelijk waren in de binnenkamer, maar zeer onstigtelijk in een openbare kerk(dienst), waar allerhande mensen in kwamen en dat er veele van de gemeente bezwaren hadden, maar het niet durfden zeggen’.[24.]

Arme Traas! Ouderling De Leeuw koos enigszins partij voor hem door op te merken, dat toch velen in de gemeente Traas graag hoorden bidden, en dat de bezwaren tegen diens gebeden ‘niet vrij van vooroordeel waren’.

Traas zelf verklaarde, dat hij niet anders kon en wilde bidden dan zo als God het hem geleerd had. Het bidden was een veel te tere zaak ‘om zulke aanmerkingen te gedogen’.

Nu kwam ds. Gardenier aan het woord. Hij zei er ‘in liefde’ over te willen spreken ‘zonder boosheid’ en verzocht Traas ‘te waken tegen driften’. Hij raadde Traas aan het werkje van *Gezelle Meerburg* over het bidden te lezen ‘dat voor hem van veel nut geweest is tot ontdekking van veel aanstotelijke gebreken en stopwoorden’, die Traas soms in het gebed gebruikte.

Deze voelde zich geraakt, zei dat hij ‘zoo niet kon dienen’ en stond op om de vergadering te verlaten. Wel waarschuwde ds. Gardenier Traas nog ‘tegen opstuivende driften’, maar deze vertrok toch, met *H. Schout*, die ook boos was geworden, achter zich aan.

Twee dagen later ontving Steketee van Traas een met potlood geschreven, fel briefje, waarin deze zijn ‘ontslag’ als beroepen ouderling indiende op grond van de kritiek door Steketee en ‘Tis de Mol’ op zijn gebeden uitgebracht. Ze hadden - volgens Traas - het ‘werk van God gelasterd, het genadeleven gekwetst’ en hem (Traas) ‘met veele priemen doorstoken’. Hij kon Steketee en De Mol niet anders zien dan ‘als verwoesters van mijn en de gemeente’. Dit loog er dus niet om. Ds. Steketee uit Nieuwdorp werd erbij geroepen om de zaak zo mogelijk nog in het reine te krijgen, en zie... dit lukte. Traas vroeg vergeving voor het feit dat hij uit de kerkdiensten was weggebleven en wenste ‘alle broederlijke vermaningen in het belang der gemeente, ook opzigtens de aanmerkingen van De Mol in alle Godsaligheid te ontfangen, geloovende dat geen heilige zonder vermaning en opwekking kan leven’. De Mol kon in die verklaring[25.] ‘volkomen berusten en erkende broeder Traas in zijn roeping als ouderling’. Er heerste weer vrede.

Enkele maanden later emigreerde *Andries Steketee* naar N. Amerika, zodat eind augustus '49 de kerkeraad van Baarland bestond uit de ouderlingen *Dirk de Leeuw* en *Jacob Traas Kzn*, en de diakenen *Matthijs Mol* en *Hubregt Schout.*

Het vertrek van Steketee betekende duidelijk een verzwakking van de kerkeraad. Hij had inzicht en organisatievermogen. Zo verzocht hij in de januari-classis van 1846 aan de predikanten, die af en toe in Baarland

een beurt hadden ‘wat tijdig te komen om des te beter de belangens der gemeente te kunnen nagaan en behartigen’. Dan konden ze ook nog eens een bezoekje afleggen of de kerkeraadsleden in een of andere kwestie adviseren.

Na zijn emigratie zijn gedurende de laatste vier maanden van 1849 geen kerkeraadsnotulen meer gemaakt. En wat betreft het volgend jaar (1850) kwamen we slechts eenmaal een genotuleerde kerkeraadsvergadering tegen, in 1851 vijfmaal. Steketee was een echte ‘opziener’, die het reilen en zeilen van zijn gemeente overzag.

In 1852 kwam er echter verbetering in de organisatie van het kerkelijk leven. Men besloot het *lidmatenboek* te vernieuwen en te verbeteren.[26.] Ook begon men weer de mogelijkheden af te tasten een eigen dominee te beroepen. Enkele jaren eerder had men dit trouwens ook al gedaan. In 1849 had men al eens het oog laten vallen op de Zeeuwse student Chr. Steketee Azn, die voor rekening van de Zeeuwse kerken werd opgeleid en in het najaar van 1849 een beroep naar Kockengen (Utr.) had gekregen. Toen hij dit had aangenomen, was de kans voor Baarland dus verkeken.[27.] Maar na zich wat te hebben hersteld van de schade door de emigratie-koorts aangericht, begon de gemeente Baarland in april 1852 opnieuw met het zoeken naar een eigen dominee. In dit verband ging er een brief naar *ds. T.F. de Haan* - die in Groningen de opleiding tot predikant verzorgde - met een verzoek om inlichtingen over student *Israël Middel*, over ‘zijn uitwendig en inwendig gedrag en bestaan’.[28.]

Op tweede Kerstdag 1852 kwam er een vergadering met manslidmaten om over een eventueeel beroep te spreken en twee weken later voegde men de daad bij het woord en bracht men een beroep uit op *ds. A. de Bruijne* te Goes,[29.] die echter bedankte. Maar met het volgende beroep ging het beter.

Ds. Jacobus de Koning, 1853-'61

Op 10 juli 1853 werd namelijk als predikant in Baarland bevestigd de toen 26-jarige *Jacobus de Koning.* Vier dagen eerder was proponent De Koning op de prov. vergadering geëxamineerd en ‘met volle vrijheid’ tot de preekstoel toegelaten. Zijn leermeester was *ds. F.A. Kok* geweest.

Hij stond nog geen jaar in Baarland, toen hij trouwde met *Elizabeth van Wijk*[30.], dochter van Klaas van Wijk, de voorman van de Afscheiding in Bodegraven.

Terloops merken we hierbij nog op, dat hij op 23 november 1826 in Bodegraven (Z.Holl.) was geboren uit ‘vrome ouders die behoorden tot de boerenstand’. Hij vertrok in 1861 uit Baarland naar De Lier, maar werd in maart 1874 opnieuw predikant op Z. Beveland, eerst in *Krabbendijke* en *Rilland-Bath*, vanaf 1879 in *Krabbendijke* alleen, waar hij in maart 1904 met emeritaat ging en waar hij op 3 november 1907 is overleden.

Van hem werd ‘getuigd, dat onder zijn lering en opzicht de gemeenten, die hij diende, werden verrijkt en vertroost.

Hij bracht het Woord in eenvoudigheid maar stichtte met kerngezonde

prediking, die vooral in de bloei van zijn jaren van degelijke inhoud was'[31].

Ds. De Koning kreeg, toen hij begon in Baarland, als traktement *ƒ* 520,-per jaar.

Wanneer we nu onze gang door de kerkeraadsnotulen voortzetten, dan valt uit de periode-ds. De Koning het volgende te memoreren: eind 1854 overleed diaken *Hubregt Schout* te Hoedekenskerke, oud 48 jaar, zoon van Jan Schout en Tannetje Aarnoutse[32].

In 1856 ontstonden er problemen met de *koster.* De kerkeraad was niet tevreden over hem en bepaalde, dat hij in elk geval aan de volgende eisen moest voldoen:

1. De kaarsen - er was nog kaarsverlichting - zo nu en dan eens snuiten. Maar zonder toestemming mocht hij geen eindjes kaars mee naar huis nemen!
2. slapers wakker maken.
3. de 'speelsheid of andere stoornissen der kinderen' tegengaan.

Maar de koster bleef moeilijk doen en werd nu ontslagen. *P. den Hollander* kwam in zijn plaats.

In februari 1857 besloot de kerkeraad voor *ƒ* 1525,- van L. Oele een 'huis en erve' te kopen om dit te gaan gebruiken als *pastorie.*

Vier maanden later kreeg ds. De Koning een geringe traktementsverhoging, namelijk *ƒ* 10,- per 3 maanden 'wegens uitbreiding van het huisgezin'; we zullen maar zeggen een soort kinderbijslag.

Ledeboerianen

In de zomer van 1858 ontstond er enige deining in de gemeente Baarland, want een aantal leden scheidde zich van de kerk af. Daar waren in de eerste plaats *Jacob Hoekman* met *vrouw* en *kinderen*, die 'om de vrijheid', dus om de al 17 jaar geleden bij de regering aangevraagde erkenning als zelfstandige gemeente, niet meer in de kerk kwamen. Hem werd het zondige en overdrevene van zijn gedrag aangewezen, maar zonder resultaat[33]. Uit de volgende notulen blijkt, dat het gezin zich 'bij volgelingen van *Ds. Ledeboer* en van *Van Dijke*' had aangesloten. Eerstgenoemde had in 1850 in het naburige *'s Gravenpolder* een kleine gemeente gesticht. Eerder hadden zich al onttrokken *Jacob Traas* met zijn vrouw *Maria v.d. Guchte* en kinderen, evenals *Jan Traas* en kinderen.

Ook de weduwe Schout, nl. *Wilhelmina Coppoolse*, had dezelfde stap gedaan. Als hoofdreden geven de notulen op: 'wegens de vrijheid of de gronden waarop deze verkregen is'.[34]

Het volgend jaar (1859) wankelde ook *Joh. Rooze.* Hij zei te vrezen 'dat wij wegens de vrijheid uit Gods weg zijn', zoals de notulen het uitdrukken en zou daarom niet aan de viering van het Avondmaal deelnemen. Inderdaad bleef hij ook weg en enige maanden later (1860) onttrok hij zich met zijn vrouw aan de Afgescheiden kerk. We vinden hem als ouderling terug bij de Ledeboeriaanse gemeente in 's Gravenpolder, waarin oefenaar *Daniël Bakker* de hoofdfiguur was.[35]

In de kerkeraadsnotulen van eind december 1860 staan nog een aantal namen van leden, die de wens te kennen hadden gegeven niet meer bij de Afgescheiden kerk van Baarland te willen behoren:

Jan en *Leuntje Schouten, Martha Crombouw*, die nu vond dat ze nooit lid van de gemeente had moeten worden; 'Ze genoot voor haar gemoed elders meer.' En 'elders' betekende voor haar natuurlijk: in 's Gravenpolder bij Daniël Bakker.

Verder waren er: *Dina Pikaard*, de vrouw van *Marinus Paauwe*, en hun beide kinderen Leuntje en Jacomina, 'omdat ze besloten is haar man in het gaan naar de *Palmboom* te volgen'. De Palmboom was de hofstede onder 's Gravenpolder, die Daniël Bakker - afkomstig uit Hoek in Zeeuws-Vlaanderen - in 1846 had gekocht en was gaan bewonen. We veroorloven ons hier over hem een kleine uitweiding.

Daniël Bakker

Toen hij in 1850 was bekeerd, kreeg hij in 's Gravenpolder een groepje om zich heen, waarvoor hij oefende. Maar hij wilde van dit groepje graag een *gemeente* maken en zocht voor dit doel schriftelijk contact met *ds. L.G.C. Ledeboer*[36.] te Benthuizen. Ds. Ledeboer kwam in eigen persoon naar 's Gravenpolder en bleef 6 weken bij Bakker logeren. Na over het geloofsleven diepgaande gesprekken met D. Bakker te hebben gevoerd, institueerde hij in 1850 in 's Gravenpolder een gemeente.

Hoewel Bakker veel 'concurrentie' ondervond van Buddings vrije gemeente in Goes, kon hij zich in 's Gravenpolder toch handhaven. Ja, hij slaagde erin geld bij elkaar te krijgen voor het bouwen van een lokaaltje, zodat zijn hoorders nu niet meer afhankelijk waren van de ruimte in een woonkamer of in een schuur (waar het vergaderen ook niet alles was).

Ongetwijfeld bezat Daniël Bakker een zekere vorm van welsprekendheid. En als men hem op gemis aan opleiding wees, dan placht hij te antwoorden, dat hij gestudeerd had op 'de hogeschool des hemels' of dat hij weliswaar geen godgeleerde was, maar wel 'een van God geleerde'.

Weldra kreeg hij enige naam als *oefenaar.* Van een classicale vergadering van de Ledeboeriaanse gemeenten in Middelburg gehouden, ontving hij toestemming om Gods Woord te verkondigen 'overal waar men hem roepen zou'. Ds. Ledeboer was zeer gesteld op Bakker en stelde voor hem tot predikant te bevestigen. Het was in de tijd, dat hij samen door de gemeenten van *Axel, Borssele, 's Gravenpolder, Stavenisse* (alle 4 in Zeeland) en van *Nieuw-Beijerland, Stad a.h. Haringvliet* (beide op de Z.-Hollandse eilanden) als herder en leraar was beroepen. Maar hij weigerde nog zich tot predikant te laten ordenen.

In 1864 (ds. Ledeboer was het vorig jaar overleden), ontstond er een breuk tussen Bakker en Pieter van Dijke (die al in 1851 door ds. Ledeboer tot predikant was geordend). Zo ontstonden er *'Bakkeriaanse'* en *'Van Dijkiaanse'* gemeenten.[37.] Nu wilde Bakker wel officieel dominee worden en in oktober 1865 vond te 's Gravenpolder zijn ordening tot

predikant plaats door een drietal ouderlingen, onder wie de ons al bekende Joh. Rooze te 's Gravenpolder. In 1885 is Bakker overleden.[38.]

Al kreeg omstreeks 1860 de kerkeraad de teleurstelling van een aantal onttrekkingen te verwerken, er was soms ook de blijdschap van het zich bij de gemeente voegen van enige gezinnen. In mei 1860 waren dat *Izaäk Elenbaas* met zijn vrouw *Jaantje Bruinooge*, en *Cornelis Dekker* met zijn vrouw *Lydia van Boven*, allen met hun kinderen. Ze kwamen over uit de Hervormde kerk.

Op Hemelvaartsdag 9 mei 1861 waren de aftredende ouderling *Dirk de Leeuw* en diaken *Johannes Mol* met grote meerderheid herkozen. En een paar weken later konden als leden worden 'aangenomen' *Machiel Steketee* met zijn huisvrouw *Cornelia Bos.* Beiden hadden, toen de Afgescheiden gemeente van Borssele was opgeheven, zich kerkelijk nergens meer bij aangesloten, maar zagen nu het verkeerde in van het op zichzelf houden. Wel kwamen ze steeds al in Baarland in de kerk.[39.]

Moeilijkheden met voorzanger

In 1860 was de kerk nog geen orgel rijk. Dus was een *voorzanger* in de eredienst een belangrijke figuur om leiding te geven aan het psalmgezang. De voorzanger in genoemd jaar was blijkbaar wat opvliegend van aard, want in de notulen lezen we, dat hij verscheidene malen heel boos was geworden, als het zingen niet naar wens verliep. 'Tot groote aanstoot van de gemeente' had hij zelfs eens tijdens een kerkdienst J. Mol, waarschijnlijk de diaken, hierover openlijk aangesproken 'zonder gegronde reden'. Dit kon natuurlijk niet. Daarom kreeg hij een schríftelijke vermaning thuis, met als resultaat, dat hij als voorzanger bedankte. De kerkeraadsleden zelf zouden nu maar bij toerbeurt als voorzanger optreden.[40.]

In het najaar van 1861 ontving *ds. De Koning* een beroep van de gemeente te *De Lier* (Z.-Holl.), dat hij aannam. Op eerste Kerstdag 1861 preekte hij zijn afscheid.[41.] *D. de Leeuw* werd nu praeses, W. v. Oosten scriba.

Wie moest nu echter de opvolger van ds. De Koning worden? De gedachten gingen uit naar *ds. J. Holster* te *Dinteloord.* Men nam de zaak heel ernstig op. In de kerkeraadsvergadering van 12 februari 1862 werd besloten een beslissing nog enige dagen uit te stellen 'om biddende te verkeren, opdat het God moge behagen, dat Hij ons de man zijns Raads in zijne Voorzienigheid moge aanwijzen'.

Inderdaad werd ds. Holster beroepen, maar hij bedankte. En ook een tweede beroep nam hij niet aan.[42.] Vervolgens besloot de kerkeraad de volgende dominee te beroepen op een traktement van *f* 600, - plus vrij wonen en 'vrij van lasten'. Het beroep ging naar de 40-jarige kandidaat *P. Diermanse.* Maar ook deze vond, dat zijn weg niet naar Zuid-Beveland leidde; wèl naar Walcheren (Vlissingen).

Ds. Pieter den Boer 1863-'66

Na nog enkele teleurstellingen nam tenslotte de 35-jarige *Pieter den Boer* uit Puttershoek het beroep naar Baarland aan, hoewel hij eerst nog een keer had bedankt. Hij was evenals zijn voorganger ds. De Koning in Bodegraven geboren en opgeleid door ds F.A. Kok in Schoonhoven.[43.]

Op 6 april '63 deed hij zijn intree; ds. S.O. Los van Axel-Terneuzen-Zaamslag was zijn bevestiger en zou 4 jaar later ook De Boers opvolger in Baarland worden en daar blijven tot zijn emeritaat in 1876.

Uit de ambtsperiode van ds. Den Boer in Baarland valt weinig bijzonders te melden, al wil dit niet zeggen, dat het altijd rustig was in de gemeente. De verhoudingen in de kerkeraad raakten wel eens verstoord, b.v. tussen de predikant en de gezaghebbende ouderling Dirk de Leeuw. In 1865 ontstond er een slepende kwestie met een diaken over diens levenswijze. Hij werd uiteindelijk afgezet en onttrok zich.

Vlak na de komst van ds. Den Boer werd besloten, dat op de catechisaties voor kleine kinderen het boekje van *ds. Jacobus Borstius* - een in 1680 overleden Hervormd predikant in Rotterdam - zou worden gebruikt. De jongens en meisjes werden onderwezen uit *Hellenbroek*, d.w.z. een door ds. Abraham Hellenbroek - in 1731 als Hervormd predikant in Rotterdam overleden - opgesteld catechisatieboekje. Zowel 'Borstius' als 'Hellenbroek' hebben tientallen herdrukken beleefd. Voor hen 'die niet lezen kunnen', gold als leidraad het *Kort Begrip* (der Christelijke religie), een heel eenvoudig overzicht van de Christelijke leer, al in 1608 verschenen en waarschijnlijk geschreven door de Middelburgse predikant *Hermannus Faukelius*. Die leerboekjes werden toen in de meeste Afgescheiden kerken bij de catechisatie gebruikt.

Ds. Den Boer had in zijn kerkeraad samen te werken met de ouderlingen *Derk de Leeuw, Willem van Oosten* en *Matthijs de Mol.* En de diakenen *Jan Mol, Adriaan de Pree* en *Joh. Mol.*

Koster

In december 1863 was er een nieuwe koster gekomen, namelijk *Cornelis de Leeuw*, in de plaats van Pieter de Hollander. Maar al een jaar later deelde de nieuwe functionaris mee, dat hij ermee moest ophouden, omdat hij zijn koster-zijn niet meer kon combineren met zijn dagelijks beroep, als zijn vergoeding niet met *ƒ* 5,- werd verhoogd. De kerkeraad gaf niet toe en zag nu om naar een ander: *Pieter Almekinders* werd de nieuwe koster.

Tussen ds. Den Boer en ouderling Dirk de Leeuw wilde het maar niet boteren. Na een tijdelijke verzoening ontstond er steeds opnieuw verwijdering. In september '65 was er op de kerkeraad een brief van De Leeuw binnengekomen. Het schrijven staat in de notulen opgenomen.[44.]

We lezen erin, dat in de kerkeraad telkens 'botsingen en schokken' voorkwamen, waarvan het einde nog niet was te zien. Uiteraard werkten deze ruzies ook door in de gemeente. Die 'twisten en verwarringen' hadden - aldus De Leeuw - een nadelige

invloed op zijn gezondheid en toch al zwak zenuwgestel. Volgens ‘twee voorname Doktoren’ moest

hij oppassen voor ‘ontsteltenis of soortgelijke aandoeningen’. Daarom voelde hij zich verplicht zijn ambt als ouderling neer te leggen. ‘Mogt het echter zijn, dat de Heere die alleen goed is eene gewenschte en gezegende verandering in den raad der Kerk en in de gemeente geven mogt, (dan) vind ik mij niet ongenegen om de gemeente te dienen.

Ik wensch ook intusschen de weinige gaven en ligchaamskrachten die de Heere mij heeft laten behouden, ten nutte van anderen en vooral ten nutte van de gemeente over te leggen, die mij altijd lief en dierbaar is.’

Wat moest men met dit schrijven aan? Men zou de binnenkort te houden prov. vergadering om advies vragen. Dit luidde: het bedanken van De Leeuw als ouderling te accepteren. De kerkeraad liet in de notulen nog aantekenen, dat de schuld van de botsingen en verwarringen grotendeels bij De Leeuw zelf lag. Blijkbaar was hij geen gemakkelijk man.

Ruim een jaar later was er weer een schrijven van De Leeuw, waarin hij verzocht zijn naam uit het lidmatenboek te schrappen. De kerkeraad voldeed aan zijn verzoek en maakte het nare bericht 28 oktober '66 vanaf de preekstoel bekend.

In november '66 nam ds. Den Boer een beroep naar *Kamperland* op N.-Beveland aan en preekte 2 december zijn afscheid. Van de kerkeraad kreeg hij een attest ‘van zuiverheid in leer en leven’ mee. Dat er verband bestond tussen het vertrek van ds. Den Boer en de verdeeldheid in de kerkeraad, is wel zeker. Het blijkt uit de notulen van de volgende classisvergadering[45], waarop *Willem van Oosten* en *Jan Mol* de gemeente van Baarland vertegenwoordigden. Daar kwam ter sprake de beschuldiging, die ds. Den Boer tegen verscheidene gemeenteleden geúit zou hebben, dat de oorzaak van zijn vertrek niet lag in de gemeente, maar in de kerkeraad. Deze laatste besloot hem schríftelijk zachtmoedig te vermanen en hem te wijzen op zijn ‘onbijbels handelen volgens Matth. 18:15’. Gelukkig bleef de gemeente niet lang vacant. Men besloot het traktement van *f* 600,- naar *f* 800,- op te trekken. Al pleitte ouderling M. Mol er voor, een dominee te beroepen op een niet van te voren vastgesteld bedrag. Hij wilde - om met de notulen te spreken - ‘dat de leeraar het met God en de gemeente zoude wagen, alleenlijk met den staf des geloofs’.

Gelukkig vond zijn onwerkelijk standpunt geen bijval bij zijn medekerkeraadsleden en hij schikte zich nu in hun voorstel.

Ds. Sietse Oenes Los 1867-'76

In januari '67 vond de stemming voor een nieuwe dominee plaats, nadat ds. De Bruijne van Goes in de beroepingsvergadering een preek had gehouden. Het beroep ging naar de 64-jarige *ds S.O. Los*, predikant van Axel-Terneuzen-Zaamslag. Hij nam het aan en werd op zondag 5 mei bevestigd door ds. De Bruijne en deed zijn intree met Rom. 1:15: ‘Alzo hetgeen in mij is, dat is volvaardig om u ook, die te Rome zijt, het Evangelie te verkondigen’.

Deze voormalige schipper was op latere leeftijd (38 jaar) predikant ge-

worden en had bij zijn komst in Baarland al meer dan 25 dienstjaren als dominee achter de rug. Laten we hier eerst enige biografische gegevens over hem doorgeven. Dit wordt ons gemakkelijk gemaakt, omdat hij voor zijn kinderen zijn levensgeschiedenis heeft beschreven onder de titel: *Ter gedachtenis*.

Hij was op 14 januari 1803 als schipperszoon in *Workum* (Fr.) geboren. Na eerst zelf als schipper te hebben gevaren, was hij door ds T.F. de Haan in Birdaard (Fr.) tot predikant opgeleid. Zijn eerste standplaats werd *Workum-Koudum* (1841), vervolgens *Rotterdam* (1842). Toen hij daar 6 jaar had gestaan, vertrok hij naar *Werkendam*, hij met veel genoegen werkzaam was. Ook van Hardinxveld kwamen er velen 'over de rivier' om Gods Woord te horen 'zoodat zich daar allengskens een kleine gemeente vormde'.

Na 8 jaar in Werkendam dominee te zijn geweest, vertrok hij naar de gecombineerde gemeente *Terneuzen-Axel-Zaamslag* in Zeeuws-Vlaanderen (1856-'67). Toen naar *Baarland* op Z.-Beveland (mei 1867), zoals we hierboven hebben gezien. En om nu even op zijn verdere levensgeschiedenis vooruit te lopen, in Baarland trof hem het overlijden van een geliefde dochter in 1872, ruim 33 jaar oud. In hetzelfde jaar stierf ook zijn vrouw Antje Sieds van der Boom, oud 66 jaar. Ze waren 44 jaar getrouwd geweest.

Ds. Los werd emeritus in 1876 en verhuisde in dat jaar naar *Kamperland* op Noord-Beveland, waar zijn zoon schoolmeester was 'om mij bij hem, zoo het den Heere behagen mocht, de dagen, die de Heere mij nog beliefde te schenken, met mijne geliefde dochter, die de Heere mij nog als steun des ouderdoms heeft laten behouden, daar de andere door huwelijken van ons verwijderd zijn, in stille rust te mogen doorbrengen'.[46.]

In 1882 is ds. S.O. Los overleden, 79 jaar oud. Zijn zoon Oene is ook predikant geworden.

Omdat we de geschiedenis van de Afgescheiden kerken behandelen tot ongeveer 1869, kunnen we niet veel meer over de periode van ds. Los in Baarland zeggen. Daarom nu nog slechts enkele punten. Of het kwam door de aantrekkingskracht van ds. Los, die heel sympathiek overkwam, we weten het niet, maar hij stond nog maar enkele maanden in Baarland, toen een broeder, die 11 jaar geleden bij de kerk was weggegaan, zich weer wilde aansluiten.

Hij verklaarde, dat zijn onttrekking hem tot zonde was geworden, maar zijn breken met de Afgescheiden kerk was toen 'door omstandigheden in toorn' gebeurd. Hij had nog niet eerder tot terugkeer kunnen besluiten, maar nu was hij 'door genade' zover gekomen. Hij beleed 'zondig en dwaselijk gehandeld te hebben'. En hij gaf de broeders alle vrijheid hem af te wijzen. Na enige weken werd hij weer officieel als lidmaat ingeschreven. Dit was dus prachtig, maar het bleef helaas niet zo. Een goed jaar later liep het alweer mis. Hoewel getrouwd, had hij nu 'geestelijke' omgang met een meisje, zoals hij het noemde. Hij zag daarin geen zonde. Toen hij daarover door de kerkeraad werd aangesproken en

vermaand, brak hij opnieuw met de kerk.

Tijdens de ambtsperiode van ds. Los in Baarland kwam in juni 1869 ook de vereniging van de Chr. Afgescheidenen en de 'Kruisgezinden' op de synode van Middelburg tot stand. In *Hoedekenskerke* woonde een niet gering aantal 'Oud-Gereformeerden', zoals ze in de notulen werden genoemd. Het spreekt dus vanzelf dat ds. Los c.s. toenadering tot deze groep zochten. In Hoedekenskerke beschikte ze over een eigen kerkgebouw. Daarin wilde ze blijven kerken. Maar dit stuitte op groot verzet in de gemeente Baarland. Als compromis stelde ds. Los toen voor: op zondagmorgen en zondagavond konden er in Hoedekenskerke diensten worden gehouden, maar als het slecht weer was, moesten de broeders en zusters uit *Hoedekenskerke* op zondag-*middag* in Baarland 'onder de prediking' komen (het was een afstand van slechts een paar kilometer). De laatsten wezen dit voorstel echter vierkant af en verklaarden nu 'volstrekt niet te willen verenigen'.[47.]

In april '76 ging ds. Los tot grote spijt van de Baarlanders met emeritaat. Hij was toen 73 jaar. Enkele maanden later - 23 juli '76 - kwam een andere emeritus dominee zijn plaats innemen. Het was de ons bekende oud-predikant van Goes, namelijk *Adriaan de Bruijne*, die nog ruim 2 jaar in de kleine gemeente van Baarland heeft gewerkt en daar op 10 augustus '78 is overleden, 68 jaar oud. Op het kerkhof bij de grote Hervormde kerk ligt hij begraven. Laten we dit hoofdstuk over Baarland mogen besluiten met het citeren van het slot van zijn boeiende voor vrouw en kinderen geschreven levensherinneringen:

'Lieve vrouwe en kinderen - weest niet bedroefd over mij en als ge dit 'iets' uit mijn leven hebt gelezen - en ik heb u geenszins alles wat mij is overkomen verhaald - weest dan niet wederom bedroefd, ziende op de diepe en donkere wegen langs de welke uw vader in zijne ellende is geleid, maar laat het mogen wezen opdat gij zult leeren verstaan hoe gij op den Heere zult moeten vertrouwen met uw gansche harte en nimmer steunen op de ongestadigheid van uw menschelijk gevoel.

Want hij is nog dezelfde God, die het mannabrood uit den hemel deed vallen, ja regenen! en water uit de keistenen liet vloeien, in de woestijn zijn volk vaderlijk barmhartig verzorgend, hoe moeilijk ook hun weg was in dezen.

Tot hiertoe heeft de Heere ons geholpen en wat de Heere over ons bescheiden heeft, zal zekerlijk komen. Doch wat ook geschiede de Heere blijft getrouw, hoezeer wij en ik vooral ontrouw zijn. Dit mag ik geloven, nu in dezen nacht van Zondag op Maandag na het genieten van des Heeren Heilig Avondmaal den 23 September 1877, nu reeds den 24 September des morgens 2 ure.'[48.]

Eindnoten:

1. Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek* (1840).
2. J. Wesseling, *De geschiedenis van Terneuzen*, tweede druk, 196 (Terneuzen 1962).
3. *Boekzaal der geleerde Wereld* 1844 I.
4. *Boekzaal der geleerde Wereld* 1842 I, 769.
5. Idem 1861 11, 716.

6. P.R.D. Stokvis, De *Memories* van Jannes van de Luijster (1829-1845) 8, (1980). (Overgedrukt uit het Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1980).
7. Wessels a.w. 122, 123.
8. *Tot een Naam en een Lof...*, 23 (Herdenkingsboekje Afscheiding en Doleantie. Axel 1936).
9. Notulen classis 1 april 1840.
10. Wessels a.w. 123-125.
11. Dirk de Leeuw, geb. 27 juni 1799 in Baarland, aldaar overleden 23 aug. 1877. Zijn vrouw Cornelia Henderikse was 27 juni 1798 geb. in Goes, op 31 oktober 1879 overleden te Baarland.
12. Stoffel Mol, geb. 30 april 1787. Zijn vrouw Jannetje de Back was 16 juni 1796 geboren in Krabbendijke. Kinderen o.a. Matthijs geb. 12 juni 1812.
13. Joh. Mol was 12 juli 1801 geb. in Oudelande. Zijn vrouw was Adriana Katte, geb. te Driewegen 14 sept. 1799.
14. Anthonie de Bree, geb. 5 februari 1796, emigreerde in 1847 met zijn vrouw Adriana de Braekert, geb. Ovezande 25 mei 1802, en 6 kinderen naar N. Amerika. Een jaar eerder was een bijna éénjarig dochtertje overleden (Maria).
15. Misschien de vader van Johannes Mol of de 29-jarige Matthijs, zoon van Stoffel Mol.
16. Matthijs van Damme, 6 dec. 1813 in 's Gravenpolder geb., was getrouwd met Geertruida Laurina Zuidweg.
17. Over haar hebben we geen gegevens gevonden.
18. Ze was 22 febr. 1794 in Goes geb., haar man Dignus Stroosnijder op 22 juli 1798 in Krabbendijke.
19. Johannes van Weele was 14 april 1781 geb. in Borssele en is 26 sept. 1842 in 's Gravenpolder overleden. Zijn vrouw was Adriana de Jonge, geboren te 's Heer Arendskerke 11 nov. 1787, en overleden 2 maart 1846. Kinderen waren Adriaan (geb. 1813), Arij (1816), Catharina (1817), Jacobus (1824) en Neeltje (1830).
20. Hubregt Boonman, geb. 10 nov. 1802 te Ovezande was 1 mei 1826 in 's Gravenpolder komen wonen. Zijn vrouw Martina Goeree was 7 maart 1798 geb. te Kloetinge en is 1 juli 1836 overleden.
21. 'Verslag' van ds Scholte aan koning Willem II, Utrecht, 5 januari 1841. (C. Smits, *De Afscheiding van 1834 III*, 213).
22. Archief ds. Van der Meulen, nr 43 (Gemeente-archief Goes).
23. Robert P. Swierenga, *Dutch Emigration Records 1847-1877* (Zeeland).
24. Notulen kerkeraad 17 maart 1849.
25. Ze was getekend 15 april 1849.
26. Notulen kerkeraad 6 maart 1852.
27. Er ontwikkelde zich een langdurige correspondentie over een gedeeltelijke restitutie door Kockengen van de studiekosten door de Zeeuwse gemeenten betaald. In de zomer van 1851 betaalde de gemeente Kockengen *f* 150,- studiekosten terug (Not. prov. vergadering Zeeland 3 juli '49, 2 okt. '50, 2 april '51 en 2 juli '51).
28. Notulen kerkeraad 24 april 1852.
29. Notulen kerkeraad 10 januari '53.
30. De huwelijksdatum is 25 mei 1854.
31. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 167.
32. Zijn vader en moeder waren te Serooskerke (Walcheren) overleden.
33. Notulen kerkeraad 1858.
34. idem 11 augustus 1858.
35. J.M. Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou*, 554 (Zwijndrecht 1984).
36. Ds. L.G.C. Ledeboer was in 1841 afgezet als Hervormd predikant, waarna hij zich bij de Afgescheidenen had gevoegd, maar zich ook al weer spoedig aan hun verband onttrok wegens zijn bezwaren tegen het aanvragen van erkenning in de burgerlijke samenleving met prijsgeving van de naam Gereformeerd *(Chr. Encyclopedie)*.
37. A.M. Wessels, *Een merkwaardig vijftal*, 50, 51 (1969 tweede druk).
38. A.M. Wessels, *Een merkwaardig vijftal*, 48-54 (Vianen 1969).
39. Notulen kerkeraad 29 mei 1861.
40. Notulen kerkeraad 20 juni 1860.
41. In 1857 had hij 4 beroepen gekregen, nl. twee uit Tholen, één uit Puttershoek (Z.-H.) en één uit Vlaardingen. Wessels is op dit punt niet volledig *(God ons een schild*, 129).
42. Notulen kerkeraad 2 juni 1862.
43. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 40.

44. De brief is gedateerd Baarland, 16 september 1865 (Notulen kerkeraad 16 september '65).
45. Notulen classis 9 januari 1867.
46. Hij besluit zijn levensherinneringen met '...Gods genade verheerlijke zich aan alle mijne kinderen, tot hunner zaligheid en aan allen, die dit zouden mogen lezen, dat zij zoo. Camperland, 16 november 1877'.
    J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland, deel III*, 241, 242, 252.
47. Notulen kerkeraad 30 augustus 1869. Vgl. Wessels, a.w. 129.
48. P.J. Oggel-de Bruyne, *Ik nu droeg zijn eerwaardes reismantel.* Naar het dagboek van Adriaan de Bruyne Jzn., afgescheiden leeraar te Goes geb. 1810 (uitgave Zeeuwsch Dagblad, Goes).

V *Kruiningen-Yerseke*

Het al uit de middeleeuwen daterend dorpje *Kruiningen* ligt op het smalle oostelijke deel van Zuid-Beveland, tussen de Wester- en Oosterschelde, ten oosten van het kanaal door Zuid-Beveland (dat overigens pas in 1866 is gegraven). Dorp en omgeving zijn door de vreselijke watersnood in 1953 zwaar geteisterd. We moeten dit er hier wel bij zeggen, omdat één van de gevolgen was, dat toen ook het kerkelijk archief van Kruiningen verloren is gegaan. Voor de beschrijving van het kerkelijk leven uit de eerste tientallen jaren na de Afscheiding zullen we het dus met minder directe bronnen moeten doen.

Yerseke, enkele kilometers ten noorden van Kruiningen aan de Oosterschelde gelegen, is in oorsprong ook al een oud dorp. Het heet dat het in het begin van de 14e eeuw met Goes en Reimerswaal kon wedijveren. Het dorp lag oorspronkelijk tegen de dijk, die vroeger de grens vormde tussen de watering (waterschap) Be westen-Yerseke en de Oost watering.

In de jaren, dat de Afscheiding ook in Kruiningen en omgeving vaste voet kreeg, stond in de Hervormde kerk aldaar *ds. Jacobus Dagevos* Jacz. (1816-'43†). In 1836 telde deze gemeente 1090 zielen, van wie 548 belijdende leden waren. Ze was daarmee de grootste in de *ring Kruiningen.* Om wat het zielental betreft een goed overzicht te krijgen van deze *ring* Kruiningen (*classis* Goes) geven we hier een staatje van de 9 gemeenten, waaruit deze ring bestond.

	zielen	***bel. leden***
Bath c.a. ('t Fort)	445	228
Biezelinge c.a.	481	214
Kapelle	711	321
Krabbendijke	619	223
Kruiningen	1090	548

Schore c.a. (gecomb. met Vlake)	350	183
Waarde	473	197
Wemeldinge	755	395
Yerseke	754	316

In 1816 was de bovengenoemde *Jac. Dagevos* predikant in de Hervormde kerk van Kruiningen geworden, waar hij tot zijn dood toe in 1843 zou blijven.

Ongetwijfeld preekte hij rechtzinnig. Toen op een zaterdag in augustus 1834, de bekende boer en (latere) voorman van de Afscheiding in Borssele, *Jannis van de Luijster*, met zijn vrouw ‘met de sees’, naar Kruiningen was gereden, logeerden ze bij de ‘landman’ *Jacob de Boe*, één van de initiatiefnemers van de Afscheiding in Kruiningen. Daar praatten ze 's avonds nog met Jooris Maas en C. Donker. Natuurlijk waren het gesprekken van godsdienstige aard. De volgende dag (zondag) woonden ze de kerkdiensten bij, waarin voorging *ds. J. Dagevos.* Van de Luijster - zelf zeer bevindelijk ingesteld - vond diens preken ‘uytnemend diensbaar’, waarmee hij bedoeld zal hebben: bevindelijk, gericht op de praktijk van het geloofsleven.[1.]

Op Pinksterdag '43 is ds. Dagevos plotseling in Kruiningen overleden, 79 jaar oud.

Ds. Jac. Dagevos

Het is wel zinvol hier enige levensbijzonderheden van deze toegewijde dominee door te geven. We hebben ze geput uit zijn *In Memoriam*.[2.] ‘Met grote ijver had hij nog 's morgens het feest van de uitstorting van de H. Geest met de gemeente gevierd, en beklom, hoewel hij zich min of meer ongesteld voelde, ook 's middags het preekgestoelte; hij kon ook deze dienst - al was het dan enigszins bekort - nog tot een goed einde brengen en de zegen over ons uitspreken.

Nauwelijks was hij in zijn woning teruggekeerd - wat hem met veel inspanning nog gelukte - of hij zeeg neer en overleed omstreeks half 8 in de avond. Ruim 53 jaar mocht hij het Evangelie aan verschillende gemeenten verkondigen en hij zag zijn bede verhoord om tot aan zijn dood hiermee te kunnen voortgaan.’

Hij stamde uit een predikantengeslacht en deed in 1790 zijn intree in zijn eerste gemeente Ter Heide in het Westland. Na nog enige gemeenten te hebben gediend, was hij op 10 november 1816 predikant in *Kruiningen* geworden. Daar kon hij in 1840 zijn 50-jarig ambtsjubileum dankbaar herdenken en in 1841 dat van zijn 25-jarige ambtsperiode in Kruiningen.[3.]

In zijn *In memoriam* lezen we ook nog: ‘Opregtheid, nederige godsvrucht en innige liefde tot de naaste, bezielden hem in ruime mate; steeds erkende en waardeerde hij het goede in anderen, en was gewoonlijk de eerste, die daarop opmerkzaam maakte. Maar alle lof, zelfs de minste, die men hem wilde toekennen, wees hij nederig van de hand.

Daarom wenste hij ook, dat er na zijn dood geen lijkrede over hem zou worden uitgesproken.'[4.]

Als typerende bijzonderheid vermelden we hier nog, dat hij in 1839 - enkele jaren voor zijn dood - eigenhandig het bericht van zijn overlijden had opgesteld, waarop alleen nog maar de sterfdatum hoefde te worden ingevuld. Deze rouwbrief moest dan met een door hem aangepast begeleidend schrijven aan al zijn vorige gemeenten worden gestuurd. In deze brief stonden 'aangename herinneringen en vermanende wenschen', die na de afkondiging van zijn overlijden vanaf de kansel behoorden te worden voorgelezen.[5.]

Op zijn oude dag - hij was toen 72 jaar - kreeg ds. J. Dagevos in Kruiningen nog afscheidingsperikelen te verduren. Na de middagdienst van zondag 10 april '36 werd er een buitengewone kerkeraadsvergadering gehouden, waarin alle ambtsdragers aanwezig waren op ouderling Philippus de Back na, verhinderd 'wegens ongemak aan regter hand, en linker voet'.

De reden van het samenroepen van deze vergadering was, dat er een schrijven was binnengekomen, ondertekend door de lidmaten *Jacobus Nieuwenhuize* en zijn vrouw *Neeltje Steketee* en gericht aan de kerkeraad van de Nederl. Hervormde Gemeente te *Kruiningen.*

Ds. Dagevos las de brief voor, waarin de beide ondertekenaars 'Ledematen der ware Gereformeerde Kerk', zoals ze zich noemden, vrijwillig en duidelijk verklaarden zich af te scheiden van het sedert 1816 bestaande Hervormd Kerkgenootschap.

Verder schreven ze '... en dat wij ons hereenigen met alle ware Gereformeerden, waar de Heer die ook belieft te vergaderen, die met ons wenschen vast te houden in de Belijdenis en wandel, naar de op Gods Woord gegronde Formulieren van Eenigheid der Gereformeerde Kerk in Nederland; zeggende hier mede alle Kerkelijke gemeenschap met Ulieden op, totdat Gijlieden met ons terugkeert tot de Leer en de Tucht der ware Kerke Christi'.

Tenslotte verzochten ze volgens art. 2 van het Algemeen Reglement van het Hervormd genootschap hun namen in het doop- en lidmatenboek door te halen. Dit was de gebruikelijke formulering, waarmee zeer vele Afgescheidenen in het hele land zich losmaakten van de Hervormde kerk van toen.

Bovengenoemd schrijven was vergezeld van een persoonlijk getinte, uitvoerige brief met verduidelijkende argumentatie, alleen ondertekend door *Neeltje Steketee*, gedateerd *Kruiningen, 5 april 1836*, met als aanhef 'Geachte Heer J. Dagevos!'

Ook deze brief las ds. Dagevos voor. We nemen dit stukje van Neeltje vanwege het belang ervan geheel op.[6.]

'Met diepe smart bewogen over den toestand der Kerk schrijve ik U deze letters. Het zal U, zoo als ik vertrouw, toch niet onbekend zijn, dat ik, in eenige weken niet in de Kerk geweest ben, daar Gij U zeker over verwonderen zult.

Maar, mijn Heer! ik worde overtuigd, dat het tegenwoordig Bestuur der

Kerk strijdt tegen Gods woord en de Formulieren, en Belijdenis des Geloofs; want ik heb op den 11den April 1815, mijn Belijdenis gedaan uit *Hellenbroek*, en daar heb ik de kenmerken der ware Kerk geleerd, dat dit de ware kerk is, daar de Sacramenten niet ontheiligd wierden, de Sleutelen gebruikt worden, en Gods woord zuiver verkondigd wordt, en als ik nu inzie, wat gij voor wetten hebt, de censuur is weg, en de Raad der Kerk, in plaats van Mannen, die begaafd zijn met Gods Geest, zoo zie ik dat het natuurlijke menschen zijn, den Geest niet hebbende, en dus geen waarheid en valschheid kunnen onderscheiden, zoo dat dit de weg wordt, om maar blind te gelooven, wat de Kerk gelooft.'

Ook op haar dominee heeft Neeltje ernstige kritiek. Ze schrijft: 'En zie ik op *uw* werk, mijn Heer! het zij U in alle vriendelijkheid gezegd, daar kan ik, in vele opzigten niet mee instemmen; want zooals bij voorbeeld die *Dankzeggingen* voor *Kraamvrouwen*, daar bidt Gij onder anderen, dat God dat wil aannemen als van de hand des Middelaars, hoe is dat mogelijk? mijn Heer! want het offer der Goddeloozen is den Heere een gruwel; of gij moet denken dat die vrouwen alle bekeerd zijn, dat ik niet geloof.'

Ze gaat hier nog wat dieper op in: 'En dan wilt gij ook dat wij *Romeinen 3:25 en 26* van buiten leeren, om daarmee werkzaam te zijn zelfs dan als de dood nadert: o mijn Heer, hoe komt dit overeen met onzen val in Adam? met de vrijmagtige verkiezing? enz. hoe kan een dood mensch met die Belijdenis, tot zijn eeuwig heil werkzaam zijn? Van nature weet hij niet, dat hij ellendig van God is afgeweken; en hoe kan hij dan dien Middelaar, tot verzoening begeeren, of voor zijne Ziele dierbaar schatten?'

Als in het voorbij gaan noemt Neeltje ook nog even de enkele tientallen jaren geleden ingevoerde Evangelische gezangen: 'Zie ik op de zoogenaamde Evangelische Gezangen, die zijn doortrokken met Remonstrantsche gevoelens.'

In de werken van de Leidse hoogleraar *Joh. Henricus van der Palm* (1763-1840) had ze niet veel vertrouwen. Deze was heel bekend geworden door zijn in de jaren 1820-'30 verschenen bijbelvertaling, van verklarende aantekeningen voorzien, waarin hij voorzichtig gebruik had gemaakt van de resultaten van zijn kritiek o.a. op de Statenvertaling. Verder had hij uitgegeven zijn *Bijbel voor de jeugd.* Taferelen uit de gewijde geschiedenis voor christen-huisgezinnen, waarin voor een breed publiek de bijbelse geschiedenissen - sterk moraliserend - worden naverteld en toegelicht naar de stand van de wetenschap van die dagen.[7.]

Neeltje schrijft: Ja, ik merk dat Gij van der Palm onderzocht, ja als zeer geleerd durft noemen. Is dan de overzetting der Ouden niet goed?' (waarmee ze wel op de Statenvertaling doelt) 'mij dunkt ja mijn Heer, doch gij zijt in gevaar om nog langer hoe meer af te wijken door alle deze dingen; en zoo al de wonderen Gods wegredeneert, zoo als ik menigmaal gehoord heb, dat gij doet over Matth. 28:2; daar staat *dat er een groote aardbeving geschiedde;* maar gij zegt, dat het een schudding of beroering was *onder de wachters*, omdat er op volgt, dat er *een Engel*

nederdaalde, en gij maakt daaruit die gevolgtrekking, dat er dan zoo dikwijls als er een Engel neder daalde, een aardbeving zou moeten gebeuren. Wel, mijn Heer! was God daar aan verbonden? is dan Zijn hand verkort? Hoe durft gij van dat woord afdoen? want daar staat niet alleen een *aardbeving*, maar zelfs een *groote.* Dit alles en nog veel meer, zou ik kunnen opnoemen doch ik zal hier van afbreken; dit alles is genoeg om overtuigd te zijn volgens Art. 28 en 29, dat het onze Kerk niet meer is, maar veel eer de kenmerken draagt van de valsche Kerk van welke ik belast worde, mij af te scheiden.' Vervolgens betoogt Neeltje, dat zij zèlf mee schuldig is aan het verval van de kerk. Ze schrijft:

'Ziet mijn Heer! zoo heb *ik*, als Lidmate, en *Gij* als Leeraar, elk in zijn betrekking de Kerk laten vervallen, want dat is vandaag of gisteren niet gekomen; in *1816* is er een wijde deur opengezet voor al deze dingen, en die hebben wij, door toegeven en stilzwijgen, ingelaten, tot onze groote schuld voor God en dit heb *ik* gedaan, tegen zooveel licht en overtuiging, tegen zooveel weldaden Gods, want Hij heeft mij nu bijna 20 jaren geleden, krachtdadig geroepen *inwendig*; het is bijna 14 jaren dat ik met volle bewustheid het eigendom van *Jezus* geworden ben, en toen heb ik mijzelven aan dien Verbonds God overgegeven, zoo vrijwillig, en heb niets uitbedongen als genade om Hem te volgen, en voor zijn naam en zaak uit te komen, maar mijn ontrouw heeft Gods getrouwigheid niet te niete gedaan, die is mij, arme wurm, nog komen opzoeken, die heeft mij, in schaamte, in het stof doen bukken; die heeft mij nu, voor zijn naam en zaak doen uitkomen, en opnieuw heb ik alle mijne belangens aan Hem overgegeven; ook voor deze zaak heeft Hij mij overwonnen.'

Daarom onttrekt ze zich nu aan de Hervormde kerk. We lezen: 'zoo is dan nu mijn vriendelijk verzoek, mijn Heer, dat gij mijn naam op uw Lidmatenboek wilt uitschrappen, en op mijn Persoon geen acht meer slaan; zoo zult gij nu, zoo ik hoop, zien dat ik, niet uit eigen beweging tot dezen stap ben gekomen, want daar is toch niets mee te doen dan smaadheid en vervolging, doch dat ben ik getroost te dragen voor den naam van *Jezus.*'

Tenslotte richt Neeltje zich nog met volgende ernstige vermaning tot ds. Dagevos, die ze overigens steeds met 'heer' aanspreekt: 'Ziet daar het een en ander U medegedeeld, maar mijn Heer! mag mijn raad nu nog plaats bij U vinden, och dat gij doch uw hart niet mogt verharden, en opstuiven tegen dit werk, want het is de zake Gods, opdat gij niet bevonden wordt tegen God te strijden, want gij zijt op den avond van uw leven, opdat dit in de eeuwigheid niet tegen U getuige, want de Heer is op weg om zijne schapen te vergaderen, dewijl de Herders de schapen niet vergaderen, maar verstrooijen, zoo zegt de Heer zal ik dezelve opzoeken, en ik zal Herders over haar verwekken, die ze weiden zullen enz. volgens Jer. 23.'

We merken op, dat in de Statenvertaling dit hoofdstuk begint met het vers: 'Wee den herders, die de schapen mijner weide ombrengen en verstrooien, spreekt de Heere.'

De laatste zinnen van Neeltje Steketees brief luiden: 'Doch hoeverre de

vijanden nog zullen toegelaten worden om de schapen te vervolgen, tot verzwaring van haar oordeel, en tot beproeving van ons geloof, dat laat ik aan zijne vrijmagtige bestelling over; mijn ligchaam kunnen zij dooden, maar dan eerst zal ik mij in mijnen volzaligen Verbonds God, eeuwig verlustigen, en eeuwige verwondering en aanbidding mijn lot zijn, Amen! ja Amen!

Intusschen verzoek ik dat gij dezen mijnen brief geheel aan uwen Kerkeraad wilt voorlezen, opdat zij de reden van mijn doen mogen weten, en blijf hiermede, met de bescheidenheid, die ik aan u verpligt ben, uwe Dienaresse

Neeltje Steketee.'

In deze brief zien we, hoe sterk de Afgescheidenen beïnvloed waren door het leef- en denkklimaat van de voormannen van de Nadere Reformatie (*Hellenbroek!*).

Neeltje onderkent het humanisme in de Evangelische gezangen, en de doorbrekende theologie van de Verlichting, die geen *wonderen* van God erkent, misprijst ze zeer. Opvallend is het concrete beroep op Schrift en Belijdenis b.v. hoe ze de ware kerk toetst aan de 3 merktekenen (art. 29 Ned. Geloofsbelijdenis).

Ze roept haar predikant op tot bekering en wijst hem het begin van de afval aan (in 1816 is een 'wijde deur' opengezet!).

Treffend is, dat zij erkent, dat zij ook zélf schuldig is aan de treurige toestand van de kerk. Ontroerend is ook, dat ze ernst maakt met het 'leven des geloofs' en met het werkelijk bekeerd zijn, al zouden we de door haar gemaakte tegenstelling tussen een 'krachtdadige inwendige roeping' en een 'bewust het eigendom van Christus worden' - waartussen bij haar dan een periode van wel 6 jaar lag - niet willen overnemen. Maar het is waar, dat er een groeien in de genade Gods, en een toenemen in het ware geloof moet zijn.

Wat ging de Hervormde kerkeraad van Kruiningen met de brief van Neeltje Steketee doen? Het college besloot het schrijven voor kennisgeving aan te nemen en het ter beoordeling op te sturen aan de classis, per adres *ds. Blaaubeen* te Goes. Met de vraag erbij, hoe in het vervolg met dergelijke stukken te handelen.

De volgende maand kwam het antwoord van het classicaal bestuur binnen. Het luidde: Aan zulke verzoeken voldoen! De namen schrappen en deze vanaf de kansel aan de gemeente bekendmaken. Met erbij een betuiging van innig leedwezen over de *dwaling* van zulke mensen. En tegelijk de gemeente opwekken zich toch niet te laten verleiden door die verkeerde voorbeelden, maar standvastig te blijven volharden in de éénmaal afgelegde belijdenis. Maar dit alles moest wel gebeuren 'in den waren Christelijken geest, en zachtmoedigheid.'[8.]

Begin Afscheiding

Op 15 juni '36 berichtte *Jacob de Boe* aan de Afgescheidenen kerkeraad

te Middelburg, dat hij zich had afgescheiden van het Hervormd Kerkgenootschap ‘als in den gemoede overtuigd, dat het de Kerke Christi niet is’.[9.]

In zijn omgeving (oostelijk Beveland) hadden zich op 6 plaatsen in totaal nog 23 personen aan het Hervormd kerkgenootschap onttrokken. Ze wilden zich met hem (De Boe) bij de Afgescheiden gemeente van Middelburg aansluiten. Ook hadden sommigen hem gevraagd in Middelburg advies in te winnen over wat ze nu verder moesten doen.

‘Voorloopig was er zoo veel als een gemeente gesticht’, en onder aanroeping van Gods naam waren er ook opzieners gekozen. Natuurlijk begreep men wel ‘de niet wettigheid van zoo te blijven’, en daarom verzocht men vriendelijk één van de Middelburgse kerkeraadsleden voor het geven van inlichtingen te laten overkomen, of anders duidelijke, schriftelijke aanwijzingen te sturen om te vernemen aan welke voorwaarden van aansluiting men had te voldoen.

Begin juli '36 (de precieze datum staat niet genoemd) stelde de Afgescheiden groep in oostelijk Zuid-Beveland de kerkeraad van Middelburg ervan op de hoogte, dat ze op woensdag 29 *juni 1836* bij *Jacobus Nieuwenhuijse* in Kruiningen bij elkaar waren geweest en eenparig de ‘artikelen’ hadden aangenomen en ondertekend.

Vervolgens hadden ze tot (voorlopige) kerkeraadsleden gekozen: *Jacobus Nieuwenhuijse* te Kruiningen, *Hendrik Strosnijder* te Krabbendijke, *Johannes Butijn* te Rilland en tot scriba *Jacob de Boe* te Kruiningen.

Doelende op de verspreid liggende woonplaatsen van de ambtsdragers, verklaarde men nog dit zo te hebben gedaan, omdat Rilland en Bath ‘zeer afgelegen liggen’, en er anders over de uitgestrekte gemeente geen opzicht mogelijk was. Bovendien had men ook rekening te houden met het ophalen van giften voor de armen.

Instituering 2 oktober 1836

Van de officiële ‘stichting’ van een gemeente kunnen we echter pas spreken, niet als er kerkeraadsleden *gekozen* zijn, maar wanneer deze in hun ambt zijn *bevestigd.*

Uit de enige jaren geleden uitgegeven *‘memories’* van Jannis van de Luyster worden we gewaar, dat de Afgescheiden gemeente van Kruiningen- Yerseke is geïnstitueerd op *2 oktober 1836* in de schuur van Jacob de Boe door ds. *Budding*: ‘Den 2 oct. den domini gepredikt bij Jacob de Boe te Kruiningen en aldaar de ouderlingen en diaconen bevestigd.’[10.]

Dat deze volgens de overheid illegale schuurdienst zou plaatsvinden, was twee weken eerder al afgesproken met ds. Budding, toen deze in de befaamde samenkomst op het erf van Stoffel de Mol te Oudelande de ambtsdragers van Goes en Baarland had bevestigd (zie hoofdstuk Goes).

Maar de tegenstanders zaten intussen ook niet stil. De Boe - aldus Wessels - werd op het gemeentehuis bij de burgemeester ontboden, die dreigde, dat het slecht zou aflopen, als hij zijn schuurdeuren openzette voor de afgezette ds. Budding. De Boe antwoordde, dat ds. Budding

niet afgezet was, maar vrijwillig was heengegaan en teruggekeerd tot de aloude belijdeniskerk van de vaderen. En wat de gevolgen zouden zijn... welnu, hij stelde zich in Gods hand.[11.]

Van de kerkeraadsleden van Kruiningen, die ds. Budding toen in de schuur van De Boe heeft bevestigd, kennen we twee namen. We geven ze hier door met enkele persoonsgegevens erachter toegevoegd:

1 *Jacob de Boe*, z. van Johannes de Boe en Maria Lavooij, 37 jaar, geboren Krabbendijke, wonende Kruiningen, landman. Hij kreeg *ƒ* 100,- boete, omdat hij zijn schuur voor het houden van de godsdienstoefening had beschikbaar gesteld. Op 6 oktober 1819 was hij op 20-jarige leeftijd getrouwd met de 23-jarige *Pieternella Marinusse*, geboren en wonende te Kruiningen.
2 Jacobus Nieuwenhuijse, zoon van Jacobus Nieuwenhuijse en Maatje Molhoek, geboren en wonende in Kruiningen, van beroep vrachtrijder. Zijn boete bedroeg *ƒ* 25,-.[12.] Hij was getrouwd met *Neeltje Steketee*, wonende te Kruiningen en geboren te Borssele als dochter van Cornelis Steketee en Paulina Westplate. Ze overleed 1 december 1861 te Kruiningen, 65 jaar oud. Jacobus Nieuwenhuijse hertrouwde enkele jaren later - 24 september 1863 - op 70-jarige leeftijd met de 45-jarige dienstbode Francina Abrahamse, geboren in Rilland. Een klein jaar later overleed Nieuwenhuijse, 70 jaar oud. Bij zijn tweede huwelijk waren als getuige o.a. aanwezig zijn broer, Boudewijn Nieuwenhuijse, een 77-jarige landbouwer in de gemeente 's Heer Arendskerke, die zijn schuur ook al eens beschikbaar had gesteld voor zogenaamde onwettige godsdienstoefeningen (zie hoofdstuk Nieuwdorp), en de bekende, 43-jarige Christiaan Steketee, Afgescheiden predikant te Nieuwdorp en ‘aanbehuwde neef’ van de bruidegom.

Zoals in zoveel plaatsen in het land het geval was, keerde ook in *Kruiningen* de dorpsgeest zich tegen de Afgescheidenen, vooral als ze hun samenkomsten hielden in het huis van Jacobus Nieuwenhuijse, bij wie de ruiten al eens waren ingeslagen.[13.] Maar wat de rechtbank betreft, nog slechts eenmaal lezen we van een veroordeling wegens het houden van illegale godsdienstoefeningen, waarbij ook een Kruininger was betrokken, namelijk de vooraanstaande Afgescheidene *Jacob de Boe*, de ons al bekende landman.

Op zondag 7 september '37 had hij zijn woning beschikbaar gesteld voor een kerkdienst, geleid door ds. Budding. Het kwam hem evenals ds. Budding op een boete te staan van *ƒ* 100,-.[14.]

De reden dat er verder geen boeten meer kwamen, was wel gelegen in het feit dat men met niet meer dan 20 personen was gaan vergaderen. En dit kon vrij gemakkelijk, omdat de gecombineerde gemeente te Kruiningen-Yerseke zondags op twee plaatsen haar godsdienstoefeningen hield, namelijk in Kruiningen èn in Yerseke. Het leverde dan niet zo veel problemen op om onder de grens van 20 aanwezigen te blijven. De gemeente was immers nog maar klein.[15.]

Een enkele keer kwam ds. Budding preken. En dàt kon hij, zodat hij

ongewild een enorme binding aan zijn persoon deed ontstaan. Maar die zou bij velen - niet bij allen - in vele opzichten later sterk verminderen als gevolg van het optreden van deze toch excentrieke persoonlijkheid. Het waren vooral twee kwesties, die conflictstof deden opwaaien:

1 het al of niet zingen van de psalmen van Datheen. Budding koos vurig voor die van Datheen.
2 het bij de koning aanvragen van godsdienstvrijheid, wat Budding per se weigerde te doen (later echter niet meer!).

Het leidde in oktober 1839 zelfs tot een scheuring in de Afgescheiden kerken van Zeeland toen Budding als dominee niet meer werd geaccepteerd. Maar hij bleef zijn aanhangers houden. In het hoofdstuk over Goes zijn we al uitvoerig op deze problemen ingegaan, zodat we nu volstaan met daarnaar te verwijzen. We halen hier slechts een classisbesluit aan, genomen op 1 juli 1840:

Afgesneden de gecensureerde leden, die al vaak vermaand zijn over hun 'ongoddigheid' en het breken van de gemeenschap vanwege het zingen van de ouwe Psalmen èn het vragen van vrijheid van de koning, omdat die broeders begeren vrijwillig van onze gemeenschap af te zien, en daarom wordt geoordeeld die dan te laten gaan. Uit Yerseke waren het: J. Mieras en F. Pikkaart, en uit Kruiningen Joris Maas.[16.]

Erkenning

Al in mei 1839 had de kerkeraad van de gecombineerde gemeente *Kruiningen-Yerseke* zich tot de koning gewend met het verzoek om door de regering als officiële gemeente te worden erkend. Het stuk was gedateerd 16 mei 1839 en ondertekend door 38 personen, van wie er 31 uit Kruiningen kwamen, en 7 uit Yerseke. Van de 31 ondertekenaars uit Kruiningen hadden er niet minder dan 11 met een kruisje getekend. Ze konden dus niet schrijven. Als kerkeraadsleden stonden voor Kruiningen opgegeven: ouderling *Jacobus Nieuwenhuise* en diaken *Jacobus de Boe.* We zijn beide namen al tegengekomen.

In Yerseke was ouderling *Hubregt Nieuwenhuise*, een boer, die op de Dam woonde. Hij was een broer van Jacobus Nieuwenhuise uit Kruiningen. Op 18 februari '72 is Hubregt op zeer hoge leeftijd (90 jaar) als weduwnaar van Catharina Mieras in Yerseke overleden.

De diaken was *Hubregt van Dalen.*

In Kruiningen kerkte men elke zondag in het huis van Jacobus Nieuwenhuise (A no 67) en in Yerseke in dat van Passchier Koster, in de Lepelstraat.[17.] Toen het aantal leden groeide, werden de diensten gehouden in een woning aan de Vierstraat, gelegen tussen de Mosselstraat en de smederij in eerstgenoemde straat.[18.]

Bij K.B. van 2 juli 1841 no 25 kwam de erkenning af.

Er zat gelukkig wel wat groei in de gemeente. Eind december '42 kwamen er twee nieuwe diakenen in de kerkeraad, namelijk *Adriaan Glerum*, een arbeider uit Schore/Vlake en *Johannes Kaboort*, een landbouwer uit Schore/Vlake. Beiden werden

door ds. Gardenier van Wolphaartsdijk in hun ambt bevestigd (ze zouden ook beiden in 1847 naar

Noord-Amerika emigreren).

Toen in 1846 en eerstvolgende jaren de ‘Amerikaanse koorts’ d.w.z. de zucht om naar dat werelddeel te emigreren, sterk opliep, liet deze ook de gemeente Kruiningen-Yerseke niet onberoerd. Ze was wel niet zo fel als b.v. in Borssele, waar tweederde van de gemeenteleden de oceaan overstak, maar ze richtte - wat het zielental betreft - toch duidelijk schade aan.

Hier volgt nu een staatje van de in de jaren 1846-'49 uit Kruiningen-Yerseke en directe omgeving geëmigreerde Afgescheidenen. Met ‘directe omgeving’ bedoelen we de door Swierenga[19.] in zijn lijsten met landverhuizers genoemde plaats ‘Wateringen’ d.w.z. watering van Kruiningen en bewesten Yerseke.

Emigranten

Pieter Daane, arbeider, 44 jaar, vrouw/2 kind. 1847 Wateringen.
Adriaan Glerum, arbeider, 32 jaar, vrouw/2 kind. 1847 Schore/Vlake.
Benjamin Glerum, arb., 27 jaar, vrouw/1 kind 1849 Kruiningen.
Jacob Glerum, particulier, 67 jaar, vrouw/2 kind. 1849 Kruiningen.
Johannes Kaboort, landb. 33 jaar, vrouw/5 kind. 1847 Schore/Vlake.
Cornelia Kasse, wollenaaister, 48 jaar, 1846 Kruiningen.
Pieter Meeusen, arbeider, 35 jaar, vrouw/5 kind. 1847 Wateringen.
Joris Meyaard, arbeider, 48 jaar, vrouw/4 kind. 1847 Kruiningen.
Pieter Nagelkerke, arbeider, 35 jr., vrouw/3 kind. 1847 Wateringen.
Vincent Stroosnijder, arbeider, 35 jr., vrouw/3 kind. 1847 Kruiningen.
Hubregt van Noorden(?), arb., 31 jr., vrouw/1 kind 1847 Kruiningen.

Voor *Yerseke* noteerden we de namen:
Jacobus Mieras, arbeider, 27 jr., vrouw/3 kind. 1849.
Jacob Mieras, winkelier, 31 jr., 2 kinderen 1853.

Joos Everse

Omstreeks 1850 kwamen er weer enige nieuwelingen in de kerkeraad te zitten, onder wie *Joos Everse*, wonende te Yerseke, van beroep timmerman. Over hem veroorloven we ons een uitweiding, want hij heeft in de gemeente een vooraanstaande plaats ingenomen. Vele malen was hij afgevaardigde naar de meerdere vergaderingen.

Hij had echter allesbehalve een kerkelijke opvoeding gehad, integendeel. De herberg was zijn domein, waar hij vaak werelds vermaak met zijn spelen op de viool begeleidde. Maar - hoe het kwam weet niemand - hij raakte in contact met en onder invloed van Hubregt Nieuwenhuise, die op zondag in de kerkdiensten van de Afgescheidenen vaak een preek voorlas. En zie ... Everse voegde zich bij de Afgescheidenen.

Toen Nieuwenhuise wegens ouderdom zijn taak als ouderling niet meer aankon, legde - aldus Wessels - de Heere aan de ex-speelman het ambt op, die blijmoedig en dankbaar voor zulk een groot voorrecht, deze taak aanvaardde. Everse, die een man was in de volle kracht van zijn leven, heeft de kerk van Yerseke zeer gebouwd. Onder zijn leiding

groeide de gemeente.[20.] Na de dood van H. van Dalen was hij trouwens al diaken geworden.

Met de preekvoorziening was het in Kruiningen-Yerseke niet zo best gesteld, om de eenvoudige reden dat men een gastdominee moeilijk kon betalen. Het was dus vaak preeklezen.

Nu herinnerde ieder zich nog wel, dat een goede *oefenaar* niet te versmaden viel. Bovendien zou deze dan dominee op art. 8 kunnen worden. Zou dit niet iets voor *Everse* kunnen zijn? De gemeente te Yerseke vond van wel.

Everse - die in Yerseke woonde - deelde op een provinciale vergadering in januari 1856 mee, dat hij aangezocht was om in Yerseke 'van tijd tot tijd' een stichtelijk woord te spreken. Hij vond zichzelf eerst wel onbekwaam, maar durfde tenslotte niet te weigeren en had dus toegegeven. Maar de kerkeraad van de gemeente Kruiningen had hem daarover vermaand, omdat 'het in strijd was met alle kerkelijke handelingen en besluiten'. Bovendien had hij van tevoren geen overleg gepleegd met de broeders van Kruiningen. Zowel deze als Everse zelf vroegen de vergadering om advies.

Dit luidde: Als er niet gepreekt wordt, zal Everse een preek voorlezen. En hem werd 'ontraden of liever verboden' - zo staat het in de notulen - nog langer oefeningen te houden.

Ds Steketee stelde daarop voor, dat de opzieners van Kruiningen moesten onderzoeken of Everse volgens art. 8 van de kerkenorde 'singuliere gaven, godzaligheid etc. bezit'. En dan dienden ze op de volgende prov. vergadering hierover te rapporteren. Vervolgens kon deze dan zelf een onderzoek instellen. Viel dat positief uit, dan zou men hem 'tot de bediening des Woords bevorderen'.

Drie maanden later[21.] deelde de kerkeraad van Kruiningen mee, dat bij Everse na onderzoek geen 'singuliere' gaven waren ontdekt, zodat hij als een gewone ouderling moest worden beschouwd.

Everse erkende nu ook zelf geen singuliere (opvallende) gaven voor dominee te bezitten (in de notulen staat 'particuliere'!) en daarmee was deze zaak afgedaan.

Eigen kerk en eigen dominee

In Kruiningen-Yerseke ging het kerkelijk leven van de Afgescheidenen blijkbaar enigszins in opgaande lijn, want op 11 december '64 viel het besluit een dominee te beroepen op een traktement van *f* 600,- plus vrij wonen, met de bepaling erbij, dat hij de ene zondag in Kruiningen en de andere in Yerseke moest preken.

Het eerste beroep ging naar de zendeling-dominee *Berend Veenstra* te Kampen, die met zijn collega Cornelis de Best in 1863 was uitgezonden naar Paramaribo in Suriname om daar onder de pas vrij verklaarde slaven het Evangelie te brengen. Doordat de financiële steun onvoldoende bleek, zag hij zich genoodzaakt al spoedig naar Nederland terug te keren. Daar werd hij beroepbaar gesteld en van die mogelijkheid maakte de gecombineerde gemeente Kruiningen nu gebruik.

De kerkeraad drong er bij docent Helenius de Cock in Kampen op aan bij Veenstra een goed woordje voor Kruiningen-Yerseke te doen. Misschien heeft hij dit wel gedaan, maar het werd toch een bedankje. Hij ging niet naar Zuid-Beveland, wel naar Noord-Beveland, *Colijnsplaat* april 1865.

Nieuwe kerk Yerseke

In januari '65 besloot de kerkeraad een stuk grond in Yerseke te kopen om daarop een geschikt kerkje te bouwen en in de zomer van dat jaar kwam er onverwachts een gelegenheid om een huis te huren, dat heel goed als pastorie dienst kon doen.

Nadat ouderling *Joos Everse* in mei de eerste steen had gelegd, kon op zondag 24 september '65 de nieuwe kerk in Yerseke in gebruik worden genomen.

Die eerste kerk in Yerseke stond op dezelfde plaats als de tegenwoordige. De grond daarvoor was afgestaan door *Cornelis Sinke*, de vader van ouderling Joost Sinke, aldus ds. Van Egmond in zijn herdenkingsrede bij het 75-jarig bestaan van de zelfstandige Gereformeerde kerk van Yerseke (1941). Het perceel lag aan de Damstraat bij de latere toegang tot de Schotte. Het was daar toen overal nog bouwland met sloten langs de Damstraat en bruggetjes om dat land en later de woningen te kunnen bereiken.[22.]

Van de plechtige ingebruikneming vonden we een verslagje in het kerkelijk weekblad *De Bazuin*, dat we hier - met tussen haakjes enkele aanvullingen - doorgeven.

Kruiningen, 25 sept. 1865

De Heere heeft grote dingen voor ons gedaan, dies zijn wij verblijd. De dag van gisteren was voor de gecombineerde gemeente Kruiningen en Yerseke een ware feestdag, doordat de hele gemeente, die vroeger te Kruiningen vergaderde, nu het voorrecht mocht genieten zich in de door haar gebouwde kerk te Yerseke te verzamelen, om het gebouw aan de Heere en zijn dienst toe te wijden.

Ds. Jonkman van Zierikzee trad voor de gemeente op, en nam tot voorspraak psalm 124, en wees daarbij op de toestand van de verleden en de tegenwoordige tijd. Hij koos tot tekst Hand. 11:23 (‘dewelke d.i. Barnabas daar gekomen zijnde, en de genade Gods'ziende, werd verblijd, en vermaande ze allen, dat zij met een voornemen des harten bij den Heere zouden blijven’).

De kerk was vol, niet alleen 's morgens, maar ook 's middags en 's avonds; tevens werden de tekenen van 's Heeren tegenwoordigheid gezien.

Tussen de namiddag- en avondgodsdienst werden de manslidmaten van de gemeente verzocht in de kerk te blijven, en is men overgegaan tot het stemmen van een leraar. Omdat ds. Van der Sluis van Vlissingen voor het op hem uitgebrachte beroep had bedankt, heeft men een tweetal, namelijk de predikanten Jonkman te Zierikzee en Greven te Dinteloord

aan de gemeente voorgesteld. Na voorafgaand gebed ging men over tot de stemming. Eenparig zijn de stemmen uitgebracht op ds. Jonkman van Zierikzee, wie de beroepsbrief is toegezonden, met de bede: Uw wil geschiede!

Namens de kerkeraad J.L. de Marée, scriba

Ds. H.A. Jonkman

De 40-jarige ds. Jonkman nam het beroep aan. Hij werd op zondag 17 december '65 door ds. C. Steketee van Nieuwdorp bevestigd als predikant van Kruiningen en Yerseke. We citeren weer uit *De Bazuin.*[23.]

Kruiningen, 18 december 1865 - De dag van gisteren was voor de gecombineerde gemeente van Kruiningen en Yerseke een ware en heilige feestdag.

In de morgen zagen zij ds C. Steketee van Nieuwdorp voor haar optreden, die haar met zijn raad en hulp in alle opzichten trouw heeft bijgestaan; ja. menigmaal de treurige toestand, waarin zij zich bevond, heeft beweend en dus haar lasten helpen dragen; het bittere met haar geproefd heeft, maar nu van de kansel voor de oren van een grote schare de daden des Heeren mocht vermelden: hoe de Heere in zijn toorn zijn ontferming is gedachtig geweest; de zuchten en gebeden en tranen van de opregten had gade geslagen; en hen in zijn liefde gedachtig was.

De woorden, die tot aanleiding van de bevestiging dienden, waren Titus 2:15 (‘Spreek dit en vermaan en bestraf met allen ernst. Dat niemand u verachte.’)

Hartroerend was de taak zo ten opzichte voor de geliefde leraar als voor de gemeente.

Des namiddags trad onze geliefde leraar *H.A. Jonkman* op met de vraag: Met welk doel hij was begeerd en geroepen, de vraag van Petrus aan Cornelius. En als nu het doel van hun beroep ook zijn doel en oogmerk was, namelijk niets te willen weten dan Jezus Christus en dien gekruisigd, dat wij dan als leraar en gemeente konden verwachten des Heeren hulp en zegen.

Plechtig heeft hij zich aan de gemeente verbonden met de woorden van Paulus 1 Cor. 1:1 en 2. Nimmer was de kerk zo gevuld. Verwondering en aandoening vervulden de harten niet alleen van,hen, die tot de gemeente behoren, maar van allen; en ieder moest uitroepen, ziende op de voorrechten, die ds. Jonkman genoot en nu moest ontberen, en zijn overgegevenheid aan de leiding en besturing des Heeren: het is Gods hand, die ons Zijn liefde schenkt.

Tenslotte trad nog op ds. C. Steketee om afscheid te nemen van de gemeente en haar met de geliefde leraar den Heere aan te bevelen en hij besloot met te laten zingen uit Psalm 134:3

Uit naam van de kerkeraad, J.L. de Marée.

Ds. *Harm Albert Jonkman* (1825-'98) geboren in Diever (Dr.) was in Hoogeveen door J. Bavinck en W.A. Kok opgeleid. Kruiningen-Yerseke was al zijn 6e gemeente. Westerbork in Drenthe was zijn eerste geweest (december 1850).

Als tekenende bijzonderheid vonden we van hem, dat hij in de eerste 40 jaren van zijn dienst slechts 4 zondagen door ziekte verhinderd was te preken (zijn actieve diensttijd beslaat de periode 1850-'96). Hij was een predikant van de oude stempel, die steeds het oude ambtsgewaad is blijven dragen.[24.]

Zijn traktement in Kruiningen was *ƒ* 806,- per jaar, in 1873 opgetrokken tot *ƒ* 840,- en in 1874 toen hij voor een beroep had bedankt, werd het *ƒ* 900,-[25.].

Had *Yerseke* in 1865 een nieuwe kerk gekregen, in het volgend jaar kon ook Kruiningen een sterk vergroot en nagenoeg nieuw kerkgebouw in gebruik nemen. We volgen hier weer grotendeels een verslagje in De Bazuin, ingezonden door ouderling J.L. de Marée.

'De dag van gisteren - 12 augustus 1866 - was voor ons een dag van vreugde. Door de toevloed van het volk was onze kerk te klein geworden, daar het de Heere behaagd heeft bij zeer velen lust tot waarheid, overtuiging van zonde, gerechtigheid en oordeel te werken.

Voor sommigen is de deur, in het dal van Achor geopend, een deur van hoop[26.]. Anderen komen tot doorbreken en schrijven met hun hand: 'Wij zijn der Heeren.'

Gereformeerde kerk en pastorie in Kruiningen ca. 1910. Deze situatie bestaat al lang niet meer. In 1953 werd de kerk door het geweld van de Watersnood getroffen. Hierna werd er een nieuwe kerk gebouwd.
Foto: G.A. Goes.

's Heeren bondsvolk wordt versterkt, zodat wij betuigen mogen, dat velen alhier geboren en dat anderen door de Allerhoogsten bevestigd

zijn. Doet de waarheid kracht op het hart, dan openbaart zich de vrucht naar buiten. Is de Heere alles voor de zondaar, schenkt Hij alles om niet, dan is ook alles wederkerig voor de Heere. Dit werd openbaar in het toebrengen van bouwstoffen tot vergroting van de kerk. Op de 2e juni werd de eerste steen gelegd door ds. H.A. Jonkman. Gisteren mochten wij het nieuwe gebouw aan de Heere en Zijn dienst toewijden. De plaatsen waren niet alleen bezet, maar zelfs meer dan 100 personen konden geen zitplaatsen bekomen.

Onze beminde leraar ds. H.A. Jonkman, met ijver en kracht uit de hoogte aangegord, was in bewondering en aanbidding van wege Gods grote dagen. Uit de volheid zijns harten was zijn mond overvloeiende van des Heeren lof, met het oog op wat wij zijn, en wat ons huis is.

's Morgens waren de tekstwoorden uit 2 Kron. 6:40,41 (‘Nu, mijn God, laat toch uwe oogen open en uwe ooren opmerkende zijn tot het gebed dezer plaats.

En nu, Heere God, maak U op tot uwe rust, Gij en de Ark uwer kracht; laat uwe Priesters, Heere God, met heil bekleed worden, en laat uwe gunstgenooten over het goede blijde zijn’).

De indruk was groot, de aandacht gespannen en de tegenwoordigheid des Heeren kennelijk.

Ook waren wij vereerd met de tegenwoordigheid van twee wethouders, de heer J. Vereeke, burg, van de gemeente Waarde, en de heer A.W. Rembges, notaris. Onze burgemeester W.J. Janssen kon tot zijn spijt ons niet met zijn tegenwoordigheid vereren.

Des namiddags koos onze beminde leraar tot tekst 1 Sam.7:11 en 12 (‘Samuël nu nam een steen en stelde die tusschen Mizpa en tusschen Sen, en hij noemde diens naam Eben-Haëzer; en hij zeide: Tot hiertoe heeft ons de Heere geholpen’ (vers 12).

De leraar wekte ons bijzonder op om de Heere een gedenksteen op te richten, aanwijzende dat zulks bestaat om in ootmoed de Heere als de eerste oorzaak te erkennen, ziende onze afhankelijkheid, onmacht en nietigheid en uitroepende met Jacob: ‘ik ben geringer dan al die weldaden’.

De befaamde ouderling Joos Everse zat toen niet meer in de kerkeraad. Want nog in hetzelfde jaar (1866) kwam het idee in hem op, dat het zijn plicht was met zijn vrouw en 8 kinderen naar Amerika te emigreren om aan de armoede op Zuid-Beveland te ontkomen. Iedereen in de gemeente Yerseke hoorde van dat besluit op. Hoewel men er - ook in het belang van de gemeente - sterk bij hem op aandrong zijn avontuurlijk voornemen niet uit te voeren, hij zette door, overtuigd als hij was, dat er aan de overkant van de oceaan meer mogelijkheden voor hem en zijn gezin waren.

Het was de bedoeling vanuit Rotterdam te vertrekken, maar toen hij zich daar meldde, bleek er op het schip voor hem en de zijnen geen plaats meer te zijn. Wat nu? Hij ging het in Antwerpen proberen en vond daar inderdaad passage. Er kwam echter opnieuw tegenslag: op het schip brak cholera uit (1866 was een echt cholera-jaar). De boot ging

bij het fort Liefkenshoek - bij de grens met België - voor anker.

Ook Everse en zijn vrouw - we citeren nu uit de herdenkingsrede van ds A. van Egmond - werden door de cholera aangetast. Kwam God hen tegen? Dit was wel duidelijk, want Everse moest eraan sterven. Maar voordat hij stierf heeft hij nog tegenover allen getuigd van de naam van Christus, zodat de paters daar hem als een heilige beschouwden. Vooral toen hij 's morgens zei, dat hij 's avonds om 6 uur sterven zou, wat ook inderdaad gebeurde, waren allen zeer onder de indruk. Zijn laatste woorden waren: Vader, in Uw handen beveel ik mijn geest.

Werden de anderen, die stierven, zo maar ergens begraven, hij werd in een kist gelegd en ligt zo begraven in het hoge schor daar aan de Westerschelde. Zelf had hij zijn vrouw, die genezen mocht, nog opgedragen met haar kinderen naar Yerseke terug te gaan. Ze kreeg van de paters *ƒ* 500, - om een huisje te laten zetten en heeft daarin gewoond op de plaats waar nu de Rotterdamsche Bank staat (1941)[27]. Tot zover het enigszins romantische verhaal.

Na deze uitweiding over Joos Everse, gaan we nog even terug naar het nieuwe kerkgebouw in Kruiningen en voegen er nog een materialistisch aandoend paragraafje aan toe. Nog geen 2 maanden later vond de openbare verhuring van de *regenbak* van de Afgescheiden kerk plaats. Per 1 oktober '66 huurde Simon Visscher, landman te Kruiningen deze regenbak voor 1 jaar en 7 maanden voor *ƒ* 20, -, onder borgtocht van Wilhelmus Visscher, koopman op het dorp.[28] Dat vinden wij tegenwoordig een onbenulligheid, maar in de tijd, dat er nog geen waterleiding bestond, was de dorpeling aangewezen op het water, dat van de daken kwam en opgevangen werd in b.v. een regenton, die ook wel tegen kerkgebouwen aanstonden. Volgens Sandberg vond in Kruiningen sinds onheuglijke tijden de verhuring plaats van het water, dat van het dak van de Hervormde kerk afkwam. In ons hoofdstuk over Nieuwdorp hebben we het ook al eens over een regenbak gehad, en in de kerkeraadsnotulen van andere gemeenten is eveneens wel sprake van dit onmisbare onderdeel van de watervoorziening in vroeger tijden.

Combinatie opgeheven 1 oktober 1866

Per 1 oktober 1866 is de combinatie *Kruiningen-Yerseke* opgeheven. Het werden nu 2 geheel zelfstandige gemeenten. Uiteraard zit hier een voorgeschiedenis aan vast, waarvan de ondergrond - zoals zo vaak - een gevoel van ontevredenheid was over een al of niet vermeende ongelijke verdeling van lasten en voorrechten. De ene partij voelt zich dan in zo'n geval achtergesteld bij de andere of beschuldigt de andere dat ze overvraagt.

Nu was het zo, dat het zielental van Yerseke aanmerkelijk kleiner was dan dat van Kruiningen en dit had tot gevolg, dat Yerseke vergelijkenderwijs aanmerkelijk minder kon bijdragen in het predikantstraktement. Dit was ongetwijfeld de reden van het kerkeraadsbesluit van de nog gecombineerde gemeente in juni '66 om ds. Jonkman maar eenmaal

per maand i.p.v. om de 14 dagen in Yerseke te laten preken. En daar begon het: Yerseke voelde zich achteruitgezet en protesteerde tegen deze ‘aanmatiging van het Kruiningsche deel’.

Om uit deze impasse te geraken, besloot men, dat de combinatie alleen in stand kon blijven, als Yerseke het halve traktement betaalde; dan mocht ze ook ‘de halve diensten’ van ds. Jonkman hebben, zoals ze wenste. Kon ze dit niet betalen, dan wilde Kruiningen uit de combinatie treden en ds. Jonkman voor zichzelf alleen als predikant hebben. Maar Yerseke kon onmogelijk aan deze financiële voor waar de voldoen.

De provinciale vergadering[29.] moest er ook nog aan te pas komen. Gelukkig is de kwestie zeer bevredigend opgelost. Met goedvinden van alle leden, zowel van Kruiningen als Yerseke, is de combinatie ‘vernietigd’ en is men ‘in Vrede en Liefde van elkander gescheiden’, zoals de notulen van Yerseke het formuleren[30.]. Ds. Jonkman preekte op 7 oktober '66 zijn afscheid en werd nu consulent van Yerseke. Op 24 oktober '66 kon hij de nieuwe kerkeraad van de nu geheel zelfstandige gemeente bevestigen. Het waren de ouderlingen *Joos Sinke*, schipper van beroep[31.], en *Jakobus van den Boomgaart*; en de diakenen *Leendert Nieuwenhuize, dijkbaas*[32.], en *Jan Molhoek*, winkelier[33.].

De kerkeraad van *Kruiningen* bestond op 1 oktober '86 uit *ds. Harm Albert Jonkman*, de ouderlingen *Jannis Leendert de Maree*, koopman, *Cornelis Minnaard*, landbouwer.

En verder de diakenen *Huibrecht Lavooij*, vleeshouwer, en *Gerrit Remijn*, korenmolenaarsknecht, allen wonende te Kruiningen.[34.]

In 1868 telde de Chr. Afgescheiden gemeente van Kruiningen 250 zielen en die van Yerseke 130 zielen.[35.]

Eindnoten:

1. *Memories*, 7.
2. *Boekzaal der geleerde Wereld 1843 I* 788-790.
3. Hij was in 1797 getrouwd met Pietertje de Vries, die in 1822 overleed.
4. *Boekzaal der geleerde Wereld 1843 I* 789, 790.
5. *Boekzaal*, 775.
6. Het is te vinden in de notulen van de Hervormde kerkeraad van Kruiningen 10 april 1836. M.J. Goud heeft het als bijlage opgenomen in zijn: *Vergeet zijn grote daden niet.* Schetsen uit het kerkelijk leven van de Geref. Gemeenten te Krabbendijke (Krabbendijke 1983).
7. *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme I* (Kampen 1978).
8. Het schrijven van het classicaal bestuur was gedateerd 25 mei 1836.
9. *Brievenboek* van de Christelijke-Gereformeerde gemeente te Middelburg, afgescheiden van het Nederl. Hervormd Kerk-Genootschap, beginnende met den jare 1836 (Archief Geref. kerk Middelburg).
10. *Memories*, 8. De gemeente is dus niet geïnstitueerd op 29 juni '36 zoals ‘Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten’ opgeeft.
11. Wessels, a.w. 114.

12. Vonnis Goes 17 november 1836. Hendrik Stroosnijder te Krabbendijke en Joh. Buteijn te Rilland, die op 29 juni 1836 tot kerkeraadsleden waren gekozen, werden niet bevestigd, omdat ze een week later tot de eerste ambtsdragers van de gemeente Krabbendijke gingen behoren.
13. Schrijven burgemeester van Waarde aan de districtscommissaris 12 oktober 1836.
14. Vonnis Goes 5 oktober 1837.
15. Uit de notulen van de Hervormde kerkeraad van Yerseke van 1836 blijkt, dat zich van het Hervormd kerkgenootschap hadden afgescheiden: Jac. Corn. Mieras en vrouw Clasina Janse van Kruiningen, Ph. Pikaar en vrouw Maria Zoutewelle, Passchier Kosten en vrouw Jacomina Glerum, Hubr. Nieuwenhuize, Hubr. van Dalen, G. Nagelkerke, J. van de Gehuchte en zijn vrouw C. van de Velde.
16. De anderen waren Isaäc Kaan (Wolphaartsdijk), G. Kotte (Nieuwdorp), P. de Korn (Hoedekenskerke), C. Weststrate (Baarland) en J. de Jonge (Goes).
17. Herdenkingsrede bij 75-jarig bestaan Geref. kerk te Yerseke, door ds. A. van Egmond (1941), pag. 9.
18. W.E.P. van IJsseldijk, *1000 jaar Yerseke.*
19. Robert P. Swierenga, *Dutch Emigration Records* 1845-'77 (Zeeland).
20. Wessels, 152. Hij was op 27 mei 1847 op 26-jarige leeftijd, van beroep timmermansknecht, getrouwd met de 20-jarige Maria van Driel, geboren en wonende in Yerseke. Joos Everse was de zoon van Marinus Everse en Crina Sinke; de bruid een dochter van Jacobus van Driel, 'drooger' van beroep en Cornelia Lavooij.
21. Prov. vergadering 2 april 1856 te Zierikzee gehouden.
22. W.E.P. van IJsseldijk, *1000 jaar Yerseke*, 300.
23. *De Bazuin* 22 december 1865.
24. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 148. Ds. Jonkman was in 1851 - hij was toen dominee in Westerbork - getrouwd met Luichien Bos, in 1857, toen hij in Herwijnen stond, hertrouwde hij met Hester de Koek.
25. G.F. Sandberg, *Heerlijkheid en gemeente Kruiningen*, 89 (Kruiningen 1982)
26. De Heere doet aan het ontrouwe Sion de toezegging, dat het dal van Achor zal worden tot een deur der hoop (Hosea 2:14).
27. We hebben het verhaal grotendeels ontleend aan de herdenkingsrede van ds A. van Egmond (1941). Ook in het boekje van Wessels vinden we - met enkele kleine wijzigingen - deze historie, pag. 152.
28. G.F. Sandberg, *Heerlijkheid en gemeente Kruiningen*, 89.
29. Provinciale vergadering 3 oktober 1866.
30. A. van Egmond, *Herdenkingsrede*, 7.
31. Hij was 26 juni 1823 te Yerseke geboren en getrouwd met Cornelia Schipper.
32. Leendert Nieuwenhuize was getrouwd met Janna Wabeke (geboren 28 september 1812 te Wemeldinge).
33. Jan Molhoek, geb. 8 oktober 1842 te Yerseke woonde aan de Dorpsstraat. Hij was getrouwd met Pieternella de Boe (geb. 24 oktober 1846 te Kruiningen).
34. Sandberg, a.w., 90.
35. *Jaarboekje* van de Chr. Afgescheiden gemeente 1869.

VI *Krabbendijke-Rilland*

Na in het vorige hoofdstuk de Afscheiding in *Kruiningen-Yerseke* te hebben behandeld, gaan we nu wat verder het smalle deel van Zuid-Beveland in. Wester- en Oosterschelde lopen daar parallel slechts weinige kilometers van elkaar vandaan. Het was een gebied, als het ware voorbestemd om door overstromingen te worden getroffen. In de loop van de eeuwen hebben zich dan ook herhaaldelijk rampen voltrokken; hopelijk was die van 1953 de laatste. Toen zijn ook de archieven van de Gereformeerde kerken van Kruiningen en Rilland verloren gegaan.

Nog altijd liggen langs de buitendijk de herinneringen aan in vroeger tijden verdronken landen, die zich bij laag water als brede slikken en schorren tot in de verte uitstrekken. Al moet hierbij worden gezegd, dat

door de gedeeltelijke afsluiting van de Oosterschelde het water nu een veel minder dreigende vijand is geworden.

De dorpen, in de polders voor ons doel van belang, zijn *Krabbendijke, Waarde* met het gehucht *Gawege* en verder *Rilland* en *Bath*, welke laatste plaats in 1785 als fort is ontstaan ten behoeve van de controle van de scheepvaart op de Westerschelde.

Het zielental van de respectievelijke Hervormde gemeenten was in 1836 als volgt:

Krabbendijke	619	(223 belijdende leden)
Waarde	473	(197)
Bath ('t Fort)-*Rilland*	445	(228)

De Hervormde gemeente van *Krabbendijke* werd van 1790 tot zijn emeritaat in 1833 gediend door *ds. C. v.d. Brink.* Zijn opvolger heeft het er echter niet zo best afgebracht: hij moest namelijk worden afgezet (1847).

In *Waarde* stond van 1829 tot zijn emeritaat, per 1 november 1872 ingegaan, *ds. H.D. Bastiaanse.* Twee jaar later overleed hij, 73 jaar oud, 'na gedurende 43 jaren met onverdroten ijver in ons midden werkzaam te zijn geweest.'[1.]

In *Fort Bath-Rilland* was van 1833-1847 Hervormd predikant *Cornelis Wilbertus van de Ven.* Het is zeker, dat hij in zijn opvattingen niet Gereformeerd was en het einde van zijn domineesloopbaan was helaas oneervol. Hij stond toen echter niet meer in Rilland-Bath, maar in Nieuw-Vossemeer.[2.]

In het voorjaar van 1836 bereikte de deining, ontstaan door de afscheiding van ds. Budding in Biggekerke ook Krabbendijke en omgeving. Al in juni 1836 schreef *Jacob de Boe* uit Kruiningen aan de kerkeraad van de in maart 1836 ontstane Afgescheiden gemeente van Middelburg, dat hij zich van het Hervormd genootschap had afgescheiden, omdat hij ervan overtuigd was, dat dit niet meer de 'kerke Christi' was.

In zijn omgeving (oostelijk Beveland) hadden zich op 6 plaatsen in totaal nog 23 personen aan het Hervormd kerkgenootschap onttrokken. Noodgedwongen hadden ze op 29 juni '36 een soort *voorlopige* gemeente gesticht en voorlopige kerkeraadsleden gekozen. Onder hen waren *Hendrik Stroosnijder* te Krabbendijke en *Joh. Butijn* in de Bathsepolder onder Rilland.

Een maand later rapporteerde de praeses van de Hervormde kerkeraad in *Krabbendijke* over de huisbezoeken, die hij had afgelegd. In menig huis was hij 'door hen die de separatisten genegen zijn' liefdeloos behandeld. Het ergste was het geweest bij Matth. Kastelein, wiens gedrag niet alleen onchristelijk, maar zelfs 'minder dan menschelijk' was geweest. Daarom besloot de kerkeraad Kastelein voor onbepaalde tijd te censureren en hem dat *schriftelijk* mee te delen. Anders werd men toch maar weer uitgescholden.[3.]

Maar zie, op 20 december 1838 stond binnen Matth. Kastelein 'betuigende berouw te hebben over de handelingen om welke hij vroeger gecensureerd was en over zijn daarop gevolgde afscheiding, verzoe-

kende wederom opgenomen te worden in ons kerkgenootschap, beloovende zich vrijwillig te onderwerpen aan de vergaderingen der synode van 1816, welke hij betuigt voor wettig te houden. Niet kunnende schrijven ondertekent hij deze verklaring met een kruisje in tegenwoordigheid van de kerkeraad.'[4.]

Het was op zondag 9 oktober 1836, dat de Afgescheiden gemeente van *Krabbendijke* en omgeving werd geïnstitueerd. Met die omgeving bedoelen we dan vooral *Waarde, Gawege, Rilland* en *Bath.* In de zomermaanden van '36 hielden de Afgescheidenen in deze streek al min of meer geregeld hun godsdienstoefeningen in een of andere particuliere woning. In wezen waren deze huisgodsdienstoefeningen nog conventikels, want er was nog geen enkele ambtsdrager officieel bevestigd. Maar aan conventikels was men wel gewend, al was men op papier nog lid van de Hervormde kerk.

Uit het archief van de rechtbank te Goes worden we hierover iets meer gewaar. Op zondag 24 juli '36 was er namelijk bij de 58-jarige wagenmaker *Pieter Kasse* in Krabbendijke thuis weer zo'n samenkomst. Dit was natuurlijk niet onopgemerkt gebleven; hoe zou dat in een dorp ook mogelijk zijn?

De volgende dag meldde de burgemeester aan de Officier van Justitie te Goes, dat er 's middags bij Kasse in de wagenmakersplaats zonder verkregen toestemming een godsdienstige bijeenkomst had plaatsgevonden, bijgewoond door 23 bezoekers, het gezin Kasse niet meegerekend. 's Morgens waren er 28 geweest.

Als bijlage had de burgemeester nog een missive van de Hervormde kerkeraad ingesloten, waarin stond, dat de personen, die zich hadden afgescheiden van de 'gevestigde kerk', beweerden toch nog tot 'de *ware* Herv Kerk' te behoren.

Een maand later werd Kasse opnieuw aangeklaagd wegens het houden van zo'n onwettige bijeenkomst met meer dan 20 personen. Het kwam hem in totaal op *f* 75,- boete te staan met het ongeloofwaardig hoog bedrag van *f* 68,72 aan proceskosten. Dit staat inderdaad zo vermeld in het vonnis van de rechtbank te Goes.[5.] Een verschrijving?

Vooral in *Waarde* en het daarbij behorende gehucht *Gawege* - tussen Krabbendij ke en Waarde gelegen - woonden enige initiatiefnemers van de Afscheiding. Laten we hen maar de voormannen noemen, want ook op kerkelijk vlak heeft men in zo'n situatie mensen nodig, die voor hun overtuiging staan en krachtig leiding kunnen geven. De notulen van de Hervormde kerk van *Waarde* uit die tijd zijn bewaard gebleven en berusten nu in het Rijksarchief te Middelburg. M.J. Goud heeft ze blijkens zijn schetsen uit het kerkelijk leven van de Gereformeerde Gemeente te Krabbendijke onderzocht. Hij vond, dat in augustus 1836 de eerste berichten van onttrekking bij de Hervormde kerkeraad binnenkwamen o.a. van *Jacobus Blok* en zijn vrouw *Janna Weststrate*[6.]. Hij was een landbouwer in de Valckenissepolder onder Waarde.

Ds. Bastiaanse en zijn kerkeraad hadden nog - maar tevergeefs - schriftelijk geprobeerd Jacobus Blok, 'die het hoofd en de leidsman is

van allen, die zich van onze gemeente hebben afgescheiden' en Janna Weststrate over te halen op hun beslissing 'welke zij zich in de eeuwigheid te laat zouden beklagen' terug te komen. En ook om 'de blinde leidslieden welke meer gezag en waarde aan menschelijke geschriften dan aan het onfeilbaar Woord van God toekennen' niet langer te volgen.

Alle kerkeraadsleden hadden de brief ondertekend, op ouderling *Cornelis Koeman* na, die volgens eigen zeggen 'uit vrees voor Jacobus Blok' dit weigerde te doen, tenzij 'hij er zal toe gedwongen worden'.

Onwillekeurig zou men denken, dat Koeman maatschappelijk afhankelijk was van boer Blok, maar de ware reden was, dat Koeman sterk met de Afgescheidenen sympathiseerde! Hoewel hij ouderling in de Hervormde kerk was, zat hij korte tijd later enige malen - zelfs op twee zondagen - onder het gehoor van 'muiter' Budding. Dit kon natuurlijk niet worden geduld en hij werd als ouderling geschorst.

Een van de schorsingsgronden was, dat hij geweigerd had de vermaanbrief aan Jacobus Blok - die zich van de Hervormde kerk had afgescheiden - mede te ondertekenen. Ook had hij bij die gelegenheid én door zijn gebaren en door zijn woorden doen blijken heimelijk de partij van de Afgescheidenen te zijn toegedaan. Toen ds. Bastiaanse hem vroeg: 'Maar Koeman, wie heeft de schuld van de Afscheiding, wij of de afscheidelingen zelve?' had hij alleen maar met een glimlach zijn schouders opgetrokken. Op de herhaalde vraag van ds. Bastiaanse: 'Weet ge dat niet Koeman?' had hij slechts geantwoord met de van verslagenheid getuigende woorden: 'Neen, want dit is toch zeker, wij zijn geheel dood en wij kunnen niets doen'. De kerkeraadsnotulen typeerden Koemans antwoord als 'het geliefd voorwendsel helaas van alle die Kerkelijke muiters - waarom zij zich van onze Kerk op zoo veele plaatsen losscheuren en tegen alle menschelijke en goddelijke wetten lijnregt strijdig handelen'[7].

Koeman moest nu in november '36 samen met de kerkeraad in de consistorie van de Hervormde kerk van Goes voor een classicale commissie verschijnen. En het resultaat? Hij toonde berouw en de kerkeraad reikte hem weer de broederhand.

Instituering gemeente Krabbendijke 9 oktober 1836.

Had ds. Budding op zondag 2 oktober 1836 de Afgescheiden gemeenten van het naburige Kruiningen-Yerseke 'gesticht' in de schuur van Jacob de Boe, de volgende zondag - 9 oktober 1836 waren de Afgescheidenen uit Krabbendijke en omgeving aan de beurt om tot een officiële gemeente te worden geformeerd. Het werd voor hen een historische en emotionele zondag. Natuurlijk - zouden we haast zeggen - vond die plechtigheid weer in een schuur plaats. Dit keer trad ds. Budding op in de grote landbouwschuur van *Jacobus Weststrate*, gelegen in de buurtschap *Gawege* tussen Krabbendijke en Waarde.[8] Budding preekte toen niet alleen, maar doopte ook en bevestigde de eerste kerkeraadsleden. Op hen komen we zo dadelijk terug. Eerst zullen we nu de officiële

correspondentie over de op de historische 9e oktober 1836 gehouden godsdienstoefeningen in Gawege laten spreken.[9.]

De burgemeester van *Waarde* schreef namelijk de volgende dag aan de districtscommissaris te Goes, dat 'zekere zich noemende leeraar Budding' op 9 oktober in de schuur van Jac. Weststrate te Valckenisse een ongeoorloofde godsdienstige vergadering had geleid. We merken hierbij op, dat tot de vroegere heerlijkheid Valckenisse - nu in de golven verdwenen - ook het gehucht Gawege behoorde, een paar km ten oosten van Waarde gelegen.

De commissaris antwoordde, dat hij graag nadere inlichtingen over het gebeurde zou ontvangen. Want hij had gehoord, dat men bang geweest was voor ordeverstoring en dat zelfs overwogen was de plaatselijke schutterij onder de wapenen te doen komen. Zelfs zou de hulp van militairen uit het fort Bath zijn ingeroepen.

Als dit waar was - aldus de commissaris - dan had dit toch niet zonder zijn voorkennis mogen gebeuren en daarom wenste hij van de burgemeester een uitvoerig verslag te ontvangen.[10.] Een dag later voldeed de burgemeester van Waarde haastig aan dit dringend verzoek en rapporteerde, dat afgelopen zondag inderdaad enige manschappen 'der volksmagt en schutterij' van de gemeenten Krabbendijke en Waarde onder de wapenen waren geweest en ook nog enige militairen van het garnizoen uit het Fort Bath (hij noemde geen aantallen). Dit was gebeurd met het doel zo nodig de orde te handhaven, die - naar gevreesd werd - wel eens verstoord zou kunnen worden door de onwettige godsdienstoefeningen, geleid door 'de rond zwervende zich noemende Leeraar Budding'.

Die vrees was begrijpelijk, want in de afgelopen week waren in de gemeente Kruiningen bij Jac. Nieuwenhuise - een volgeling van Budding - de ruiten ingeslagen. Verder werden er op straat soms verwoede debatten gehouden over het al of niet toegestaan zijn van godsdienstoefeningen in particuliere huizen of schuren.

Daarbij kwam nog, dat de separatisten, de Afgescheidenen, zeer provocerend optraden, b.v. door uitdagend te beweren, dat ze binnen weinig tijd in het bezit van de kerkgebouwen zouden zijn, welke woorden bij de niet-separatisten vervolgens weer opgewonden reacties opriepen. Omdat dientengevolge grote 'onaangenaamheden' werden gevreesd was de hulp van de 'sterke arm' ingeroepen. Maar daarvan zou alleen gebruik zijn gemaakt in 'de hoogste noodzakelijkheid'. Door de vrees voor het ingrijpen van de sterke arm was echter juist de goede rust bewaard. Burgemeester Pieper van Waarde hoopte nu maar, dat hij van zijn optreden geen nadelige gevolgen zou ondervinden, en beloofde, dat hij voortaan eerst de districtscommissaris over de gebeurtenissen zou informeren.

De burgemeester van *Krabbendijke*, allicht op de hoogte van de vermaning, die zijn collega in Waarde had ontvangen, rapporteerde een dag later - 13 oktober 1836 - aan de districtscommissaris.

In *Krabbendijke* werden nagenoeg wekelijks onwettige godsdienstoefe-

ningen gehouden; orde en rust waren daardoor echter nog nooit verstoord. Maar na die bijeenkomsten in een schuur te *Kruiningen* en te *Valckenisse* was het in de 'gemoederen' van de ingezeten onrustig geworden. Vooral doordat de Afgescheidenen het dagelijks 'door gezegdes en gebaarden' lieten voorkomen, dat de regering hen 'in stilte' steunde.

Pieter Kasse, de wagenmaker, zou gezegd hebben, dat het hem zeer verwonderde, dat bij hem de ruiten nog niet waren ingeslagen. Hij zou dit niet zo erg vinden, want hij kreeg toch nieuwe. Zijn vrouw was het met hem eens en wilde haar vensters zelfs niet afsluiten, want - zei ze - de kinderen Gods moeten verdrukt worden. Ze zal gedacht hebben aan de woorden: 'En dat wij door vele verdrukkingen het Koninkrijk Gods moeten binnengaan' (Hand. 14:22). Soms werden gesprekken gevoerd, die er alle aanleiding toe gaven, dat de partijen tegen elkaar werden opgehitst. En wat te zeggen over de manier van optreden van Pieter Kasse. De gepasseerde zondag (9 oktober '36) had hij zijn bijbel te voorschijn gehaald van tussen zijn 'rok' en daarbij 'scheve gezichten' getrokken, toen hij doelde op hen, die niet van zijn partij waren.

Tijdens en na de bewuste godsdienstoefeningen in *Valckenisse (Gawege)* hadden de veldwachters het verstoren van de orde voorkomen. En wat zei toen *Kasse*: 'De Heere zorgt voor de Zijnen en bewaart ons voor hen, die onze ondergang op het oog hebben. Men kan zien, dat onze zaak rechtvaardig is, anders zou het gouvernement wel strengere maatregelen nemen. Binnen enkele weken zullen we de *sleutels* van de kerk hebben, enz.' Met zulke woorden ruiden ze 'de onkundige menigte' op en de Afgescheidenen kregen op die manier veel aanhang.

De burgemeester wilde nu van de districtscommissaris graag vernemen, welke houding hij tegenover die onwettige godsdienstoefeningen moest aannemen, vooral wanneer de orde onverwachts verstoord mocht worden.

We noemden hierboven al de samenkomst van 9 oktober '36 in de grote schuur van *Jacobus Weststrate* te *Gawege*, waarin ds. Budding die zondag preekte, doopte en de kerkeraadsleden bevestigde. De namen van deze ambtsdragers worden we gewaar uit het vonnis door de rechtbank van Goes op 17 november '36 uitgesproken. Daarin staan ze als volgt opgegeven met enige personalia, waaraan we zelf nog enige bijzonderheden hebben toegevoegd:

1. *Hendrik Stroosnijder*, zoon van Dingenus, oud 65 jaar, geboren en wonende te Krabbendijke, arbeider.
2. *Jacobus Weststrate*, zoon van Matthijs, oud 37 jaar, geboren te Yerseke, wonende te *Waarde*, landman. Ds. Budding heeft vaker in diens grote schuur gepreekt.
3. *Adriaan Blok*, zoon van Adriaan, oud 46 jaar, geboren te Waarde, wonende te *Rilland*, landman. Hij was een broer van de al eerder genoemde Jacobus Blok, die jarenlang ouderling is geweest en in 1861 is overleden. In een brief van 15 oktober '36 deelde de toenmalige burgemeester van Rilland-Bath, Jan de Jager, aan de districts-

commissaris van Zuid-Beveland mee, dat zijn oudste assessor (wethouder) *Adriaan Blok* en het raadslid Johannes Buteijn bekend staan als ‘eerste ieveraars’ van de Afgescheidenen. En hij was er zeker van, dat zijn wethouder - als deze eens als loco-burgemeester moest optreden - de onwettige samenkomsten van de separatisten zou laten begaan. Wat dan te doen?[11.]

4. *Johannes Buteijn*, zoon van Antonie, oud 36 jaar, geboren en wonende te *Rilland*, landman.
5. *Jan Versprille*, zoon van Krijn, oud 42 jaar, geboren te 's Heer Hendrikskinderen, wonende te Krabbendijke, arbeider. Hij vertegenwoordigde de Afgescheiden gemeente van Krabbendijke op de classisvergadering, 22 januari 1838 in Goes gehouden.
6. *Dingenis Stroosnijder*, zoon van Hendrik, oud 37 jaar, geboren en wonende te Krabbendijke, arbeider.

Ds. Budding kreeg *f* 100,- boete, Jacobus Weststrate *f* 50,- en de anderen elk *f* 25,-. De proceskosten bedroegen niet minder dan *f* 14,99; die moesten ze samen betalen.[12.]

Ook op de kerkeraad van 17 oktober '36 kwam de 8 dagen eerder door ds. Budding in Gawege gehouden godsdienstoefening ter sprake in verband met het houden van censura morum. De kerkeraad was mild en vond het verantwoord alle leden tot het Avondmaal toe te laten: ‘Alleen de schoolmeester en den diaken Westveer onder het oog brengende hunne ligtzinnigheid om zonder de gevolgen te berekenen eene onwettige vergadering, door zekeren Buddingh op den 9 dezer te *Gawege* gehouden, te hebben bijgewoond.’

In deze kerkeraadsvergadering kwam ook ter sprake een aantal ingekomen brieven, waaruit ‘tot diep leedwezen des kerkeraads’ bleek, dat 28 personen niettegenstaande vriendelijk vermaan en liefderijke toespraak zich hadden afgescheiden van de Hervormde gemeente te Krabbendijke. Wat Krabbendijke en omgeving betreft, de correspondentie met en de uitspraken van gemeentelijke en justitiële autoriteiten geven ons nog meer inlichtingen over verboden godsdienstoefeningen van de Afgescheidenen.

Processen-verbaal

We grijpen weer gretig naar opgemaakte processen-verbaal, in de regel bronnen met veel détailgegevens. Op zondag 30 oktober '36 had veldwachter Gerard Breker namelijk tijdens zijn surveillance geconstateerd, dat tussen 1 en 2 uur bij wagenmaker *Pieter Kasse* 26 personen naar binnen waren gegaan. Ze behoorden alle tot de zogenaamde *separatisten* en waren gewoon daar hun ongeoorloofde godsdienstoefeningen te houden. De veldwachter kon de naam van de leider van de samenkomst niet noemen, omdat hij zelf niet binnen was geweest. De lijst met namen van de bezoekers had hij bij zijn proces-verbaal gevoegd (ze zat er helaas niet meer bij).

De volgende zondag - 6 november ' 36 was het van hetzelfde laken weer een pak: 28 personen waren bij Kasse naar binnen gegaan. Zelf was hij

niet in huis geweest; hij had alleen de voorzang gehoord. Kasse ging door: op de volgende twee zondagen - 13 en 20 november '36 - stelde hij zijn wagenmakerij weer open. De veldwachter ging ook door: twee gelijksoortige processen-verbaal als de vorige. En ook de rechtbank van Goes bleef zichzelf gelijk: Kasse kreeg tweemaal *ƒ* 100,- boete met betaling van de proceskosten resp. *ƒ* 6,52½ en *ƒ* 6,49.[13.]

Dan is het een maand of acht stil, er is tenminste van het politionele front geen nieuws te melden. Wat natuurlijk niet wil zeggen, dat de Afgescheidenen hun zondagse bijeenkomsten niet meer hielden. Ze zullen zich aan het maximaal toegestane aantal hoorders (20) gehouden hebben. Maar als de jonge, toen 27-jarige, ds. Budding weer eens in het Krabbendijkse verscheen om voor de Afgescheidenen te preken, dan wilde ieder van hen er zo mogelijk bij zijn en bekommerde men zich niet meer om die limiet van 20 bezoekers. Evenmin lette men op het geërgerd reageren van de tegenpartij.

Op *zaterdag 2 september 1837* was het weer zover. Veldwachter Breker verklaarde, dat op zaterdagavond 2 september 1837 de heer Budding, bekend onder de naam van predikant bij de Afgescheidenen, met de sjees van Jacobus Blok, landman te Valckenisse naar de hofstede bewoond door Johannes Butijn was gereden, daar een onwettige godsdienstoefening had gehouden en waarschijnlijk twee kinderen gedoopt.[14.] Nog geen 12 uur later, op zondagmorgen 3 september, was ds. Budding al weer in actie gekomen. De veldwachter rapporteerde, dat hij tijdens zijn gewone surveillance op zondag 3 september '37 geconstateerd had, dat ds. Budding in de vroege morgen van die dag naar *Valckenisse (Gawege)* was gereden en daar bij *Jacobus Weststrate* ook de doop had bediend. Nog in diezelfde morgen was hij vervolgens naar het huis van *Janna Weststrate*, weduwe van *Adriaan Blok* te *Krabbendijke* gegaan waar hij gepreekt en enkele personen had ‘aangenomen’.

Terloops merken we hier op, dat de grote boerenwoning van Janna Weststrate, die toen 83 jaar oud was, aan de Dorpsstraat in Krabbendijke stond. Ze was de weduwe van Adriaan Blok, die in juni 1827 was overleden. Haar man - een landbouwer - was ook schout van *Valckenisse* (Gawege en omgeving) en later burgemeester van *Krabbendijke* geweest.[15.]

's Middags - aldus de veldwachter - was er van half 2 tot half 4 weer een samenkomst gehouden. Vlak voor het eind van die bijeenkomst waren nog 22 personen gearriveerd en naar binnen gegaan, allen thuis horende in het 5e district, oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, waartoe ook het land van Axel behoorde. Hier zien we dus, dat er contacten waren tussen de Afgescheidenen in Axel-Neuzen-Zaamslag en die in Krabbendijke. Een jaar geleden hadden zich immers een aantal Afgescheidenen uit dat gebied bij de gemeente van Krabbendijke aangesloten, toen ze zelf nog geen zelfstandige gemeente vormden.

Om 6 uur waren deze laatkomers met Hendrik Blok, de kleermaker van Waarde, naar *Waarde* gegaan en vandaar met een vaartuig weer naar de overkant van de Schelde vertrokken. De veldwachter was niet binnen

geweest, had tweemaal horen zingen en later vernomen, dat er kinderen waren gedoopt.

Zowel *ds. Budding* en *Janna Weststrate* als ook *Johannes Butijn*, de boer uit de Bathse polder, die ook bij een van de godsdienstoefeningen betrokken was geweest, kregen elk *ƒ* 100,- boete[16.] terwijl ze samen *ƒ* 8,98 proceskosten moesten betalen.

Ook op zaterdag 7 en zondag 8 oktober '37 zijn bij de wed. Blok-Weststrate opnieuw godsdienstige samenkomsten aan huis gehouden, waarin ds. Budding voorging en waarvan proces-verbaal is opgemaakt. Van een veroordeling hebben we echter niet meer gelezen.

Het volgend jaar - in juni 1838 - verscheen ds. Budding weer in Krabbendijke. Hij was daar zeer gezien en vond er ontvankelijke harten. Via een proces-verbaal komen we aan de weet, dat ds. Budding - die zich al vanaf vrijdag in de gemeente bevond - op zondagmiddag 10 juni '38 in de kleine arbeiderswoning van K. Brouwer een kind heeft gedoopt van Anthony Abrahamse. Verder had de veldwachter nog gehoord, dat er 's morgens bij de arbeider Huibregt Smallegange aan huis ook een kind was gedoopt.

Scheutig met gegevens was de burgemeester van Krabbendijke niet. Misschien deed hij ook niet zo zijn best om die te verzamelen. In elk geval vroeg de Officier van Justitie hem om meer informatie over de bijeenkomst van 10 juni '38 in het huis van K. Brouwer gehouden. Het antwoord luidde, dat er zich *in* huis weliswaar maar 6 personen hadden bevonden (zouden er wel meer in gekund hebben), maar dat om het huisje wel 30 à 40 personen, groot en klein, hadden gestaan. Onder hen waren ook *separatisten* geweest, die ‘in eene Godsdienstige houding’ meededen aan wat ds. Budding binnen ‘verrigte’ en wat men buiten het huis heel goed kon verstaan. Hiermee zal wel gedoeld zijn op het meezingen of op het met gesloten ogen en gevouwen handen meebidden. Een veroordeling door de rechtbank hebben we niet gevonden.

Nog enkele processen-verbaal

In *1840* en *1841* werden ook nog enkele keren processen-verbaal opgemaakt naar aanleiding van door Afgescheidenen gehouden godsdienstoefeningen. Er was intussen in 1839 al heel wat gebeurd, maar daarover straks meer.

De burgemeester van Krabbendijke ontving van de autoriteiten in Goes een schrijven gedateerd 8 maart 1840. Volgens gerucht zouden al op *zondag 1 maart 1840* bij herhaling in zijn gemeente ‘verboden godsdienstige bijeenkomsten’ zijn gehouden. Hem werd nu verzocht het procesverbaal op te sturen, dat hij - staat er enigszins sarcastisch bij - toch ongetwijfeld zou hebben laten opmaken. Nu, dat was niet zo, maar de burgemeester liet het de veldwachter alsnog doen. Er stond in, dat op zondag 1 maart 1840 ten huize van de *weduwe Adriaan Blok* te *Krabbendijke* niet minder dan 3 onwettige godsdienstige vergaderingen waren gehouden. Ze hadden alle onder leiding gestaan van *H.J. Budding*, wonende te Middelburg. Er waren telkens meer dan 20 bezoekers ge-

weest, de bij genoemde weduwe inwonende personen niet meegerekend. In het archief van de voormalige gemeente Krabbendijke (dat nu tot de gemeente Reimerswaal behoort) berust ook nog een proces-verbaal betreffende zondag *4 oktober 1840* met de interessante mededeling, dat ds. Budding op die dag onder aan de zeedijk (‘aan den binnenberm van den zeedijk van Nieuwlande’) zowel 's morgens als 's middags een onwettige godsdienstige vergadering had gehouden. Het waren dus twee openluchtsamenkomsten geweest. In onze verbeelding zien we ds. Budding al preken, staande op de helling van de dijk. Of stonden daar zijn hoorders? Het gehucht Nieuwlande ligt in de Nieuwlandsepolder bij Oostdijk, een buurtschap tussen Kruiningen en Krabbendijke. Het was niet de eerste keer, dat ds. Budding een massaal gehoor in de open lucht toesprak. Hij had het wel vaker gedaan op het erf van een boerderij. En bekend geworden zijn zijn toespraken gehouden op de 's Gravenpolderseweg bij Goes en op de weg naar het Goese Sas.

Een week later - op zondag 11 oktober 1840 - had ds. Budding weer bij de zeedijk in de buurt van Rilland staan preken, nu voor een schare van wellicht 300 personen. De landman Johannes Butijn was toen bij de mensen langs gegaan om te collecteren.[17.]

De laatste processen-verbaal die we vonden, geven op, dat ds. Budding op zondag 5 en 12 september 1841 telkens 3 kerkdiensten per zondag had geleid in het huis van de wagenmaker *Adriaan Kant Kasse* te Krabbendijke. Deze zou in 1846 - toen hij 29 jaar oud was - met vrouw en 2 kinderen naar Amerika emigreren.

We schreven hierboven dat er in 1839 op kerkelijke gebied heel wat was gebeurd. We doelen hiermee op het feit, dat Budding op 23 oktober 1839 buiten het kerkverband van de Afgescheidenen was komen te staan, omdat hij uit alle macht de 16e-eeuwse psalmberijming van Datheen wenste te handhaven en niets moest hebben van predikanten en gemeenten, die bij de koning vrijheid van godsdienstoefening aanvroegen. In ons hoofdstuk over Goes hebben we deze conflictsituatie al uitvoerig beschreven, zodat we nu kunnen volstaan met daarnaar te verwijzen.

De gemeente van Krabbendijke deelde volledig Buddings standpunt met als gevolg, dat ze ook buiten de hoofdstroom van de Afgescheidenen raakte. Dat begon eigenlijk al in 1838.

Was de gemeente te Krabbendijke in januari '38 nog door *Jan Versprille* op de classisvergadering te Goes vertegenwoordigd, in april van dit jaar moest de afgevaardigde *Stroosnijder* al melden, dat in Krabbendijke sommigen zich aan de wekelijkse godsdienstoefeningen onttrokken. De classis adviseerde zulke lidmaten voorlopig te blijven vermanen alvorens de censuur toe te passen.

Ook in de vergaderingen van 11 juli '38 en 2 januari '39 was de gemeente nog vertegenwoordigd door ouderling *Hendrik Stroosnijder.* Maar dan is het afgelopen. Het conflict met de classis en de provinciale vergadering die beide tegen ds. Budding hadden gekozen, laaide in volle hevigheid op. Op de classis van 3 april te Goes gehouden, waren dan ook geen

afgevaardigden van Krabbendijke aanwezig.

De classis besloot daarom de kerkeraad van Krabbendijke een vermaanbrief te sturen. Helaas is dit schrijven onvindbaar, maar het antwoord aan de provinciale vergadering is gelukkig bewaard gebleven (in het Gemeente-archief te Goes). Goud heeft dat stuk als bijlage in zijn boek over het kerkelijk leven van de Gereformeerde Gemeente te Krabbendijke opgenomen. Het schrijven was gericht aan de 'President van de Provinciale vergadering te Goes' en gedateerd 22 april 1839. We hebben het origineel onder ogen gehad. Daarin lazen we dat de kerkeraad 'uwen brief' van 6 april met leedwezen had ontvangen, omdat er zulke onware beschuldigingen in voorkwamen.

'Gij zegt: Budding heeft zich ... van de Nederlandsche kerk gescheurd door de oude Psalmen; neen broeders, gij hebt u van Budding afgescheurd door ontrouw te zijn aan de scheiding.' Daarom bleef de gemeente van Krabbendijke ds. Budding dan ook als haar wettige herder en leraar erkennen.

Het was niet in de geest van Christus medebroeders uit te maken voor 'oude Psalmdrijvers'. 'Zoo veel als gij dat ons doet, doet gij het ook onze dortsche vaders, die geen andere (psalmen) gehad hebben.'

En de nieuwe psalmberijming van 1773 dan? Nu, de invoering daarvan was zo onwettig geweest als het maar kon; ... 'gij schrijft dat de vaders de nieuwe Psalmen ingevoerd hebben. Rekent gij de vaders geweest te zijn een commissie van 7 predikanten met 2 commissarissen politijk', die de nieuwe psalmen 'met ruyterlijk geweld' hebben ingevoerd 1773/74? Wanneer art. 86 van de Dordtse kerkenorde vergeleken werd met art. 69, dat was het duidelijk dat ze daartoe niet bevoegd waren. Het weerwoord van de kerkeraad van Krabbendijke was ondertekend door: *Hendrik Stroosnijder, Johannis Butijn, J.A. Blok, Jan Versprille, D. Stroosnijder en A. Blok Azn.*

Toen ds. Budding voor lange tijd de gevangenis inging, zocht men in Krabbendijke contact met *ds. Ledeboer*, op wie ds. Budding al de aandacht had gevestigd. Beiden waren toen nog eensgeestes: geen vrijheid aanvragen en in de kerkdiensten alleen de psalmen van Datheen zingen; geen gezangen want 'het Sion kon dat hoerengezang wel missen'.

Om de tegenstelling met hen die de vrijheid wél hadden aangevraagd te doen uitkomen, noemde men zich *Oud-Gereformeerden*[18]. Want bij de acte van Afscheiding had men immers plechtig beloofd om de leer van de voorvaderen 'geheel en niet gedeeltelijk aan te nemen'. En dit laatste - 'gedeeltelijk' - gold voor de voorstanders van de nieuwe psalmen en het aanvragen van de vrijheid. 'Gij zijt niet geheel, maar ten dele gescheiden'.[19]

En in de volksmond werd in Krabbendijke en omgeving aan de naam Chr. Afgescheiden kerken wel minder prijzend het woord 'vrieëit' (vrijheid) toegevoegd. Uit een zinnetje als: 'ze stienken nog nae de vrieëit' (ze stinken nog naar de 'vrijheid') sprak ordinaire verachting.

We gaan hier niet verder in op de vóórgeschiedenis van wat nu de Gereformeerde Gemeente in Krabbendijke heet. Dat heeft M.J. Goud ge-

De Gereformeerde kerk van Krabbendijke.
Foto: G.A. Goes.

daan in zijn al eerder genoemde studie: *Vergeet zijn grote daden niet.* Schetsen uit het kerkelijk leven van de Gereformeerde Gemeente te Krabbendijke (1983).

Onder de leiding van *ds. Pieter van Dijke*, ex-landbouwer uit Sint Philipsland, was men steeds verder af komen te staan van de Chr. Afgescheidenen. Het ging ook niet meer om kwesties als het aanvragen van erkenning of het al of niet zingen van 'Datheen', maar om dieper liggende verschillen als de diepte van de zondeval, de onmacht van de mens en het algemeen aanbod van genade.[20.]

We maken nu een sprong in de tijd van 30 jaar (1869). In de jaren '60 van de vorige eeuw kwamen in Krabbendijke en Rilland ook enige Chr. Afgescheidenen wonen, die aanvankelijk in Kruiningen of Yerseke kerkten. Maar de afstand daarheen was wel een groot bezwaar. Uiteraard kregen ze op den duur enig contact met elkaar en kwamen toen op zondag samen in Krabbendijke in een huis aan de Dorpsstraat van een zekere J. Poelman (waar later de rijwielhandel van W. van de Klooster was gevestigd).[21.]

In 1865 kwam ook *Hendrik Geelhoed* met zijn gezin in Krabbendijke wonen, gekomen van *Wissenkerke* op *Noord-Beveland*, waar hij enkele jaren eerder de voorman was geweest bij het stichten van een Chr. Afgescheiden kerk in *Geersdijk.* Natuurlijk zocht hij in Krabbendijke direct contact met andere Afgescheidenen en al spoedig had hij de leiding van het groepje, dat zondags in de Dorpsstraat vergaderde. Het groepje werd intussen een groep. Er viel veel voor te zeggen een zelfstandige gemeente te stichten, die zich zou aansluiten bij het Chr. Afgescheiden kerkverband.

Hendrik Geelhoed nam het initiatief. Op de provinciale vergadering op 13 januari 1869 in Middelburg gehouden bleek namelijk een schrijven binnengekomen te zijn ondertekend door *Cornelis Braamse* uit *Rilland* en *H. Geelhoed* uit *Krabbendijke.* Hun verzoek was samen te spreken met de Oud-Gereformeerde kerkeraad van ds. P. van Dijke in Krabbendijke om te proberen tot eenwording te komen. Mocht dit niet lukken, dan zou men graag tot een zelfstandige gemeente worden geïnstitueerd. We merken hierbij nog op, dat het jaar 1869 vol was van pogingen om tot eenheid te komen met de Kruisgezinden - voormalige Afgescheidenen - wat in de zomer van dat jaar op de synode van Middelburg ook is gelukt!

We nemen nu eerst het bovengenoemde stuk[22.] op (met tussen haakjes een enkele aanvulling).

'Eerw. Broeders

Ps. 122: 8 en 9 ('Om mijner broeders en mijn vrienden wil zal ik nu spreken: vrede zij in u! Om des Huizes des Heeren onzes Gods wil, zal ik het goede voor u zoeken)

Wij, ondergeteekenden en nog onderscheidene broeders, wonende te Krabbendijke en Rilland, komen tot Ueerw. met hartelijk verzoek, dat

het Uw vergadering mag behagen, om te beproeven bij ds. Van Dijke en zijn kerkeraad en gemeente alhier, om met elkander tot één gemeente te verenigen, alleen op Gods Woord gegrond, latende alles verder aan Ueerw. wijsheid over en indien geen vereniging, dat wij helaas zouden betreuren, verkregen kan worden, wij dan als gemeente mochten worden gesteld. ... Wij tellen ongeveer veertig zielen, die hiertoe hunne begeerte hebben geopenbaard, er zullen er wellicht nog meer komen... In de kosten van prediking etc. zien wij geen bezwaar.

Hoe ook Ueerw. vergadering besluite, zagen wij toch gaarne een commissie aangewezen, met welke wij in deze zaak correspondentie mogen hebben; we hopen spoedig een verblijdend antwoord te ontvangen.

De Koning der Kerk, onze dierbare Heere Jezus vervulle om Zijns naam wil, onze bede: 'Uw koninkrijk kome'.

w.g. C. Braamse H. Geelhoed.'

De provinciale vergadering benoemde inderdaad een commissie om met ds. P. van Dijke - die behalve in andere gemeenten ook in die van Krabbendijke predikant was - te spreken over een eventuele hereniging.

Om hiermee een begin te maken, stelde ds. Steketee - het was hem wel toevertrouwd! - een uitvoerig, in broederlijke toon gesteld schrijven op. Hierin drongen Steketee c.s. sterk aan op een kerkelijke vereniging 'dewijl zij zich met velen in onze provincie innig aan U verbonden gevoelen. De Heere, die Sion bemint boven alle woningen Jacobs, die verblijde onze harten in elkanders ontmoeting en geven dengenen, die hem vreezen, hunnen wensch'.

Maar er kwam geen antwoord, zodat de commissie wel moest concluderen, dat ds. Van Dijke geen kerkelijke eenwording wilde. Nu werd besloten aan het tweede deel van de brief van H. Geelhoed en C. Braams te voldoen, namelijk te proberen tot stichting van een Chr. Afgescheiden gemeente *Krabbendijke-Rilland* te komen.

Op 2 maart 1869 zou dit gebeuren. Aanwezig waren de commissieleden *ds. Adriaan de Bruijne* die dienst deed als reizend predikant voor de vacante gemeenten op Zuid-Beveland met als standplaats Krabbendijke; ds. C. Steketee van Nieuwdorp en ds. K. Kreulen van Zierikzee en ds. A. Littooij van Middelburg. Verder uit *Krabbendijke* Hendrik Geelhoed, Jan Poelman, Johannes Zandee. En uit *Rilland* Cornelis Braamse, Jacobus van Alten, Adriaan Bruijnzeel, een vooraanstaand landbouwer, Jan Philipse, een kantonnier en Johannes Vette, landarbeider van beroep 'vertegenwoordigende hunne vrouwen en kinderen, tezamen *52* zielen'.

In deze vergadering werden tot ouderlingen gekozen *H. Geelhoed* en *C. Braamse*; tot diakenen *Joh. Zandee* en *Jan Philipse.* Zowel Krabbendijke als Rilland hadden dus elk een ouderling en een diaken in de kerkeraad zitten, eerlijk verdeeld.

Herinstituering

De leden van deze eerste kerkeraad werden op zondag 14 maart 1869 in hun ambt bevestigd door de reeds eerder genoemde ds. Adriaan de Bruijne, de vroegere predikant van Goes. We moeten dus vaststellen, dat de datum van herinstituering van de Chr. Afgescheiden gemeente van Krabbendijke-Rilland niet is 2 maart 1869, zoals steeds staat opgegeven, maar *14 maart 1869.* Kerkrechtelijk beslissend voor de instituering van een kerk is immers de datum waarop de kerkeraadsleden worden *bevestigd* en niet die, waarop ze zijn *gekozen.*

De gemeente was dus nu opnieuw geïnstitueerd. Het vragen om erkenning als rechtspersoon kon nu geen moeilijkheden meer opleveren, want sinds de inwerkingtreding van de wet op de kerkgenootschappen (1835) was het namelijk voldoende aan de Kroon simpel kennis te geven van het bestaan van de plaatselijke 'nieuwe' gemeente.[23.]

Deze kennisgeving en verklaring berust in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.[24.] Tot onze verwondering lazen we, dat de ondertekenaars zich noemden de *Oud Gereformeerde Gemeente.* Waarschijnlijk omdat ze een positief resultaat verwachten van de pogingen tot hereniging met de gemeente van ds. Pieter van Dijke in Krabbendijke. In elk geval kon het dan op de naam niet meer afstuiten.

We geven hier de belangrijkste passages uit het aan de koning gericht stuk weer:

> Sire!
> 'De ondergeteekenden, inwoners der Gemeente Krabbendijke c.a., Provincie Zeeland, geven ... met alle eerbied Uwe Majesteit te kennen, dat zij, stemhebbende leden, zich gevestigd hebben tot eene Kerkelijke Gemeente onder de naam *Oud Gereformeerd.*'
> 'Wij twijfelen niet of Uwe Majesteit zal ook ons gaarne gelijk stellen met zoovele Gemeenten in ons vaderland, die bereids erkenning hebben gevraagd en verkregen en verwachten daarom hierop van Uwe Majesteit ook eene spoedige en gunstige dispositie. Van ganscher hart wenschen wij, dat de Groote Koning zijner duurgekochte Kerk voorts, door zijne genade Uwe Majesteit en Vorstelijk Huis bekroone met de keur zijner zegeningen, en wij als getrouwe onderdanen onder Uwer Majesteits regeering een stil en gerust leven leiden mogen.'

En dan komen de namen van de volgende stemhebbende leden der *Oud Gereformeerde Gemeente te Krabbendijke c.a.*:

Voor Krabbendijke[25.]:
Adriaan de Bruijne Jz, predikant
Hendrik Geelhoed
Johs Zandee
Karel Dieleman
Jan Poelman
Huibregt de Wilde

Voor Rilland:
Cornelis Braamse

J. Philipse
A. Bruijnzeel Pz
Joh. Vette
Jacobus van Alten

De gemeente van Krabbendij ke-Rilland kon nu haar eigen goed georganiseerde kerkelijk leven gaan leiden, waarop we hier niet verder in kunnen gaan, omdat dit buiten het bestek van dit boek valt, dat namelijk de geschiedenis beschrijft tot 1870.[26.]

Alleen nog dit: Was de eerste poging om met de gemeente van ds. Van Dijke te fuseren mislukt, er werd nog een tweede poging ondernomen. Hendrik Geelhoed, als afgevaardigde van de Chr. Afgescheidenen, voerde zelfs nog een uitvoerig gesprek met ds. Van Dijke. Maar het is alles op niets uitgelopen.

Eindnoten:

1. *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1875, 103. Ds. Bastiaanse is 18 november 1874 te Bath overleden. Zie hiervoor ook M.J. Goud *Vergeet zijn grote daden niet.* Schetsen uit het kerkelijk leven van de Gereformeerde Gemeente te Krabbendijke, 215 (1983).
2. Daar is hij in 1852 als predikant afgezet.
3. Notulen Kerkeraad Herv. gemeente Krabbendijke 23 juli 1836.
4. Idem, 23 december 1838.
5. Vonnis 10 november 1836.
6. Op 2 augustus 1836 onttrok zich Dingena Stroosnijder, vrouw van Jan van de Vrede; op 13 augustus Jacobus Blok en vrouw Janna Weststrate; op 30 augustus Anthonie van der Est en C. Glerum.
7. M.J. Goud, a.w., 220.
8. idem, 28.
9. De mededelingen van Jannis van de Luijster over deze 9e oktober in zijn *Memories* lijken niet helemaal betrouwbaar te zijn; ds. Budding preekte bij Jac. Weststrate en niet bij Jac. Blok. Verder lijkt ons de mededeling, dat de regering van Krabbendijke uit het fort Bath 100 militairen had ontboden, op zijn minst overdreven.
10. Het schrijven is gedateerd Goes 11 oktober 1836.
11. *Uit het verleden van Rilland-Bath*, artikelenreeks over de geschiedenis van deze gemeente van de hand van oud-burgemeester Jobse, gepubliceerd in *De Raadhuisklok* nr. 34 (november 1964).
12. M.J. Goud, a.w., 29.
13. Vonnissen rechtbank Goes 29 december 1836 (2x).
14. *De Raadhuisklok*, no. 34, november 1964.
15. J. Goud, a.w., 30.
16. Vonnis 5 oktober 1837. Ook Jacob de Boe, de boer onder Kruiningen, kreeg *ƒ* 100,- want bij hem was ook een samenkomst gehouden.
17. *De Raadhuisklok*, no. 34, november 1964.
18. Wessels, a.w., 133.
19. Schrijven kerkeraad Krabbendijke 22 april 1839 aan provinciale vergadering.
20. Het ontstaan van de Gereformeerde kerk te Krabbendijke en haar geschiedenis tot 1934 (Uit: *Zijn goedertierenheid is tot in eeuwigheid*, 3 Krabbendijke, 1969).
21. idem, 4.
22. Wessels geeft dit schrijven gehalveerd door. Zelf hebben we het overgenomen uit het gedenkboekje bij het 100-jarig bestaan van de Geref. Kerk van Krabbendijke, 1869-1969.
23. Toch moest nog een rimpel glad gestreken worden, want de aanvragers hadden meegedeeld als huishoudelijk reglement aan te nemen de kerkorde van 1618/19, maar deze kerkorde - aldus een aantekening bij de aanvrage - kon niet gelden als huishoudelijk reglement en werd door de regering dan ook niet als zodanig erkend (volgens art. 1 en 7 van de wet van 10 september 1853).
24. *Herv. Eredienst* no. 1293 (12 juni 1869, no. 9).

25. De burgemeester van Krabbendijke had 4 juni 1869 de handtekeningen gelegaliseerd, die van Rilland 5 juni '69.
26. We verwijzen hiervoor naar het boekwerkje aangehaald in noot 20 en naar P.J. Aarssen, *Rilland, Bath en Maire in de loop der eeuwen* (Kruiningen, z.j.) en naar Wessels, *God Ons Een Schild* (hoofdstukken Krabbendijke en Rilland-Bath).

VII *Wolphaartsdijk*

Wolphaartsdijk - 7 km ten noordwesten van Goes en vroeger ook wel Oostkerke genoemd - lag tot 1809 nog op een eiland, aan de zuidkant begrensd door het water de Schenge. Door de indijking van de Wilhelminapolder in 1810 raakte het dorp verbonden met het vasteland van Zuid-Beveland.

Wolphaartsdijk telde ± 1840 ongeveer 1350 inwoners, van wie er 1250 Hervormd waren. Deze laatsten hadden als predikant *J.ab Utrecht Dresselhuis*, een in zijn dagen vermaard theoloog en historieschrijver. Hij was in 1789 in Kampen geboren, studeerde theologie in Utrecht en werd in mei 1811 door zijn vader als predikant in *Hoofdplaat* (in westelijk Zeeuws-Vlaanderen) bevestigd. Op 10 oktober 1819 deed hij zijn intree in de gemeente van *Wolphaartsdijk.* Daar heeft hij 38 jaar lang gestaan. Hoewel hij in die periode wel beroepen heeft gekregen (Sas van Gent, Cadzand en Domburg).

In 1857 greep de dood van zijn 27-jarige, enige zoon Johannes Gerardus, advocaat in Goes[1.], hem zo diep aan, dat zijn gezondheid geknakt raakte en hij zijn emeritaat moest aanvragen; dit werd hem per 1 januari 1858 verleend.

Zijn ligging als predikant en theoloog is terecht getypeerd als ‘liberaal’. Van de Afscheiding moest hij dus niets hebben. Ontegenzeggelijk is ab Utrecht Dresselhuis een geleerd en werkzaam man geweest. In 1852 verleende de universiteit van Groningen hem zelfs een eredoctoraat. Naar het heette zou een hinderlijke doofheid de oorzaak ervan zijn geweest, dat hem een professoraat in de theologie is ontgaan.

Als historicus was hij overtuigd van de noodzakelijkheid van zelfstandige bronnenstudie. Daarom is hij ook zelf de archieven gaan bestuderen. Hij heeft veel gepubliceerd zowel op theologisch als historisch gebied.[2.]

Ook in het Hervormd kerkverband heeft hij een belangrijke plaats ingenomen: vanaf juli 1839 was hij praeses van het classicaal bestuur van Goes en lid van het prov. kerkbestuur van Zeeland. Meer dan 20 jaar was hij schoolopziener (1835-'57).

Na zijn emeritering in januari 1858 verscheen in de theologische periodiek *Boekzaal der geleerde Wereld* het volgende bericht: ‘De verdiensten van den onvergetelijken voorganger en vriend zijn in de Nederlandsche Hervormde kerk en op wetenschappelijk gebied zóó algemeen bekend, dat het overbodig mag gerekend worden hierover uit te weiden.

Alleen kunnen wij niet nalaten het getuigenis af te leggen, dat weinigen zóó onvermoeid bezig waren om met hunne talenten in allerhande betrekkingen woeker te bedrijven, en dat zelden een Evangeliedienaar

zóóveel aanspraak had op eene eervolle rust als Dr Dresselhuis.'[3.] Op 23 augustus 1861 is hij na een langdurige ziekte in Middelburg overleden, bijna 72 jaar oud.[4.] Hij werd begraven in Wolphaartsdijk, waar een jaar later op kosten van vrienden en vereerders een gedenkteken voor hem is geplaatst.[5.]

Het begin van de Afscheiding

In de Hervormde kerkeraadsnotulen van *3 april 1836* vinden we de eerste onttrekking in verband met de Afscheiding vermeld. De praeses deelde mee, dat *Cornelis van der Bliek*[6.] bij hem was geweest om te vertellen, dat hij zich aan de Hervormde kerk onttrok, waarop ds. Dresselhuis hem had verzocht zelf op de kerkeraad te komen. Hij kwam. Aan *Van der Bliek* werd nu gevraagd welke redenen hij had 'om zijne belijdenis te herroepen en zich van de Hervormde kerk af te scheiden'. Zijn antwoord was, dat hij zich niet langer kon verenigen met de leer, die in die kerk werd verkondigd.

Natuurlijk vroeg de praeses hem of hij zijn standpunt wilde verduidelijken. Maar 'na eene langdurige redenwisseling niets gevorderd zijnde en de man steeds op hetzelfde terugkomende, zonder eenig bepaald punt aan te wijzen, maar er bijvoegende, dat hij reeds sedert eenige jaren zoo dacht en zich daarom aan de Godsdienstoefeningen en de viering van het H. Avondmaal had onttrokken, vroeg hem (nu) de Predikant hoe hij dan nog op den 25 October 1835 bij den doop van zijn laatste kind had kunnen antwoorden, gelijk hij gedaan had?'

Van der Bliek antwoordde 'dat zijn hart daarover bloedde, en hij om vrede voor zijn gemoed tot dezen stap besloten had, en hij dus bij zijn verzoek (om uit het lidmatenregister te worden geschrapt) volhardde'.

Op de vraag of dit verzoek alleen voor hemzelf gold of ook voor zijn vrouw en kinderen antwoordde hij 'dat hij dat alleen voor zich zelven vroeg, *zijnde de zijnen nog blind als heidenen*, maar hij door Gods genade tot kennis der waarheid was gekomen, die in de tegenwoordige Hervormde kerk niet meer gevonden werd'. Hij bleef dus bij zijn besluit zich af te scheiden.

De kerkeraad besloot hem 'ter voorkoming van een te laat berouw' enige dagen bedenktijd te geven.

Twee weken later was er weer kerkeraadsvergadering.[7.] Ds. ab Utrecht Dresselhuis deelde mee, dat Van der Bliek opnieuw bij hem aan de pastorie was geweest 'met de verklaring dat hij zich afscheidde van de tegenwoordige bedorvene Gereformeerde kerk'. Hoewel hij nog had geprobeerd om 'den verbijsterden tot andere denkbeelden te brengen', het was niet gelukt.

Een verzoek nog eens op de kerkeraad te komen, had Van der Bliek afgewezen en later had hij bij koster D. van de Linde een briefje bezorgd, waarin hij 'vrijwillig en duidelijk' verklaarde zich af te scheiden van het sedert 1816 bestaande Hervormde kerkgenootschap. Voor de kerkeraad bleef weinig anders over dan deze onttrekking openlijk vanaf de preekstoel aan de gemeente bekend te maken.

Dan blijft het op dit punt een jaar stil, maar in maart 1837 kreeg de kerkeraad met enkele nieuwe onttrekkingen te maken, namelijk van *Nikolaas Schipper* (oud 86 jaar!), van *Johannes de Jonge* en zijn vrouw *Jannetje Lucasse*, en van *Maatje Clement*, de huisvrouw van Krijn van Luik. De onttrekking van Nikolaas Schipper zou men doorgeven aan de diaconie van de Hervormde gemeente van *Hoedekenskerke*, omdat hij daar bedeeld werd.[8.]

Het druppelde nog even na, want een dag later - 26 maart '37 - kwam er nog een bericht van afscheiding binnen van *Izak Caen* (Caan) en zijn vrouw *Dina Koole.* Het was 'een bittere en dwaze brief', volgens de kerkeraad.[9.]

Deze *Izak Johannis Caan*, een 52-jarige timmerman, moest in augustus 1837 zich verantwoorden voor de rechtbank in Goes. Waarvoor? We gaan het vertellen aan de hand van een proces-verbaal door de burgemeester van Wolphaartsdijk, Egbert Petrus Lenshoek, aan de officier van justitie bij de rechtbank van Goes en aan de gouverneur van Zeeland verzonden.

Hij rapporteerde, dat op vrijdagavond *14 juli 1837* tussen 8 en 9 uur 'de zoogenaamde bekende' *ds. Budding* met twee schippers 'met een vaartuig moet gekomen zijn tot in de Zandkreek alhier'. Terwijl het vaartuig daar voor anker bleef liggen, begaf ds. Budding zich naar het huis van *Izaak Johannes Caan*, timmerman, 'wonende op den dorpe *Oud* Sabbinge in Wolphaartsdijk'. Daar leidde Budding een 'Godsdienstige vereeniging en oefening', die 'tot ruim elf uren in den nacht duurde', waarna hij weer aan boord van het vaartuig, dat hem gebracht had, was gegaan.

In die bijeenkomst had ds. Budding ook een kind gedoopt, namelijk dat van '*Johannes de Jonge*, broodbakker, en van zijne huisvrouw *Jannetje Lucasse*, wonende in deze Gemeente, die beide daar bij tegenwoordig waren'.

Verder rapporteerde de burgemeester 'dat deze bijeenkomst en plegtigheid van doop ... welligt in verband heeft gestaan met vroeger door Budding in deze Gemeente gedane visites'. De bijeenkomst, waarin ook was gecollecteerd, was gehouden 'met opene deuren'. En hoewel het precieze aantal aanwezigen niet kon worden vastgesteld, het moesten er, doordat 'nieuwschierige mannen, vrouwen, jongelingen, jongedochteren en kinderen, die voor zoo ver zij tot in de kamer en in de gang van gemeld woonhuis onverhinderd zijn kunnen binnen komen', meer dan 20 zijn geweest.

Het bovenstaande was de burgemeester meegedeeld door *Antonie de Boe*, smidsknecht, wonende alhier, die met *Huibregt van den Dorpel*, boerenknecht, *Marinus de Fouw* en *Marinus Stroosnijder*, arbeiders, allen wonende te Wolphaartsdijk en die met nog vele andere nieuwsgierigen de bijeenkomst hadden bijgewoond.

Ook had de burgemeester vernomen, dat in de kamer behalve *Caan* en zijn huisgenoten, *Budding* met zijn schippers en *Joh. de Jonge* en zijn vrouw, ook nog de volgende personen aanwezig waren:

Maria Kallemein, vrouw van Marinus Hoekman, arbeidster.
Gola Vereeke, huisvrouw van Engel Arnoijs, winkelier.
Neeltje Tazelaar weduwe Janus Katsman, particuliere.
Maatje Klement, vrouw van Krijn van Luik, arbeidster.
Nicolaas Schipper, van beroep schipper, met zijn huisvrouw *Pieternella Leijs.*
Cornelis Frederikse van der Bliek, arbeider.
Adriana Cornelia van Uije, winkelierster, vrouw van Marinus Sandee, allen wonende te Wolphaartsdijk.[10.]

Het gevolg van dit proces-verbaal was, dat twee beklaagden zich voor de rechtbank te Goes moesten verantwoorden. Het waren:

1. *Huibert Jacobus Budding*, zoon v. Willem, 27 jaar, geb. Rhenen, wonende te Middelburg, herder en leeraar in de gereformeerde kerk.
2. *Izak Johannes Caan*, zoon v. Adriaan, 52 jaar, geb. Middelburg, wonende Wolphaartsdijk, timmerman.

Beiden werden vrijgesproken op grond van het feit, dat de bewuste godsdienstoefening op 14 juli 1837 slechts als een ‘toevallige’ samenkomst kon worden beschouwd.[11.]

Maar bij appèlvonnis van de rechtbank te Middelburg[12.] werden beide beklaagden wèl beboet, met resp. *ƒ* 100,- en *ƒ* 25,-.

In de stukken bij dit vonnis behorende, lazen we nog de volgende situatie-tekening:

Caan verklaarde, dat hij op vrijdagavond 14 juli '37 van zijn werk thuiskomende, in zijn woning *ds. Budding* had aangetroffen. Van diens komst had hij van te voren niets geweten.

Budding vroeg hem of hij erin toestemde, dat het kindje van Joh. de Jonge nog diezelfde avond bij hem (Caan) in huis kon worden gedoopt. Vervolgens werden op verzoek van ds. Budding de Afgescheidenen van Wolphaartsdijk, met uitzondering van Caan allen ‘op het nieuwe dorp’ wonende, uigenodigd om de plechtigheid bij te wonen (Caan zelf woonde in *Oud-Sabbinge*, een kwartier gaans ten noordwesten van Wolphaartsdijk).

Er waren 7 personen via de achterdeur naar binnen gekomen; de voordeur zat zoals gewoonlijk dicht. In de kamer waren lang geen 20 personen aanwezig geweest, maar Caan wist niet te vertellen, hoeveel mensen op het erf of in de gang hadden gestaan.

Ds. Budding had gepreekt en het kindje gedoopt. De collecte was voor de Afgescheiden gemeente in Goes geweest (waar de leden uit Wolphaartsdijk toen nog bij hoorden).

Een paar jaar later - in 1839 - volgde de ‘stichting’ van de Afgescheiden gemeente van *Wolphaartsdijk.*

Instituering 23 mei 1839

Bij de *Hervormde* kerkeraad waren intussen weer een aantal berichten van onttrekking binnengekomen. In die van 3 februari '39 lagen briefjes van afscheiding op tafel, ingediend door *Jan Slabbekoorn* en *Fransina Kosten*, vrouw van L. Clement.

En verder van *Jan Goetheers* minderjarige dochter *Jannetje* (die nog geen belijdend lid was).[13.]

In de kerkeraadsvergadering van 28 maart '39 waren er gelijksoortige mededelingen van:

Nicolaas Schipper en zijn vrouw *Pieternella Leijs* met hun kinderen.
Matthijs Weststrate en vrouw *Leuntje Spruit* en kind.
Adriaan van Luik en zijn vrouw *Adriana Machielse.* (Deze laatste was niet erg standvastig en had enkele maanden later al spijt van haar stap gekregen. De Hervormde kerkeraad wilde haar wel weer accepteren, mits ze enige maanden achter elkaar trouw de kerkdiensten bijwoonde.)

En op 12 mei '39 waren er op de Herv. kerkeraad berichten binnengekomen van de lidmaten:

Marcus de Bokx
Cornelis Goetheer
Jan Goetheer en zijn vrouw *Maatje Vereeke* met hun kinderen Pieter, Maatje en Cornelis.

De instituering was toen al vlakbij. In de classisvergadering van de Afgescheiden kerken van 3 april 1839 werd besloten in *Wolphaartsdijk* een gemeente te institueren, welk besluit op donderdag 23 mei '39 is uitgevoerd ‘door de Broeders uijt de Stad’ (Goes)[14.]. Wessels noemt 20 mei als datum; het was een maandag, maar in de classisnotulen staat duidelijk 23 mei.

Tot *ouderlingen* zijn toen bevestigd:

Jan Goetheer, kleermaker.[15.]
Joh. de Jonge Mzn., broodbakker.[16.]
En tot *diakenen Marcus de Bokx*, landman.[17.]
Engel Westveer, arbeider.[18.]

Daar hebben we dus de eerste kerkeraadsleden van de Afgescheiden kerk van *Wolphaartsdijk.* De stichting vond in een zeer ongunstige tijd plaats, want de troebelen om de persoon en het optreden van *ds. Budding* waren in volle gang en op weg naar een climax of liever naar een dieptepunt. In oktober '39 zou hij namelijk worden afgezet, doordat er onmogelijk nog met hem viel samen te werken. Ook in Wolphaartsdijk had hij echter zijn aanhangers, b.v. *Isaäc Caen*, één van de Afgescheidenen van het eerste uur. De classis van juli '39 besloot hem te vermanen, omdat hij zich ‘op hem zelven’ hield. Hij kwam dus niet meer in de kerk. En een jaar later werd hij beschouwd als zich te hebben onttrokken.[19.]

Cornelis Frederik van der Bliek en *Leendert Clement*[20.] zochten ook hun heil bij ds. Budding, zodat ze los raakten van de Afgescheidenen in Wolphaartsdijk. Later vinden we L. Clement weer in deze kring terug.

De eerste kerkeraad was wel zeer actief, haast te actief. Want in een schrijven van september 1840 vanuit Goes gericht aan ds. C. v.d. Meulen - toen nog te Middelharnis - lezen we, dat de gemeente van Wolphaartsdijk een nieuw kerkje had laten bouwen.[21.]

Toen ze er voor de eerste maal in samenkwamen ‘hebben zij ook een proces-verbaal gekregen’. De gemeente was toen immers nog niet door

de koning erkend. J. de Jonge en K. Schipper werden daarom elk tot *ƒ* 100,- boete veroordeeld.[22.] Na nog van enkele elders beboete samenkomsten melding te hebben gemaakt, concludeerde de schrijver uit Goes: ‘en dus ziet gij, waarde broeder, hoe zwaar de vervolgingen zijn’.[23.] We kunnen dit voor Wolphaartsdijk illustreren met een procesverbaal, door burgemeester *Egbert Petrus Lenshoek* opgesteld en waarin het gaat over dit illegale kerkje en de Afgescheiden kerkgangers.

Op zondag 7 juni 1840 waren burgemeester en veldwachter 's middags om 2 uur samen naar ‘een zeker *nieuw gebouw* gegaan, staande op den gronde of erve van Nicolaas Schipper, van beroep schipper’. Het was ‘onlangs door eenige afgescheidenen van de gevestigde Hervormde Kerk of zoogenaamde Separatisten gebouwd’, met de bedoeling er kerkdiensten in te houden.

Toen de burgemeester en zijn veldwachter binnenkwamen, constateerden ze, dat bakker *Johannis de Jonge* ‘staande voor een preekgestoelte of lessenaar’ als ‘spreker’ bezig was in een godsdienstoefening, bezocht door 51 personen. 's Morgens was er al een soortgelijke bijeenkomst gehouden.

Aan het verzoek van de burgemeester om met de vergadering op te houden, antwoordde De Jonge met een weigering. De burgemeester ging nu maar weg, nadat hij eerst nog de namen van de aanwezigen had genoteerd. En dit laatste is voor ons van belang. Omdat we zo de namen van verreweg de meeste Afgescheidenen in Wolphaartsdijk uit de begintijd aan de weet komen, met enkele waardevolle personalia er nog door ons aan toegevoegd. We nemen de lijst in de tekst op. Eerst volgen de namen van 32 personen uit Wolphaartsdijk en dan nog 3 uit 's Heer Arendskerke.

1 *Johannes de Jonge*, broodbakker.
2 *Nicolaas Schipper*, ook schipper van beroep.[24.]
3 *Jan Goetheer*, kleermaker en winkelier.
4 *Marcus de Bokx*, landman.
5 *Engel Westveer*, arbeider.
6 *Matthijs Weststrate*, arbeider.[25.]
7 *Cornelis Goetheer*, particulier.
8 *Leendert Klement*, arbeider.
9 *Jan Slabbekoorn*, kleermaker.
10 *Adriaan Westveer*, arbeider.
11 *Cornelis Katsman*, boerenknecht.
12 *Adriaan van Luik*, arbeider.
13 *Jacobus Koeman*, boerenknecht
14 *Engel Arnoijs*, kleermaker en winkelier.
15 *Abraham Remijnse*, landbouwer.
16 *Jacob Westplate*, arbeider.
17 *David van de Kreeke*, boerenknecht.
18 *Krijn van Luik*, arbeider.
19 *Arij Geelhoed*, landbouwer.
20 *Nicolaas Schipper* den ouden, particulier.

Dit waren de mannen. Zoals in de kerk in die tijd mannen en vrouwen gescheiden zaten in aparte vakken, volgen nu apart de vrouwen, met de naam van hun man en hun eventueel beroep erbij.

21 *Maatje Klement*, arbeidster, huisvrouw van *Krijn van Luik.*
22 *Jannetje Lucasse*, particuliere, huisvrouw van *Johannes de Jonge.*
23 *Pieternella Leijs*, particuliere, vrouw van *Nicolaas Schipper.*
24 *Leuntje Spruit*, particuliere, huisvrouw van *Matthijs Weststrate.*
25 *Janna Zuidweg*, winkelierster, vrouw van *Jacob Koeman.*
26 *Francina Kosten*, arbeidster, vrouw van *Leendert Klement.*
27 *Maria Goetheer*, landbouweresse, vrouw van *Abraham Remijnse.*
28 *Gola Vereeke*, winkelierster, vrouw van *Engel Arnoijs.*
29 *Maatje Vereeke*, winkelierster, vrouw van *Jan Goetheer.*
30 *Jannetje Goetheer*, particuliere.
31 *Magritha de Haan*, arbeidster, vrouw van *Cornelis van der Bliek.*
32 *Adriana Machielse*, arbeidster, vrouw van *Adriaan van Luik.*

En dan volgen zonder toevoegingen de namen van 3 personen, die in 's Heer Arendskerke woonden:

33 *Jan Rottier.*
34 *Jacobus Westveer.*
35 *Willem Kakebeeke*

Het aantal aanwezige kinderen bedroeg 16 (niet met name genoemd).

We komen nog even op het nieuwe kerkje van de Afgescheidenen terug. Op verzoek van de officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank in Goes, gaf de burgemeester daarvan de volgende beschrijving: Het was lang ruim 9 ellen, breed ruim 6 ellen en bezat 4 ramen, 2 aan de noorden 2 aan de zuidkant, en een deur voor de ingang. Een zolder was er niet; het dak was met planken beschoten en met blauwe pannen gedekt.

In het gebouw stonden een lessenaar (‘of spreekgestoelte’) en enige ‘banken voor zitplaatsen’. Een ‘stookplaats’ was er niet, evenmin een ‘slaapplaats’, wat er wel op wees, dat het gebouw niet voor bewoning was bedoeld.

Toen we dit lazen, vroegen we ons af: hoe was het dan in het winterseizoen met de temperatuur in het kerkgebouw gesteld, of waren onze voorvaderen beter bestand tegen een onverwarmd kerkgebouw dan ònze generatie? Een stoof? Ja zeker, maar was dit meubelstuk dan een voldoende bron van verwarming?

Volgens de burgemeester stond het kerkgebouwtje ‘geheel op zich zelven, afgescheiden van alle andere gebouwen op den grond of erve van Nicolaas Schipper alhier, sectie A. no. 313’.

Ook gaf hij nog de samenstelling van het ‘kerkbestier’ op: *Jan Goetheer* en *Johannes de Jonge* waren ouderlingen, *Marcus de Bokx* en *Engel Westveer* diakenen, terwijl *Matthijs Weststrate* de voorzanger was. Maar dit was hem nooit‘legaal’ meegedeeld.[26.]

Er bleef dus voor de burgemeester in de kerkdiensten van de Afgescheidenen - juridisch gezien - iets zitten, dat hij niet over zijn kant kon laten gaan.

Dit blijkt ook weer uit een proces-verbaal door hem opgemaakt op

zondag 21 februari 1841. Die dag was hij 's morgens om 10 uur met zijn veldwachter naar het Afgescheiden kerkje gestapt, dat eigendom was van de ons al bekende voormannen Nicolaas Schipper, Jan Goetheer, Marcus de Bokx en Joh. de Jonge. In het proces-verbaal noemde hij die namen nog eens apart. Behalve dit 4-tal had hij in het gebouw nog ruim 30 bezoekers aangetroffen. Deze waren bij zijn komst net een psalm aan het zingen. Op zijn vraag of men ook toestemming had een kerkdienst te houden, was het antwoord geweest: 'Neen, want dat deswegens toch geene vervolgingen voor de Regtbanken meer plaats hadden.' De burgemeester was nu maar weer naar huis gegaan, nadat hij plichtmatig nog had verzocht de kerkdienst te beëindigen.

Om nog even bij het kerkgebouwtje stil te staan, *J. van der Baan* geeft ons in zijn *Geschiedenis der Gemeente Wolphaartsdijk* (1866) de volgende informatie: 'Al in 1840 waren de Afgescheidenen begonnen met het bouwen van een kerkje even buiten het dorp, beneden aan de *Noorddijk*, in de Oosterlandse polder. Het gebouw lag oost-west gericht en de eerste die erin had gepreekt, was *ds. Cornelis van der Meulen* van Goes geweest. Twee jaar later reeds (1842) moest het vergroot worden. Men deed dat 'door de lengte nu voor de breedte aan te nemen en het zo in een noord-zuidwaartse richting te brengen', terwijl in 1845 aan de zuidzijde nog een woning werd bijgebouwd, bestemd voor de eerste door de gemeente beroepen predikant *Wijnand Gardenier*.[27.]

Erkenning 10 mei '41

Voor een goede en ongestoorde gang van zaken was het beslist noodzakelijk, dat de Afgescheiden gemeente door de koning werd erkend. Nu was er pas een nieuwe koning gekomen. Willem I was in 1840 namelijk opgevolgd door Willem II, die zich minder strak tegenover de Afgescheidenen opstelde dan zijn vader had gedaan.

Op 25 februari 1841 ging er daarom vanuit Wolphaartsdijk een rekest naar de nieuwe koning om erkenning als zelfstandige gemeente in de burgerlijke maatschappij. Het stuk was ondertekend door 19 personen.[28.]

Een kleine 3 weken later - 16 maart 1841 - stuurde de burgemeester opnieuw een proces-verbaal naar de officier van justitie. We lezen erin dat veldwachter Adriaan Thorenaar de vorige avond om ongeveer 7 uur naar het huis van bakker Joh. de Jonge (wonende A. no. 47) was gestapt en daar een groot aantal personen - meer dan 100 - had aangetroffen van wie er ook velen uit Goes kwamen.

Als voorganger trad op 'een persoon genaamd Vermeulen'. Hiermee werd natuurlijk bedoeld *ds. Cornelis van der Meulen* uit *Middelharnis*, die in die week in verscheidene gemeenten op Z.-Beveland zou preken en enkele maanden later dominee in Goes werd.

Hij had in de bovengenoemde samenkomst ook nog 2 kinderen *gedoopt*, één van de ouderling *Joh. de Jonge* en één van diaken *Engel Westveer.* Aan het eind van de dienst was bij de uitgang nog gecollecteerd door *Marcus de Bokx* en *Engel Westveer*, de ons al bekende diake-

nen. Gelukkig kwam spoedig de *erkenning* af, namelijk bij *K.B. van 10 mei 1841 no. 80.* En daarmee was aan alle zorgen over illegale kerkdiensten een einde gekomen.

Nu was ook de weg vrij voor een eigen dominee. Men had een tip gekregen - waarschijnlijk via ds. Van der Meulen van het naburige Goes - dat student *Wijnand Gardenier Czn.* misschien wel wat was voor Wolphaartsdijk. Deze had een poos bij ds. Scholte in Utrecht gestudeerd en was toen in het gezin van ds. Van der Meulen - die ook bij ds. Scholte in opleiding was - 'in de kost' geweest.

Uiteraard zal ds. Van der Meulen zijn vroeger studiegenoot Gardenier wel geïnformeerd hebben over de vacature in Wolphaartsdijk. Beide mannen hadden nog schriftelijk en ook wel persoonlijk contact met elkaar. Het blijkt uit een brief door Gardenier in september 1841 vanuit zijn geboortedorp *Piershil* geschreven aan ds. Van der Meulen p/a ouderling Van Loon te Zwijndrecht.[29.]

Piershil ligt in de Hoekse Waard, één van de Zuidhollandse eilanden, ten zuidwesten van Oud-Beijerland. En ds. Van der Meulen hielp enkele weken de gemeente *De Hitsert* (Zuid-Beijerland) en andere gemeenten in de buurt. Het was zijn vorige werkterrein.

Gardenier had - toen hij 'op den Hitsert' was - met ds. Van der Meulen afgesproken samen naar Zeeland te reizen, maar berichtte nu, dat hij verhinderd was. Blijkbaar had hij weer eens een depressieve bui. Hij schreef tenminste: 'Het uit en inwendig donker zijnde bij mij, doet mij de lust vergaan om vrienden te bezoeken; in- en uitwendige aanvechting en strijd maken mij den weg onbeschrijfelijk moeijelijk, zoo zelfs, dat het mij somtijds moedeloos zou maken, maar och, ik hoop de Heere zal naar zijne beloftenissen ook mij niet meer geven dan ik dragen kan. Hij weet toch wat maaksel ik ben, gedachtig zijnde dat ik stof ben.'

'Ik weet niet wat Gods weg met mij zal zijn, ziende op mijne onbekwaamheid en ongeschiktheid tot den dienst des Heeren.'[30.]

Inderdaad kreeg student *Gardenier* het beroep uit *Wolphaartsdijk.* De kerkeraad deelde dit op 6 oktober 1841 op de prov. vergadering mee. Hoewel Gardenier er niet negatief tegenover stond, wilde hij voorlopig geen beslissing nemen, maar wenste nog 'eenige studietijd'.[31.]

Die bracht hij blijkbaar door in *Schiedam* bij ds. *Brummelkamp.* Op 23 november 1841 schreef hij vanuit Schiedam aan ds. Van der Meulen te Goes, dat 'drukke bezigheden' hem hadden verhinderd eerder te schrijven, maar hij had hem 'reeds door den schipper van Wolphaartsdijk doen groeten'.

Hij vervolgt dan:

'Wat het uitwendige aangaat heb ik het hier redelijk wel naar mijn genoegen, en te meer daar ik met de medestudenten een hartelijk verkeer heb, en in Ds. Brummelkamp eene minzame toegenegenheid bespeur, terwijl hem de zaak der opleiding grootelijks ter harte gaat, zodat hij zoo veel hem doenlijk is, alles aanwendt wat ter bevordering onzer kennis kan verstrekken.

Ook naar mijnen inwendige toestand mag ik zelfs onder de drooge studiën der talen, de Heere nog somtijds ontmoeten, hetwelk mij dan ook onder alle bezwaren somtijds moed geeft, dat de Heere zijn begonnen werk niet zal laten varen; dat Hij de magtige is om ook mij te bekwamen en aan te gorden tot zijn dienstwerk, en hoemeer dat ik inzien mag krijgen in zijne volheid en algenoegzaamheid, hoemeer dat dit gevoel en deze hoop in mij verlevendigt.

Het is ook somtijds omgekeerd, wanneer alles donker in en rondom mij is, wanneer de bestrijdingen en aanvallen der vijanden op mij aankomen, wanneer ik zie op het groote, zwaarwigtige werk der bediening, en wanneer ik mijn onbekwaamheid, ongeschiktheid en onkunde zie en gevoel.

O! dan wordt het mij bang, dan zeg ik, wat zal er van mij worden, ja dan maakt het mij wel eens moedeloos, niet wetende hoe de zaak aan te vatten; maar och, geliefde broeder, wat zal ik daar verder over schrijven, gij zijt daarin ook geen vreemdeling.'

Omdat er in Zeeland zo'n groot gebrek aan predikanten was, attendeerde hij ds. Van der Meulen op *Lankhorst*, een gewezen onderwijzer te Schoonhoven; 'tot nog toe is hij beroepbaar; hij is een godvreezend en bekwaam man, die na enige opleiding spoedig bekwaam zou zijn; gij kent de toestand der gemeenten bij u (en) welk van die hem konden gebruiken'.

Ook had hij 'bij geruchte' gehoord, dat Steketee in Zeeland beroepen was: 'het zou mij hoogst aangenaam zijn'. Na nog enkele kerkelijke nieuwtjes te hebben vermeld o.a. over de 'onbesuisde driften' van ds. Duin, schrijft hij in een P.S. dat zijn adres in *Schiedam* is bij J. van Beek aan huis op het St. Janskerkhof naast de Latijnse school.

In de prov. vergadering van 5 januari 1842 werd meegedeeld, dat Wijnand Gardenier het beroep naar Wolphaartsdijk had aangenomen. En in diezelfde vergadering besliste men, dat de Afgescheidenen op *Noord-Beveland* o.z. in *Colijnsplaat* (die nu bij Goes hoorden) zich bij *Wolphaartsdijk* moesten aansluiten. Dit was logisch, want dan konden die weinige leden door *ds. Gardenier* en zijn kerkeraad vanuit het dichterbij gelegen Wolphaartsdijk worden verzorgd.

Inmiddels was deze nog altijd niet geëxamineerd. Dat moest nu nodig gebeuren. Maar door wie? Ds. Scholte - hoewel geschorst - wilde wel naar Goes komen, maar ds. Brummelkamp - ook uitgenodigd - niet, omdat hij vond dat een geschorst predikant (Scholte) niet mocht examineren. Het moest dan maar zonder Brummelkamp afgehandeld worden, vonden de Zeeuwen, en in de prov. vergadering van woensdag *6 juli 1842* in Goes gehouden, vond het examen plaats. Het werd afgenomen door de predikanten ds. Van der Meulen en ds. Scholte. Er waren twee examinandi, namelijk *W. Gardenier* en *C. Steketee.* Beiden werden met algemene stemmen toegelaten en 's avonds 'voor eene talrijke schare met oplegging der handen in hun ambt bevestigd'.[32.] Met als tekst Matth. 10:16: 'Zie, Ik zend u als schapen in het midden der wolven; zijt dan voorzichtig gelijk de slangen en oprecht gelijk de duiven.'

Ds. W. Gardenier sept. 1842-27 aug. 1853

In september 1842 vond de bevestiging en intree van *Wijnand Gardenier* in Wolphaartsdijk plaats.

Het eerste notulenboek van de kerkeraad begint met 19 september 1842, zodat we vanaf die datum tot onze vreugde over kerkeraadsnotulen beschikken, al gapen daarin af en toe grote hiaten.

Bij zijn komst kreeg ds. Gardenier geen van te voren vastgesteld traktement. Hij 'kwam in het geloof', zoals dit dan heette. Toen een half jaar later op een prov. vergadering werd gevraagd, hoe het met het predikantstraktement in Wolphaartsdijk stond, antwoordde ds. Gardenier, dat hij geen klagen had, maar dat de vacante gemeenten, waar hij geregeld preekte 'wel wat meer konden doen'.[33.]

Als in het kerkelijk leven een nieuwe periode begint, b.v. met de komst van een nieuwe dominee, dan is het gebruikelijk, dat oude regelingen nog eens worden bekeken of aangescherpt. Zo ging het ook in *Wolphaartsdijk.* Ds. Gardenier en zijn kerkeraad namen geen halve maatregelen: om de 14 dagen een kerkeraadsvergadering, en een ouderling of diaken die zonder geldige redenen niet verscheen, kreeg 25 cent boete te betalen. Stoere taal!

Maar de werkelijkheid? Kijken we in het notulenboek, dan zien we, dat de tweede kerkeraadsvergadering inderdaad twee weken na de eerste werd gehouden - resp. 19 september en 3 oktober '42 - maar de rest van het jaar vinden we geen enkele notulen meer. Voor heel 1843 telden we maar 4 vergaderingen, voor 1844 slechts 6, voor 1845 helemaal geen en voor 1846 slechts één in januari. En dan valt vervolgens de grote stilte, die meer dan 7 jaar duurt, tot augustus 1853. In die maand is ds. Gardenier namelijk naar Amerika geëmigreerd.

De werkelijkheid was dus wel heel anders dan de ferme taal in het begin van het notulenboek zou doen verwachten. Nee, voor de beschrijving van de periode van ds. Gardenier in Wolphaartsdijk hebben we aan de kerkeraadsnotulen maar weinig. Maar dat weinige gaan we natuurlijk wel gebruiken.

De grote schaarste aan notulen, ja het jarenlang ontbreken daarvan, doet ons wel vermoeden, dat er iets of misschien wel veel niet in orde was. Zeker in de verhouding tussen predikant en kerkeraad. Het wàs ook zo. En wat waren de oorzaken daarvan?

Ze waren zeker ook wel van financiële aard, maar in het begin toch nog niet. Wel viel het ons op, dat al op de tweede door ds. Gardenier gepresideerde kerkeraadsvergadering[34.] besloten was op de eerstkomende prov. vergadering[35.] een meningsverschil tussen hem en zijn medebroeders ter sprake te brengen. Het ging over het 'aannemen van lidmaten'.

De kerkeraadsleden waren van mening, dat als lid van de gemeenten konden worden 'aangenomen', die '*uitwendig* belijdenis doen, zoo als men dit noemt, van de Leere der waarheid, en een onbesproken burgerlijk leven leyden', ook al zijn ze geen '*levendige*' leden. Diaken E. Westveer onderbouwde dit standpunt met citaten uit het in Afgeschei-

den kringen groot gezag hebbend werk van W. à Brakel, Redelijke *Godsdienst.*

Ds. Gardenier daarentegen vond, dat alleen zij mochten toegelaten worden, die 'belijdenis doen van een *levendig geloof des harten*', ook al is dat geloof maar klein. Hij wilde dus 'de mate des geloofs niet bepalen op grond van Gods Woord en de formulieren van eenheid'. Aldus de notulen.[36.]

We veroorloven ons bij dit punt toch een opmerking. Wanneer ds. Gardenier zegt, dat niemand als lid van de gemeente mag worden aangenomen dan zij, die belijdenis doen 'van een levendig geloof des harten', al is dat geloof maar klein, en als hij 'de mate des geloofs' niet wil bepalen op grond van Gods Woord en de formulieren van eenheid, dan maakt hij hier een in feite onjuiste, ja zelfs gevaarlijke tegenstelling. Zeker, het geloof moet 'levendig' zijn, zetelen in het hart, maar ook tegelijk zich funderen in Gods Woord en zich binden aan de formulieren van eenheid, waarin Gods Woord gelovig wordt nagesproken. Het gaat om hoofd èn hart, om de totale mens. Punt in geding is hier: komt het Woord of komt de bevinding voorop?

Voor de gemeente begon het steeds moeilijker te worden om de financiële lasten op te brengen. In maart 1843 was er al een flink tekort, dat nog gedekt kon worden, omdat de gemeente van 4 welgestelde lidmaten samen *ƒ* 2400,- à 5% had geleend. Het waren *Jan Goetheer, Joh. de Jonge Mzn., Marcus de Bokx*, alle drie leden van de kerkeraad, en *Nicolaas Schipper.* Ze hadden de rente over 1841 en '42 zelfs al aan de gemeente geschonken.

Het wisselvallig inkomen van ds. Gardenier werd nu vastgesteld op *ƒ* 600,- per jaar. Nu had hij tenminste zekerheid, want een mens kan niet alleen leven bij giften in natura als vlees en spek, hoe welkom ook.

In januari 1844 besloot men op verzoek van de classis voor eenmaal te collecteren voor schipper Schelleman van Breskens, die in moeilijkheden was geraakt.[37.]

Na juli '44 valt er in de notulen een gat van 1 jaar en na een korte opflikkering in januari 1846 stoppen ze tijdens de periode van ds. Gardenier voorgoed. En dat terwijl hij pas in 1853 vertrok!

Zijn laatste kerkeraadsnotulen dateren dus van *januari '46.* In die vergadering waren aanwezig de ambtsdragers *ds. Gardenier, J. Goetheer, Joh. de Jonge* en *M. de Bokx*, met de gewone lidmaten *M. Weststrate, J. Slabbekoorn* en *David Goetheer.*

Er bleek - wat de financiën betreft - een batig saldo van ruim *ƒ* 20,- te zijn. Dit was dus niet slecht.

In diezelfde vergadering werd het verzoek van enige Afgescheidenen op *Noord-Beveland* besproken om daar ook te komen 'prediken' en wel in de schuur van *Isaäc Wondergem.* Men besloot aan het gemeentebestuur van *Colijnsplaat* vrijheid te vragen om in genoemde schuur godsdienstoefeningen te houden. Mocht het antwoord negatief uitvallen, dan ging men bij de koning proberen om toestemming te krijgen (wat ook is mislukt).[38.]

Vervolgens lezen we in die notulen van januari 1846 een voor ons belangrijke notitie, o.i. de sleutel voor de verklaring van de tussen ds. Gardenier en de kerkeraad groeiende slechte verhouding.

Ds. Gardenier vroeg aan de vergadering of de gemeente het huis, dat door hem 'met toestemming van de kerkeraad' op grond van de gemeente aan het kerkgebouw was vastgebouwd 'niet op rekening zoude willen nemen. En de gelden die door Joos Maas daartoe geleend zijn à 4% rente, op naam zoude willen nemen'. Want mocht hij eens vertrekken of overlijden - aldus Gardenier - dan werd het juridisch een heel moeilijke zaak. Wèl wilde hij beloven 'indien hij daartoe in staat is' de jaarlijkse rente geheel of gedeeltelijk te voldoen. Maar hij zei er meteen bij, dat daarvan in het komende jaar niets kon komen 'uit hoofde van nog huiselijke te betalen schulden'.

En in de toekomst zou het ook wel niet mogelijk zijn, omdat 'hij niets van zichzelven heeft'.

Met meerderheid van stemmen besloot de kerkeraad Gardeniers verzoek in te willigen. Het huis gold dus nu als *pastorie* en de kerkeraad nam de betaling van de rente aan Joos Maas op zich. Laconiek besluiten de notulen: 'De president (ds. Gardenier) neemt op zich om ten zijnen koste het kapitaal op zegel op den naam van de gemeente over te schrijven.

Niets meer te verhandelen zijnde wordt de vergadering gesloten met gebed en dankzegging tot God door den ouderling J. de Jonge.

In naam der vergadering W. Gardenier, President.'

Maar... aan het bovenstaande is tot 1853 - het jaar van vertrek van ds. Gardenier - nooit door de gemeente voldaan, zodat al die tijd de gelden en de interesten voor rekening van de predikant zijn gebleven! Aldus een met een andere hand geschreven aantekening onder de notulen van januari 1846. En dan zwijgen de kerkeraadsnotulen tot augustus 1853, meer dan 6 jaar lang. Het grote gat in de kerkeraadsnotulen wijst op een sombere periode in de geschiedenis van de Afgescheiden gemeente van Wolphaartsdijk, op jaren waarin de gemeente niet floreerde. We gaan het illustreren met de notulen van de prov. vergadering. Het wordt een hele litanie van klachten. Helaas!

In de prov. notulen van 5 april '48 lezen we, dat ds. Gardenier erover klaagde, dat in zijn gemeente alle 'samenbinding' en 'eensgezindheid' was verdwenen en dat daarvoor in de plaats waren gekomen 'eenzelvigheid, onttrekking en verwoesting'. Hij zelf was geïsoleerd komen te staan ('op zich zelven') en zag geen kans in harmonie met zijn medekerkeraadsleden de tucht nog uit te oefenen. Al in geen 9 maanden was er Avondmaal gehouden.

In de discussie hierover werd opgemerkt: zou de oorzaak van alle ellende misschien ook op het financiële vlak liggen? Ouderling Jan Goetheer gaf toe, dat die opmerking 'niet van alle waarheid was ontbloot'. Daarom wekte de vergadering Goetheer op 'zich toch niet te onttrekken', maar met ds. Gardenier pal te staan voor de waarheid en alles te bevorderen wat 'tot samenbinding en eensgezindheid' kon leiden. En

te proberen ‘elkanders lasten te dragen’. Goetheer verklaarde ‘alles daartoe te willen aanwenden’.

Het hielp blijkbaar nog niet veel, want in de volgende vergadering[39.] werd gerapporteerd, dat het in Wolphaartsdijk alles nog ‘even zorgeloos, liefdeloos en lusteloos’ was. Ook ds. Gardenier werd opgewekt de handen niet slap te laten hangen, maar alles te doen, wat maar zou strekken ‘tot vrede, liefde en eensgezindheid’.

Drie maanden later, 4 oktober 1848, was de toestand nog steeds niets verbeterd. Volgens ds. Gardenier kon de tucht niet worden uitgeoefend en daarom was hij bang, dat het hoe langer hoe erger zou worden.

Ds. Steketee van Nieuwdorp en ds. De Waal van Axel-Neuzen-Zaamslag hadden de gemeente intussen bezocht, maar aan hun uitnodiging om klachten in te dienen, hadden maar vier gemeenteleden gehoor gegeven. Terloops merken we hier op, dat 1848 een droevig jaar was voor het gezin Gardenier. In april stierf immers het zoontje Cornelis, bijna één jaar oud, en enkele maanden later - in juli - overleed het dochtertje Barendina, bijna twee maanden oud.[40.]

Weer een periode van 3 maanden later - 10 jaunari '49 - rapporteerde ds. Gardenier, dat er een diaken was afgezet wegens zonde tegen het 7e gebod.

In de volgende prov. vergadering - 4 april '49 - gaf ds. Gardenier te kennen onmogelijk met de kerkeraad te kunnen samenwerken. Ouderling *Goetheer* hield geen contact meer met hem en ook ouderling Joh. de Jong verklaarde het niet meer met ds. Gardenier te kunnen vinden. Op diens vraag dan eens eerlijk te zeggen, wat de redenen waren, antwoordde de ouderling o.a.:

1. dat dominee al te streng was, vooral in de prediking, zodat men liever had dat er gelezen dan gepreekt werd.
2. dat vele gemeenteleden hun financiële bijdrage niet meer betaalden. Maar - voegde ouderling De Jonge eraan toe - hij zou toch ondanks alle moeilijkheden graag met ds. Gardenier willen samenwerken ‘tot wegneming van de verkeerdheden en ter herstelling der vereeniging en liefde in de gemeente’.

Blijkbaar kwam er een gunstige wending, want in de notulen van de zomervergadering - 4 juli 1849 - lazen we tot onze blijdschap de notitie: ‘de toestand dier gemeente (Wolphaartsdijk) is eer verbeterd dan verergerd.’

De notulen van de prov. vergadering zwijgen dan enige jaren over de moeilijkheden in Wolphaartsdijk. Toen in die van 1 oktober 1851 aan ouderling De Jonge gevraagd werd hoe de toestand nu in Wolphaartsdijk was, wilde hij ‘in het belang der gemeente’ daarover niet uitweiden. Het klinkt wat raadselachtig. Wat hij precies bedoelde, weten we ook niet. Wel merken we op, dat ds. Gardenier nog geen twee weken later zijn vrouw *Barendina Visser*[41.] verloor. Ze was nog maar 23 jaar oud, op 6 februari '28 geboren in *Colijnsplaat.* En ruim 4 maanden eerder was een 5 maanden oud dochtertje, ook een Barendina, overleden.

Pas in de notulen van 7 juli 1852 treffen we weer een passage over de gemeente te Wolphaartsdijk aan. Namens deze gemeente waren als afgevaardigden aanwezig ds. Gardenier met de ons al bekende ouderling *J. de Jonge* en *J. Goetheer.* Eén van hen herinnerde aan de eerder gedane belofte om ds. Gardenier in zijn omstandigheden financieel te steunen.

De praeses stelde voor hem een bijdrage te schenken en het restant van een rekening van de geneesheer (groot *ƒ* 89,75) te voldoen. Naar aanleiding van een verzoek 'van sommigen uit Noord-Beveland' besloot men 'tot uitbreiding van het Koninkrijk van Christus in het algemeen, en in het belang van ds. Gardenier in het byzonder' om elke Leraar daar eens te laten preken en het 'provenu' (opbrengst) voor ds. Gardenier 'af te zonderen'. Wèl zou deze de Noordbevelandse groepen blijven bedienen.

Al in april 1848 had een verzoek van dien aard uit Noord-Beveland de prov. vergadering bereikt. Het was afkomstig van *br. Visser*, wonende onder *Kats*, een klein dorpje niet ver van Colijnsplaat. Deze had in de vergadering persoonlijk aangedrongen 'op prediking en stichting ener gemeente'. Maar ds. Gardenier - zijn schoonzoon! - verklaarde hier 'geen behoefte te hebben gemerkt'. Nu kwam uit de vergadering het voorstel om eerst 'vrijheid van prediking' aan te vragen en dan af te wachten of er mogelijkheden kwamen. Omdat *Visser* zich echter niet kon beheersen en 'verbitterd' op dit voorstel reageerde, liet men de zaak verder rusten.[42.]

Dat het in de gemeente van Wolphaartsdijk nog steeds wrong, bleek wel uit de vraag van ds. Gardenier: hóe te handelen in zijn gemeente, die zich alleszins 'eigendunkelijk' bleef gedragen. Het advies van de vergadering luidde: 'Volgens Gods Woord blijven volharden in het opwekken, vermanen, bestraffen, ja censureren.'

Het jaar 1853 bracht het einde van ds. Gardeniers moeilijkheden in Wolphaartsdijk. Hij emigreerde naar N.-Amerika, na eerst hertrouwd te zijn met de 31-jarige Cornelia van Bloppoel.[43.] Op 27 augustus '53 preekte hij zijn afscheid.

In de prov. vergadering van 5 oktober 1853 werd nog een brief van ds. Gardenier voorgelezen 'geschreven uit Havre de Grace, waarin hij 'zijn laatste vaarwel uit Europa ons toeroept'. Helaas is dit schrijven niet meer te vinden.

In Amerika werd hij in 1853 eerst predikant in Drenthe (Michigan), daarna in 1854 in Kalamazoo (Michigan), waar hij 13 maart 1856 overleed, 36 jaar oud.[44.]

Het zou intussen bijna 11 jaar duren vóórdat Wolphaartsdijk weer een dominee kreeg!

De vacature 1853-'64

Gegevens over het kerkelijk leven in de Afgescheiden gemeente van Wolphaartsdijk gedurende de lange, predikantloze periode 1853-'64 kunnen we vanaf 19 december '57 weer uit de kerkeraadsnotulen putten.

Al moeten we er wel bij zeggen, dat deze in de eerstvolgende jaren in aantal maar heel gering zijn - per jaar 2 of 3. Maar vanaf 1861 gaat het weer beter.

In 1857 blijkt ds. *A. de Bruijne* van Goes consulent te zijn geworden. Zijn kerkeraad had er geen bezwaar tegen 'mits de gemeente Goes daardoor niet verzuimd worde'.

In het eind van dit jaar bestond de kerkeraad uit de ouderlingen *Jan Goetheer* en *Cornelis Katsman*, met de diakenen *Abraham Remijnse* (landbouwer en schoonzoon van Jan Goetheer) en *Marinus Boone.* De laatste werd een jaar later vervangen door *David Goetheer* (zoon van ouderling Jan Goetheer). Vader Goetheer had echter niet lang meer te leven. Op 16 maart 1860 overleed hij, 72 jaar oud. In de notulen lezen we, dat hij de gemeente meer dan 20 jaar als ouderling had gediend. Zijn zoon David, de diaken, volgde hem in de functie van ouderling op. We geven over de zoon nog een enkele biografische notitie. *David Goetheer*, evenals zijn vader van beroep kleermaker, was 20 jaar toen hij in april 1837 trouwde met de 19-jarige *Aaltje Arnoijs*, een kleermakersdochter.[45.] David Goetheer is 16 december 1886 te Wolphaartsdijk overleden, 69 jaar oud. Zijn zoons *Jan Goetheer*, 29 jaar, landbouwer, en *Joos Goetheer*, 25 jaar, bakker (wonende te Middelburg) hadden zijn overlijden aangegeven.

Ook over *Cornelis Katsman*, die jarenlang ouderling is geweest, nog enkele persoonsgegevens. Hij was een zoon van Janus Katsman en Neeltje Tazelaar; zijn beroep was arbeider. Op 11 november 1890 stierf hij te Wolphaartsdijk, 78 jaar oud, weduwnaar van *Johanna Dillebeke*, die het jaar daarvóór was overleden, 68 jaar oud.[46.]

Onthulling monument ds. ab Utrecht Dresselhuis 1 nov. 1862

We hebben in het begin van dit hoofdstuk al geschreven, dat in 1862 in Wolphaartsdijk een gedenkteken voor ds. Dresselhuis is opgericht. We moeten daar nu nog op terugkomen, want de onthulling is er de oorzaak van geweest, dat ouderling *David Goetheer* in moeilijkheden kwam. Er werden namelijk bezwaren tegen hem ingebracht 'omdat hij tegenwoordig is geweest bij de inwijding van het gedenkteken opgerigt voor wijlen Do Dresselhuis'.[47.]

Dit gedenkteken was geplaatst op het plein van de nieuwe school van toen, schuin voor de Hervormde kerk, dus in het dorpscentrum. Op een mooie dag in de zomer van 1986 hebben we het monument eens opgezocht. Het staat er nog; de school niet meer. Er bestaat een uitvoerig verslag van deze plechtigheid in 1862 en van het daarbij gesprokene in de *Goessche Courant*.[48.]

Op 1 november 1862 (Allerheiligen) waren 's middags om 12 uur de genodigden bij elkaar gekomen in het schoollokaal om de toespraken aan te horen, die aan de plechtige onthulling van het gedenkteken voorafgingen. 'De Nederlandse vlag wapperde van de toren, versierde het schoolgebouw en plein, verlevendigde de dorpsstraat en omhulde het gedenkteken.'

De herdachte had 38 jaar lang als Hervormd predikant in Wolphaartsdijk gestaan, was 22 jaar schoolopziener van het 3e district in Zeeland geweest en had onafgebroken de wetenschap ijverig beoefend. Aan de oostkant van het monument staat te lezen: 'Hij wijdde zijn leven aan godgeleerdheid, opvoeding, oudheidkunde, geschiedenis.' We halen nu enkele passages uit het verslag van de plechtigheid in de *Goessche Courant* aan:

De voorzitter van het herdenkingscomité *J. Fransen van de Putte*, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, en van het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen, voerde als eerste het woord en schetste de verdiensten van Dresselhuis.

Als tweede spreker trad op *J.P. Snoep*, geneesheer te Wolphaartsdijk: Hij keerde zich tegen 'de aanrandingen der duisterlingen' en tegen 'de vuige taal van *dweepzucht, huichelarij en laster*', die de oprichting van het gedenkteken een *God onterende mensenvergoding* hadden durven noemen.

Nee, riep hij uit, 'het is geen menschenvergoding, wanneer de mensch hulde brengt aan den adel der menschheid, als hij het rein menschelijke, 't welke één is met het Goddelijke, in den broeder erkent en waardeert'. Onze voorouders zelf hadden immers het voorbeeld gegeven om door *praalgraven* de diensten van groten en edelen te huldigen en zo op te wekken 'tot *zelfkennis, zelfveredeling* en *zelfvolmaking*'. En hij eindigde met de woorden, dat deze dag ons leerde 'dat de maat der opgeklaarde begrippen eiken dag voller wordt, en dat het ons doel moet zijn om, even als *Dresselhuis*, den tijd te helpen bespoedigen, waarin de *lichtende fakkel der waarheid het geheele menschdom verlichten zal*'.

Bij de onthulling van het monument zelf sprak ds. *E. Moll* van *Goes:* 'Leef dan voort! vader *Dresselhuis*! man van den vooruitgang, man der wetenschap en der praktijk. Leef dan voort in onze harten, trots alle reactie van ongeloof en bijgeloof. Liet gij geenen zoon ons na, wij willen uwe zonen zijn. Mogt onverhoopt de geest des kwaads uw gedenkteeken omverrukken, de geest des lichts en der waarheid zal het weer oprigten. Leef dan voort, geest des ontslapenen! Op den eersten November is uwe gedachtenis gevoegd bij de gedachtenis aller heiligen'.[49.]

Tegen de aanwezigheid van ouderling Goetheer bij deze onthulling, was nu bezwaar gemaakt. Hij verdedigde zijn aanwezigheid echter met te zeggen, dat hij de zaak 'als geheel *maatschappelijk*' had gezien. Maar - werd daartegen opgemerkt - Gods Woord zegt toch duidelijk: 'Hebt geen gemeenschap met de onvruchtbare werken der duisternis.' De kerkeraad wilde echter graag aannemen, dat hij het niet had gedaan 'om gemeenschap te willen geven aan al het gezegde door de sprekers bij die oprigting gezegd'. Maar hij had toch moeten bedenken 'wat hier bij te wachten was geweest'.

En de volgende kerkeraadsvergadering[50.] werden de bezwaren tegen ouderling David Goetheer 'opgeheven', nadat hij 'belijdenis van zijn handelingen, verootmoedigd door den Heere' had gedaan.

Hij nam nu zijn 'bediening' weer op. Toen hij een maand later bij de

periodieke verkiezing van ambtsdragers werd herkozen, vroeg hij toch ontheffing van zijn functie. Ze werd hem door de kerkeraad ook verleend.[51.]

Beroepingswerk

Tot de gemeente Wolphaartsdijk behoorden ook een klein aantal Afgescheidenen, woonachtig op Noord-Beveland, in *Colijnsplaat* en directe omgeving. Aan de voorgeschiedenis van het ontstaan van de Afgescheiden gemeente in *Colijnsplaat* hebben we elders in dit boek een aparte paragraaf gewijd.

In elk geval moeten we hier nu vermelden, dat in september '61 was besloten, dat *Colijnsplaat* een zelfstandige gemeente zou worden.[52.] Ook kwam men overeen *samen* een dominee te beroepen op een traktement van *ƒ* 700,- plus vrije woning en vergoeding van de reiskosten van de ene naar de andere gemeente. Daarin was begrepen het veergeld over de Zandkreek (Colijnsplaat ligt op Noord-Beveland). De beide gemeenten zouden elk de helft van het traktement betalen en de onderhoudskosten van de pastorie waren voor rekening van de gemeente, waarin de dominee kwam te wonen.

Toen dit alles geregeld was, kon men met het beroepen beginnen. *Wolphaartsdijk* koos voor ds. H.H. Middel, toen te Arnhem. Maar deze kreeg in *Colijnsplaat* niet de volstrekte meerderheid, zodat het beroep niet doorging.

Er zat dus geen schot in het beroepingswerk. En het lag ook moeilijk. Op *Hemelvaartsdag 14 mei '63* zou men o.l.v. de consulent ds. De Bruijn van Goes in een vergadering met manslidmaten een nieuwe poging wagen. Vlak voor het begin van de vergadering kwam ook nog binnen de ouderling *J.K. van Baalen* van de gemeente te Goes. Hij had een voorstel van zijn kerkeraad bij zich.

Na het woord te hebben gekregen, verklaarde hij eerst, dat de kerkeraad van Goes hartelijk met het beroepingswerk van de genabuurde gemeente Wolphaartsdijk meeleefde. Als bewijs daarvan kwam hij nu met een voorstel op dit punt samen te gaan werken en een dominee te beroepen, die ook in Goes zou kunnen werkzaam zijn, b.v. door 12 rustdagen per jaar in Goes of in de hulpkerk te *Biezelinge* te preken. Goes wilde dan *ƒ* 150,- bijdragen in het traktement en elke keer de dominee naar huis terugbrengen. Wolphaartsdijk moest zorgen, dat er vervoer was *naar* Goes of Biezelinge. Het traktement zou *ƒ* 800,- per jaar moeten bedragen, plus vrije woning en vrijdom van enkele lasten.

'Met blijdschap' - aldus de notulen - werd dit voorstel door de vergadering aangenomen. Bij het openen van de stembriefjes bleek, dat al de stemmen, op één na, uitgebracht waren op de bekwame *ds. W.H. Gispen te Giessendam* (hij was in 1860 in Vlissingen als dominee bij de Gemeenten onder het kruis overgegaan naar de Chr. Afgescheiden kerken).

Het werd helaas een bedankje. Wie nu? Bij nadere overweging besloot men echter om niet langer meer samen met Goes te beroepen. Men

voelde zich dan toch te veel gebonden. Tot tweemaal toe ging er nu vervolgens een beroep naar *ds. J. Holster* te, *Dinteloord*, die echter beide keren bedankte.

Ds. Harm Hindriks Middel, 20 maart 1864 - 28 dec. '82

Op zondagavond 29 november 1863 waren de manslidmaten weer bij elkaar in verband met het beroepingswerk en nu viel de keus met algemene stemmen op *ds. H.H. Middel* te Arnhem. Nadat deze nog nadere inlichtingen had gevraagd en verzocht 'de woning een weinig te vermaken' - waarmee de kerkeraad akkoord ging - nam hij het beroep aan. Op 19 maart '64 arriveerde hij met zijn vrouw in Wolphaartsdijk en de volgende dag - zondag 20 maart - werd hij bevestigd door de consulent ds. A. de Bruijne van Goes, die bij die gelegenheid preekte over Jes. 62:6 en 7.[53.]

De kerkeraadsnotulen - door ds. Middel zelf met zwierige hand geschreven - zeggen er het volgende van: Na 'op treffende wijze de pligten van den Herder of Wagter' aangetoond te hebben, bepaalde ds. De Bruijne zijn hoorders bij Gods liefde en trouw, 'die deze kleine gemeente had staande gehouden, en na veele beproevingen weder een Herder en Leeraar had gegeven, die sedert jaren reeds alhier bekend en bemind was'.

We merken hierbij op, dat ds. Middel van 1850-'56 al in *Middelburg* had gestaan. Enkele weken later verklaarde hij - toen voor 't eerst weer op een Zeeuwse provinciale vergadering - 'innig verblijd te zijn dat hij weer onder zijne Zeeuwsche vrienden mag staan.' En hij beloofde zijn gemeente (Wolphaartsdijk) 'naar Gods Woord en de aangenomen kerkorde te regeren'.

's Middags deed hij zijn intrede met ps. 90:16 en 17: 'Laat uw werk aan uwe knechten gezien worden en uwe heerlijkheid over hunne kinderen. En de lieflijkheid des Heeren onzes Gods zij over ons; en bevestig Gij het werk onzer handen over ons, ja het werk onzer handen, bevestig dat.'

'Na kort de bede van Mozes - aldus de notulen - te hebben toegelicht, bracht Z.Ew. de tekst op onze tegenwoordige toestand en werd Mozes' bede de onze in zeer vele opzigten...'.

Vervolgens bedankte ds. Middel zijn bevestiger ds. A. de Bruijne, die enige jaren de consulent van Wolphaartsdijk was geweest 'voor de veele broederlijke diensten aan deze Gemeente bewezen', en hield een 'innige' toespraak tot kerkeraad en gemeente. De notulen besluiten met: 'Dank en Lof mogt uit veeler harten tot God opklimmen voor de goedertierenheden des Heeren met de bede dat de zalvinge des Heiligen Geestes voorts rijkelijk aan Leeraar en Gemeente worde geschonken tot Jehovah's heerlijkheid en het heil van arme zondaren, opdat ook deze plegtige dag met veele gewenschte vrugten bij den voortgang steeds worde gezegend en Ps 133 in deszelfs zoete inhoud worde ondervonden als antwoord op de bede in den tekst vervat. Amen.'

In het kerkelijk weekblad *De Bazuin*[54.] vonden we nog een berichtje over

de bevestiging en intree van ds. Middel in Wolphaartsdijk, dat eindigt met: 'De harten der talrijke schare waren geroerd tot dankerkentenis van wege Gods groote daden over ons.' Het was namens de kerkeraad getekend door ouderling *C. Katsman.* Deze was een maand eerder door de beroepen ds. Middel, toen deze Wolphaartsdijk bezocht en daar preekte, met de gekozen diaken *Jan Remijnse Az.* in het ambt bevestigd. Het is wel zinvol om hier echter eerst iets uit Middels *levensloop* mee te delen. Van afkomst was hij een Groninger, op 3 september 1802 in *Oude Pekela* geboren, uit godvrezende ouders naar hij zelf zei. Nog maar zes jaar oud verloor hij in juli 1808 zowel zijn moeder als zijn vader. De wees kwam nu onder de hoede van een oom en tante. Hij was bijna 24 jaar, toen hij in 1826 verhuisde naar *Amsterdam*, waar hij werk vond in een ankersmederij. In deze stad ging hij mee met de Afscheiding en werd al spoedig tot ouderling gekozen. Van de conflicten, die de Afgescheiden kerken in hun beginfase hebben geteisterd, kreeg ook Middel zijn deel te dragen. Hij werd als ouderling geschorst en ging met een deel van de gemeente apart vergaderen, in welke diensten hij dan wel als oefenaar optrad. Maar in 1842 werd het conflict onder leiding van ds. Van Velzen opgelost en *Middel* werd weer ouderling.

Dit deed Scholte schamper opmerken: 'Middel te Amsterdam heeft zich verzoend met de kerk, zoo als men het noemt, en is ... op eene provinciale kerkvergadering in Noord-Holland geëxamineerd en is toegelaten als wettig oefenaar en heeft reeds eenige keeren in die qualiteit op de Bloemgragt op de preekstoel zijn waren uitgekraamd'.[55.]

In 1845 werd Middel dominee, nadat hij in september 1844 eerst in Groningen was gaan wonen om daar door ds. De Haan te worden opgeleid.[56.]

In totaal heeft hij 6 gemeenten als predikant gediend. De namen van dit zestal zijn: *Gorinchem* (1845), *Middelburg* (1850), *Deventer* (1856), *Doesburg* (1858), *Arnhem* (1860) en *Wolphaartsdijk* (1864). Zijn zoon *Israël Middel* is ook predikant geworden.

Op 28 december 1882 is Harmen Hindrik Middel in Wolphaartsdijk overleden, 80 jaar oud.[57.] Over zijn lotgevallen kunnen we lezen in een door hem geschreven autobiografisch werkje: *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste nooden*, waarvan de eerste druk in 1866 is verschenen. Het boekje is wel 18 maal herdrukt, de laatste keer (tot nu toe) in 1983.[58.]

Over zijn komst als predikant in Wolphaartsdijk schrijft hij daarin: 'In december 1863 ontving ik de roeping naar de gemeente Wolphaartsdijk in Zeeland. En hoewel ik eerst dacht hiervoor, evenals voor twee andere beroepen die ik te Arnhem ontving, te moeten bedanken, bleek het echter Gods weg te zijn dat ik dat van Wolphaartsdijk moest aannemen en in maart 1864 daar de herdersstaf opnemen.

In deze kleine, maar vreedzame gemeente, voelde ik mij o zo thuis, en mocht er innige liefde genieten.' We merken hierbij op, dat ruim 10 jaar geleden de verhouding tussen gemeente en predikant (Gardenier!) danig verstoord was geweest.

Ds. Middel vervolgt: ‘Wat mijn waarde vrouw betreft, werd de weg zwaar, want hoewel wij hoop koesterden, dat het stille landelijke leven voor haar tot enig herstel zou leiden, zo was de weg des Heeren anders. Welke middelen ook werden aangewend, zowel geneeskundige als andere, haar verzwakking en verval van krachten namen dermate toe, dat zij op 13 november 1864 bezweek. Nadat ik haar 36 jaar lang als een gift uit de hand des Heeren had mogen genieten en wij samen lief en leed, licht en donker in de woestijn hadden gedragen.

Op de ochtend van haar sterfdag had zij innige werkzaamheden tussen de Heere en haar gemoed, en was die dag tamelijk wel. Maar toen ik 's middags in het midden van de predikatie was, werd ik geroepen, en tot mijn verbazing is ze in weinige minuten door de Jordaan, vanuit de tijdelijke sabbat in de eeuwige heerlijkheid overgegaan.’ Hermina Scholten was toen 70 jaar oud, geboren in Zutphen[59.]. Ds. Middel zelf was toen 62 jaar.

Tenslotte nog een enkele vermelding uit Middels eigen levensbeschrijving: ‘De kleine gemeente, bij mijn komst uit slechts 62 zielen bestaand, vermeerderde in weinig maanden tot 130 zielen.’ Een verdubbeling dus. In de kerkeraadsnotulen vinden we de weerklank daarvan. Inderdaad wist ds. Middel met zijn prediking en zijn onbaatzuchtig karakter het hart van zijn gemeenteleden te raken. Verscheidene personen wilden zich nu ook bij de gemeente voegen. Onder hen was eveneens *Jan Slabbekoorn.* Deze erkende ‘in zijn omzwerven bij *Ds. Buddingh* ...geen ware zegen voor zijn hart te hebben gevonden’. Ook zijn vrouw wenste zich weer aan te sluiten. Daar beiden ‘wegens hun winkel affaire niet samen van huis konden, besloot de kerkeraad, dat ds. Middel met de beide ouderlingen hen thuis zouden opzoeken om de ‘aanneming’ van Jan Slabbekoorn met zijn vrouw *Jakoba Jozina de Klerk* en hun zoon *Cornelis Slabbekoorn* in orde te brengen. In 1866 werd Jan Slabbekoorn weer als diaken gekozen.

Ook in de eerste maanden van 1865 sloten een aantal gezinnen zich bij de kerk aan.[60.]

Op zondag 1 mei '64 bediende ds. Middel voor het eerst het Avondmaal in zijn nieuwe gemeente Wolphaartsdijk. Dit feit deed hem in de notulen schrijven: ‘...de Heere mogt kennelijk met een lieflijke werking Zijnes Geestes in het midden der gemeente zijn; ook vervulde innige dank veeler harten het nu weder *door een eigen Leeraar* te zien bedienen’.[61.]

Op 25 mei '65 werden 5 meisjes na afgelegde geloofsbelijdenis aangenomen. Het waren *Janna Maria Nagelkerke, Wilhelmina Goetheer, Jannetje Koeman, Pieternella Bronkhorst, Jannetje Goetheer.*

Zoals te verwachten viel, bleven de gaven van ds. Middel in andere gemeenten niet onopgemerkt en dus probeerde men hem - hoewel al boven de 65 jaar - van Wolphaartsdijk los te weken en naar de eigen gemeente te trekken. De gemeente van *Waddinxveen* begon ermee. Maar ds. Middel is bijna 19 jaar lang - tot hij op 28 december '82 stierf - in de gemeente Wolphaartsdijk blijven werken. Bij zijn dood was hij al *80* jaar en bijna 4 maanden oud.

We besluiten ons hoofdstuk met een verslag van zijn begrafenis, namens de kerkeraad getekend door de scriba *D. Goetheer*.[62.]

Wolphaartsdijk, 2 jan. 1883

'Hedenmiddag om 12 uur werd het stoffelijk overschot van onze ontslapen leraar *H.H. Middel* plechtig ter aarde besteld. Het was een aandoénlijk schouwspel de grote schare te zien, die de zwarte rouwkoets volgde.

Met de naaste betrekkingen van de overledene, schaarden zich de meeste leden van de gemeente, onderscheidene dorpsgenoten en een groot aantal kinderen achter de lijkkoets, terwijl de kerkeraad er naast, als dragers de laatste eer aan de afgestorvene bewees.

Bij het graf werd een roerend en kernachtig woord gesproken door *ds. C. Steketee* van *Heinkenszand.* Spreker gaf een kort overzicht van 's mans veelbedrijvig leven en werkzaamheid, in en voor het Koninkrijk van zijn God.

Verder liet hij uitkomen, bij de erkentenis van het grote voorrecht, dat de gemeente mocht genieten in het meer dan 18-jarige bezit van haar waardige dienaar, wat zijn kinderen, de gemeente, de hele omgeving, ja, wat de hele kerk in hem verloor, namelijk een trouwe en zorgdragende vader - een innige en geliefde leraar - een hartelijk en deelnemend raadgever - een voorbidder voor land en kerk.

Vervolgens werden de omstanders opgewekt om zulke voorgangers, om huns werks wil, te eren, en hun trouwe vermaningen in gedachtenis te houden en op te volgen. De geachte spreker besloot zijn toespraak met de verzamelde menigte te wijzen op het grote voorrecht, dat alle in God ontslapen vromen, en onder hen inzonderheid diens trouwe en ijverige dienstknechten in de hemel stoorloos mogen genieten; waaruit hij als voor het laatst aanleiding nam om Christus aan te prijzen als de opstanding en het leven voor ieder die gelooft. Hierop werd nog een kort woord gesproken door *ds. C. Steketee* uit *Veere.* Zich aansluitend bij het gesprokene van zijn voorganger, wees hij de vergaderden om het graf, op de broosheid van het menselijk leven, op de snelheid van de tijd, op de onstandvastigheid van het aardse en op de rusteloosheid van de dood.

Tenslotte sprak *ds. I. Middel* van *Baarland* een woord van dank voor de hartelijke woorden bij het graf van zijn vader gesproken en voor de laatste eer de overledene bewezen.

En in de kerk èn in de pastorie die aan het kerkgebouw is verbonden, werden door beide voornoemde dienaren nog hartelijke en opwekkende, ja God verheerlijkende woorden gesproken.

Op deze wijze dan, hebben wij de uitvaart van onze waardige leraar gevierd. Zijn gedachtenis zal voor velen in den lande, maar inzonderheid voor onze gemeente, tot zegening zijn, en zoals weleer Eliza, Elia, staren wij als zijn geestelijke kinderen hem na, in de hoop van eenmaal hem met al Gods gekochten te ontmoeten in de hemelse gewesten van vreugde en zaligheid, voor de troon van het Lam.'

Eindnoten:

1. Hij overleed op 18 november 1853 te Goes.
2. Vgl. De Bie en Loosjes, *Biographisch Woordenboek voor Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, deel II.
3. *Boekzaal der geleerde Wereld 1858 I*, 89.
4. *Boekzaal... 1861 II*, 354. *Goessche Courant* 26 augustus 1861.
5. F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen I* 167, 168 (Middelburg 1890).
6. Cornelis van der Bliek, arbeider, is op 24 juli 1793 geboren te Wolphaartsdijk. Hij was gehuwd met Margaritha de Haan, geb. 25 juli 1792.
7. Op 9 april 1836.
8. Notulen Herv. kerkeraad 25 maart 1837.
9. De brief gold ook voor Frans Caan, oud 16 jaar, ‘nog geen ledemaat’.
10. Het proces-verbaal was gedateerd 16 juli 1837.
11. Vonnis rechtbank Goes 23 augustus 1837.
12. Vonnis rechtbank Middelburg 27 november en 4 december 1837.
13. Jannetje Goetheer was 7 augustus 1820 te Wolphaartsdijk geboren.
14. Notulen Afgescheiden classis 3 juli 1839.
15. Hij was geboren 13 augustus 1787 en gehuwd met Maatje Vereeke, geb. Wolphaartsdijk 13 febr. 1792. Zijn vader Cornelis Goetheer, in 1839 al 80 jaar, en afkomstig uit Borssele, woonde bij zijn zoon in.
16. Hij was 18 december 1813 geb. te 's Heer Arendskerke. Zijn vrouw Jannetje Lukasse was 6 aug. 1815 geb., ook te 's Heer Arendskerke.
17. Marcus de Bokx, landman, was weduwnaar. Zijn vrouw Pieternella Arnoys was 27 maart 1823 overleden, 24 jaar oud.
18. Engel Westveer was 27 maart 1809 te Wolphaartsdijk geboren. Hij was gehuwd met Elisabeth Rose.
19. Classisvergadering 1 juli 1840.
20. Leendert Clement was 8 december 1780 geboren te 's Heer Arendskerke. Van beroep was hij arbeider. Zijn vrouw Francina Kosten was 25 april 1775 geb. te 's Heer Arendskerke. Hun dochter Maatje werd geboren te Wolphaartsdijk 31 okt. 1799. Ze was gehuwd met Krijn van Luik, arbeider, geb. te Tholen 27 december 1792.
21. Nicolaas Schipper, een schipper, Jan Goetheer, kleermaker en winkelier, Marcus de Bokx, landman, en Johannis de Jonge Mzn., broodbakker, hadden bij onderhands contract van 20 april 1840, geregistreerd te Goes, 9 juni 1840, deel 15 folio 184 verso, overgeschreven ten kantore van hypotheken te Goes 9 juni 1840, in deel 17 folio 12 recto, numero 7, gekocht en bezitten onderling in gemeenschap een lapje grond in deze gemeente, waarop door hen een gebouw is gesticht om godsdienstige samenkomsten te houden. Aldus een verklaring van de burgemeester. (Inv. *Herv. Eredienst*, no. 598 Alg. R.A. Den Haag. Het rekest wordt bewaard op datum 26 april 1841, no. 5.)
22. Vonnis Goes 15 augustus 1840.
23. Archief Van der Meulen, nr 56. Gemeente-archief Goes. Op 22 augustus 1840 had de rechtbank te Goes ds. Van der Meulen en Joh. van Weele te 's Gravenpolder elk tot f 100,- boete veroordeeld. En op 31 augustus 1840 ds. Van der Meulen en Jogchem v.d. Wege te Neuzen ook elk tot *ƒ* 100,-.
24. Nicolaas (Klaas) Schipper was in 1839 een 39-jarige schipper, geb. te Hoedekenskerke. Zijn vrouw Pieternella Leijs, was 8 maart 1798 geb. te Driewegen (Z. Beveland).
25. Als zijn beroep wordt ook wel opgegeven winkelier. Hij was 22 maart 1798 geb. in Goes. Zijn vrouw Leuntje Spruijt was 6 nov. 1806 geboren.
26. Het schrijven van de burgemeester is gedateerd 18 juni 1840. In een schrijven van 12 juni '40 vonden we nog, dat het gebouw ‘gemaakt en gewerkt’ was door de timmermansbaas Janis Izakse Kooman te Wolphaartsdijk.
27. J. van der Baan, *Geschiedenis der Gemeente Wolphaartsdijk*, 340 (1866).
28. Het waren Johannes de Jonge en zijn vrouw Jannetje Lucasse; Jan Goetheer en vrouw Maatje Vereeke; Engel Westveer en vrouw Elisabeth Roze; Marcus de Bokx, een weduwnaar; Nicolaas Schipper en Pieternella Leijs; Matthijs Weststrate en Leuntje Spruit; Jan Slabbekoorn; Leendert Clement en Francina Kosten; Klaas Schipper senior; Cornelis Goetheer, de vader van Jan Goetheer; Adr. van Luik; Maatje Clement (dochter van Leendert, getrouwd met Krijn van Luik); Jannetje Goetheer (dochter van Jan Goetheer).

29. Wijnand Gardenier was 31 maart 1819 in Piershil geboren.
30. Archief Van der Meulen, nr. 62.
31. Wessels, 139.
32. Archief Geref. kerk Goes, nr. 739.
33. Wessels, 139.
34. Not. kerkeraadsvergadering 3 oktober 1842.
35. Prov. vergadering van 5 oktober 1842.
36. Not. kerkeraad 3 oktober 1842.
37. Not. kerkeraad 9 januari 1844.
38. K.B. 4 juni 1846, no. 1.
39. Prov. vergadering 5 juli 1848.
40. Cornelis, geb. 15 mei 1847, overl. 17 april 1848.
    Barendina, geb. 12-5-1848, overl. 10-7-1848.
41. Ze overleed 15 oktober 1851 en was een dochter van Abraham Visser, landbouwer en Barendina Leendertse, wonende onder Kats (op Noord-Beveland).
42. Not. prov. verg. 5 april 1848.
43. Not. prov. vergadering 6 juli 1853. Cornelia van Bloppoel was 12 augustus 1822 geboren te Zierikzee.
44. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, 118.
45. De huwelijksakte is gedateerd Wolphaartsdijk 20 april 1837. De bruid was een dochter van Joos Arnoys, kleermaker, en Aaltje van Strien te Wolphaartsdijk. Als getuigen waren bij dit huwelijk aanwezig: Cornelis Goetheer, 78 jaar, kleermaker; Jan Desto, 61 jaar, landman; Joos Arnoijs, 33 jaar, landman, broer van de bruid. Ze woonden alle drie te Wolphaartsdijk, terwijl de 4e getuige Dingenus Arnoys, 40 jaar, winkelier, broer van de bruid te Wilhelminadorp woonde.
46. Ze was een dochter van Jan Dillebeke en Neeltje op 't Hof.
47. Notulen kerkeraad 26 november 1862.
48. *Goessche Courant* 3 november 1862.
49. Archief Zeeuwsch Genootschap. *Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland, V*, blz. 117-125.
50. Notulen kerkeraad 4 december 1862.
51. Idem 5 en 28 januari 1863.
52. Not. prov. vergadering 18 september 1861.
53. Jes. 62: 6 en 7: ‘O, Jeruzalem, ik heb wachters op uwe muren besteld, die geduriglijk al den dag en al den nacht niet zullen zwijgen. O gij, die des Heeren doet gedenken, laat geen stilzwijgen bij ulieden wezen; En zwijgt niet stil voor Hem, tot Hij bevestige en totdat Hij Jeruzalem stelle tot een lof op aarde.’
54. *De Bazuin* 8 april 1864.
55. Scholte vanuit Utrecht aan ds. C. v.d. Meulen te Goes, gedateerd 13 juli 1842. (Archief ds. Van der Meulen, nr. 96. Gemeente-archief Goes).
56. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland III*, 173.
57. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 195.
58. Bij uitgeverij Den Hertog (Utrecht-Houten).
59. Ze was een dochter van Herman Scholten en Anna ter Hall.
60. Het waren o.a. J. van Damme met vrouw en 3 kinderen, Pieter de Bree met vrouw en 2 kinderen, Pieter van Dalen met vrouw en 4 kinderen, en schoenmaker Coenraad Jacobs met zijn gezin.
61. Vgl. Wessels, a.w., 143.
62. *De Bazuin* 12 januari 1883. We hebben de spelling enigszins gemoderniseerd.

VIII *Heinkenszand*

Heinkenszand, 8 km ten zuidwesten van Goes gelegen, is wel een dochter van het naburige 's *Heer Arendskerke* genoemd. In de dagen van de Afscheiding bestond Heinkenszand, volgens Van der Aa één van de fraaiste dorpen van Zuid-Beveland, uit een vrij lange en brede straat, in het middelste deel aan weerskanten met huizen bebouwd. Vlak erbij ligt 's Heer Arendskerke, een heel oud dorp.

Toen op 11 september 1836 in *Heinkenszand* - in combinatie met Borssele - een Afgescheiden kerk werd geïnstitueerd, stond in de Hervormde gemeente aldaar als predikant *Antonie Bernard Hagen*. Zijn gemeente hoorde bij de ring *Borssele*, onderafdeling van de classis *Goes* en telde in 1836 ongeveer 616 zielen (van wie 259 belijdende leden waren).

Hij was daar in 1825 gekomen en preekte op tweede Kerstdag 1854 zijn afscheid van Heinkenszand in verband met zijn a.s. emeritaat. Ds. Lotz van Ellewoutsdijk, die hem bij die gelegenheid toesprak, noemde hem iemand, die heel lang een ‘sieraad’ van de Christelijke kerk was geweest, zowel door zijn *verlichte en heldere prediking* van Christus, als door zijn ‘voorbeeldige wandel’.

Verlichte prediking, deze woorden zeggen ons genoeg over de aard van zijn dogmatische opvattingen: ze stemden dus niet overeen met de overtuiging die de Afgescheidenen hadden ten aanzien van kerk en belijdenis.[1]

Ds. Hagen ging na zijn emeritering in *Middelburg* wonen, waar hij bijna anderhalf jaar later overleed. Ruim 28 jaar had hij de gemeente van Heinkenszand gediend, na daarvóór 5 jaar in het naburige *Ovezande* te hebben gestaan (1820-1825). In totaal was hij 46 jaar in actieve dienst geweest.[2]

In het vlakbij gelegen '*s Heer Arendskerke* stond in de Hervormde kerk in de begintijd van de Afscheiding *ds. Jan Beckers*, die in 1839 aldaar overleed, 71 jaar oud. Hij was er al in 1801 gekomen. Zijn ‘nabuur en vriend’ ds. J. ab Utrecht Dresselhuis, de bekende ‘verlichte’ predikant van Wolphaartsdijk herdacht hem als een ‘zachtmoedig en verdraagzaam mens’.

In de theologische periodiek *Boekzaal der geleerde Wereld* lezen we in zijn in memoriam o.a. nog dit: ‘Meer dan 38 jaren mogten wij hem derhalve bezitten en gedurende al dien tijd onafgebroken zijnen voorgang genieten, want onafgebroken was zijne gezondheid, en evenzoo zijne huisselijkheid. Slechts éénmaal riep hij in die gansche reeks van jaren de hulp eens Ringbroeders in, en dat nog wel alleen ten gevolge van den dood van eene zijner naaste betrekkingen. Zijn huwelijk was niet met kinderen gezegend. Zijne Weduwe betreurt hem eenzaam, doch toont tevens hoe dierbaar hij was door, ter voldoening aan zijne wenschen en in het belang der geliefde Gemeente, afstand te doen van hare aanspraken op een jaar van gratie.’[3] De weduwe ontving in de regel nog een tijd lang het traktement van haar overleden man. Maar de vrouw

van ds. Beckers wenste van dit recht geen gebruik te maken. Waarschijnlijk was ze bemiddeld.

Helaas beschikken we niet over kerkeraadsnotulen uit de eerste jaren van het bestaan van de Afgescheiden gemeente van Borssele-Heinkenszand, ontstaan op *11 september 1836*. Misschien zijn ze toen ook nooit gemaakt, van de gemeente van Borssele wordt dit tenminste als feit vermeld (zie hoofdstuk Borssele). Wat *Heinkenszand* betreft - waartoe we ons nu bepalen - we weten, dat de Afgescheiden gemeente aldaar gesticht is door ds. Budding in de schuur van *Jannis van de Luijster* in Borssele. En dat op die zondag - wat het weer betreft 'met verbazend (veel) wind en plasregen' - voor Heinkenszand tot ouderling is bevestigd de 47-jarige *Jacobus Pijke Janzn*., geboren te Goes, wonende te Heinkenszand, van beroep winkelier. Diaken werd de 35-jarige import-Zeeuw *Bartus Gerardus van Loon Wouterszoon*, geboren in het Gelderse Brughem bij Zaltbommel, wonende te Heinkenszand, deurwaarder van het vredegerecht aldaar.

De eerste notulen van Heinkenszand, waarover we beschikken kunnen, beginnen meer dan 30 jaar later, namelijk 3 mei 1869. En in die tussentijd hadden zich zeer ingrijpende gebeurtenissen voorgedaan met als gevolg niets meer of minder dan het teniet gaan van de Afgescheiden gemeente van Heinkenszand en haar bijna integraal opgaan in een 'Buddinggemeente'; want nagenoeg alle leden gingen met Budding mee, toen deze in 1839 buiten het kerkverband van de Chr. Afgescheidenen kwam te staan. Het zo juist genoemde kerkeraadslid Bartus G. van Loon voorop. Ze werden nu - met de Budding-aanhangers in Kapelle - opgenomen in Buddings basisgemeente in Goes.[4]

Op de eerste pagina van de kerkeraadsnotulen van de in *1869* opnieuw geïnstitueerde gemeente van Heinkenszand wordt ons iets uit de voorgeschiedenis verteld onder de titel *Gedachtenisse*, ontleend aan Ezra 6:2[5].

We geven er enkele passages uit weer:

'De Heere wien het behaagde zijn volk uit te leiden uit de dwalende menigte, uit dat genootschap dat sedert den jare 1816 de kenmerken der Kerk verloren had, was ook gedachtig aan zijn volk te dezer plaatse.

Reeds in 1835 vond hier de afscheiding plaats en in het volgend jaar 1836 werd er eene Afgescheidene gemeente gesticht door Ds. H.J. Budding.'

Na te hebben vermeld, dat de hierboven al genoemde *Jacobus Pijke* en *Bartus Gerardus van Loon* resp. tot ouderling en diaken waren gekozen gaat de '*Gedachtenisse'* aldus verder: 'Een leven, als een leven uit den dood werd openbaar, de huisselijke Godsdienst werd hersteld, de huisvader of huismoeder gingen de huisgenooten voor in het gebed, de kinderen en onderhoorigen werden vermaand en opgewekt om den Heere te zoeken en te dienen; de sabbath was een dag van verkwikking en dag der zaligheid. Niet slechts de bijeenkomsten onder de leiding van den Godvreezenden ouderling en de stichtelijke lezing van den diaken, maar ook de opleiding der kinderen in de Cathechisatie werden op de kennelijkste

wijze gezegend. Wel mogten wij zeggen: God heeft zijn volk bezocht - Luc. 7:16c.'

Dan volgt de verzuchting: 'Ontstonden in de gemeente van Corinthe scheuringen en twisten, helaas! na weinige jaren het goede genoten te hebben, werd het volk ingewikkeld in kerkelijke oneenigheden, waardoor vrede en stichting verloren gingen en de weleer bloeijende Gemeente, alhier, werd verstrooid en uit elkaar gerukt. Slechts één huisgezin bleef in den weg der orde wandelen'. We merken hierbij op, dat dit het gezin was van *Cornelis Oranje en Neeltje van Noppen*, dat zich bij de Afgescheiden gemeente van Goes aansloot.

Het gedachtenis-woord vervolgt: 'Zoo duurde het vele jaren voort, dat aan deze plaats (Heinkenszand) geen openbare bediening plaats had, totdat het den Heere behaagde zich op het gebed zijn volks te ontfermen en eene deure des Woords te openen.'

Er kwamen dus betere tijden. Over het begin daarvan worden we geïnformeerd in de kerkeraadsnotulen van de Afgescheiden gemeente te *Goes*, waartoe de weinige Afgescheidenen in Heinkenszand na de scheuring in 1839 waren gaan behoren.

Al in 1859 liep *Jacobus Oranje Czn.*, ouderling te Goes, met plannen rond om ook in Heinkenszand diensten te beleggen. Toen ds. De Bruijne en ouderling J.K. van Baalen op een dag in november bij hem op bezoek waren, was hij met het volgende verzoek gekomen: of hij op zondagavond in de wintertijd, bij ongunstig weer, in een samenkomst een preek mocht voorlezen en verder de avond 'stichtelijk' leiden.[6] Van verscheidene kanten was hem al eens gevraagd dit te doen. Het mocht.

Blijkbaar sloegen de zondagavondbijeenkomsten in Heinkenszand aan, want in de kerkeraadsvergadering van dinsdag 25 juli 1865 in Goes gehouden, deelde ouderling Oranje mee, dat hij op zijn dorp een huis en schuur had gekocht met de bedoeling daarin van tijd tot tijd *ds. A. de Bruijne* van Goes te laten preken. Alle financiële consequenties waren voor hem (Oranje).

In november 1866 kwam de verwerkelijking van Oranjes ideaal weer een stap dichterbij. Hij bood de kerkeraad van Goes aan een deel van zijn schuur in eigendom af te staan plus een nieuwe preekstoel met nog enig meubilair. Natuurlijk was de kerkeraad blij met dit edelmoedig aanbod en hoopte, dat de Koning van de kerk deze daad 'believe te zegenen tot nut van Sion'.[7]

Men regelde het zo, dat in Heinkenszand zondags een kerkelijk goedgekeurde preek zou worden gelezen, in de winter 's morgens en van Pasen tot november 's avonds. Aan predikanten zou worden gevraagd in de week op Heinkenszand te komen preken; ouderling Oranje zou die preekvoorziening verzorgen. Voor een weekdienst mocht hij *ƒ* 2,- betalen en voor de zondag *ƒ* 10,- plus reiskosten.

In de eerste plechtige dienst in Oranjes schuur ging *ds. De Bruijne* van Goes voor, die als tekst had genomen Marcus 16:15: 'En hij zeide tot hen: Gaat heen in de geheele wereld, predikt het Evangelie allen creaturen.' Hij zou er op een avond in de week nog verscheidene keren komen

preken, vooral toen hij in 1868 provinciaal predikant werd en dus veel in vacante gemeenten kwam.

Om kort te gaan, in februari 1869 diende Jacobus Oranje namens de in of bij Heinkenszand wonende leden bij de kerkeraad te Goes een officieel verzoek in om tot een zelfstandige gemeente te worden geïnstitueerd. De Goese kerkeraad wees een commissie aan om deze zaak tot een goed einde te brengen. Omdat Goes juist vacant was geworden, ging de consulent ds. Steketee van Nieuwdorp hierin als voorzitter fungeren.

In april 1869 werden onder zijn leiding twee kerkeraadsleden voor Heinkenszand gekozen en stelde men een voorlopige ledenlijst op. De eerstvolgende zondag werd in het kerkje in de Wijngaardstraat te Goes afgekondigd dat *Jacobus Oranje* ontheffing van zijn ambt als ouderling in Goes had gekregen. En precies twee weken later werden hij en *Cornelis de Schipper* resp. als ouderling en diaken in hun ambt bevestigd in de opnieuw geïnstitueerde gemeente van Heinkenszand.

Laten we deze voor de geschiedenis van de Gereformeerde kerk van Heinkenszand belangrijke feiten mogen weergeven in de plechtige stijl van het memorandum, te vinden op de voorste bladzijde van het eerste notulenboek van de kerkeraad na de hernieuwde instituering, waaruit we hierboven al enkele passages hebben aangehaald:

'Een klein volksken in getale werd verzameld en onder de leiding van den Wel Eerw. Heer Ds Steketee, Herder en Leeraar te Nieuwdorp, werd eene gemeente gesticht op de grondslagen der Gereformeerde leer, tucht en dienst der vrome vaderen den 13 April 1869. Tot ouderling dezer kleine kudde werd gekozen *Jacobus Oranje* en tot diaken *C. de Schipper*;[8] de bevestiging vond plaats op (zondag) *den 2den Mei 1869* door *Ds. S.O. Los*, predikant te *Baarland*. Eben-Haëzer: Tot hiertoe heeft ons de Heere geholpen, 1 Sam 7:12.'

We merken hierbij nog op, dat 2 mei 1869 de datum van de herinstituering van de Chr. Afgescheiden kerk te Heinkenszand is. Dit is namelijk de datum van de *bevestiging* van de ambtsdragers. En verder, dat ouderling Jacobus Oranje onder de schuilnaam Filoclezius een gedenkboekje bij het 50-jarig bestaan van de Afgescheiden gemeente te Goes heeft geschreven onder de titel: *1836 - 18 September - 1886. Iets betreffende de geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Gemeente te Goes, herdacht bij haar 50-jarig bestaan* (Goes, 1886, G.M. Klemkerk).

Nu de dochtergemeente van Goes in 1869 het huis was uitgegaan om op eigen benen te staan - vergeef ons deze beeldspraak - willen we, rekening houdend met het tijdskader van onze studie alleen nog een blik werpen op de jaren 1869 en '70. Het notulenboek van de kerkeraad begint met 3 mei 1869. In die eerste vergadering was de eerste en enige beslissing die men nam, het aanwijzen van een *koster*. Wat is immers een kerk of desnoods een schuurkerk zonder koster. Hij is immers een onmisbaar element in de activiteiten in en om het gebouw.

De nieuwe koster was blijkbaar geen gemakkelijk heer. De kerkeraad moest hem eens vermanen over het feit, dat hij kinderen, die zich in de kerk oneerbiedig gedroegen, sloeg. Dat was wel wat te veel van het

goede en de heetgebakerde koster werd opgewekt meer ‘zachtmoedigheid te tonen’. Maar dit was weer de oorzaak, dat er bij de koster kortsluiting ontstond: hij gooide de boel er bij neer. Enfin, alles is weer goed gekomen.

Uiteraard was het voor de kleine, slechts 34 zielen tellende gemeente van Heinkenszand een voortdurende zorg om voor de zondagse diensten telkens een voorganger beschikbaar te hebben. Want als Jacobus Oranje of Cornelis de Schipper eens een zondag verhinderd of ziek waren, wat dan? Daarom gingen preekverzoeken naar alle windrichtingen om zowel op zondag als ook wel in de week preekvoorziening te krijgen. Om een voorbeeld te geven: in mei 1869 werd ouderling *P. Staal* van *Kapelle* uitgenodigd om in Heinkenszand voor te gaan. Wellicht dacht men bij hem wel een kans te maken want hij was getrouwd met een dochter van de ‘oude’ Cornelis Oranje[9] en dus een zwager van ouderling Oranje. Terloops merken we hier op: Over het leven en zalig sterven (1875) van zijn schoonmoeder is een boekje verschenen, bewerkt door haar zoon Jacobus Oranje en haar schoonzoon P. Staal.[10]

In juni 1869 deed zich een uitgelezen gelegenheid voor om een gastpredikant te pakken te krijgen, want in die maand vergaderde de Algemene Synode in Middelburg, ruim een week lang. Er was dus een hele serie predikanten in de buurt, en niet de minste! Daarvan moest men zien te profiteren wat de preekvoorziening betreft. Men pakte het tactisch aan en vroeg aan ds. Littooij van Middelburg of hij zondag 20 juni in Heinkenszand kon preken. Zo niet, of hij dan kon bereiken, dat één van de dominees, die op de synode van Middelburg zaten, naar Heinkenszand wilde komen. Het lukte. Niet ds. Littooij zelf, maar *ds. E.J. Seeger* van *Marum (Gr.)* preekte de gevraagde zondag in Heinkenszand. Zo hoorden ze op ‘Heintjeszand’ ook eens een dominee uit het hoge noorden, die ze anders - vanwege de afstand - nooit gekregen zouden hebben!

Nog in juni 1869 besloot de kerkeraad het burgerlijk bestuur het bestaan van een ‘Chr. Geref. Gemeente’ mee te delen: die naam was op de zojuist gehouden synode te Middelburg - waar tot vereniging met de kerkengroep van de Kruisgezinden was besloten - aangenomen. Ook zou men vergunning vragen het *kerkgebouw* te plaatsen op het land van de scriba *C. de Schipper*. Men had dus de plannen voor een kerkgebouw al klaar. En aan de provinciale vergadering vroeg men toestemming om *ds. S.O. Los* van Baarland tot *consulent* te benoemen, wat gebeurde. Ds. Los had in Heinkenszand een getrouwde dochter wonen, Baukje Los. In september 1869 werd de attestatie aanvaard van *Cornelis Schijf* en zijn echtgenote *Baukje Los*[11]. Geen wonder dus dat ds. Los graag eens naar Heinkenszand ging.

Het bouwen van een kerk heeft altijd heel wat voeten in de aarde, vooral vanwege de financiële kant van de zaak of - minder vaak - men heeft kritiek op de plaats waar de nieuwe kerk komt te staan. Wat de financiën betreft, de kleine gemeente deed en gaf wat ze kon. Op een zondag in juli 1869 preekte ds. H.H. Middel van Wolphaartsdijk in Heinkenszand. Tijdens de dienst wekte hij zijn hoorders op ‘tot het milddadig

geven voor het op te richten kerkgebouw'. In de notulen lezen we hierover verder: Dit 'bleef niet zonder gunstige gevolgen. Geprezen zij de Heere voor Zijne tallooze weldadigheden!'

Eigenlijk was het met de bouw van de kerk een merkwaardig geval, want in wezen was het helemaal geen nieuwe kerk. Het buitenkansje deed zich namelijk voor, dat men een reeds gebruikt, houten kerkgebouwtje staande te *Breskens* kon kopen. Daar had het dienst gedaan als vergaderplaats van de piepkleine, door emigratie naar Noord-Amerika weggekwijnde Afgescheiden gemeente, die daarvóór in het nabijgelegen *Groede* had gekerkt. De koop lukte. Het gebouwtje te Breskens werd nu afgebroken en in gedeelten per schip naar Eindewege op Zuid-Beveland, vlak bij 's Heer Arendskerke, vervoerd.[12]

In *Heinkenszand* werd het weer opgebouwd na met 4 el te zijn verlengd en op zondag 15 augustus 1869 kon het sobere kerkje door *ds. H.A. Jonkman* van Kruiningen in gebruik worden genomen. Het kerkelijk weekblad *De Bazuin*[13] gaf daarvan het volgende verslagje:

> 'Heinkenszand, den 15 Augustus 1869.
> 'De Heere heeft groote dingen bij ons gedaan, dies zijn wij verblijd.' Ps. 126:3 Heden mochten wij voor het eerst in het bedehuis vergaderen, waarin weleer Gods volk te Breskens opging en dat thans vergroot in ons midden staat. Ds. H. Jonkman van Kruiningen wees ons bij die gelegenheid naar aanleiding van 1 Kon. 8:29 op de trouw des Heeren, vermaande ons om de daden des Heeren te gedenken en smeekte den zegen des Allerhoogsten eerbiedig over ons af.
> De Heere die het gebed van Salomo zoo gunstrijk wilde verhooren, doe ook zijn volk alhier de kracht dier heilrijke toezegging ondervinden. Mijn oogen en mijn harte zullen daar zijn te allen dage.
> Namens den Kerkeraad, C. de Schipper, scriba.'

Wessels schrijft nog over deze ingebruikneming: 'Er was blijdschap! Maar ook werd de vijandschap openbaar. Aan spot en smaad ontbrak het niet. Op een morgen, toen De Schipper eens naar buiten kwam, las hij op zijn deur: 'Kees de Schipper, Biebelknikker'. 'Knikkers' of 'Knikkerianen', dat was het scheldwoord dat de Afgescheidenen op Zuid-Beveland wel meer naar het hoofd gegooid kregen.

Het was ook feest voor de gemeente, toen een week later, op 22 augustus 1869, niemand minder dan de vroegere dominee van Goes, *C. van der Meulen* - in 1847 naar Noord-Amerika geëmigreerd - in het nieuwe kerkje van Heinkenszand kwam preken. Hij was als afgevaardigde op de zo juist gehouden synode van Middelburg aanwezig geweest. In de kerkeraadsnotulen lezen we, dat de vergadering over zijn komst 'hoogst verblijd' was. Voor de statistiek in het landelijk jaarboekje gaf de kerkeraad op, dat de gemeente in Heinkenszand toen 45 zielen telde. Ze was dus wel erg klein.

Nog een enkel woord over het houten kerkje. Aan het eind van de jaren

'70 is het ten gevolge van een zware storm in elkaar gewaaid. Het werd vervangen door een stenen gebouw. En tijdens de dienstperiode van ds. D. Hoek (1901-1905) is dit weer opgevolgd door een ruim sierlijk kerkgebouw naast de pastorie.[14]

In de zomer van 1869 was dus het eerste kerkje klaar gekomen. Een jaar later besloot de kerkeraad gedurende de winteravonden enige verlichting bij de kerk aan te brengen. Dan kon niemand de duisternis als oorzaak van zijn verzuimen van de 'avondgodsdienst' opgeven!

We besluiten ons hoofdstuk met de vermelding, dat, nadat ds. P. Diermanse van Westmaas tevergeefs was beroepen, kandidaat *J. Verhave* in het najaar van 1870 tenslotte een tweede op hem uitgebracht beroep aannam en op 18 december 1870 zijn intree in de gemeente van Heinkenszand deed. Ds. A. Littooij van Middelburg had hem bevestigd. Enkele weken later trouwde hij met de 24-jarige Pieternella Suzanna Loois uit Middelburg. In september 1873 vertrok hij uit Heinkenszand en na achtereenvolgens nog de gemeenten van Noordwijk aan Zee-Noordwijk-binnen, Kamperland, Anna Jacobapolder en Aarlanderveen te hebben gediend is hij in 1906 overleden.

We vonden hem als volgt getypeerd: 'Hij behoorde niet tot de predikanten, die "de wetenschap vooruit helpen", ook niet tot hen, wier naam klinkt door heel Nederland. Hij heeft in stilte gearbeid. Maar de gaven die hij had, heeft hij gebruikt. Op eenvoudige, hartelijke, gezondgemoedelijke wijze heeft hij het Evangelie verkondigd. Hij was door zijn wandel ten voorbeeld. In elke gemeente, die hij diende, was hij prediker, niet maar met het woord, maar vooral voor het oog van en in het midden der gemeente. Hij was een ware herder'.[15]

Eindnoten:

1 *Boekzaal der Geleerde Wereld, 1854 I, 106.*
2 *Boekzaal 1856 I, 643, 649, 650.*
3 idem 1839 II, 688.
4 C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding, 1810-1870, en zijn gemeenten in Zeeland*, 39 (Goes/Middelburg, 1986).
5 Koning Darius liet zoeken naar een bevel van Koning Kores. Het werd gevonden in een boekrol en het opschrift luidde: Gedachtenis. Het bevel hield in, dat de Joden niet gehinderd mochten worden bij het bouwen van hun tempel.
6 Notulen kerkeraad Goes, 8 november 1859.
7 Idem, 28 november 1866. Vgl. Wessels, a.w., 107.
8 Cornelis de Schipper trouwde op 26 februari 1863 te Heinkenszand met Willemina Lokerse. De bruidegom was kleermaker van beroep, een zoon van Willem de Schipper, overleden te Wemeldinge en van Maria Oranje, wonende te Goes. Uit dit huwelijk werden 9 kinderen geboren.
9 Cornelis Oranje, geb. 3 februari 1785 te 's Heerenhoek, kleermaker van beroep, overleed 2 juli 1867 te Heinkenszand. Hij was getrouwd met Neeltje van Noppen, geb. 29 januari 1789 te Heinkenszand, overleden te Kapelle op 24 januari 1875, ten huize van één van haar dochters, getrouwd met ouderling Pieter Staal te Kapelle.
10 Wessels, a.w., 110.
11 Cornelis Schijf, geb. 6 oktober 1846 te Ellewoutsdijk, was koopman van beroep. Hij verhuisde regelmatig. Zijn vrouw was Baukjen Los, geb. 27 juni 1844 te Workum. Het echtpaar kreeg, voor zover kon worden nagegaan, de volgende kinderen: Sytze Oene, geb. 4 februari 1870 te

Heinkenszand, Helena Antje, geb. 24 juli 1871 te Heinkenszand, Antje Jannetje, geb. 2 maart 1875 te Oudelande en Pieternella Iemkjen, geb. 7 november 1879 te Borssele.

12 Wessels, a.w., 110.

13 *De Bazuin* 20 augustus 1869.

14 Wessels, a.w., 111.

15 Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers II*, 348 (Haarlem 1984).

IX *Kapelle-Biezelinge*

Het dorp *Kapelle* ligt 7 km ten zuidoosten van Goes; het werd omstreeks 1840 uiterlijk getypeerd als ‘een zeer wel gelegen, fraaie en aangename plaats door zwaar geboomte omringd’. Even ten zuiden ervan begint *Biezelinge*, dat met het gehucht *Eversdijk* erbij gerekend, duidelijk de trekken van een agrarisch dorp vertoonde.

De *Hervormde* gemeenten van beide plaatsen behoorden tot de classis Goes (ring Kruiningen). In Kapelle stond al vanaf 1818 *ds. A. Mensma van Willes*. Toen hij in 1845 plotseling overleed, bijna 60 jaar oud, was hij 27 jaar lang dominee van Kapelle geweest. In zijn overlijdensbericht lazen we: ‘In het hartelijke van zijne prediking en in het liefdevolle van zijnen wandel, verdient de ontslapene nog lang in onze gedachten te blijven leven.’[1]

De Hervormde kerk van *Biezelinge-Eversdijk* was vanaf 1829 gediend door *ds. C.J. van Driel* die 32 jaar later met emeritaat ging. Het was in die dagen heel gewoon, dat een predikant tientallen jaren in dezelfde gemeente stond.

Beide zo juist genoemde dominees zaten zeker niet op de Gereformeerde lijn, met als gevolg, dat een (klein) aantal Hervormden hun kerkdiensten niet meer bezocht en zielevoedsel in conventikels probeerde te vinden. Het viel dan ook niet te verwonderen, dat deze ‘zoekende’ zielen door het optreden en de bevindelijke prediking van ds. Budding gegrepen werden. Toen deze op een mooie nazomerse dag - 18 september 1836 - de Afgescheiden gemeente van Goes had geïnstalleerd, sloten zich dadelijk enige bewoners van Kapelle bij die gemeente aan.

Het notulenboek van de *Hervormde* Kerk van Kapelle geeft ons de dato 14 oktober 1836 de volgende namen van personen, die zich van ‘ons Kerkgenootschap’ hadden Afgescheiden: *Maria de Leeuw*[2], *Janna Brand*, *Cornelis van Luijk*, *Kornelis van Zweden* met zijn vrouw *Jacomina Krieger* en hun drie kinderen. Verder nog *Jacob Paauwe* en *Dingenis Landman*.

Op de classisvergaderingen van de Zuidbevelandse kerken in 1838 in Goes gehouden is Kapelle vertegenwoordigd of door diaken *Jacob Paauwe* of door *Cornelis van Zweden*.

Een enkele keer kwam ds. Budding in Kapelle preken. Zo leidde hij op zondag 4 februari 1838 tot drie maal toe een godsdienstoefening voor meer dan 20 personen in de woning en schuur van *Cornelis van Zweden*,

landman te Kapelle. Hij kreeg er *ƒ* 100,- boete voor en 3 anderen die aan deze dienst hadden meegewerkt, werden eveneens beboet.

Het waren:

1. *Cornelis van Zweden*, zoon van Jacobus, 36 jaar, geboren en wonende te Kapelle, koopman en landman
2. *Cornelis van Luijk*, zoon van Janus, 43 jaar, geboren te St. Annaland (eiland Tholen), wonende te Kapelle, timmerman
3. *Johannis Jacobus Paauwe*, zoon van Aarnout, 40 jaar, geboren te Nisse, wonende te Kapelle, timmermansknecht[3]

De kerkelijke spanningen, door ds. Buddings opvattingen en optreden ontstaan, leidden op de prov. vergadering van 23 oktober 1839 tot een explosie; hij werd als dominee buiten het kerkverband van de Afgescheidenen gezet. Ouderling C. van Zweden was op deze emotioneel verlopen vergadering aanwezig en sprak uit, dat hij niets moest hebben van het aanvragen van de 'vrijheid' bij de Koning en dat hij overhelde naar het laten zingen van de oude psalmen van Datheen. En zo verdwenen ook de Budding-aanhangers in Kapelle uit het Afgescheiden kerkverband. Een enkeling keerde daarin nog terug, zoals *Gerard Brand* te Kapelle, die 10 augustus 1841 op de kerkeraad van Goes verscheen en zich met zijn gezin bij de Afgescheiden gemeente van Goes wilde voegen. Want in Kapelle liepen zijns inziens de zaken 'jammerlijk in de war' door het drijven van de Budding-groep.

Het is zeer waarschijnlijk, dat in die tijd in *Kapelle* nooit een Buddinggemeente is geïnstitueerd. Na de breuk in 1839 werd de vrije afgescheiden gemeente te Goes Buddings basisgemeente, waarmede de Buddinggroepen van Kapelle en Heinkenszand werden gecombineerd.[4] Ook de Afgescheidenen in Kapelle hebben het toen niet tot een geïnstitueerde gemeente kunnen brengen. Van meet af aan hoorden ze bij Goes, al bestond er wellicht wel enig groepsverband. Die instituering zou nog meer dan 25 jaar op zich laten wachten en vond toen niet plaats in *Kapelle*, maar in *Biezelinge*, dat burgerlijk met Kapelle één gemeente vormde.

In Kapelle was - volgens Wessels[5] - een kleine groep blijven bestaan, die kerkelijk geen vaste lijn volgde. Hij zal hier wel op de Buddinggroep doelen, hoewel het niet ondenkbaar is dat ze met de groep Afgescheidenen in Kapelle in vrede - zij het op een afstand - verkeerde.

Herhaaldelijk zijn de niet-afgescheiden ds. Ledeboer en ds. Pieter van Dijke voor hen opgetreden. Van Dijke preekte o.a. vaak in *Eversdijk* in het wagenhuis van *Joh. Kloosterman*, terwijl men 's winters samenkwam in de timmermanswerkplaats van *C. Steenblok*.

In 1851 ontstond er in de Hervormde gemeente van *Biezelinge* enige deining met als gevolg dat van 1851-1853 zich een 30-tal personen van de Hervormde kerk afscheidde: Wessels verwijst hierbij naar het notulenboek van die gemeente 1811-1854. Onder hen waren namen die ook nu nog in Gereformeerde kringen bekend zijn, o.a. De Jager, Van 't Veer, Rouw en Zandee.

In het *dagboek* van ds. Adr. de Bruijne[6], de Afgescheiden dominee van

Goes, vonden we nog een notitie, die voor ons hier van betekenis is.

'In Mei 1859 - schrijft ds. De Bruijne - kwam tot mij een landman uit *Biezelinge*, die mij verzocht in zijne schuur te prediken - wat ik na beraad met den kerkeraad aannam en Donderdags den 8 Mei predikte ik daar voor het eerst in de schuur van *J. de Roo*, waar ik van toen af geregeld om de veertien dagen in de week predikte en catechiseerde en velen waarlijk den Here werden toegedaan, terwijl anderen helaas zijn wedergekeerd in den loop der jaren. In het jaar 1866 is op Biezelinge eene zelfstandige gemeente gekomen, wel zoo groot als een derde van het ledental te Goes, hoewel er vóór 1851 nog niet één enkel lid op dat dorp woonde.'

Het jaarboekje over 1866 wijst inderdaad uit, dat Goes in dat jaar 450 zielen telde en Biezelinge 180.

We geven nog iets uit de voorgeschiedenis. In 1860 was de kring in Biezelinge-Kapelle al zo gegroeid, dat men ging denken over het stichten van een zelfstandige gemeente. De initiatiefnemer was ouderling *Pieter Staal*, die met nog 2 diakenen - *W. Geelhoed* en *H. Slabbekoorn* uit Biezelinge-Kapelle, zoals toen de volgorde luidde - in de kerkeraad van Goes zat.

Deze *Pieter Staal* van Kapelle had in februari 1851, na afgelegde belijdenis, zich bij de Afgescheiden kerk van Goes gevoegd, tegelijk met *Jacobus Staal* en vrouw *Cornelia Hobeke*, en met *Abraham de Waard*.

In maart 1858 hadden dit gedaan *Jacobus Gijssel* en *Lourens Meulenbroek*, beiden van Biezelinge; en *Matthijs Meulenbroek* en *Adriana Kosten*[7].

P. Staal had duidelijk enige ambitie in zich. In de zomer van 1859 deelde hij op de provinciale vergadering mee, dat hij graag volgens *artikel 8* van de kerkenordening predikant wilde worden. Daar had hij een attest van de kerkeraad van Goes voor nodig, wat wel geen moeilijkheden zou opleveren. Belangrijker was echter, dat hij eerst door een commissie van predikanten moest worden onderzocht. Mochten deze singuliere (bijzondere) gaven bij hem aantreffen, dan kreeg hij toestemming om zich voorlopig in de prediking te oefenen. Drie maanden later werd de uitslag van het onderzoek bekend gemaakt. Het was spijtig voor Staal, want al hadden de broeders in hem wel veel goeds gevonden, singuliere gaven hadden ze niet kunnen ontdekken. En zo is Pieter Staal nooit dominee geworden. Maar tot zijn grote blijdschap zijn zoon F. Staal later wel.[8]

In de kerkeraadsvergadering van Goes van 13 maart 1860 overhandigde ouderling P. Staal namens verscheidene leden te Biezelinge-Kapelle - let op de volgorde - een schriftelijk verzoek om toestemming aldaar een eigen gemeente te formeren, of om de 4, 5 of 6 weken de hele zondag een dominee te hebben, die dan in het kerkgebouw te *Biezelinge* zou voorgaan. We merken hierbij op, dat de groep in een houten gebouwtje haar diensten hield. Gewezen werd op het voorbeeld van de combinatie Neuzen-Axel-Zaamslag, die uit 3 zelfstandige kerken bestond en die op gelijksoortige manier dat probleem hadden opgelost. Het was toch duidelijk genoeg, dat door de afstand de kerkdiensten te Goes moeilijk

bereikbaar waren; zwakke vrouwen, ouden van dagen en vooral ook de kinderen werden zo ‘aan verstrooijing prijsgegeven’.[9]

Ouderling Staal lichtte het verzoek - eigenlijk waren het er twee - uitvoerig toe. Dat was hem wel toevertrouwd, want hij sprak - als inwoner van Kapelle - met kennis van zaken. Weliswaar had de kerkeraad alle begrip voor het verzoek, maar aan inwilligen daarvan zat toch heel wat vast. Dus werd een commissie uit de kerkeraad benoemd, bestaande uit ds. De Bruijne met de ambtsdragers J.K. van Baalen en P. de Jonge. Ze besloot ter plaatse een hoorzitting te houden. Op 22 maart 1860 vond die bespreking in Biezelinge bij *C.J. van Rozendaal* aan huis plaats. Met als resultaat dat weliswaar het einddoel - het instiueren van een eigen gemeente in Biezelinge-Kapelle - nog niet kon worden bereikt, maar toch kwamen er voor Biezelinge verschillende gunstige regelingen uit de bus:

1. Elke zondag zal er in Biezelinge een dienst zijn, waarin een ouderling van de Goese kerkeraad zal voorgaan met het lezen van een kerkelijk goedgekeurde preek.
2. Ook op een dag in de week zullen er samenkomsten gehouden mogen worden, behalve op Bid- en Dankdag.
3. De predikant uit Goes zal om de zes weken een zondag in Biezelinge preken, behalve in de kermisweek en op de Christelijke Feestdagen.
4. Alle baten en lasten komen voor gemeenschappelijke rekening. Het houten kerkgebouw in Biezelinge met inventaris wordt voor *ƒ* 300,- door de kerk van Goes overgenomen.[10]

Deze wees één oudering aan - natuurlijk *Pieter Staal* - en 2 diakenen *W. Geelhoed* en *H. Slabbekoorn*, die in het bijzonder belast werden met de zorg voor de leden in Kapelle en Biezelinge woonachtig.

Een paar jaar later kwam de verwezenlijking van het ideaal - in Biezelinge- Kapelle een eigen zelfstandige gemeente - aanzienlijk dichterbij. Op een wat onverwachte manier. *Jacob de Roo* bood de kerkeraad van Goes namelijk aan, zelf - nu het houten gebouwtje niet meer aan alle eisen voldeed - de *helft* van de bouwkosten van een nieuw *stenen* kerkgebouw voor zijn rekening te nemen, onder voorwaarde - en nu komt het - dat dit het eigendom werd van de leden, die in *Biezelinge* woonden. De naam Kapelle werd in de voorwaarde niet genoemd.

Was hier enig chauvinisme in het spel? Bestond er tussen beide dorpen een zekere animositeit, zoals toen in het hele land tussen bij elkaar in de buurt gelegen plaatsen, veel voorkwam? We vragen het ons af, want we hebben de indruk, dat hiervan omstreeks 1915 stellig sprake was, toen de nieuwe kerk in Kapelle en niet in Biezelinge kwam te staan, met als gevolg een kerkscheuring. Ter zijde merken we op, dat er in de 16e eeuw ook al grote moeilijkheden waren gerezen tussen beide dorpen, toen het ging om de stichting van een zelfstandige parochie te Biezelinge.

De kerkeraad van Goes nam het voorstel van De Roo dankbaar aan, want in financieel opzicht was dat zeer aantrekkelijk. In de notulen van de Goese kerkeraad van 24 oktober 1865 lezen we, dat er geen bezwaren waren ingebracht tegen het verzoek van de leden te *Biezelinge*, *Kapelle*

en *Wemeldinge* om een eigen gemeente te vormen.

Er werd nu besloten de leden, in de genoemde plaatsen wonende, vanaf *1 november 1865* als zelfstandige gemeente te beschouwen. Natuurlijk was nu ds. De Bruijne na deze datum niet meer verplicht om de 6 weken in Biezelinge te preken en hij hoefde daar ook geen pastoraal werk meer te verrichten, wat hem soms veel tijd en moeite kostte. Om een voorbeeld te geven: het vorig jaar (juli 1864) had de kerkeraad van Goes hem opgedragen naar *Biezelinge* te gaan om daar jongelui, die op 'Kruiningsch kermisdag' de woensdagnacht in de herberg hadden doorgebracht, te bestraffen. Dergelijke karweitjes waren nu voor rekening van ouderling Staal, die met de diakenen Geelhoed en Slabbekoorn had opgehouden lid van de kerkeraad te Goes te zijn.

In de notulen van de provinciale vergadering van 10 januari 1866 vonden we verder, dat de nieuwe gemeente Biezelinge door ds. De Bruijne was 'georganiseerd'. De datum van instituering, die algemeen als 24 oktober 1865 wordt opgegeven is daarom onjuist. Per 1 november 1865 is de gemeente zelfstandig geworden. Dat was een woensdag. De zondag daarop (5 november) zal ds. De Bruijne voor het eerst in de zojuist zelfstandig geworden gemeente zijn voorgegaan. Die zelfstandigwording moest natuurlijk wel aan o.a. het burgerlijk gemeentebestuur worden meegedeeld. Dat moest dan controleren of aan de desbetreffende artikelen in de Wet op de Kerkgenootschappen van 10 september 1853 was voldaan. Zo behoorde onder meer de plaats van het kerkgebouw opgegeven te worden. En op dit punt deed zich nu een complicatie voor, want het bleek, dat de plek waarop het nieuwe kerkje gebouwd zou worden, op het grondgebied van de burgerlijke gemeente *Schore* en *Vlake* lag. Dus moest ook die gemeente toestemming geven. Ook zij had geen bedenkingen en nu kon de kennisgeving van het bestaan van een Chr. Afgescheiden gemeente in Kapelle c.a. worden goedgekeurd.

Al spoedig begon men ook met het beroepingswerk. Gelukkig duurde de vacature niet zo lang en op 24 november 1867 deed de eerste predikant zijn intree. Het was de 44-jarige *M. Boon*, vader van 2 kinderen, gekomen van *Ureterp* (Fr.), waar hij maar één jaar had gestaan.

Ruim een jaar later legde hij de eerste steen voor de bouw van een nieuwe, stenen kerk met pastorie. Dit kerkje stond aan de straatweg van Kapelle naar Biezelinge, ten zuiden van de spoorlijn, bij de ingang van Biezelinge. Op zondag 20 juni 1869 kon het in gebruik worden genomen. In een verslagje daarvan vonden we het volgende:

> '*Bieselinge, 21 Junij 1869* - De dag van gisteren was voor ons een dag van blijdschap en verheuging. Wij hadden het voorrecht om voor de eerste maal in ons nieuw kerkgebouw te vergaderen. Onze geliefde leraar M. Boon had bij die gelegenheid tot tekst gekozen Ps. 26.-8[11] en bepaalde de gemeente bij het voorrecht haar geschonken en bij de verplichting die op haar rust om op een waardige wijze gebruik te maken van dat geschenk. Des middags en des avonds trad de W. eerw. heer J.R. Kreulen van Utrecht voor de gemeente op en bepaalde haar nogmaals bij

haar voorrecht; ofschoon het nieuwe gebouw veel ruimer is dan het oude,
kon het toch naauwlijks de vele toehoorders bevatten.
Namens den Kerkeraad P. Staal, scriba.'[12]

De oude Gereformeerde kerk aan de Noordstraat te Biezelinge, ca. 1945. Het op de foto afgebeelde gebouw is al lang niet meer als kerk in gebruik.
Foto: G.A. Goes.

Tot 1915 heeft deze kerk dienst gedaan.[13] Bedroeg het zielental in 1869 nog 180, het jaarboekje voor 1870 geeft als aantal al 200 zielen op. Het is verleidelijk op de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Kapelle- Biezelinge in de vorige eeuw verder in te gaan. Maar we moeten ons houden aan de tijdslimiet 1869.

Eindnoten:

1 *Boekzaal der geleerde Wereld 1845 I*, 629.
2 Vrouw van Stoffel Bijloo te Kapelle.
3 Vonnis rechtbank van eersten aanleg te Goes, 22 februari 1838.
4 C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding, 1810-1870, en zijn gemeenten in Zeeland*, 65.
5 A.M. Wessels, *God Ons Een Schild*, 147.
6 P.J. Oggel de Bruijne, *Ik nu droeg zijn eerwaardes reismantel.* Naar het dagboek van Adriaen de Bruijne, afgescheiden leraar te Goes. (Uitgave Zeeuwsch Dagblad, Goes, 1954, 80).
7 Notulen Afgescheiden Kerk te Goes 12 februari 1851 en 16 maart 1858.
8 Deze heeft later lang in Colijnsplaat op Noord-Beveland gestaan (1895-1932). Hij is de schrijver van het boeiend boekje over ds. C. van der Meulen: *De Apostel van Zeeland.*
9 Notulen kerkeraad Goes 13 maart 1860.
10 Wessels, a.w., 148, 149.
11 Heere, ik heb lief de woning van uw huis en de plaats des tabernakels uwer eer. (Statenvertaling).
12 *De Bazuin* 25 juni 1869.
13 Wessels, a.w. 150.
W.E.P. van IJsseldijk, *De Geschiedenis van Kapelle* (Kapelle 1968).
J. de Jager Mol, *Flitsen uit de geschiedenis van de Gereformeerde kerk van Kapelle*, in: *De Spuye*, mededelingenorgaan van Heemkundige Kring De Bevelanden oktober 1983. Uit de twee laatstgenoemde bronnen hebben we ook een aantal bijzonderheden geput.

X *De gemeente onder het kruis te Goes, 1866-'69*

Zoals in elke provincie, waren in de jaren '60 van de vorige eeuw ook in Zeeland een aantal bekende oefenaars actief. We noemen o.a. *Daniël Bakker* en *Pieter van Dijke*, beiden later dominee geworden in een groepje gemeenten van Ledeboeriaanse snit.

In die tijd woonde op Zuid-Beveland in *Kattendijke* bij Goes een oefenaar die ook enige faam bezat. Het was *Cornelis Dominicus*. Omdat er verband bestaat tussen de stichting van de Kruisgemeente in Goes (1866) en de activiteiten van de Dominicus-groep in Kattendijke, moeten we hierop eerst nader ingaan.

Cornelis Dominicus in Kattendijke

Deze Dominicus is een aparte figuur geweest in het wereldje van oefenaars, van wie velen op de independentistische toer gingen, d.w.z. ze vergaderden apart en sloten zich bij geen enkel officieel kerkverband aan; hoogstens hadden ze als losse groepen enig vrijblijvend contact met elkaar.

Cornelis Dominicus was op 27 maart 1811 geboren in de burgerlijke gemeente *Yerseke* als zoon van Jacob Dominicus en Dina de Korte. Zijn ouders waren niet onbemiddeld (enigszins ‘bedeeld met aardsche goederen’, maar ‘onbekend met en daarom ook niet begeerig naar het hoogste goed’). Ze leefden ‘burgerlijk en fatsoenlijk godsdienstig in de wereld’ en in die geest probeerden ze ook hun zoon op te voeden.

Het bovenstaande hebben we geput uit Dominicus' autobiografische aantekeningen, waarvan 3 ‘stukken’ gedrukt voor rekening van de schrijver, zijn verschenen onder de titel: *Een eenvoudig verhaal van menschelijke zwakheid en van Goddelijke wonderen gedurende zijnen levensloop*[1], zonder jaartal. Het derde stuk eindigt met de winter van 1839. Meer deeltjes zijn er bij ons weten niet verschenen.

Dominicus was eraan begonnen met de bedoeling heel eenvoudig te vertellen wat ‘God aan mij en in mij gewrocht heeft’, in de hoop, dat het ‘voor eenvoudige en oprechte vromen een hand bij den weg mocht zijn, of ook voor den een of anderen zondaar (mocht) dienen om hem den weg te toonen, die den verstandige naar boven leidt’.

Dit was dezelfde motivatie, die in de vorige eeuw, ‘vromen’ hun levensherinneringen en zielservaringen op papier deed zetten. Zulke geschriftjes werden gretig gelezen en verdwenen dan weer in de zee van historische vergetelheid. Af en toe weet een duiker in de archieven zo'n

exemplaar weer boven water te brengen. Zo verging het ook het levensverhaal van Cornelis Dominicus.

In de Voorrede van het eerste ‘stuk’ haalde hij woorden van *Bunyan* - wiens werken hij ‘met vermaak en vrucht’ las - aan: ‘Vindt gij hier onder het lezen hout, hooi of stoppelen, neemt de vrijmoedigheid en werpt het weg, bedenkende, dat ik zelven ook niets meer dan een *droogen stoppel* en een *weg gedreven* blad ben.’ Toen Dominicus het eerste deeltje liet drukken, was hij volgens eigen zeggen al 66 jaar oud. Het zal dus omstreeks 1877 zijn geweest.

Als jongen van 14 jaar, vertelt hij, werd hij door zijn vader als smidsknecht uitbesteed in *Kloetinge* (even ten oosten van Goes gelegen). Hij ging weinig met mensen om en zat 's avonds het liefste thuis. Daar was hij bezig met ‘verborgen zielsonderhandelingen’, naar aanleiding van de lectuur die hij las. Naast de Bijbel waren dat de stichtelijke werken van ‘oude schrijvers’. Hij noemt er verscheidene van.

In 1826 kreeg hij een boek van de Leidse professor in de theologie, *Johannes à Marck* in handen, waarin vooral het dogma van de ‘Voorverordinering’ hem interesseerde. Ook las hij in het werk van *Wilhelmus à Brakel* en leerde daaruit ‘verstaan, dat het getuigenis van den H. Geest onmisbaar was om met het hart te gelooven’. Bij de lectuur van ‘Het kinderdeel der vromen’ van *Lambertus Myseras* had hij ‘aangename en zalige oogenblikken’.

Toen hij eens in de autobiografie van *Chr. Salomon Duitsch*[2] las over de wonderlijke leiding, die God met deze had gehad, kwam bij Dominicus de gedachte op ook iets van zijn eigen leven op papier te zetten.

In de winter van 1829 kreeg hij het boekje van *Eswijler* over het sterven aan de wet en het leven door de waarheid des Evangeliums onder ogen, ‘dat ik met bijzonderen smaak voor mijne ziele mocht lezen’. Hij doelde hier op het in 1685 voor het eerst verschenen mystiek-ascetisch geschrift *Ziels-eenzame Meditatiën* van *Jan W. Eswijler*, oefenaar en binnenvader in het Burgerweeshuis te Hoorn. Ook vond hij veel troost in het boekje van *Joh. Hoornbeek*[3] over de ‘geestelijke verlatingen’ van vele vromen.

In een levensbeschrijving van *Luther* trof hem diens gezegde dat het in sommige tijden ‘beter was neder te gaan in den put, dan met de Engelen hand aan hand’. Het is weer een bewijs van Dominicus' snelle neiging tot religieuze zwaarmoedigheid.

Als smidsknecht heeft hij op allerlei eilanden van Zeeland een poos vertoefd, o.a. in Dreischor op Schouwen, waar hij leefde als ‘een vreemdeling onder een volk, dat God niet kende’. Op zondag ging hij eenmaal naar de kerk. De dominee in Dreischor was volgens hem volop een ‘naturalist’.[4] De rest van de zondag bracht hij al lezende op zolder door, afgewisseld met een eenzame wandeling langs de zeekant.

In mei 1832 werd hij voor korte tijd smidsknecht in *Arnemuiden* op Walcheren. Daar hoorde hij, dat er een Hervormde dominee op het eiland was gekomen ‘die de waarheid duidelijk en geestelijk verkondigde, een wonder grooten toeloop en de goedkeuring der vromen had

en algemeen bemind werd'. Dominicus trok ook naar *Biggekerke* om 'de veel volk trekkende leeraar' eens te beluisteren. Hij hoorde hem met veel 'zielsgenoegen'. Het was *ds Johannes van Rhee*, op 15 juli 1832 in Biggekerke gekomen. Bij het volk stond hij bekend als een geweldig 'prediker' van wie later ouden van dagen nog spraken als van een man, door weinigen geëvenaard in zeggingskracht en 'getrouwheid' in het waarschuwen. Uit de omliggende dorpen, zelfs uit Middelburg, trokken zondags grote scharen naar dit stille dorpje om de gevierde prediker te horen.[5]

Dominicus heeft als ongetrouwde jongeman ook nog een poos gewoond in *Stavenisse* op Tholen. Daar had hij het naar zijn zin. Hij bezocht er vaak de gezelschappen, waarin men met elkaar las, bad en sprak en waarin hij zich niet onbetuigd liet. Hij had 'veel aangenaam verkeer' met de vromen in Stavenisse. Het merendeel van hen ging zondags niet naar de kerk, maar 'vergaderde in troepjes met elkander' (conventikels!). In Stavenisse stond toen in de Hervormde kerk *J. Burgerhout*, in 1796 gekomen van Biervliet en in 1837 in Stavenisse met emeritaat gegaan.

Men moet daarbij in het oog houden - schrijft Dominicus - dat men in het land van Tholen over het algemeen nog 'een indruk had van vroomheid en goddeloosheid en ten gevolge daarvan nog achting voor vrome menschen'. Ook Dominicus bezocht toen zelden een kerkdienst. Steeds meer ontwikkelde hij zijn oefenaarstalenten, die hij ongetwijfeld bezat.

In het derde 'stuk' van zijn autobiografische notities - voor het grootste deel een registratie van zijn religieuze zielsbevindingen - behandelt hij de periode voorjaar 1835 tot de winter van 1839. Ter sprake komt dan zijn afscheid van Stavenisse, zijn verblijf in Zuid-Holland (o.a. Dubbeldam bij Dordrecht) en hoe hij in dienst kwam bij een weduwe in Emmikhoven in het land van Altena (N.-Br.). Daar kwam hij in aanraking met de Afgescheidenen, sloot zich bij hen aan, moest voor de rechtbank in 's Hertogenbosch verschijnen en belandde zelfs met enige anderen in de gevangenis.

Na zijn vrijlating werd hij weer actief als oefenaar in het land van Zierikzee, waar hij ook met de rechtbank te maken kreeg. Tenslotte vermeldt hij, dat hij op 18 juni 1839 voor de wet is getrouwd, 'zoo eenvoudig mogelijk': er waren slechts 5 mensen bij aanwezig 'dat zeer naar mijn genoegen was'.

Uit al zijn autobiografische aantekeningen komt duidelijk zijn neiging tot een mystiek ascetisme naar voren. 't Is jammer, dat ze niet verder lopen dan de winter van 1839. Voor de rest van zijn levensloop beschikken we helaas maar over weinige persoonsgegevens hoewel een huwelijkscontract en zijn beide testamenten en successiememories nog een welkome aanvulling bieden.

Op 1 november 1848 vestigde hij zich in *Kattendijke* op Zuid-Beveland, een paar km ten noordoosten van Goes aan de Oosterschelde gelegen. Hij kwam toen van *Kats* op Noord-Beveland.

Daar in *Kattendijke* verzamelde hij in het begin van de jaren '60 een groepje gelijkgestemde zielen om zich heen. In de notulen van de Hervormde kerkeraad van Kattendijke van *24 maart 1863* vinden we hierover een belangrijk gegeven.

Na gedaan huisbezoek bleek het zielental van de gemeente 250 te bedragen, van wie 86 belijdende leden waren. Het huisgezin van *Cornelis Dominicus* en van *Jan van den Dorpel* niet meegerekend. Daar had men maar geen huisbezoek gebracht. Bij Dominicus niet 'vanwege deszelfs handelwijze op kerkelijk gebied' (hij hield immers aparte bijeenkomsten; overigens kwam zijn naam in het lidmatenregister ook niet voor) en de andere liet blijken, geen enkele belangstelling voor de Hervormde kerk te bezitten.

Van de activiteiten van de Dominicus-groep in Kattendijke, die haar aanhangers uit de directe omgeving trok, is ons wel wat bekend. Enigen van hen wilden in 1864 graag hun kinderen laten dopen en Avondmaal vieren. Maar in een predikantloze groep kon dit natuurlijk niet.

Daarom vroeg men in het najaar van 1864 aan *ds. Bastiaan Sterkenburg*, een ex-dominee van de Kruisgezinden, om naar Kattendijke te komen en daar ambtsdragers te laten kiezen en hen te zijner tijd te bevestigen. Deze kwam en preekte op 7 december *1864* 'in de tente der samenkomst', een van binnen helemaal rood geschilderde houten loods te Kattendijke, eigendom van C. Dominicus.[6]

De volgende avond was men met ruim 20 personen weer bij elkaar. Eerst las Sterkenburg de art. 27-32 van de Nederlandse geloofsbelijdenis voor (waarin het gaat over de kerk en de ambten, orde en tucht daarin) en vroeg toen aan de aanwezigen of ze zich op die basis wilden organiseren. Iedereen was akkoord.

Vervolgens werd met aller instemming *Cornelis Dominicus* door ds. Sterkenburg bevestigd tot oefenaar, catechiseermeester en 'krankenbezoeker', terwijl daarna *Adriaan Noordijke*[7] en *Pieter den Herder* tot ouderlingen werden gekozen en tot diakenen *M. Krijgsman* en *B.M. den Boer*.

Op 29 januari 1865 kwam ds. Sterkenburg opnieuw naar Kattendijke om de gekozen ambtsdragers te bevestigen. Vooraf verklaarde hij met nadruk dat het beslist niet de bedoeling was een nieuw kerkje te stichten ('een bijzonder kerkgenootschap op te richten'). De in de 'tente' bevestigde ambtsdragers waren bestemd voor allen in de wijde omtrek van Goes, die niet wisten bij welke kerk ze zich moesten aansluiten, maar toch wilden blijven bij de 'in de Belijdenis vervatte leer der gereformeerde vaderen'. Men noemde zich geen 'kerk' of 'gemeente', en als kring of groep had men ook geen rechtspersoonlijkheid.

De groep van Dominicus telde 44 leden, van wie ongeveer de helft uit *Goes* kwamen (21), 16 uit *Kattendijke*, 3 van *Wemeldinge*, 2 van *Kloetinge* en 2 van *Kapelle*.

De volgende zondag preekte ds Sterkenburg nog eens in Kattendijke en doopte toen in de tent maar liefst 11 kinderen.[8] Door dat alles kwamen de samenkomsten bij Dominicus sterk in het nieuws en elke buitenstaan-

der sprak - zoals te begrijpen viel - van een nieuwe kerk. Toch wilde de ‘kerkeraad’ dit beslist niet zijn en liet dit blijken door de keus van haar voorgangers. Op biddag 8 maart 1865 ging ds. *Keulemans* uit *Middelburg* voor. Daar was hij predikant bij de Gereformeerde gemeente onder het kruis (groep Van den Oever). 's Avonds preekte hij in Goes bij de koekebakker Marcus Sterk[9], wonende aan de Grote Kade, aan huis. Een paar maanden later kwam ds B. Sterkenburg, dominee in een vrije groep, weer naar *Kattendijke* en bediende 14 mei het Avondmaal.

Wie moest men in Kattendijke vragen voor de volgende Avondmaalsbediening? Het bleek moeilijk daarvoor een predikant bereid te vinden. Wie men het ook vroeg, het antwoord was steeds *nee*. Toen men nog eens aanklopte bij *ds. Keulemans* te Middelburg, adviseerde hij de groep te Kattendijke dringend niet apart te blijven staan en zich te verenigen ‘met het volk des Heeren, dat op denzelfden grondslag stond’. Hij dacht daarbij aan zijn eigen kerkverband, de Gereformeerde gemeente onder het kruis, groep Van den Oever. Wilde men zich echter liever aansluiten bij de andere groep van de Gereformeerden onder het kruis, waarin *ds. D. Klinkert* - in 1864 kruisdominee in Rotterdam geworden - een vooraanstaande plaats innam, dan was het ook goed. In de Kruisgemeenten had zich namelijk een scheuring voltrokken, maar ds. Keulemans verwachtte, dat de breuk spoedig geheeld zou worden.

Het was ook in de tijd, dat velen in Goes en elders de gemeenten van *ds. Budding* verlieten, omdat deze weer eens een ommezwaai had gemaakt en enorme ketterijen begon te verdedigen en te propageren: hij verwierp de verkiezingsleer en loochende de Drieëenheid, zoals die in de Gereformeerde belijdenisgeschriften te vinden was.[10]

De groep-Dominicus overwoog het voorstel van ds. Keulemans ernstig. Maar Dominicus stelde voor - nu men niet een ‘geordend’ predikant kon krijgen - dat de oudste ouderling A. Noordijke het Avondmaal zou bedienen! Noordijke en ook ouderling P. den Herder wezen dit voorstel dadelijk af. En het kerkeraadslid B.M. den Boer drong er op aan het advies van ds. Keulemans op te volgen en zich aan te sluiten bij de Gereformeerde gemeenten onder het kruis. Men slaagde er niet in tot een eenstemmig oordeel te komen. Dominicus zou aan ds. Keulemans een brief schrijven.[11]

En zie, op *30 januari 1866* kwam ds. Keulemans uit Middelburg over om in *Goes* - niet in Kattendijke - een Gereformeerde gemeente onder het kruis te stichten. Gelukkig zijn de notulen daarvan bewaard gebleven, zodat we nu weer vaste grond onder de voeten hebben.

We keren nog even terug maar de oefenaar Cornelis Dominicus Jacobuszoon te Kattendijke. Via het Gemeente-archief van Goes kregen we kopieën van testamenten en een huwelijkscontract van C. Dominicus te Kattendijke onder ogen, plus kopieën uit de successiememories betreffende de afwikkeling van de nalatenschap van deze merkwaardige hoefsmid uit Kattendijke.

Hij was eerst gehuwd geweest met *Cornelia Krijgsman* en is na haar overlijden (op 28 september 1865) hertrouwd met *Krina Jacoba de Smit*

uit *Kapelle* (geb. 1 december 1822). Zijn kinderen - alle drie uit zijn eerste huwelijk - waren:

1. *Dina*, geb. 1 oktober 1840, overleden 25 oktober 1850
2. *Pieternella*, geb. 20 juni 1843 te Kats (N.-Beveland). Ze trouwde later met Jacob op 't Hof
3. *Cornelis*, geb. 29 augustus 1847 te Kats

Voor ons van belang zijn een 'huwelijkscontract' van 11 oktober 1865 naar aanleiding van zijn tweede huwelijk met Krina Jacoba de Smit en 2 testamenten, het eerste van 27 juni 1871 en het tweede van 23 oktober 1882 zeer kort voor zijn overlijden op 17 november 1882 te Kattendijke, namelijk 3½ week daarvóór.

Wie deze stukken nauwkeurig doorleest, doet de opmerkelijke ontdekking, dat Cornelis Dominicus een erfenis naliet van totaal *ƒ* 22.131,96. Voorwaar een vermogend man, vooral in die dagen!

Tot deze aanzienlijke nalatenschap droeg ook in bijzondere mate bij het feit, dat hij zelf ook bij zijn leven ¼ deel in een erfenis gekregen had uit de nalatenschap van *Adriaan Dominicus* Jacobuszoon, ten bedrage van *ƒ*4627,84 (deze was 3 augustus 1880 overleden). Hierdoor werd zijn toch al niet gering vermogen nog in sterke mate vermeerderd. We lezen namelijk van woonhuizen, percelen bouwland, boomgaarden, weilanden, talloze obligaties, schuldvorderingen op particulieren enz., te veel om hier op te noemen.

Belangrijk voor ons onderwerp is ook de volgende bepaling uit het testament van 27 juni 1871: *Cornelis Dominicus* vermaakt aan zijn zoon Cornelis 'de tent tot godsdienstige bijeenkomsten dienende, in de gemeente *Kattendijke* aan de *Monnikendijk*, kad. bek. sectie A, nr. 436, met de erve, waarop dat gebouw staat etc., met de in dat gebouw aanwezige goederen'. En dat met de uitdrukkelijke voorwaarde erbij, dat gemelde '*tent*' niet mag worden afgebroken dan pas na 2 volle jaren *na* zijn overlijden, en dat '*deze tent in staat moet worden gehouden om te dienen tot godsdienstige samenkomsten en tot de dienst van vrome leeraren, die lust hebben om hunne gaven in dat gebouw te doen horen*'. Het is wel een bepaling, typerend voor de aartsoefenaar Cornelis Dominicus.

Niet minder opmerkelijk is tenslotte nog, dat Dominicus in zijn tweede testament van 23 oktober 1882, enkele weken voor zijn dood opgemaakt, bepaalde, dat het uitgeven van het 4e, 5e en 6e deeltje van zijn 'levensgeschiedenis' uit zijn boedel betaald moest worden. Of die deeltjes ook werkelijk alsnog zijn uitgegeven, is ons onbekend.

Op 17 november 1882 is Cornelis Dominicus in Kattendijke overleden, 71 jaar oud.

Uit het kerkelijk leven van de Kruisgemeente te Goes (1866-'69)

Voordat ds Keulemans tot instituering overging, had hij in de bijeenkomst eerst vragen gesteld over:

1. de 'wandel' van de aanwezigen;
2. de belijdenis van hun geloof

3. hun oordeel over de verschillende kerkgenootschappen ‘in deze stad en op dit eiland’.

Hij wilde natuurlijk weten waarom ze zich niet bij één daarvan aansloten.

Nadat hij daarover bevredigende informatie had ontvangen, was er geen enkel bezwaar om de volgende personen als lidmaat in te schrijven: de echtparen *Pieter den Herder-Franciena de Windt; Benjamin Marinus den Boer-Maatje Dekker; Adriaan Wildeboer-Maria de Jonge, Adriaan Robijn-Catharina Reijnhout; Jan de Jonge Jz.-Barbara de Windt.* En verder: *Marienus Robijn, Leendert Ortelee, Jan de Jonge* en *Hendrik Jansen*.

Uit deze personen werden tot ouderling gekozen *Pieter den Herdern*[12], een 42-jarige kleermaker uit de 's Heer Hendrikskinderenstraat en tot diaken *Benjamin Marinus den Boer*, een 46-jarige bakker[13], die ook in die straat woonde. Beiden waren al actief geweest in de Dominicus-groep. Ze werden door ds. Keulemans op de ‘gewone’ manier -dus met formulier en al - in hun ambt bevestigd.

Een paar weken later - 15 februari 1866 - was het weer vergadering. De ouderling en de diaken - dit was de hele kerkeraad - vonden het *Kort Begrip* voor de catechisatie van de ‘kleinen’ te moeilijk (terecht!) en besloten het voor deze leeftijdsgroep bedoelde vragenboekje van *Borstius* te gaan gebruiken. Leendert Ortelee werd belast met het medetoezicht houden op de tijdens de kerkdiensten gecollecteerde gelden (kerkmeester).

De gemeente was maar klein; eigenlijk was het in het begin niet veel meer dan een huisgemeente, want de godsdienstoefeningen werden gehouden in een *kamer*, die men voor *ƒ* 1,- per week huurde van C. Wessels, een winkelier aan de 's Heer Hendrikskinderenstraat.

Natuurlijk hoorde men zondags graag een dominee voorgaan, maar die waren haast niet te krijgen, waarbij nog kwam, dat de verbindingen tussen de Zeeuwse eilanden erg tijdrovend waren.

De nieuwe gemeente te Goes behoorde in 1866 tot de classis Zeeland van de Geref. Kerken onder het kruis. In Oud-Vossemeer (op Tholen) stond toen *ds. C. Kloppenburg*, in Oosterland (Duiveland) *ds. P. Siemense*, in Middelburg *ds. M. Keulemans* en in 's Gravenmoer (N.-Br.) dat toen ook onder de classis Zeeland viel, *ds. J. Passchier*. In de classisvergadering op 2 mei 1866 in Oosterland gehouden, was Goes voor het eerst vertegenwoordigd door ouderling P. den Herder.

In Goes had men nog het meest aan ds. Keulemans uit Middelburg; hij bediende in augustus '66 voor het eerst in de nieuwe gemeente het Avondmaal.

De kamer van Wessels bleek al spoedig te klein te zijn om alle kerkgangers een plaatsje te kunnen bieden. Daar moest wat aan gedaan worden. Men nam een resoluut besluit: van Benjamin M. den Boer (de diaken) werd voor *ƒ* 1300,- grond gekocht, met de bedoeling daarop een *kerkje* te bouwen. Het stond op de hoek van de niet meer bestaande Molendijk in het verlengde van de Rozemarijnstraat, richting Mattheus Smallegan-

gesbuurt. Op vrijdag 25 november '66 kon het onder leiding van ds. Keulemans in gebruik worden genomen. Op de eerstvolgende zondag werd daarin het eerste kindje gedoopt. Het was Jacob Adam, een zoontje van Leendert Ortelee en Johanna van Offenbeek.

Ds. Johan Willem van den Broek

Nu nog een eigen dominee zien te krijgen. Zou het mogelijk zijn? Volijverig begon de tweemanskerkeraad zijn speurtocht. Ja, ze meende iemand gevonden te hebben met wie misschien wat te beginnen viel. Op 29 januari 1867 - dus amper een jaar na het begin van de gemeente - was *Johan Willem van den Broek*, oefenaar in Rotterdam ter kennismaking naar Goes gekomen. Hij was een *kleinzoon* van de befaamde oefenaar Johan Willem Vijgeboom, die plm. 1823 in het land van Axel zo'n opzienbarende rol had gespeeld, evenals plm. 1836 - bij het begin van de Afscheiding - op Walcheren. In ons hoofdstuk over Axel-Neuzen- Zaamslag hebben we breed over de grootvader uitgeweid.

De moeder van de adspirant-dominee van Goes heette van haar meisjesnaam *Elisabeth Henriette Vijgenboom*. Ze was op 30 september 1799 in Schiedam geboren en daar 4 dagen later gedoopt als dochter van Johan Willem Vijgenboom en diens eerste vrouw *Gardina Cornelia van Breda*.

Ze is later getrouwd met *Leendert van den Broek*. Het echtpaar woonde in de Hoogstraat in Schiedam waar ze een winkel in kruidenierswaren dreven. In 1836 scheidden ze zich met hun 5 kinderen af van de Hervormde kerk te Schiedam. Eén van die 5 kinderen was de bovengenoemde Johan Willem van de Broek, door de kerkeraad van Goes als dominee begeerd.[14]

Na dit uitweidinkje keren we terug naar de pogingen van de kerkeraad van de Kruisgemeente in Goes om een dominee te krijgen. Het kennismakingsbezoek van de oefenaar J.W. van den Broek verliep voor hem gunstig, want hij kreeg toezegging van beroep, als hij met zijn theologische studie klaar was. De kerkeraad was echter wat al te hard van stapel gelopen, want de in mei gehouden classisvergadering verklaarde de beslissing van de kerkeraad voor ongeldig. Ze was immers genomen zonder met de consulent overleg te hebben gepleegd.

De kerkeraad legde zich hierbij neer en vatte met frisse moed het beroepingswerk opnieuw aan. In een vergadering van 14 mei '67 - ook de consulent ds. Keulemans was aanwezig! - kwamen op de nominatie voor predikant te staan:

1. *Cornelis Kloppenburg*, te Oud-Vossemeer
2. *Mattheus Keulemans*, te Middelburg
3. *Johan Willem van den Broek*, ‘kandidaat der Geref. Kerk in Nederland’.

Verder werd bepaald: a) *f* 800,- traktement per jaar, te betalen in termijnen naar verkiezing, b) *f* 75,- bij de overkomst als tegemoetkoming in de onkosten, c) vrij wonen plus vrij van personele belasting, d) 4 vrije zondagen per jaar met behoud van traktement.

In de beroepsbrief stond ook de toezegging het traktement ‘bij gehoopte

vooruitgang der financiële zaken' te zullen verhogen. Tenslotte werd de beroepene nog gevraagd 'om der zwakken wil' een 'punthoed' te dragen, d.w.z. de bij het predikantenkostuum van toen behorende driekante steek.

In de hierop volgende gemeentevergadering werd met algemene stemmen beroepen kandidaat J.W. van den Broek te Rotterdam. Hij was op 9 november 1820 in *Schiedam* geboren en is in 1880 in *Enkhuizen* overleden. Van beroep was hij 'pakloper', d.w.z. reizend handelaar in textiel geweest en omstreeks 1860 oefenaar in Katendrecht en Charlois (Rotterdam) geworden.

Ruim 6 weken later schreef Van den Broek, dat hij 'na veel strijd en gebed' het beroep aannam. Op 21 juli '67 is hij door ds. Kloppenburg van Oud-Vossemeer in Goes als predikant bevestigd. Hij ging met zijn vrouw Elisabeth van Helden wonen in het pand Magdalenastraat A 21, nu een winkel in baby-artikelen. Hierin vonden voortaan ook de kerkdiensten plaats. Ruim een maand later werd er hun zoontje, Johan Willem, geboren (28 augustus '67).

Er viel - zoals het vaker gaat bij de komst van een nieuwe predikant - in het kerkelijk leven een zekere opleving te bespeuren. Men liet de kerk verven - aanbesteed voor *ƒ* 25,- en elke eerste zondag van de maand kwam er een collecte voor de opleiding van leraren en voor andere 'noodwendige behoeften'. Als nieuwe leden werden aangenomen Jozina de Schipper (die bij ouderling Noordijke inwoonde), Marinus Adriaanse, Dina Cornelia Arnoijs en Elisabeth Cornelis van 'Schravenpolder'.[15]

Begin januari '68 besloot men de kerkeraad uit te breiden met één ouderling en één diaken. Het werden resp. *Marcus Sterk*, de koekebakker, en *Leendert Ortelee*. De laatste was eerst arbeider, later bakker van beroep.[16]

In maart '68 deden belijdenis van hun geloof *Arent Johannes Herdink* en zijn huisvrouw *Lena Staal, Pieter van Anrooi* en vrouw *Hendrika Bruishoofd, Daniël Rouw* en vrouw *Elisabeth de Dreu*.

Als lid meldden zich aan *Maria Vierloos*, vrouw van *Joh. den Herder, Jan Brugman en vrouw Maria Verheule, Jan Engelblik* (?) en vrouw *Maria Brouwer*, allen te Goes. Verder *Hendrik Trimpe* te Kloetinge. Ze werden 8 dagen later aangenomen. Toen verzocht ook nog 'toelating' *Jan de Kok* te Kloetinge.

Als de dominee afwezig was, moesten de ouderlingen de catechisaties waarnemen, waarbij er op gewezen werd, dat dat onderwijs 'degelijk' behoorde te zijn en 'naar de vatbaarheid der catechisanten'.[17] Het wijst er alles op, dat in de gemeente enige groei zat.

Bij de komst van ds. Van den Broek was diens traktement bepaald op *ƒ* 800,- per jaar, met in zijn beroepsbrief de toegevoegde passage, dat dit bedrag verhoogd zou worden, zodra de financiële situatie van de gemeente gunstiger zou worden. Welnu, zei de dominee in september '68: dat is nu het geval en hij verzocht zijn traktement op te trekken tot *ƒ* 900,- per jaar. Daar stond de kerkeraad! Maar ze hadden zelf die

toezegging gedaan en dus besloten ze ‘met 's Heeren hulpe’ aan dominees wens te zullen voldoen. Het was echter niet meer nodig. Want ruim een maand later - 22 oktober 1868 - ontving ds. Van den Broek een beroep van de Gereformeerde Gemeente te *Enkhuizen*, die dat onder leiding van haar consulent, ds. Plug van Amsterdam, op hem had uitgebracht.

Hij wenste voor de beslissing ‘'s Heeren raad te vragen’ met als resultaat, dat hij het beroep naar Enkhuizen aannam en op *20 december '68* zijn afscheid van Goes preekte.

Van de kerkeraad kreeg hij de verklaring mee, dat hij ‘ongeveer 17 maanden onze Leeraar is geweest en in dien tijd in leer en leven zoo is bevonden, dat wij Z.Eerw. aan de Kerkeraad te *Enkhuizen* aanbevelen om hem te ontvangen in den Heere, hopende dat des Heeren zegen Z.Eerw. geleide en Zion onder zijne leiding ten uwent bloeije’.

Dit schrijven was getekend door de ouderlingen *P. den Herder* en *M. Sterk* en de diakenen *B.M. den Boer* en *L. Ortelee*, in aanwezigheid van de consulent van de gemeente, ds. M. Keulemans te Middelburg.

In het begin van januari 1869 - dus vlak na het vertrek van ds. Van den Broek - doemt ineens een merkwaardige kwestie op, die zich trouwens wel in meer Afgescheiden gemeenten voordeed: mag een kerkeraad geld voor de *armen* gegeven, besteden voor de *kerk* door het te lenen uit de armenkas?

Deze zaak kwam aan het rollen, toen de oude br. Noordijke op de jaarrekening van 1868 zag staan:

Ontvangen voor de *godsdienst*		*ƒ* 1942,75½
Uitgegeven voor de godsdienst		*ƒ* 1918,63½
	batig saldo *ƒ* 241,12	
Ontvangen voor de *armen*		*ƒ* 557,58½
Uitgegeven voor de armen		*ƒ* 503,05
	batig saldo *ƒ* 54,53½	

Hij kwam op de kerkeraadsvergadering en vertelde dat hij had ontdekt dat voor de kerk een veel groter bedrag was binnengekomen dan voor de armen. Hij vond dat maar vreemd. Ouderling P. den Herder antwoordde hem, dat de collecte voor de armen in de regel weliswaar een hoger bedrag opbracht dan voor de kerk. Maar als de kerk slecht bij kas zat, had men vaak geld uit de armenkas ‘geleend’ om dit dan voor de kerk te gebruiken.

Ds. Van den Broek was er voor geweest met dat ‘lenen’ op te houden en gewoon de helft van de opbrengt van de armencollecte in de kerkekas te storten. Wel had hij (Den Herder) daar groot bezwaar tegen gehad, maar door het spreken van ds. Van den Broek had hij ‘zondig’ toegegeven.

Hierop vroeg Noordijke of de kerkeraad het recht had zo met de gecollecteerde gelden om te gaan. Eenparig antwoordde de kerkeraad hierop *nee*, en dat men ‘zondig’

had toegestemd. Vervolgens vroeg Noordijke hoe men er toe gekomen was om Van den Broeks traktement van *ƒ* 800

op *ƒ* 900 te brengen. Den Herder antwoordde hiermee ook grote moeite te hebben gehad. Maar in de beroepsbrief stond zwart op wit de passage: bij meer kerkelijke inkomsten ook meer traktement. Daarom had hij maar in de verhoging toegestemd ‘om groote moeite te voorkomen’.

We merken hierbij op, dat het gewoonte was geworden de helft van de armengelden bij de collecte voor de kerk te doen. Geen wonder dus dat deze laatste een veel gunstiger beeld was gaan vertonen, zodat ds Van den Broek formeel het recht had om traktementsverhoging te vragen (nadat hij eerst aan de halvering van de collecte voor de diaconie had meegewerkt!).

Diaken Ortelee verklaarde nu ook, dat hij het verkeerde inzag van de traktementsvermeerdering van ds. Van den Broek (die inmiddels vertrokken was).

Hierop concludeerde *Noordijke*, dat de houding van ds. Van den Broek ‘slecht’ was geweest, want deze wist, dat de hogere opbrengst van de kerkgelden uit de armenkas afkomstig was; waarbij nog kwam dat ds. Van den Broek zelf toch ook ‘niet zonder middelen’ was, aldus Noordijke, sarcastisch.

Als de consulent ds. Keulemans een keer in Goes kwam, zou men met hem over de onverkwikkelijke kwestie spreken; Noordijke mocht er dan ook bij zijn. ‘Met belijdenis van schuld voor God’ eindigde diaken Den Boer de vergadering, nadat nog gezongen was Ps. 80:9.

Aan het slot van de notulen lezen we nog, dat zo lang ds. Van den Broek in Goes had gestaan er nooit iets aan het ‘studentenfonds’ was gezonden, wat Noordijke hatelijk deed opmerken, dat de kas ‘wel goed staan moet’, als ‘alles maar voor hetzelfde doel werd gebruikt’.[18]

In de volgende kerkeraadsvergadering - 12 januari '69 - was ook consulent ds. Keulemans aanwezig. Na het lezen van de notulen van de vorige vergadering kwam ouderling Sterk met een aanmerking: Er had ook behoren in te staan, dat de gewoonte om de opbrengst van de collecte voor de diaconie in tweeën te delen, de eerste vergadering na het vertrek van ds. Van den Broek was afgeschaft. Die correctie werd alsnog opgenomen.

Inmiddels was ook Noordijke binnengekomen. Hij vroeg hoe de kerkeraad nu verder over de zaak van de collectegelden dacht te handelen. Men besloot een brief aan ds. Van den Broek te schrijven, waarin deze medegedeeld werd, dat de kerkeraadsleden het ‘onverantwoordelijke’ hadden ingezien van het gebruiken van de helft van de armengelden voor de kerk. Ze hadden die zonde voor God en de mensen beleden en voelden zich nu verplicht daarvan aan ds. Van den Broek kennis te geven, opdat hij er zich voor hoedde dit ook in een andere gemeente te doen (de helft van de diaconie-collecte overhevelen naar de kas van de kerk).

De kerkeraad verwachtte, dat ook hij voor God en mensen schuld zou belijden over de hierboven genoemde zonde ‘opdat des Heeren aangezicht over U niet verborgen zij of worde’. Het schrijven was getekend door *ds. Keulemans*, de ouderlingen *P. den Herder* en *M. Sterk*, en de

diakenen *B.M. den Boer* en *L. Ortelee*.

Twee weken later kwam vanuit Enkhuizen het antwoord van ds. Van den Broek. Hij schreef, dat hij het lenen of nemen van geld uit de armenkas nooit goed had genoemd, maar die gewoonte was in Goes al voor zijn komst in gebruik geweest! Over het doen van schuldbelijdenis repte hij met geen woord.[19]

De kerkeraad stelde nu vast, dat het lenen uit de armenkas 'bij hoge noodzakelijkheid' geoorloofd was, maar het armengeld 'delen' in geen geval. Dit laatste zou de kerkeraad dan ook nooit meer doen.

We hebben ons afgevraagd: Was ds. Van den Broek bang voor de dreiging, dat zijn naam en prestige door de hierboven beschreven financiële perikelen zouden beschadigd worden en was hij daarom al zo spoedig weer uit Goes vertrokken (naar Enkhuizen)?

Toen een half jaar later de landelijke vereniging van Chr. Afgescheiden en Kruisgemeenten werd gesloten, deden - op enkele uitzonderingen na - alle Kruisgemeenten hieraan mee. Tot die uitzonderingen behoorden de gemeente van *Enkhuizen*, met die van *Lisse* en *Tricht* en enkele kleine groepjes.[20]

Na het vertrek van ds. Van den Broek uit Goes had de kerkeraad uiteraard het beroepingswerk weer op gang gebracht. In die beroepsbrief was nu geen sprake meer van verhoging van traktement bij een gunstiger wordende financiële situatie. Men had leergeld betaald! Wel zou de nieuwe predikant *f* 900,- per jaar ontvangen. Maar zover is het niet meer gekomen.

Na enkele bedankjes te hebben ontvangen o.a. van *ds M. Keulemans* te Middelburg en van ds *J.W.A. Notten* te Middelharnis (tweemaal) kwam in juni 1869 de vereniging tot stand tussen de Chr. Afgescheiden Gemeenten en de Kruisgemeenten. Diaken Ortelee verklaarde 'gemoedsbezwaren' te hebben en 'met vrees bezet te zijn' ten aanzien van de gerealiseerde vereniging van beide kerkengroepen. Uiteindelijk ging hij toch mee.

De laatste kerkeraadsvergadering van de Kruisgemeente te Goes is op dinsdag 29 juni 1869 bij M. Sterk aan huis gehouden. Daarin werden alleen nog enkele zakelijke regelingen getroffen, zoals het tellen van de kerk- en diaconiegelden en het voorbereiden van de overdracht van eigendommen aan de verenigde kerkeraad. Een week eerder waren de beide ouderlingen *P. den Herder* en *M. Sterk* met diaken *P. Herdink* van de 'vroeger zich noemende Oud Gereformeerde Gemeente onder het kruis' op de kerkeraadsvergadering van de Chr. Afgescheiden Gemeente te Goes. In de notulen van laatstgenoemde gemeente staat te lezen: 'Na minzame begroeting van elkander en de broederhand toereikende, namen zij zitting en vriendschappelijk met elkanderen sprekende, moesten wij alle uit hart en mond betuigen: de Heere heeft groote dingen gedaan en wij zijn verblijd'.[21]

Tenslotte moeten we nog enkele passages wijden aan de Kruisgezinden te *Hoedekenskerke*, die vanuit Goes gesteund werden. Op zondag 14

juni '68 was daar door ds. Van den Broek een *hulpkerkje* in gebruik genomen ‘en in gebed aan God opgedragen’. De volgende zondag zou ouderling Den Herder uit Goes daar de dienst leiden d.w.z. voorgaan in gebed en een ‘predicatie’ voorlezen. Om beurten moesten daar ook de diakenen dienst doen.

Op nog een andere manier werd de groep in Hoedekenskerke geholpen. De kerkeraad van Goes was zo goedgeefs 6 vroeger gebruikte lampen voor het hulpkerkje af te staan. Het stond aan de Korte Achterweg en was een enigszins verbouwde schuur.

Toch verliep de samenwerking met Goes niet zo harmonieus. In november '68 verklaarde Ortelee niet meer in Hoedekenskerke te willen voorgaan. Hij had het eigenlijk altijd al met enige tegenzin gedaan. Volgens hem was het daar ‘in het vleesch begonnen en door het vleesch voortgezet’. Wat hij daarmee precies bedoelde, weten we niet, maar wel, dat de leden in Hoedekenskerke weinig of niets voelden voor een vereniging met de Chr. Afgescheidenen; het dichtbij gelegen Baarland kon ook niets met hen beginnen.[22]

Na de vereniging zijn alle opstallen, fondsen, roerende goederen en schulden van de groep in Hoedekenskerke overgenomen door de Chr. Geref. Gemeente te Goes. In 1870 zijn de opstallen verkocht. Aldus A.J. Barth in zijn goed gedocumenteerde artikel over de korte geschiedenis van de Kruisgemeente te Goes, waaraan we nog enkele bijzonderheden hebben ontleend.

Eindnoten:

1 Van het Gemeente-archief te Goes hebben we een fotokopie daarvan ontvangen.
2 *De Wonderlijke Leidinge Gods omtrent eenen blinden Leidsman der blinden, op wegen en paden die hij niet kende* (Amsterdam, 1768).
Het volgend jaar verscheen hierop een vervolg (Amsterdam, 1769). In 1769 verscheen ook nog een Bloemlezing uit de werken van Chr. S. Duitsch (De Bie en Loosjes, *Biogr. WB. voorProt. Godgeleerden in Nederland, II*, 850).
3 Joh. Hoornbeek was professor in de theologie in Utrecht en Leiden, in welke laatste stad hij in 1666 is overleden.
4 Het was ds. B. Kam, die van 1825 tot zijn dood in 1869 in Dreischor heeft gestaan. Met ‘naturalist’ zal Dominicus wel bedoeld hebben: iemand die onvoldoende let op de werking van de H. Geest.
5 Aldus D. de Rijcke in zijn bijdrage Huibert Jacobus Budding en zijn kring (1834-'39) in: *Vroegere en latere Mededeelingen van het Archief Zeeuws Genootschap der Wetenschappen*, Middelburg, 1906, 90. Ds Van Rhee voegde zich later bij de Afgescheidenen, maar werd na enkele jaren als dominee afgezet.
6 A.M. Wessels, a.w. 77, 78.
F.L. Bos, Kruisdominees, 93, 94 (Kampen 1953).
A.J. Barth, *De Gereformeerde Gemeente onder het Kruis te Goes 1866-1869, in: Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*, nr. 6, 1980, blz. 39-51.
7 Adriaan Noordijke geb. 12 december 1806 te Scherpenisse, zakkenmaker; hij had zich 15 juni 1841 gevestigd te Goes aan de Klokstraat.
8 Wessels, aan wiens hoofdstuk ‘Kerkelijk leven te Goes’ we veel van het bovenstaande hebben ontleend, schrijft, dat de volgende dopelingen uit Goes kwamen: Gerard, z.v. Gerard Verheule en Pieternella Nonnekens, geb. 26 juni 1864; Janus en Antonia, z. en d. van Jan de Jonge Johzn.

en Barbera de Windt; Jan Johannes en Lena Pieternella kinderen van Jan de Jonge en Wilhelmina Kloosterman.

9 Marcus Sterk was 7 februari 1829 te Goes geboren en gehuwd met Adriana van Meegdenburg.

10 C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland*, 75. (Goes/Middelburg 1986.)

11 Wessels, a.w. 79. De bovenstaande gegevens heeft hij - naar hij vermeldt - geput uit een document, dat hij ter inzage heeft gehad. Helaas hebben wij het stuk niet onder ogen kunnen krijgen; bij navraag bleek tenminste, dat het onvindbaar was. Zou het de gebruikelijke weg van oud papier zijn gegaan?

12 Pieter den Herder, zoon van Gerrit en Maria Steutel, geb. 20 mei 1823 te Goes, was getrouwd met Francina de Windt, geb. 4 augustus 1822 te Goes. De man overleed op 27 juni 1884, de vrouw 14 juni 1902. Het echtpaar had geen kinderen.

13 B.M. den Boer, zoon van Pieter en Susanna Jacoba Ramondt, geb. 2 nov. 1829 te Goes en overleden 17 maart 1909. Zijn eerste vrouw Maatje Dekker, geb. 28 oktober 1829 te Goes overleed op 20 juni 1889. Hij was eerst bakker, later koopman van beroep. Hij hertrouwde in 1900 met Adriana Snoek, die weduwe was van Josias van de Velde. Adriana was toen 43 jaar.

14 Archief kerkeraad Herv. kerk Schiedam, inv. nr. 333, register van personen die zich hebben afgescheiden, 1836-1881.

15 Notulen kerkeraad 19 augustus 1867.

16 Hij woonde eerst aan de Wijngaardstraat, later in de Zusterstraat en was een zoon van Jacob Ortelee en Maria Barbera Verheule. Hij trouwde met Johanna Offenbeek, geb. 6 december 1828 en overleden te Goes 9 juni 1906. Ortelee vertrok daarop naar Yerseke.

17 Notulen kerkeraad 23 en 31 maart 1868.

18 Idem, 4 januari 1869.

19 De brief staat opgenomen in de notulen van 28 januari 1869. Ook in het reeds aangehaalde artikel van A.J. Barth.

20 F.L. Bos, *Kruisdominees*, 214-216. Ds. Van den Broek was de enige dominee, die niet meeging.

Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers, I*, 49.

21 Zie het slot van het 4e hoofdstuk van Goes.

22 Zie hoofdstuk Baarland.

XI Noord-Beveland

A Colijnsplaat

In 1530 en 1532 kwam het eiland Noord-Beveland tengevolge van een herhaalde, vreselijke watersnood onder water te staan. De rest van de eeuw - tot in 1598 toe - kon het eiland getypeerd worden met de woorden ‘verdronken gebied’. Na de herindijking ontstonden er nieuwe dorpskernen.

Colijnsplaat (in de volksmond ‘Kolijn’ of ‘Kusplaete’) ligt aan de noordkant van het eiland. Het dorp dateert uit 1599 en heeft hetzelfde grondplan als enige andere Noordbevelandse dorpen: een breed aangelegde Voorstraat aan weerszijden met een rij bomen beplant, leidt van de dijk naar de Hervormde dorpskerk. Bijna alle inwoners van het agrarische dorp waren omstreeks 1840 Hervormd.

Aan de zuidkant van Noord-Beveland ligt *Kortgene. Wissenkerke* met het kleine *Geersdijk* zijn meer in het‘binnenland’ te vinden, terwijl een piepklein kerktorentje aan de oostkant van het eiland het bestaan van nog een dorpje aangeeft. Het is *Kats*. Tenslotte ligt aan de westrand van Noord-Beveland *Kamperland*, een wat nieuwer dorp.

In 1836 telde Noord-Beveland de volgende *Hervormde gemeenten*, die alle behoorden tot de *ring* Goes (tweede sectie). Deze bestond uit de volgende gemeenten:

	zielen	**bel.leden**
Kats	381	155
Colijnsplaat	1650	665
Kortgene	863	354
Wissenkerke (gecombineerd met *Geersdijk*)	2026	825

Het overgrote deel van de bevolking van Noord-Beveland, met een sterk liberale boerenstand behoorde tot de Hervormde kerk.

In *Wissenkerke-Geersdijk*, de grootste Hervormde gemeente van het eiland, heeft vanaf 1816 niet minder dan 35 jaar lang gestaan ds. *Petrus Jurriaan Landsknegt*. Hij ging in 1851 met emeritaat en overleed in april 1860 op ruim 86-jarige leeftijd in *Zierikzee* bij zijn zoon thuis.

In zijn memoriam lezen we o.a.: ‘Met ijver en trouw is hij aldaar (Wissenkerke), gelijk vroeger in de gemeente Sleeuwijk, werkzaam geweest tot veler nut en heil, voor wie hij, met zijne onvermoeide werkzaamheid en opgeruimden geest, in de moeijelijkste omstandigheden zich eenen uitstekenden raadsman betoonde. In de dagen zijner rust was hij te dezer stede (Zierikzee) ook in gezet gebruik der godsdienstoefenin-

gen een voorbeeld, zoolang zijne langzaam afnemende krachten en vermogens het vergunden.'[1]

Had ds. Landsknegt 35 jaar in Wissenkerke-Geersdijk gestaan, *ds. J. van Leeuwen* was 37 jaar lang dominee in *Colijnsplaat geweest* (1846-1883 em.). En in *Kortgene* had *ds. J. Sanders van den Heuvel* 34 jaar de Hervormde gemeente aldaar gediend. Hij was in 1860 met emeritaat gegaan. Blijkbaar gold voor de bovengenoemde 3 predikanten de variant op een bekend gezegde: 't Is Noord-Beveland, 't blijft Noord-Beveland.

Wat meer variatie in haar predikantenbestand had de kleine gemeente van *Kats*. In 1855 was daar gekomen ds. *C.G. Slotenmaker*, die 10 jaar later vertrok naar Deventer, waar hij leraar aan de H.B.S. werd. Zijn opvolger in Kats was *S.G. Geertsema Beckering*, die na 7 jaar Kats verwisselde voor Kleverskerke op Walcheren.

Op het geïsoleerd gelegen eiland Noord-Beveland is pas in de jaren '50 van de vorige eeuw - eigenlijk al enigermate in 1848[2] - een schuchtere aanzet tot Afscheiding te bespeuren, die in de jaren '60 resulteerde in de officiële instituering van 4 Afgescheiden Gemeenten, namelijk *Colijnsplaat* (1862), *Geersdijk* (1864), *Kamperland* (1866) en *Wissenkerke* (1868).

De eerste Afgescheidenen op Noord-Beveland hoorden bij de gemeente van *Goes*. Het waren er trouwens maar enkelen. Maar toen *Wolphaartsdijk* in 1842 een eigen dominee kreeg - W. Gardenier - bepaalde de provinciale vergadering, dat de Afgescheidenen op dat eiland zich nu moesten aansluiten bij Wolphaartsdijk, dat dichterbij lag.

In de provinciale vergadering van april 1848 kwam br. *Visser*, wonende onder *Kats*, niet ver van Colijnsplaat, met het voorstel om op Noord- Beveland een gemeente te stichten. Ds. Gardenier - zijn schoonzoon! - verklaarde echter de noodzaak daarvan nog niet te kunnen inzien. Omdat Visser in de discussie de zaak veel te geëmotioneerd aanpakte, kwam er van zijn plan niets terecht.

In 1853 werd het echter opnieuw ter sprake gebracht. Men besloot nu in Colijnsplaat om de 2 à 3 maanden te laten 'prediken'. Twee jaar later (1855) kwam *A. Wondergem* namens 'enigen' uit Noord-Beveland met het verzoek om in *Colijnsplaat* een gemeente te 'vestigen'. Maar zouden er - vroeg de vergadering zich nu af - wel personen te vinden zijn, geschikt voor het ouderling- of diakenschap? Als ds. Steketee in Colijnsplaat kwam preken, moest deze dat dan eens onderzoeken. En Wondergem werd tegelijkertijd opgewekt 'op de rechte wijze werkzaam te zijn'. Hij ging blijkbaar soms wat vrijbuiterig te werk.[3]

In elk geval kreeg men op Noord-Beveland in ds. De Bruijne van Goes een vaderlijk consulent. Hij streefde tenminste naar 'betere betrekking' met de leden te Colijnsplaat. We moeten er evenwel bij zeggen, dat het kerkelijk leven daar zwak georganiseerd was.

Toen ds. De Bruijne en diaken Abr. Remijnse bij alle leden in Colijnsplaat huisbezoek hadden gebracht en daarover hadden gerapporteerd, besloot de kerkeraad op de eerstvolgende provinciale vergadering met

het voorstel te komen een tweetal broeders in Colijnsplaat woonachtig in de diensten te laten voorgaan en de armengelden te laten beheren, dat alles onder de verantwoordelijkheid van de kerkeraad van Wolphaartsdijk.[4]

De provinciale vergadering in juli 1858 in Terneuzen gehouden reageerde positief op het voorstel en machtigde schriftelijk *Joh's de Jonge* en *A. Wondergem* beiden te Colijnsplaat om 'voor te gaan in het gebed, voorlezen van Gods Woord, psalmgezang en een kerkelijk goedgekeurde predikatie, eiken dag des Heeren, dank-, vasten- en biddag'.

Ook kregen ze opdracht 'om toezicht te nemen op de leden te Colijnsplaat, dezelve te dienen met raad, troost, vermaning en bestraffing naar 's Heeren Woord, en zaken die kerkelijk tucht behoeven, onverwijld ter kennis der kerkeraad van *Wolphaartsdijk* te brengen'.

Beide mannen namen de opdracht op zich en legden voor de kerkeraad te Wolphaartsdijk hun belofte van trouw af. Zo werd in beginsel de grondslag gelegd voor de Afgescheiden kerk te Colijnsplaat[5], maar geïnstitueerd was ze nog niet.

De kring te *Colijnsplaat* groeide wat en in 1860 gingen er opnieuw stemmen op - ze werden steeds luider - om op Noord-Beveland een zelfstandige gemeente te stichten. Het volgend jaar (1861) besloot de kerkeraad van Wolphaartsdijk de manslidmaten van Colijnsplaat uit te nodigen bij de kerkvisitatie van 18 september 1861 aanwezig te zijn om 'de scheiding (van Wolphaartsdijk) die zij begeeren', te bespreken en voor Colijnsplaat zo mogelijk kerkeraadsleden te kiezen.[6]

Inderdaad vergaderde de kerkeraad van *Wolphaartsdijk* op woensdag 18 september 1861 's morgens om 10 uur met de manslidmaten, die op drie na alle aanwezig waren. De consulent ds. De Bruijne van Goes presideerde.

Besloten werd in Colijnsplaat een gemeente te instituëren en samen één dominee te beroepen op een traktement van *f* 700,- met vrij wonen en vrij veergeld. Wolphaartsdijk ligt op Zuid-Beveland en Colijnsplaat op Noord-Beveland, gescheiden door het water de Zandkreek.

Beide gemeenten zouden elk de helft van het traktement betalen en de kosten van het onderhoud van de pastorie was voor de gemeente waarin de dominee kwam te wonen. In beide plaatsen moest de dominee dan bij toerbeurt voorgaan. Men ging die morgen ook maar dadelijk tot het beroepen van een dominee over en met algemene stemmen werd *ds. H.H. Middel* van Arnhem gekozen.

Op diezelfde dag - 18 september 1861 - werd nu 's middags in *Colijnsplaat* vergaderd. Daar bleek de stemming echter geheel anders uit te vallen. De helft van de aanwezige manslidmaten was tegen! En dus ging het beroep niet door, tot groot ongenoegen van Wolphaartsdijk. Maar goed, ze moesten het in Colijnsplaat dan maar verder zelf uitzoeken. Colijnsplaat was nu immers een zelfstandige groep geworden. 'Bij dezen verklaart de kerkeraad van de gemeente te Wolfaartsdijk, vertegenwoordigd door de ouderlingen *Kornelis Katsman* en *David Goetheer*', bijgestaan door de consulent ds. A. de Bruijne, 'dat van heden af de

leden der gemeente van Wolfaartsdijk, te Kolijnsplaat woonachtig van de gemeente (van Wolphaartsdijk) zijn afgedaan en op zich zelven gesteld.'[7]

In Colijnsplaat bestond dus nu een kring, die niet langer onder het toezicht van de kerkeraad van Wolphaartsdijk stond. Maar ze was nog steeds niet als gemeente geïnstitueerd. En dat zou ook nog meer dan 9 maanden op zich laten wachten. *Ds. Steketee* werd na de scheiding van Wolphaartsdijk consulent van de kring in *Colijnsplaat*. Het was daar in de grond van de zaak nog een verwarde boel en ds. Steketee kreeg van de provinciale vergadering de opdracht in Colijnsplaat 'een weinig te organiseren'.[8]

Het bleek hem echter al heel spoedig, dat de situatie voor instituering nog niet rijp was. Want het lidmaat *Wondergem* liet personen voorgaan, die niet tot de Afgescheidenen behoorden en bovendien 'de leer der algemene verzoening' voorstonden. Nu was de moeilijkheid, dat de vergaderplaats zijn eigendom was en dus kon hij laten voorgaan wie hij maar wilde. Men zou er nu bij hem op aandringen die vergadergelegenheid te verhuren of te verkopen om 'de eensgezindheid te helpen bevorderen'. Dan kon men ook een ouderling en een diaken kiezen, waarna de gemeente kon worden geïnstitueerd.

In dat geval verklaarde ds. Steketee zich bereid om in Colijnsplaat 'te prediken en biduren te houden' mits de broeders eensgezindheid en orde hielpen bevorderen.[9]

Deze opwekking had blijkbaar succes, want op *20 juni 1862* is de gemeente van Colijnsplaat inderdaad geïnstitueerd. Het kerkgebouw - eigendom van A. Wondergem - was voor 4 jaren ingehuurd.[10] Op de provinciale vergadering van 1 oktober 1862 waren namens Colijnsplaat voor het eerst aanwezig ouderling *Adriaan Wondergem* en diaken *Jozias Potappel*. De eerste was een 47-jarige koopman (gehuwd met Leuntje Strijd). De tweede een 28-jarige molenaar (gehuwd met Prientje Israël).

Toch ging het nog niet goed in Colijnsplaat. Dat bleek duidelijk op de provinciale vergadering van april 1864, toen ouderling Wondergem aan het woord was geweest en enkele mededelingen over de situatie aldaar had gedaan. Hieruit was het de vergadering duidelijk geworden, dat daar 'alle goede orde wordt gemist en alle op Gods Woord gegronde kerkelijke bepalingen door die vrienden worden verguist'. Zoals het laten preken van een dominee 'die buiten onze kerkelijke gemeenschap staat' en het beroepen van een predikant zonder toestemming van of kennisgeving aan de consulent.

De vergadering bestrafte de afgevaardigde Wondergem ernstig en liet hem beloven de bestraffing aan zijn gemeente te zullen doorgeven.

Op de volgende provinciale vergadering kwam de situatie in Colijnsplaat opnieuw aan de orde.[11] Ook ouderling Wondergem was er weer. Hij deelde mee, dat men er op aandrong de samenstelling van de kerkeraad te wijzigen. Nadat deze zaak uitvoerig was besproken, vond men het het beste, dat ds. Steketee, de consulent, er weer eens naar toeging om de kwestie ter plaatse te onderzoeken en vervolgens de kleine ge-

meente met zijn voorlichting en raad te dienen. Ds. Steketee - die voor zulke karweitjes geknipt was - deed zijn best. Maar hij stuitte op de meest onverwachte hindernissen.

In augustus 1864 moest ouderling *Wondergem* rapporteren, dat er zich in Colijnsplaat bij het verkiezen van een ouderling en een diaken een eigenaardige moeilijkheid had voorgedaan: na de stemming was duidelijk geworden, dat de gekozen ouderling op zich zelf had gestemd! Daarover was de vergadering heel verontwaardigd. Ze zou de zaak aan de visitatoren voorleggen.

Een paar maanden later - oktober 1864 - bleken de nieuw gekozen kerkeraadsleden nog steeds niet bevestigd wegens tegen ouderling Buijs ingebrachte bezwaren. Natuurlijk kon deze zaak niet blijven slepen. Nadat in een buitengewone vergadering van alle Zeeuwse predikanten, ds. Middel en ds. Steketee informatie hadden verstrekt, werd besloten 'de roeping van Buijs te vernietigen'. De gekozen diaken mocht wèl worden bevestigd.[12] Johannes Hendrik Buijs was een 41-jarige kleermaker (getrouwd met Lena Kabboord).

Het volgend jaar (1865) kwam de gemeente echter in wat rustiger vaarwater en viel er een probleem van meer prettige aard te behandelen. In de provinciale vergadering van 5 april 1865 was ook aanwezig 'de voor onze Provincie beroepen zendeling - leeraar ds. Veenstra'.

Deze *Berend Veenstra* was in Kampen voor de zending opgeleid en in 1863 als zendeling met Cornelis de Best naar Suriname uitgezonden om daar onder de pas vrij verklaarde slaven te werken.[13]

Maar in het volgend jaar was hij al naar Nederland teruggekeerd. In hem meende men in Zeeland een man gevonden te hebben, die voor de provinciale evangelisatie 'uitnemend dienstbaar' kon zijn. Hoogstwaarschijnlijk had ds. Steketee, curator van de Theologische School te Kampen, op hem geattendeerd.

Op een vergadering van een voor dit doel bijeengeroepen commissie, in november 1864 bij ds. Steketee in Nieuwdorp aan huis gehouden, werd besloten aan de provinciale vergadering voor te stellen ds. Veenstra als zendeling-leraar voor de provincie Zeeland te beroepen. Staande de vergadering werd de beroepsbrief al klaar gemaakt en verzonden. Het traktement zou *f* 700,- bedragen, terwijl onvermijdelijke reiskosten als gevolg van het trekken van de ene plaats naar de andere, ook voor rekening van de provincie kwamen.

Hierop volgde een uitgebreide correspondentie met als belangrijkste onderdeel een schrijven van de Zendingscommissie te Kampen van 15 december 1864: Veenstra kreeg toestemming het beroep naar Zeeland aan te nemen. Wel onder de voorwaarde, dat hij niet in een aparte gemeente mocht worden bevestigd zonder toestemming van de curatoren in Kampen en dat hij altijd beschikbaar moest blijven voor de zending.

Per *28 december 1864* nam Veenstra nu het beroep aan. Al mocht hij dan niet dominee van één gemeente worden, hij moest toch ergens in Zeeland wonen. Als voorlopige standplaats kreeg hij Colijnsplaat toege-

wezen, omdat algemeen geoordeeld werd, dat dat dorp voor hem ‘een geschikt uitgangspunt’ was. Zijn installatie als provinciaal evangelisatie- predikant wilde men zo sober mogelijk doen verlopen: hij was immers al eens als zendeling-leraar voor de hele kerk bevestigd. En het was onzeker of hij in Nederland kon blijven of spoedig weer naar de heidenwereld zou worden uitgezonden.

Om overbodige reiskosten te voorkomen, werd heel praktisch bepaald, dat hij op elk eiland (in Zeeland) twee opeenvolgende zondagen moest verblijven en daar ook allerlei pastoraal werk voor zijn rekening had te nemen. Zijn reisschema zou om de 3 maanden door de prov. vergadering worden vastgesteld.[14]

Dat de gemeente in zijn woonplaats *Colijnsplaat* voor een pastorie moest zorgen sprak vanzelf, want het was voor haar heel aangenaam en profijtelijk een dominee met zijn vrouw vele dagen van het jaar in haar midden te weten.

De 34-jarige ds. Veenstra wonende te Kampen, was toen nog geen maand geleden getrouwd met de 19-jarige *Grietje Bolt* uit Hornhuizen, even ten noorden van Ulrum in Groningerland gelegen. Veenstra zelf was 26 december 1831 geboren in Sebaldeburen bij Grootegast in het Groningse Westerkwartier en was in 1849 van beroep boerenknecht.[15] De jonge gemeente van Bergen op Zoom was wel wat jaloers op de begunstigde positie, waarin Colijnsplaat verkeerde. Ouderling *N. Vetten* meende op een provinciale vergadering te moeten opmerken, dat Colijnsplaat ‘meer voorrechten en diensten’ van de zendingsleraar had dan de andere vacante gemeenten. Die moesten wat rechtvaardiger worden verdeeld, vond hij. De vergadering erkende dat Colijnsplaat wat vóór had op andere herderloze gemeenten, maar *Vetten* moest niet vergeten, dat de gemeente te Colijnsplaat de pastorie van ds. Veenstra voor haar rekening had. Dus mocht ze vergelijkenderwijs ook wel enige voorrechten meer hebben. Nu ja, reageerde Vetten, hij zag dat nu ook wel in.[16]

Nu de gemeente van Colijnsplaat in het voorjaar van 1865 een eigen dominee in haar midden had mogen begroeten - weliswaar niet alleen voor zichzelf - was het toch noodzakelijk om juridisch ook in de burgerlijke maatschappij een wettelijk vastgelegde plaats in te nemen. Daarom ging in oktober 1865 een verzoek om erkenning[17] naar Den Haag, waarin één van de slotpassages luidde:

‘Sire! Wij twijfelen niet of Uwe Majesteit zal ons ook gaarne gelijk willen stellen met zoovele van onze zuster Gemeenten in ons Vaderland, die bereids de gevraagde erkenning hebben verkregen en verwachten daarom hierop van Uwe Majesteit ook eene spoedige en gunstige dispositie.’

Het stuk was getekend door 17 personen, namelijk door de praeses B. Veenstra en de scriba J. Potappel en verder nog door 15 ‘stemhebbende leden’ van de Chr. Afgescheidene Gemeente te Colijnsplaat c.a.

Van laatstgenoemde 15 personen geven we hier nog de namen: H.D. (onleesbaar), J. Mesman, M. de Jonge, M.E.(?) Wilderom, C. Vader, J.

Vader, P. Braam, M.K. Koole, Jan Potappel, A. Wondergem, Wm. Wondergem, J. Moens, J. Otte, Js. de Jonge, Paulus van der Maas, J.H. Buijs.

Op 17 november 1865 werd gunstig op het verzoekschrift beschikt.

Ds. Veenstra was dus vaak op stap om vacante gemeenten te dienen. In april 1866 richtte de kerkeraad van Colijnsplaat een merkwaardig verzoek aan de provinciale vergadering: men zou graag ds. Veenstra in Colijnsplaat op de preekstoel zien op dezelfde zondag waarop ook *Daniël Bakker* in het dorp kwam preken. Daniël Bakker was de befaamde Ledeboeriaanse oefenaar - in 1865 dominee geworden - die toen altijd veel volk trok. 'Als hij ergens optrad, stroomde men van alle kanten toe. Men voer zelfs met zeilschepen van het ene eiland naar het andere en bij de terugkeer weergalmden de wateren menigmaal de gezongen psalmen van vreugde en geestelijke blijdschap.'[18]

Het is wel duidelijk dat het motief van het verzoek van de kerkeraad was om de concurrentie van Daniël Bakker te kunnen tegengaan.[19]

Nog geen 3 maanden later kon de gemeente van Colijnsplaat ds. Veenstra elke zondag horen preken, want hij werd van de binnenlandse 'zending' (evangelisatie) losgemaakt en nam het beroep naar Colijnsplaat aan.[20]

Maar o wee, wat niemand had verwacht, gebeurde: hij was nog geen 4 maanden dominee van Colijnsplaat alleen, of de pas geïnstitueerde gemeente van *Kamperland* bracht een beroep op hem uit. Dit deed de scriba van Colijnsplaat, *J. Potappel*, verontwaardigd het volgende berichtje opsturen naar *De Bazuin*, bestemd voor de rubriek Kerknieuws.

> '*Kolijnsplaat, den 15 October 1866* - Gisteren, na de morgengodsdienst werd ons hart diep geschokt, toen ons door onzen zoo innig geliefden leeraar Ds. B. Veenstra werd bekend gemaakt, dat hij eene roeping had ontvangen van de gemeente des Heeren te Kamperland.
> Nog geen 4 maanden is het geleden, dat Z.Ew. den herdersstaf over onze gemeente heeft aanvaard, en nu al verontrust te worden, en nog wel door eene naburige gemeente, die zeer goed onzen behoeftevollen toestand kent. Zulks was ons niet denkbaar. De Heere, die goed is en den pas begonnen arbeid van Zijnen dienaar onder ons met zoo vele vruchten zegent, geve dat Z.Ew. voor die op hem uitgebragte roeping met ruimte des harten moge bedanken en dat de nog jeugdige, roepende gemeente spoedig den man des raads vinde, is onze wensch en bede.'[21]

Gelukkig voor Colijnsplaat werd het een bedankje.

Het was maar goed, dat Colijnsplaat een eigen dominee had, want de broeders daar bezweken wel eens voor de verleiding een gerenommeerd oefenaar te laten optreden. Zo had *Cornelis Dominicus*, die op Kats had gewoond, maar nu in Kattendijke bij Goes zijn domicilie had, in 1868 van de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Colijnsplaat toestemming gekregen daar een keer voor te gaan. De prov. vergadering keurde dit sterk af en de afgevaardigden van Colijnsplaat, *J. Potappel*

en *A. Wondergem* beloofden 'zulks nooit meer toe te laten'.[22]

Dominicus doopte ook wel eens. Nog in 1878, dus 10 jaar later moest de provinciale vergadering er op wijzen, dat de doop door *Daniël Bakker* en *Cornelis Dominicus* niet als wettig beschouwd mocht worden, omdat 'die mannen geen zending hebben'.[23] In onze paragraaf over de Kruisgemeente te Goes hebben we breder over zijn activiteiten geschreven.

In augustus 1868 vertrok ds. Veenstra uit Colijnsplaat naar *Sauwerd* (Gr.). Ouderling J. Potappel stuurde weer een kort verslagje naar De *Bazuin:*

> '*Kolijnsplaat, den 9 Augustus 1868* - Naar aanleiding van Hand. 20:27 hield onze geachte Leeraar Ds. Veenstra, gisteren avond zijne afscheidsrede voor eene opgekomene schare, grooter dan ons kerkgebouw kon bevatten, in welk voorrecht wij gedurende zijn verblijf onder ons vele malen hebben mogen verblijden. Gewichtig was voor onze gemeente het uur, waarin ons werd voorgehouden het verleden, het tegenwoordige en het toekomende; ruim 3¼ jaar heeft Z.Ew. onder ons doorgebracht, waarvan 2 jaar als herder en leeraar der gemeente.
> Veel en groot zijn de weldaden en zegeningen geweest, die de Heere ons, onder zijn dienst heeft laten toekomen. De Heere zij geloofd. Dat de Heere hem goed zij in zijne nieuwe Gemeente en ons spoedig weer een man geve naar zijn hart is onze wensch en bede.'[24]

De persoon en prediking van ds. Veenstra zijn tenslotte eens als volgt getypeerd:

> 'In zijn prediking was hij steeds kort en zaakrijk. Zeldzaam duidelijk wist hij zijn gedachten weer te geven en hij deed het menigmaal op zulk een eigenaardige wijze, dat men naar hem luisteren moest. Vooral in zijn bijbellezingen was hij in zijn kracht. Steeds gaf hij een heldere verklaring en meesterlijk kon hij de waarheid aanwenden op het leven. In alles was hij schriftuurlijk en praktisch.'
> 'Hij was een man breedgeschouderd en kloek van gestalte. Bijzonder vriendelijk was hij niet, maar aan alle vleierij ten enenmale vreemd. Hij had een vaste wil en een solied karakter. Hij durfde best voor zijn mening uit te komen en bleef steeds trouw aan zijn overtuiging.[25]

In het jaarboekje van 1865 staat als zielental van de gemeente Colijnsplaat opgegeven 50, in de boekjes van '66 en '67 is het 100, in dat van 1869 is het gestegen tot 200 en in dat van 1870 vinden we als aantal zelfs 300 zielen, welke stijging zeker mee te danken is aan de in juni 1869 tot stand gekomen vereniging van de Chr. Afgescheiden gemeenten en die van de Gereformeerde gemeenten onder het kruis.

Eindnoten:

1 *Boekzaal der geleerde Wereld 1860 I*, 440.

2 In Colijnsplaat woonde in 1840 een Afgescheiden echtpaar nl. Jacob Koole en Maria Lavooij. Ze behoorden bij de Afgescheiden gemeente van Goes. Op 15 juni 1840 werd hun 22 maanden oude dochtertje Jacoba door ds. C. van der Meulen van Middelharnis, in Colijnsplaat gedoopt. (Doopboek Afgesch. Gemeente te Goes.)
3 Notulen prov. vergadering 4 juli 1855.
4 Notulen kerkeraad Wolphaartsdijk 19 december 1857 en 12 juni 1858.
5 Wessels, a.w., 141.
6 Notulen kerkeraad Wolphaartsdijk 7 september 1861.
7 Ibidem, 18 september 1861.
8 Notulen prov. vergadering 3 oktober 1861.
9 Ibidem, 2 april 1862.
10 Ibidem, 2 juli 1862.
11 Ibidem, 6 juli 1864.
12 Buitengewone vergadering van de predikanten in Zeeland, volgens bepalingen van de prov. vergadering van 17 augustus 1864, art. 29. Die Zeeuwse predikanten waren Renting, De Bruijne, Steketee, Middel, Den Boer en Jonkman.
13 Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, 260.
Zie ook J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel II*, 178, 179.
14 Notulen prov. vergadering 5 april 1865.
15 Uit de huwelijksakte Kloosterburen 18 maart 1865 worden we gewaar dat de bruidegom een zoon was van Gouke Berends Veenstra en Hiltje Hendriks Roffel. De bruid was 12 juli 1845 geboren te Hornhuizen (in de gemeente Kloosterburen). Ze was een dochter van Jan Sibolts Bolt en Remke Wibbes Poortema.
16 Not. prov. vergadering 10 januari 1866.
17 Herv. Eredienst 17 nov. 1865, no. 19 (inv. no. 1208).
18 A.M. Wessels, *Een merkwaardig vijftal*, 52 (Vianen 1969).
19 Notulen prov. vergadering 18 april 1866.
20 Ibidem, 3 juli 1866.
21 *De Bazuin*, 19 oktober 1866.
22 Notulen prov. vergadering 1 juli 1868.
23 Ibidem, 15 mei 1878.
24 *De Bazuin*, 14 augustus 1868.
25 Joh. de Haas, a.w., 261.

B Geersdijk-Wissenkerke

Door de grote overstroming van 1530 was ook het kleine dorpje Geersdijk op Noord-Beveland vernield en ten onder gegaan. Pas veel meer dan een eeuw later is het na indijking van de Geersdijkpolder herrezen (1668).

Was in *1862* - we bepalen ons nu bij het onderwerp van onze studie - in Colijnsplaat een Afgescheiden gemeente ontstaan, in *1864* vond een soortgelijk feit in *Geersdijk* plaats. Omdat kerkeraadsnotulen uit die begintijd ontbreken, moeten we onze gegevens weer uit meer indirecte bronnen putten. En dan komen we allereerst terecht bij de notulen van de provinciale vergadering van *6 juli 1864*.

In die vergadering was uitvoerig gesproken over de moeilijkheden, waarmee de gemeente van Colijnsplaat had te kampen: daar was een groep die de oude kerkeraad vervangen wilde zien door een nieuwe.

Met het doel een zo goed mogelijke oplossing te vinden, werd ds. Steketee opgedragen daar persoonlijk heen te gaan. Hij kon dan ter plaatse onderzoeken, waar nu precies de moeilijkheden lagen. En als hij dan

toch op Noord-Beveland was, moest hij ook maar eens in *Geersdijk* poolshoogte nemen. Hij kreeg de bevoegdheid mee, daar 'op verlangen van die vrienden' een gemeente te 'organiseren' en zelfs - als het hem gewenst voorkwam - handopening te verlenen tot het beroepen van een predikant. Ds. Steketee was geknipt voor zulke karweitjes.

In de notulen van de provinciale vergadering van *augustus 1864* is sprake van de 'stichting' van de gemeente te *Geersdijk* op Noord-Beveland door ds. Steketee. Maar de eigenlijke stichting was dat toch nog niet. 'Organiseren' is niet hetzelfde als 'institueren'. Hoogstwaarschijnlijk zijn toen ouderlingen en diakenen *gekozen* en andere voorbereidende maatregelen getroffen.

De echte *instituering* van de gemeente Geersdijk vond plaats op *18 september 1864* op welke dag volgens het toen aangelegde lidmatenregister de eerste ouderlingen en diakenen in hun ambt werden bevestigd door *ds H. Middel* van *Wolphaartsdijk*.

Het waren de ouderlingen:

I. *Marinus de Lange*. Hij was getrouwd met Dirkje de Vos en overgekomen van de gemeente te Colijnsplaat. Het echtpaar had 3 kinderen.
2. *Jan Krijger*, getrouwd met Pieternella de Vos; eveneens gekomen van Colijnsplaat, 4 kinderen.

De beide diakenen waren *Pieter van der Weide* en *Cornelis van der Heide*, getrouwd met Janna Overbeke (9 kinderen). Ze waren 21 maart '64 'met belijdenis aangenomen'.

Voortaan waren op de provinciale vergaderingen ook afgevaardigden van de gemeente *Geersdijk* aanwezig. In het eerst waren het meestal *Marinus de Lange* en *Cornelis van der Heide;* wat later komen we ook andere namen tegen o.a. die van *Jan Krijger* en *Pieter Kallewaard*.

Van meet af aan was de blik van de kerkeraad gericht op de opbouw van de gemeente, al moest men uiteraard rekening houden met de mogelijkheden. Het zielental was maar gering, namelijk 60 in 1866.

Het ideaal was het bezit van een eigen dominee en dan moest er een pastorie beschikbaar zijn. Dus eerst maar eens met de pastorie beginnen.

In juli '65 - de gemeente bestond nog geen jaar - kreeg de kerkeraad van de prov. vergadering toestemming het huis naast het kerkgebouwtje te kopen om dat te bestemmen als pastorie voor de eventueel te beroepen dominee. Ze moesten er echter wel voor zorgen om als gemeente door de regering te worden erkend om dergelijke 'panden' op naam van de gemeente te kunnen zetten.[1]

Beroep ds. B. Amsing

In 1867 meende men een acceptabele figuur als dominee te hebben gevonden. En in de prov. vergadering van 2 oktober 1867 deelde men mee, dat er een beroep was uitgebracht op *Berend Amsing*, vroeger predikant te Alblasserdam. Hij was toen 53 jaar, in de stad Groningen geboren, en had al een hele staat van dienst achter de rug.

Als dominee was hij in 1842 in Onstwedde (Gr.) begonnen; vervolgens ging hij in '45 naar Wanswerd (Fr.), in '49 naar Boksum (Fr.), in '52 naar Sexbierum (Fr.) en in 1859 was hij naar *Alblasserdam* vertrokken. Daar was het fout gelopen, als gevolg van allerlei verwikkelingen en moeilijkheden met de kerkeraad, gedeeltelijk op het financiële vlak liggend.

Hij werd losgemaakt van zijn gemeente. Maar kreeg in zijn attest wel de verklaring mee, dat hij 'altijd het zuiver Evangelie der zaligheid' had verkondigd. Ook was hij onberispelijk 'in den wandel'. De kerkeraad wenste hem nog toe, dat hij spoedig een nieuwe gemeente kreeg.[2]

Amsing moest dus afwachten of een andere gemeente hem begeerde. Zelf deed hij zijn best wat in het blikveld van de gemeenten te komen en had daarom aan de prov. vergadering van Zeeland gevraagd of hij vacante gemeenten in die provincie eens enige zondagen mocht dienen à *ƒ* 10,- per zondag plus reiskosten.[3]

Dit verzoek had de kerkeraad van *Geersdijk* onthouden. Of ds. Amsing inderdaad een zondag in Geersdijk gepreekt heeft, weten we niet, maar wel dat hij daar beroepen werd.

Dit nieuws deelden de afgevaardigden van Geersdijk op de prov. vergadering van 2 oktober '67 mee. Maar o wee, die mededeling viel helemaal niet in goede aarde, integendeel. De vergadering was verontwaardigd van oordeel, dat Geersdijk aan de consulent en de vergadering niet voldoende informatie had verstrekt over Amsings voorgeschiedenis in Alblasserdam. Daarom behoorde dit beroep te worden 'vernietigd', tenzij Zuid-Holland - waarin Alblasserdam ligt - jaarlijks *ƒ* 200,- wilde betalen en Geersdijk (met Wissenkerke) en Amsing beloofden aan de andere gemeenten in Zeeland geen geldelijke ondersteuning te zullen vragen voor het betalen van het traktement.

Op de volgende provinciale vergadering - 11 december '67 - kwam het beroepen van ds. Amsing weer aan de orde. Voor Geersdijk waren aanwezig de kerkeraadsleden *M. de Lange, P. Kallewaard* en *C. van der Heide*.

Aan de classis *Dordrecht* - waartoe *Alblasserdam* behoorde - was al geschreven, dat Zeeland het beroep door Geersdijk op ds. Amsing uitgebracht, had 'vernietigd' op grond van:

1. 'de exceptionele toestand' van ds. Amsing: een gemeente mocht hem niet beroepen zonder toestemming van de andere gemeenten in dezelfde provincie (Zeeland). Zeker niet een gemeente als *Geersdijk*, die volgens een officieel schrijven van die kerkeraad geen *ƒ* 10,- per zondag voor een predikant kon betalen.
2. de in de vergadering erkende en beleden *misleiding*, waaraan de kerkeraad van Geersdijk zich tegenover consulent en provinciale commissie had schuldig gemaakt om zo de beroepsbrief ondertekend te krijgen.
3. ook had de kerkeraad geen handopening om te beroepen ontvangen.
4. de hele gemeente wilde ds. Amsing - met schuldbelijdenis voor haar overijld handelen - nu al niet meer hebben, omdat hij 'na de ge-

> dane ondervinding' haar toch niet meer kon 'stichten' (blijkbaar had hij dan toch wel eens in Geersdijk gepreekt). En daarmee was de kwestie van het beroep op ds. Amsing van de baan.[4]

Vanaf 1868 bestond er in het nabij gelegen *Wissenkerke* ook een Afgescheiden groep. Ze vormde met Geersdijk min of meer een combinatie, althans zeker na de landelijke vereniging met de Kruisgezinden in 1869. Het jaarboekje geeft voor 1870 op: Wissenkerke gecombineerd met Geersdijk - 150 zielen.

We zouden hiermee ons hoofdstukje over Geersdijk kunnen eindigen - 1869 is immers onze tijdsgrens - ware het niet, dat op 19 mei 1869 in een buitengewone provinciale vergadering een droevige zaak aan de orde moest komen.

Omdat deze kwestie in 1869 grote beroering verwekte en diep in het kerkelijk leven van de gemeente ingreep, moeten we ze toch nog in haar geheel behandelen.

Men had ontdekt dat *ds. Klaas Kreulen* van *Zierikzee* (niet te verwarren met ds. J.R. Kreulen) geruime tijd in Zierikzee in overspel had geleefd met de vrouw van een ander. Hoewel hij het eerst nog durfde ontkennen en dit zelfs lasterpraat noemde, moest hij later wel zijn schuld erkennen. Hetzelfde feit had hij trouwens - naar nù pas bleek - vroeger ook al in Giessendam gepleegd.

Op grond daarvan besloot de provinciale vergadering van Zeeland tot zijn afzetting. Een jaar later kreeg de vergadering van 28 mei 1870 een schrijven van de afgezette predikant te behandelen, waarin deze een hernieuwde schuldbelijdenis over zijn vroeger ergerlijk leven deed, en waarin hij tegelijk ernstig verzocht hem van de 'censuur' te ontheffen en hem weer toe te staan om te 'preken'.

Na ampele discussie en een gesprek met Klaas Kreulen, besloot de vergadering met 22 stemmen vóór en 11 tegen de op hem toegepaste censuur op te heffen. Maar zijn aanvraag om weer te mogen preken moest hij bij de *classis Zierikzee* indienen. Hij deed dit en de classis Zierikzee gaf Kreulen 'mandaat' om 'te Wissenkerke of elders' te preken.

Deze beslissing viel lang niet overal bij de kerken in goede aarde, integendeel. Op een vervroegde provinciale vergadering - *22 februari 1871* - kwam de zaak K. Kreulen opnieuw aan de orde, nu naar aanleiding van diverse ingekomen protesten tegen de beslissing van de *classis* Zierikzee. Ze waren afkomstig van de clasis Genderen en de provinciale vergadering van Noord-Brabant. En van de classis Middelburg en van de *kerkeraad* van Zierikzee.

Ook lag er een brief ten gunste van K. Kreulen op tafel, namelijk van de kerkeraad van *Oud-Beijerland*, die vroeg om 'algehele herstelling' van Kreulen.

Besloten werd het mandaat van de classis Zierikzee aan Kreulen gegeven om te Wissenkerke of elders voor te gaan, te vernietigen.

Hoe was nu de reactie op dit alles in de gemeente *Geersdijk?* Wie de kerkeraadsnotulen van Geersdijk, onder welke kerk ook *Wissenkerke* ressorteerde doorleest, wordt gewaar, dat de gewezen predikant Kreulen

door zijn eigenzinnig, ònkerkelijk en independentistisch gedrag in die gemeente veel schade heeft aangericht. Hij ging maar door met daar te preken alsof hij niet elke bevoegdheid daartoe volledig kwijt geraakt was. En hij had ook nog zijn 'aanhangers' mee als gevolg van een zekere persoonsbinding en zijn (overheersende) positie in Wissenkerke.

De notulen van Geersdijk 1871/72 vermelden steeds weer de naam 'Kreulen' en dit in negatieve zin. In die van 2 november '71 lezen we, dat 2 broeders van de kerkeraad bij Kreulen geweest waren om hem te vragen of hij bleef doorgaan met voor een 'gedeelte' van de leden te preken, terwijl hij toch gecensureerd was. Jawel, dat wist hij, zei hij, maar hij had een protest ingezonden, samen met zijn aanhangers, de kerkeraadsleden *Pieter Kallewaard, Willem Semijn* en *Jakobus Wisse*. De gehavende kerkeraad van Geersdijk besloot nu aan de genoemde broeders (inclusief Kreulen) te berichten, dat ze niet langer als leden van de gemeente erkend werden. Maar Kreulen c.s. gingen door. Het blijkt o.a. uit de notulen van *25 januari 1872*.

Kreulen met de 3 al genoemde ambtsdragers hadden bericht gestuurd, dat ze weer als lid wilden worden aangenomen. Goed, antwoordde de kerkeraad, maar Kreulen niet. Deze bleef immers tegen het uitdrukkelijk bevel van de kerkeraad in, maar doorgaan met preken, terwijl hij zelf nota bene zijn lidmaatschap van de gemeente had opgezegd.

In de vergadering van *14 februari 1872* kwamen de betrokkenen opnieuw met het verzoek weer opgenomen te worden als lid. Ze beleden verkeerd te hebben gedaan door zich aan de kerk te onttrekken, maar stelden tegelijk de voorwaarde, dat Geersdijk en Wissenkerke als gemeente 'gescheiden' moesten worden, en dat Wissenkerke ook een nieuwe kerkeraad zou krijgen. Terecht konstateerde de kerkeraad bij hen dan ook een volslagen gemis aan 'ootmoed en nederigheid'. Het gesprek was in 'verbittering' geëindigd.

Op *3 april 1872* lag er weer een schriftelijk verzoek om Wissenkerke en Geersdijk kerkelijk te 'scheiden': opnieuw was het bekende viertal present, van wie Kallewaard de 'voorwaarden' overhandigde, waarop ze weer lid wensten te worden.

Ds. H. Cramer (Kamperland) was daarbij aanwezig als consulent en fungeerde als praeses, en ds. H. Renting (Colijnsplaat) als 'adsistent'.

Volkomen schriftuurlijk hield ds. Renting hun voor, dat ze hun 'verkeerdheden' moesten belijden en eveneens de uitoefening van hun 'kerkelijke bediening' dienden na te laten, zo lang zij daartoe niet 'wettig' geroepen waren. En dat ze zich hadden te stellen onder opzicht en tucht van de kerkeraad. Bovendien moest Kreulen ophouden met zijn 'onwettig' preken in Wissenkerke, waar hij zich gevestigd had. Maar Kreulen verhardde zich steeds méér. Wat hadden de kerkeraadsleden van Geersdijk het zwaar! We hebben ons afgevraagd: Zouden deze omstandigheden meegewerkt hebben aan de vroegtijdige dood van ouderling *J. Krijger* van Geersdijk? En dat *A. Karreman* op zijn verzoek wegens gezondsheidsredenen ontheffing kreeg van zijn functie als ouderling (augustus 1872)?

In de notulen van 21 mei 1872 lezen we, dat aan de classisvergadering van 3 juli, te *Oosterland* te houden, gevraagd zou worden om een advertentie te zetten, dat Kreulen met zijn volgelingen niet meer tot 'onze kerk' behoorden. Heel het jaar 1873 duurden de moeilijkheden voort. We gaan ze hier niet verder uitspinnen.

In 1874 kwam er gelukkig een wending ten goede. In de notulen van *17 juni 1874* staat, dat een groot aantal van de leden die Kreulen gevolgd waren, nu graag weer tot 'leden der Kerk' wilden worden aangenomen. Ze deden schuldbelijdenis over het 'verleden'. Verscheidenen deden het niet alleen schriftelijk, maar ook mondeling, o.a. *Pieter Kallewaard*, die één van de aanvoerders van de oppositie was geweest. Geen wonder dat er grote blijdschap was in Geersdijk.

Uit het lidmatenboek worden we gewaar, dat in de afgelopen paar jaar niet minder dan circa 81 leden en doopleden zich aan de kerk hadden onttrokken en Kreulen waren gevolgd.

De tijd van kerkafbraak was voorbij, nu kwam er weer een periode van opbouw. Het kerkgebouw te Wissenkerke, dat in handen was geweest van de Kreulen-groep, werd weer officieel geopend (heropend moeten we misschien zeggen).

Tenslotte lezen we in de notulen van *4 september 1874*, dat de gemeente te Wissenkerke zelfstandig zou mogen worden, als ook de classis dit goed vond. Een verstandig besluit.

En hoe is het met K. Kreulen afgelopen? Keerde ook hij in het kerkverband van de Chr. Geref. Kerk - zoals sinds 1869 de naam luidde - terug? Ja. Volgens De Haas leefde hij de tijd, dat hij in Wissenkerke woonde en preekte, met zijn groep als Gereformeerde Gemeente onder het kruis, in één kerkverband met ds. C. van den Oever te Rotterdam. We hebben dit niet nader kunnen onderzoeken.

Wel is zeker, dat hij in 1874 zich weer bij de Chr. Geref. Kerk voegde. Later heeft hij nog enige vergeefse pogingen gedaan - in 1877 en '79 - om weer op de Chr. Geref. kansels te mogen verschijnen. Vervolgens is hij met toestemming van de prov. vergadering van Overijssel voorganger geworden op zijn geboortedorp *Nieuwleusen*, telkens voor één jaar. Toen deze gemeente hem als predikant begeerde, blokkeerde de prov. vergadering de weg tot zijn herstelling in het ambt. De synode van Assen (1888) bekrachtigde dat oordeel.

Kreulen emigreerde nu naar Noord-Amerika, waar hij beroepen was bij een vrije gemeente te Kalamazoo. Kort daarna sloot hij zich met deze gemeente aan bij de Chr. Geref. Kerk en werd in 1890 in zijn ambt hersteld.

Klaas Kreulen was 15 maart 1833 in Nieuwleusen geboren en is op 5 juli 1901 overleden in Kalamazoo, Mich. U.S.A.[5]

Eindnoten:

1 Notulen prov. vergadering 5 juli 1865
2 C. Smits, *De Afscheiding van 1834, II*, 284-291, waarin Amsings perikelen in Alblasserdam uitvoerig staan beschreven.
3 Notulen prov. vergadering 3 juli 1867.

4 Ds. Amsing kwam dus niet naar Zeeland en verhuisde in september '68 met zijn gezin uit Alblasserdam naar Kampen. Hij kreeg in 1870 emeritaat en woonde de laatste jaren van zijn leven in Haarlem. In december 1880 is hij - logerend in Alblasserdam - overleden (Smits, a.w., 291).
5 Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers II*, 192.

C Kamperland

In het langgerekte *Kamperland* neemt de aan beide zijden bebouwde Veerweg een belangrijke plaats in. Heette het plaatsje in een aardrijkskundig woordenboek van 1845 nog een gehucht, in de daarop volgende decennia groeide het uit tot een dorpje, waar in juli 1866 een zelfstandige Afgescheiden gemeente is ontstaan.

Over de voorgeschiedenis hiervan en over de instituering zelf vonden we gegevens in de kerkeraadsnotulen en in die van de provinciale vergadering. Ook de notulen van Wolphaartsdijk - waar ds. H. Middel toen stond - leveren nog enige informatie.

In Kamperland woonde een aantal Afgescheidenen, die graag een zelfstandige gemeente wilden vormen om dan samen met *Geersdijk* een predikant te beroepen. En zo kreeg de consulent, ds. Middel, opdracht van de provinciale vergadering om op Tweede Pinksterdag in Geersdijk te preken en daarna met enkele leden uit Kamperland te spreken over een eventuele instituering van een gemeente in haar woonplaats. De kerkeraadsleden van Geersdijk zouden dan ook aanwezig zijn, want tot nu toe behoorden de Afgescheidenen uit Kamperland bij de gemeente te Geersdijk.[1]

Het is een groot geluk, dat het notulenboek van de kerkeraad uit de begintijd bewaard is gebleven.[2] Daaruit putten we nu gretig de volgende gegevens.

Op de voorpagina lezen we o.a. dat de gemeente 'In de Wereld bekend (staat) onder den naam van *Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Gemeente. Gevestigd, of van Jehova daargesteld, in het jaar 1866.*' Het klinkt alles heel plechtig.

Op de volgende pagina staan dan nog 6 teksten geciteerd, waaruit duidelijk een gelovig willen gehoorzamen aan Gods Woord spreekt. We noemen er twee van: 'Onze hulpe zij in den naam des HEEREN, die hemel en aarde gemaakt heeft' (Ps. 124:8). En uit Luc. 12:32 'de belofte van onzen Immanuël', namelijk 'Vreest niet gij klein kuddeken. Want het is uws Vaders welbehagen ulieden het Koningrijk te geven'.[3]

Op de 4e pagina van het notulenboek volgt dan het verhaal over de 'Wording der Gemeente te Kamperland', 5 bladzijden groot. Op de provinciale vergadering van *4 juli 1866* kon ds. Middel rapporteren, dat niets een instituering van een gemeente in Kamperland nog in de weg stond, want in een samenspreking van belanghebbenden in Geersdijk en Kamperland was overeenstemming bereikt.

In Kamperland was al een woning als pastorie beschikbaar en zelfs was

men daar al druk bezig - dankzij de steun van geldschieters - een kerkje te bouwen. Bovendien had *M. Geelhoed* zich voor kapitaal en rente borg gesteld. Een bijkomende gunstige, financiële omstandigheid was, dat verscheidene 'gegoeden' te Kamperland - hoewel niet-afgescheiden - ook mee wilden werken. We zullen hier moeten denken aan 'bezwaarde' Hervormden, te vinden in de kring van de zogenaamde Waarheidsvrienden.

De provinciale vergadering wees nu de predikanten *H.H. Middel* van Wolphaartsdijk en *B. Veenstra* van Colijnsplaat aan om op zaterdag 14 juli 1866 de instituering te Kamperland voor te bereiden. Inderdaad waren op genoemde datum beide dominees met de kerkeraad van Geersdijk en een aantal leden in het kerkgebouwtje te Kamperland bijeen.

Eerst hield ds. Middel een toespraakje, waarin hij alle aanwezigen opwekte 'om in alles rond en gul te handelen', zodat er later geen 'ellende' kon ontstaan. Niemand had bezwaren tegen de 'stichting' van de gemeente te Kamperland.

Geersdijk en *Kamperland* zouden samen een dominee hebben, die in Kamperland kwam te wonen. En de beide gemeenten zouden elk de helft zowel van het traktement als van de verhuiskosten betalen. Inmiddels waren ook in de vergadering gekomen drie niet-afgescheiden 'begunstigers of voorstanders' van de kerkbouw. Ds. Middel richtte zich apart tot hen en 'houdt een lieflijke toespraak tot die vrienden, betuigt hun zijn hartelijke dank voor de betoonde hulp in de bevordering der goede zaak des Heeren, waarvan het Godshuis, in welke men zich bevindt' een getuige is.

Ook sprak hij de wens uit, 'dat zij als andere Jozefs en Nicodemussen ... ook verder de gemeente zouden steunen 'en in dit Godshuis eerlang eeuwigdurende vruchten ter zaligheid mogten ontfangen'.

Hij doelde natuurlijk hier op *Jozef van Arimathea*, die het lichaam van Jezus in zijn eigen graf legde. En op *Nicodemus*, die Jezus in het Sanhedrin in bescherming nam en hielp zorgen voor een vorstelijke begrafenis van Jezus.

Ds. Middel betrok er ook bij 'hunne dierbare egtgenoten en lieve kinderen' en hoopte dat deze met hen 'tot in lengte van jaren zich in dit bedehuis mogen verheugen'. Ze mochten als gasten de vergadering blijven bijwonen.

Vervolgens gingen de 25 aanwezige stemgerechtigde manslidmaten over tot het kiezen van twee ouderlingen en twee diakenen. Met elk 21 stemmen werden *Gerard de Smid* en *Hendrik Verburg* tot ouderling gekozen. Diaken werden *Maarten Geelhoed*[4] met 20 stemmen, en *Adriaan Verburg*, neef van de ouderling, met 18 stemmen.

Als bijzonderheid moeten we hier vermelden, dat de beide ouderlingen en ook diaken A. Verburg, niet konden schrijven. Het blijkt uit een aantekening bij de namen onder het ondertekeningsformulier. Het analfabetisme was in die dagen nog vrij groot. Dit bracht natuurlijk wel met zich mee, dat een predikant in zo'n dorpsgemeente een sterk dominerende positie kreeg.

Toen kwam aan de beurt het kiezen van een predikant. De uitslag was, dat *ds. J. Alting* te *Maasland* de volgende dag aan de gemeente ter beroeping zou worden voorgesteld. Hij had 24 stemmen gekregen.

Aan de consulent ds. Middel werd gevraagd nog diezelfde dag de beroepsbrief te schrijven; deze kon dan de volgende dag na de morgendienst worden getekend en 's maandags worden verzonden.

Ds. Middel vroeg tenslotte nog naar het bedrag van het traktement en of dit ook in de beroepsbrief kwam te staan. Het antwoord was, dat het - in aanmerking nemend het gezin van ds. Alting - *f* 800,- plus vrij wonen bedroeg. Men had eerst *f* 700,- overwogen. Allen, ook de 'begunstigers', gingen akkoord.

De volgende dag zouden de gekozen broeders in hun ambt worden bevestigd. Dan konden ze ook nog als kerkeraad van Kamperland de beroepsbrief mee ondertekenen. Weliswaar was er dan haast geen tijd meer om eventuele bezwaren tegen hen in te dienen, maar ach, ze waren allen 'in leer en leven' zo algemeen geacht en bemind, dat heus geen moeilijkheden meer te verwachten vielen. Voor wie toch nog met iets zat, was er nog tijd tot en met de morgendienst om dit te melden. Met deze redenering ging de consulent ds. Middel tenslotte schoorvoetend akkoord.

Inderdaad zijn op *zondag 15 juli 1866* de nieuwe ambtsdragers door ds. Middel bevestigd waarmee de gemeente van *Kamperland* was geïnstitueerd. Tot praeses werd gekozen *Hendrik Verburg* en tot scriba *Maarten Geelhoed* (die wel kon schrijven). Een plattelandskerkeraadje dus, waarmee echter niets ten nadele van de geloofskracht van de leden gezegd wil zijn. Ruim een maand later - op zondag 19 augustus 1866 - kon ook een eenvoudig kerkje in gebruik worden genomen.

In het kerkelijk weekblad De Bazuin van die dagen lezen we daarover het volgende bericht:

> '*Camperland, den 19 Augustus 1866* - Heden was het voor onze gemeente een dag van groote blijdschap, daar wij door des Heeren ongehoudene goedheid het voorregt hadden, dat ons nieuw en sierlijk Kerkgebouw werd ingewijd door ds. J. Alting van Maasland, met een hartelijk woord naar aanleiding van Ps 84:2 "Hoe liefelijk zijn uwe woningen, o Heere der Heirscharen!"
> Deze plegtigheid werd vereerd met de tegenwoordigheid van den Ed. Achb. Heer Burgemeester en eenige leden van den raad, die met de stichters en den bouwmeester op gepaste wijze werden toegesproken, onder toebidding van des Heeren zegen.
> Namens den Kerkeraad der Chr. Afg. Gem. te Camperland
> M. Geelhoed'.[5]

Volgens de kerkeraadsnotulen vulde 'ene menigte van hoorderen Gods Bedehuis'.

Met een eigen vergaderplaats was het dus nu ook in orde, maar met de pogingen een eigen dominee te krijgen, lukte het niet zo snel. Ds. Alting

had ook voor een tweede beroep naar Kamperland bedankt. Geen nood, men hield vol.

Op 11 oktober '66 werd door de manslidmaten van Kamperland met algemene stemmen beroepen *ds. B. Veenstra* van het naburige Colijnsplaat. ‘Neige de Heere Zijn Eerw. hart om tot ons over te komen’ besloot scriba M. Geelhoed zijn berichtje in *De Bazuin*.[6] Ja zeker, maar ds. Veenstra stond nog geen vier maanden in Colijnsplaat. Geen wonder dat de gemeente daar zeer verontwaardigd was. Het werd een bedankje.

Toch kreeg Kamperland nog in hetzelfde jaar 1866 een dominee, namelijk *Pieter den Boer*, gekomen van Baarland op Zuid-Beveland (zie hoofdstuk Baarland). Het was al diens 5e gemeente en hij zou er later nog 4 gaan dienen, ja zelfs een tijdlang buiten het kerkverband komen te staan.[7] Op 9 december '66 deed hij in Kamperland zijn intree en 13 september 1870 is hij weer vertrokken.

Enige maanden eerder - oktober 1866 - was er een verzoek om erkenning als zelfstandige gemeente naar de Koning gegaan, ondertekend door 10 personen. Het waren:

J.I. van Heulen
P. Tazelaar
Hendr. Verburg (met een kruisje getekend)
G. de Smit (met kruisje)
M. Geelhoed
A. Verburg
A. de Vos
W.J. Pellen
Arij Geelhoed
G. de Ridder

Op 16 oktober 1866 kwam de erkenning af.

Er zat duidelijk groei in de gemeente en er heerste harmonie. Wat dat punt betreft, we vonden een mooie notitie in de kerkeraadsnotulen. In een vergadering van kerkeraad met manslidmaten vond op 11 juli 1868 een verkiezing voor ambtsdragers plaats met als resultaat, dat Gerard de Smit tot ouderling, en A. Verburg tot diaken werd herkozen. *J. Goudswaard* (die ook niet schrijven kon) werd de nieuwe diaken. Na afloop van de stemming bleven de aanwezigen nog wat met elkaar napraten ‘en moesten des Heeren goedheid erkennen’. Twee jaar geleden telde de gemeente nog maar weinig leden en sindsdien was het zielental al sterk gegroeid. En dan volgt het zinnetje: ‘in die twee jaar is niet één woord van twist of oneenigheid gevallen’. Nadat dit was geconstateerd, zongen de aanwezigen spontaan nog enige psalmen met elkaar (welke dat waren, staat niet aangegeven).

In februari 1869 werd besloten de kerkeraad met één ouderling uit te breiden. Het werd *Jacobus Izaak van Heulen*, de molenaar[8], die met 20 stemmen was gekozen, terwijl D. Remijnse er 19 had gekregen. Het aantal stemmers was dus al duidelijk gegroeid.

In maart '69 werd geconstateerd, dat in een half jaar tijd zich weer verscheidene personen bij de gemeente hadden gevoegd ‘teveel om elk

afzonderlijk (de naam) te vermelden'. Gaf het kerkelijk jaarboekje voor 1867 nog 50 zielen op, in 1869 - het jaar van de landelijke vereniging met de Kruisgezinden - was dat aantal geklommen tot 200 en in 1870 tot 250. Geen wonder dat de kerk te klein werd. In 1869 werd door ds. P. den Boer de eerste steen gelegd voor een nieuwe, grotere kerk.

Dit feit deed ouderling *J.I van Heulen* in mei 1869 een verslagje naar de rubriek Kerknieuws van *De Bazuin* sturen.[9] We nemen dit hier op.

> '*Camperland, 7 mei 1869* - Heden hadden wij het voorregt, dat onze hooggeachte Leeraar *P. den Boer* den eersten steen mogt leggen van een nieuw kerkgebouw; ook wij mogen met regt zeggen: de Heere heeft onder ons groote dingen gedaan. Nu drie jaren geleden hadden wij in een timmermanswerkplaats eenige hartelijke toespraken door waardige mannen, die de zaak des Heeren waarlijk ter harte gaat, en dat middel mogt dan ook dienen om hartelijk te begeeren een kerkgebouw en een Leeraar in ons midden te hebben.
> Maar hoe? Er waren slechts *acht* mannelijke leden en dat wel zonder vermogen, doch nu beliefde het den Heere daartoe een paar menschen te bewerken, die zelven nog buiten de gemeente waren, die niet alleen het geld tegen een matige rente gaven voor eene kerk, maar zich ook aansprakelijk stelden voor het inkomen des Leeraars.
> Sedert eenigen tijd openbaarde zich meer en meer de behoefte aan christelijk schoolonderwijs, doch ook nu mogen wij weder zeggen, was de goede hand Gods met ons.
> In weinige dagen werd daartoe nagenoeg *f 2000* aan onze gemeente gegeven en *f 4000* als renteloos voorschot, *verreweg het meeste door vrienden buiten onze kerkgemeenschap.*'
> Nu besloot de kerkeraad 'omdat onze kerk door de grote opkomst te klein werd, (daar het zielental nu reeds 250 is) en het gebouw maar 300 hoorders kon bevatten, eene grootere kerk te bouwen en van de eerste kerk eene school en onderwijzerswoning te maken.
> De Heere geve, om Zijn zelfs wil, dat wij er ons eerlang in verheugen mogen, een man aan het hoofd der school te zien, wiens lust het is het opkomend geslacht in de vreeze des Heeren en de noodige wetenschappen voor het maatschappelijke leven te onderwijzen.[10]
> Mogen wij nu niet zeggen: de Heere heeft onder ons groote dingen gedaan, en dat in spijt van de aanvallen der vijanden? Hem zij er lof en dank voor toegebragt.
> J.I. van Heulen, Oud.'

We beëindigen ons hoofdstukje over Kamperland met de volgende notities uit het notulenboek van de kerkeraad: 'op 8 augustus 1869 mochten wij zegenend afscheid nemen van ons kerkgebouw naar aanleiding van 'eene waarheid uit Deut. 11:21' (die waarheid was, dat zolang de we-

reld staat, God met zijn zegen bij zijn volk zal blijven).

En op 29 augustus 1869 ‘mogten wij het voorregt genieten in ons *nieuwe* kerkgebouw te vergaderen’; ds. P. den Boer preekte bij die gelegenheid over 1 Petr. 2:5 (‘Zo wordt gij ook zelf als levende stenen gebouwd tot een geestelijk huis, een heilig priesterdom om geestelijke offeranden op te offeren, die Gode aangenaam zijn door Jezus Christus’).

Eindnoten:

1 Notulen kerkeraad Wolphaartsdijk 10 mei 1866.
2 Ds G.J. Schüssler te Kamperland was zo vriendelijk ons inzage van dit notulenboek mogelijk te maken.
3 De overige teksten zijn Ps. 111:10; Phil. 4:8; Col. 3:17, 23 en ook vs 24, 25.
4 Maarten Geelhoed, geboren 11 september 1830 te Wissenkerke, was getrouwd met Levina Blok, geb. 2 december 1835 te Kortgene.
5 *De Bazuin*, 31 augustus 1866.
6 Idem, 19 oktober 1866.
7 Joh. de Haas, a.w. I, 40.
8 Jacobus Izaak van Heulen was 9 juli 1824 te Colijnsplaat geboren. Zijn vrouw was Tannetje Barbara van Noppen, geb. 13 december 1828 te Wissenkerke. Het echtpaar kreeg 10 kinderen; de oudste 5 kinderen waren jongens, de ander helft meisjes.
9 *De Bazuin* 14 mei 1869.
10 Het werd A. Los, een zoon van ds. S.O. Los, de emeritus-predikant van Baarland. De vader heeft zijn laatste levensjaren in Kamperland doorgebracht.

Zeeuws-Vlaanderen

XII *Axel-Neuzen-Zaamslag*

A. Het optreden van Johan Willem Vijgeboom

Zeeuws-Vlaanderen, het gebied tussen Westerschelde en de Belgische grens, bestond omstreeks 1840 uit twee in menig opzicht geheel verschillende delen, die van elkaar gescheiden waren door een zee-arm, de *Braakman* genaamd (in 1953 grotendeels ingepolderd).

Het westelijk deel werd en wordt algemeen het *land van Cadzand* genoemd; oostelijk Zeeuws-Vlaanderen viel weer in twee delen uiteen, namelijk *het land van Axel* tussen de Braakman en het voormalige Hellegat gelegen, en *het land van Hulst* ten oosten van het Hellegat, een water dat Hulster- en Axeler-Ambacht van elkaar scheidde (nu ingepolderd).

In ons hoofdstuk zal het nu gaan over de Afgescheiden kerk in midden Zeeuws-Vlaanderen, dus in het *land van Axel*. Eigenlijk waren het drie gemeenten, namelijk die van *Axel, Neuzen* en *Zaamslag*, maar ze waren gecombineerd en hebben jarenlang één kerkeraad gehad, met vertegenwoordigers uit de drie verschillende gemeenten.

Axel, 10 km ten zuidoosten van Terneuzen gelegen, was een stadje op het agrarische platteland, ontstaan diep in de middeleeuwen en dus met een rijke historie. We noemen hier slechts enkele belangrijke gebeurtenissen met verstrekkende gevolgen:

In 1565 had zich de Reformatie in Axel (vanuit Antwerpen) al duchtig laten gelden. En ruim 20 jaar later - in 1586 - werd het stadje door de toen 18-jarige prins Maurits op de Spanjaarden veroverd, ten gevolge waarvan in het land van Axel de Gereformeerde godsdienst de heersende werd. Dit was dus nog min of meer in het begin van de 80-jarige oorlog.

Het aangrenzende gebied - het land van Hulst - kwam pas aan het eind van deze oorlog in handen van de protestanten, toen prins Frederik Hendrik in 1645 *Hulst* innam. Kort daarna werd de vrede van Munster gesloten (1648) en liet men de godsdienstige verhoudingen zoals ze op dat moment waren. En zo is tot nu toe het land van Hulst in grote meerderheid Rooms-Katholiek gebleven.

Het veel jongere *Neuzen* - zo luidde tot ± 1950 de officiële naam, hoewel iedereen Terneuzen zei - had enkele weken voor de onverwachte dood van prins Willem I (1584) stadsrechten gekregen. Het kleine vestingstadje lag op een strategisch belangrijk punt vlak tegen de Schelde aan.

En *Zaamslag*, 8 km ten zuidoosten van Terneuzen, was toen een betrekkelijk jong landbouwdorp. De Afgescheiden gemeente aldaar voegde zich pas in 1844 als zelfstandige gemeente bij de combinatie Axel-Neuzen- Zaamslag.

De Hervormde gemeenten in het land van Axel behoorden vanaf 1816 tot de *classis IJzendijke*, ring *Axel*[1]. Deze ring besloeg heel oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en telde ± 1836 de volgende Hervormde gemeenten (we zetten het zielental met het aantal belijdende leden erbij):

	zielen	***belijdende leden***
Axel	1058	822
Hoek	1380	692
Hontenisse	267	160
Hulst	298	148
Terneuzen	1776	697
Philippine (gecomb. met Sas van Gent)	29	16
Sas van Gent	180	112
Zaamslag	1473	601

In dit ressort zijn de Afgescheiden gemeenten van *Axel, Neuzen* en *Zaamslag* ontstaan, in het gebied dus, dat in 1586 dank zij prins Maurits' wapenfeit onder het bestuur van de Staten van Zeeland was gesteld en tengevolge van o.a. immigratie vanuit Walcheren en vooral Zuid- Beveland - wat de bevolking betreft - een andere inslag kreeg, vergeleken met de bewoners van het land van Hulst.

In de dagen van de Afscheiding stond in de Hervormde kerk van *Axel ds. Nicolaas Borsboom*, die in 1842 met emeritaat ging, na zijn gemeente bijna 18 jaar te hebben gediend. Zes jaar later is hij in Middelburg overleden, 72 jaar oud.

De Hervormde predikant van *Terneuzen* was *ds. J.P. Hofman*, die in 1853 zijn emeritaat ontving en twee jaar later ten huize van zijn zoon, predikant te *Baarland*, overleed.

En in *Zaamslag* stond in de dagen van de Afscheiding ds. *S.A. Arntzen*, die in '46 emeritus werd, na 22 jaar de kerk van Zaamslag te hebben gediend. Hij overleed 7 jaar later in Harderwijk, bijna 83 jaar oud.

Volledigheidshalve voegen we eraan toe, dat in die dagen in *Hoek*, een dorpje 5 km ten zuidwesten van Terneuzen gelegen en geheel op genoemde plaats georiënteerd, predikant was *Christiaan Meeuse*. Hij was 74 jaar, toen hij in september 1838 overleed, na 35 jaar in Hoek dominee te zijn geweest en zijn gemeente op gemoedelijke wijze te hebben gediend[2]. Hij was een echte volksman.

Ds. Hermannus Wesselink

We moeten eerst echter onze aandacht richten op de voorganger van ds.

Borsboom in Axel, namelijk op *ds. Hermannus Wesselink*, die van 1797-1824 als Hervormd predikant in Axel stond. Want tijdens diens predikantschap hebben zich in Axel in 1822-'24 kerkelijke gebeurtenissen afgespeeld, die een aparte vermelding in de vaderlaiidse kerkgeschiedenisboeken hebben gehaald. We doelen hier op het optreden van de oefenaar *Johan Willem Vijgeboom*, wel eens genoemd een 'voorbode' van de Afscheiding.[3]

Eerst nu enige informatie over *ds. Hermannus Wesselink*. Hij had gestudeerd aan de hogeschool van Harderwijk en was op 5 september 1784 - dus nog diep in de 18e eeuw - dominee geworden in *Everdingen*, gelegen in de Hervormde classis Gouda, ring Vianen. Vandaar vertrok hij naar *Prinsenland*, in de Hervormde classis Breda, ring Willemstad, en vervolgens in 1791 naar *Kerkwerve*, een paar km ten noordwesten van Zierikzee. De rest van zijn leven zou hij in de provincie *Zeeland* doorbrengen.

In januari 1797 preekte hij wegens vertrek naar *Axel* zijn afscheid van Kerkwerve en werd op 5 februari 1797 door rfs. *J.J. Groenewoudt* van Zierikzee in Axel bevestigd met Ezechiël 33:11: 'Zegt tot hen, zo waarachtig als ik leve, spreekt de Heere Heere: Zo ik lust heb in den dood des godloozen! Maar daar in hebbe ik lust, dat de godlooze zich bekeere van zijnen weg, ende leve: Bekeert u, bekeert u van uwe booze wegen; want waarom soudet gij sterven, o huis Israëls?'[4] Ds. Wesselink zou bijna 27 jaar in Axel werkzaam zijn.

In zijn memoires typeerde *P. Marijs* - die één van de voormannen in de in 1822 ontstane Vijgeboom-groep was, maar ook de eerste, die in 1824 zich er weer aan onttrok - ds. Wesselink als: 'een oud en rechtzinnig leeraar; dien naam gaf hem elk, hij leerde ouderwetsch, niemand had wat tegen zijn leer in te brengen.'[5]

In onze studie *De Geschiedenis van Axel* (1966) hebben we brede aandacht geschonken aan de voorgeschiedenis, het ontstaan en het einde van de Vijgeboomkring in Axel. We volstaan nu met daarnaar te verwijzen en geven hier over Vijgebooms persoon en boeken - hij heeft namelijk heel wat gepubliceerd - een aantal bijzonderheden, met enkele grepen uit het verloop van de beweging in Axel.

Komst Vijgeboom

Omstreeks 1820 heerste in Axel veel verzet tegen de door de classis gesaneerde kerkeraad. Het was in deze situatie, dat op 15 juni 1822 op uitnodiging van bakker *Pieter Marijs* de in Schiedam woonachtige oefenaar *Johan Willem Vijgeboom* in Axel arriveerde. Misschien had Marijs persoonlijk met hem kennis gemaakt op een soort vakantiereis, die hij van 8-16 april 1822 naar Bergen op Zoom, Prinsenland, Rotterdam en Schiedam had gemaakt. In Rotterdam woonde hij een *oefening* bij: aan het eind daarvan mocht ook hij 'tot roem van Gods genade verhalen wat God aan hem gedaan had'.

Tenslotte 'werd mij het danken opgedragen. Ik ondernam het zuchtend, de Heere gaf te spreken en daarna scheidden wij'. Aldus Marijs in

zijn correspondentie. In elk geval was Vijgebooms faam als oefenaar hem al vooruit gegaan, want Louis de Regt te Axel - die in het begin even tot de Vijgeboom-groep had behoord - verklaarde in een rekest aan de koning, dat hij over diens oefeningen 'veel had hooren spreken'.[6] Het is ook heel goed mogelijk, dat Marijs wel eens iets van *Vijgeboom* had gelezen, want toen deze in juni 1822 in Axel begon te oefenen, had de 49-jarige oefenaar al heel wat geschriften op zijn naam staan.

Zijn oudste bekende werk, voor eigen rekening uitgegeven, dateert van 1819 en telt niet minder dan 371 pagina's (plus nog 12 pag. als inleiding). Vijgeboom gaf dit boek als titel mee: '*Praktikale Oefeningen naar aanleiding van den Heidelbergschen Catechismus...*'. Op het titelblad noemt hij zich 'lidmaat der Hervormde gemeente te Schiedam'. Hij had zijn boek geschreven en uitgegeven met de bedoeling 'de uitbreiding van het Godsrijk, door waarheid en Godzaligheid te vermeerderen', hoewel hij stellig verwachtte, dat sommigen door de geest van Arminius en Pelagius 'vervoerd', zijn werk als 'dwaasheid' zouden typeren. Zijn verwachting kwam uit. Een recensent in een voornaam tijdschrift wenste hartelijk, dat Vijgeboom 'dit gebroddel schielijk voor scheurpapier verkocht' en nooit meer een zo 'walgelijke poespas' in de wereld zou 'stoten'.

Nu was Vijgeboom er de man niet naar om onder de indruk van een dergelijk geschrijf te raken. Integendeel. Het volgend jaar (1820) antwoordde hij op de kritiek, door de recensent op zijn boek uitgebracht, en verdedigde in een geschriftje van 32 pagina's opnieuw 'de leer van de voorverordinering of verkiezing en verwerping der menschen tot zaligheid of verdoemenis', en weerlegde de daartegen ingebrachte bezwaren.[7]

Het zou opmerkelijk zijn geweest, als Vijgeboom zich ook niet heftig had gekant tegen de Evangelische gezangenbundel. Toen een dominee in Maassluis, *P.J. Resler*, die nieuwe gezangen warm had aanbevolen, was Vijgeboom op de ketting gesprongen en had in 1820 - weer voor eigen rekening - een boekje van 56 pagina's (plus 8 pag. inleiding) gepubliceerd; waarin hij ds. Resler scherp bestreed o.a. op het punt van 'de algemene genadeleer', die in niet weinig gezangen te vinden zou zijn. Er ontwikkelde zich een hele polemiek.

Het was *ds. J. Martijn*, Hervormd predikant te *Lage Zwaluwe*, die weer tegen *Vijgeboom* inging. Deze diende hem daarop van repliek in een brochure van 86 bladzijden (1822).

Ook een anonieme geestverwant van Vijgeboom koos in een geschriftje partij tegen ds. *J. Martijn*, waarna deze weer aan zet was en op beide tegen hem gerichte werkjes antwoordde met 'Onverpligt, maar goedwillig bescheid...'.

Van dit boekje vonden we een recensie in het tijdschrift *Boekzaal der geleerde Wereld* van *1822*[8], waarin we over Vijgeboom lezen: 'Wat menschen als de hier genoemde *Vijgeboom*, en dergelijke lieden... voor of tegen de Gezangen aanmerken, doet immers toch waarlijk niets ter zake, en is de aandacht van een eenigzins verstandig en beschaafd Pu-

bliek niet waardig. Kan men zulke betweters te regt brengen, men doe dit met Christelijk geduld, maar openlijk dezulken te willen weerleggen, is hun waarlijk eene onvoegzame eere te bewijzen.

Zeker is het althans meer eer van de zoodanigen gehoond dan van hen geroemd te worden.'

In 1821 had *Vijgeboom* nog een werkje gepubliceerd, 96 pagina's groot, waarin hij inging op 'de leer over de zaligheid der vroegstervende kinderen'.

Het is dus duidelijk, dat Vijgeboom bij zijn komst in Axel in 1822 - hij was toen ongeveer 50 jaar - in de kerkelijke wereld door zijn geschriften al een zekere mate van bekendheid of beruchtheid had gekregen, al naarmate de theologische sympathieën en antipathieën van zijn lezers lagen. In elk geval mogen we aannemen, dat hij in de kring van de Axelse opposanten prestige genoot en graag als hun geestelijke leidsman werd erkend. Hij had immers al zovele tastbare bewijzen geleverd van goed in de waarheid te zijn onderlegd. Dit bleef zo totdat hij twee jaar later in conflict kwam met een andere leider van de Axelse kring, Pieter Marijs. De oorzaak daarvan lag echter vooral op het financiële vlak.

Heel belangrijk voor ons doel is Vijgebooms 40 pagina's tellend autobiografisch werkje: *Korte beschrijving van de voornaamste lotgevallen van en door Johan Willem Vijgenboom*[9]. Hierin gaf hij ook de redenen van zijn onttrekking aan de Hervormde kerk van Schiedam op. Het geschriftje verscheen in 1822 in Rotterdam, zoals gewoonlijk weer voor eigen rekening uitgegeven. Hij vertelt er zelf in, dat hij het had gepubliceerd om de over hem uitgestorte laster te weerleggen.

In elk geval heeft hij in 1822 officieel met de Hervormde kerk in Schiedam gebroken. Dit blijkt uit de notulen van de 'Groote Kerkeraad' van 19 november 1822. In die vergadering las de praeses een ingekomen brief van J.W. Vijgenboom voor. Deze verzocht daarin teruggave van zijn vroeger ingeleverde attestatie, niet om die elders in te leveren, 'maar tot eenen geheelen uitgang uit de Hervormde Kerk'. De kerkeraad was echter (terecht) van oordeel, dat 'tot zulk een doel geene attestatiën worden afgegeven'.[10]

Uit Vijgebooms levensloop

Toen Vijgeboom in Axel kwam, waar de korte maar meest stormachtige periode van zijn leven zich zou afspelen, had hij al een maatschappelijk bewogen *levensloop* achter de rug. Laten we daarover eens in details mogen treden.

Van afkomst was *Johann Wilhelm Fiegenbaum* - zo heette hij eigenlijk - een Duitser. Hij was op 3 juni 1773 geboren in *Ladbergen* in het graafschap Teckelenburg in Westfalen, als zoon van Johann Diederich Fiegenbaum en Johanna Catharina Priggen.

In 1790 emigreerde hij naar Nederland. In *Rotterdam* werkte hij - naar hij zelf schreef - eerst in een tabaksfabriek. Vervolgens was hij 1½ jaar als tuinmansknecht in dienst bij de heer *Het Hooft* in *Schoonderloo* bij

Delfshaven, dan 2 jaar in dezelfde functie bij de heer *Verboom* in *Hillegersberg*.

In 1794 verhuisde hij naar *Schiedam*, waar hij op 9 oktober 1794 werd ingeschreven in het lidmatenboek van de Hervormde kerk aldaar.[11] De naam Fiegenbaum was inmiddels vernederlandst tot Vijgenboom, zoals hij die altijd zelf spelde op officiële stukken of in de titels van zijn geschriften. Later is het Vijgeboom geworden, misschien door de neiging in de provincie Zuid-Holland de slot-*n* bij het spreken van bepaalde meervouds- en werkwoordsvormen weg te laten.

Op 2 juli 1797 trouwde *Johan Willem Vijgenboom* in Schiedam met *Gardina Cornelia van Breda*, geboren in de Meijerij van 's Hertogenbosch (met toestemming van haar moeder Elisabeth Henriëtte, weduwe van Adrianus van Breda).

Uit dit eerste huwelijk van Vijgeboom werden de volgende kinderen geboren:

1. *Jan Dirk* (genoemd naar grootvader Fiegenbaum, geboren 7 november 1797 en overleden 13 oktober 1813.
2. *Elisabeth Henriëtte*, geb. 30 september 1799. Ze is later getrouwd met Leendert van den Broek. Het echtpaar woonde in Schiedam in de Hoogstraat, waar het een winkel in kruidenierswaren dreef. In 1836 scheidden ze zich met hun 5 kinderen af van de Hervormde kerk[12]. Hun zoon Johan Willem van den Broek is nog een tijdlang dominee in de Kruisgemeente van Goes en van Enkhuizen geweest.
3. *Willem Frederik*, geb. 7 september 1801.
4. *Catharina Geertruij*, geb. 20 december 1804, overleden 24 mei 18036, oud één jaar.
5. *Harmen Hendrik*, geb. 11 augustus 1807, overleden 12 februari 1815 in Schiedam, in huis Krepelstraat, wijk D no 5.

In mei 1808 verhuisde Vijgeboom met zijn gezin naar *Overschie*, ‘wonende onder *oud-Mathenesse*’, waar nog in hetzelfde jaar zijn vrouw overleed. Hij hertrouwde op 4 november 1810 met *Lena Spanjersberg*, geboren te Vlaardingen.

In februari 1813 kwam het gezin Vijgeboom volgens het lidmatenboek van de Hervormde kerk terug van Overschie naar Schiedam. Uit dit tweede huwelijk werd op 24 november 1813 *Geertrui* geboren. De vader was toen 40 jaar, van beroep tuinder, wonende Schiedam. Kort daarna, in 1814 of wat later, werd hij *veehouder* en moest nu een andere woning zoeken. Dit blijkt uit notariële acten.[13]

Maar Vijgeboom kon zich financieel niet handhaven, met als gevolg een faillissement. We geven in de aantekeningen weer bepaalde gegevens uit een aantal notariële acten.[14]

Vijgeboom in Axel

We keren nu terug naar Vijgebooms eerste komst en optreden in Axel. De zondag na zijn komst - 16 juni 1822 - was hij eerst 's morgens bij ds. Wesselink in de kerk geweest en had toen 's avonds een oefensamenkomst bij *Marijs* aan huis gehouden. Hierin had hij behandeld Rom.

Boerderij van David van Kerkvoirt in de Grote Huyssenspolder bij buurtschap De Kwakkel onder Zaamslag, waar Vijgeboom 19 juni 1822 een oefening hield over Zondag 7 van de H. Catechismus. Later bewoond door M. van Kerkvoirt, die in 1860 ouderling was van de gecombineerde gemeente Axel-Neuzen-Zaamslag.

8:28 'En wij weten dat degenen, die God liefhebben, alle dingen medewerken ten goede, namelijk degenen, die naar zijn voornemen geroepen zijn.'

Ds. Wesselink was door Vijgebooms optreden zeer ontstemd, stelde al de volgende morgen paniekerig de vrederechter en de burgemeester van alles in kennis en verzocht de burgerlijke overheid tegen zulke z.i. onwettige bijeenkomsten op te treden. Nog diezelfde maandag liet de burgemeester daarom Vijgeboom bij zich komen en verbood hem het verdere oefenen. Maar Vijgeboom verklaarde met zijn godsdienstoefeningen te zullen doorgaan, als geoorloofd bij de grondwet en 'het Synode van Dordrecht'. Aan de reglementen van de synode van 1816 weigerde hij zich te onderwerpen. En inderdaad, *dinsdagavond 18 juni* oefende hij weer, nu op de hofstede van *Louis de Regt*, een 56-jarige landbouwer in de Capelle polder, en lid van de gemeenteraad. Volgens zeggen waren er wel 500 personen aanwezig geweest.

Woensdagavond kwam men samen op de boerderij van de 53-jarige landman *David van Kerkvoirt Janzn.*, wonende onder *Zaamslag* bij de buurtschap Kwakkel. Vijgeboom was een vurig spreker, die bezield voor de 'oude waarheid' opkwam en afwijkingen van de officiële kerkleer striemde. Hij en zijn volgelingen wensten te blijven bij de drie formulieren van enigheid (de Nederlandse geloofsbelijdenis, de Heidelbergse catechismus en de Dordtse leerregels) en bij de Kerkenorde van Dordrecht.

Al spoedig daarop volgden de eerste onttrekkingen: *Pieter Marijs* en zijn vrouw *Tanneke van de Wege* gingen voorop (27 juli '22).

Het door de Hervormde kerkeraad van 6 augustus opgegeven lijstje luidt verder: *Jan den Hamer* en *Sara de Blaeij* (arbeiders); *Johannes Voordijk*, arbeider onder Axel; *Hermannus de Koeijer* (vrachtrijder) met één ongedoopt kind; *Pieter Cornelis Schuppens* (timmerman) en zijn vrouw *Elisabeth van den Broeke*; *Huig Jongejan* (kleermaker); *Pieter Bernardus Ornee* (grutter) met zijn vrouw *Janna Janssen*; *Pieter de Pree* (smid); *Johan Pieter Fokker* (dokter). Toch vonden we de laatste naam niet bij de Vijgebomianen terug.

Allen verzochten uit het lidmatenboek te worden 'uitgeschrabt'. In het najaar gingen opnieuw lidmaten uit de Hervormde kerk weg, o.a. de al genoemde landbouwer *Louis de Regt* en zijn vrouw *Francina de Kraker*[15].

Allen op Fokker na, sloten zich aan bij de 'Herstelde Kerk van Christus'.

In de herfst van 1822 keerde Vijgeboom naar Schiedam terug en maakte vervolgens een tournee door het noorden van het land, door Friesland en Groningen, waar hij in verschillende plaatsen oefende, o.a. in Leeuwarden, Makkum, Drogeham, Franeker, Harlingen en in Groningen en Stroobos.

Voor zijn oefeningen in Leeuwarden op 21 en 22 oktober 1822 kreeg hij een boete van *ƒ* 90,-. Zijn oefeningen in juni '22 kostten hem *ƒ* 90,50 boete. Marijs, De Regt en Van Kerkvoort, die hun huis beschikbaar hadden gesteld, kregen resp. *ƒ* 50,-, *ƒ* 25,- en *ƒ* 25,- gulden te betalen. En samen moesten ze bovendien een bedrag van *ƒ* 126,87½ aan proceskosten opbrengen. Aldus het vonnis van de rechtbank van eersten aanleg te Goes op 27 februari 1823.

De veroordeelden gingen - behalve De Regt - in appèl, maar op 27 mei 1823 bekrachtigde de rechtbank te Middelburg het vonnis. De Regt had het op een andere manier geprobeerd en met succes. In een schrijven van april 1823 aan de koning vroeg hij kwijtschelding van straf en deze schonk hem 3 november '23 gratie, maar De Regt moest wèl uit dankbaarheid werkzaam zijn 'ter bevordering van de godsdienstige vrede'! Dat is zeker gebeurd, want de naam De Regt komen we onder de Vijgebomianen niet meer tegen.

We moeten hierbij bedenken, dat Louis de Regt een geacht raadslid en één van de notabelen in het Axelse wereldje was. Maar door zijn aanvankelijk partij kiezen voor Vijgeboom, had hij in Axel veel prestige verloren. Dit kon hij alleen terugwinnen, als hij zich van de Vijgeboomgroep distantieerde, waarin het hem misschien ook tegenviel. En voor de overheid was er veel aan gelegen hem uit dat kamp terug te halen, waardoor dit aanmerkelijk verzwakt raakte. Zeker zal De Regt dus ook 'op politieke gronden' zijn vrijgesproken.

Marijs bleef voorlopig echter nog actief genoeg. In december 1823 wendden hij en nog 36 andere ondertekenaars zich met een uitvoerig verzoekschrift tot de koning, waarin om vrijheid van godsdienstoefe-

ning en kwijtschelding van straf en proceskosten werd gevraagd. In een bijlage van een rapport aan de koning waren aan de minister van Eredienst hoofdzakelijk ongunstige inlichtingen over de ondertekenaars verstrekt, zo ongunstig, dat F.L. Bos in zijn Archiefstukken over de Afscheiding de *namen* maar heeft weggelaten om gevoeligheden te vermijden[16]. Hoewel wij die namen weten, nemen wij ze ook niet op, omdat de informatie met een boos oog is geschreven.

In mei 1824 overhandigden *Marijs* en *Vijgeboom* in Den Haag persoonlijk een tweede rekest, nu door 50 personen ondertekend, weer zoals te verwachten viel, zonder resultaat. Het stuk is voor ons van belang, omdat we hier de namen van zowat de hele *Vijgeboom-aanhang* hebben (mei 1824).

Voorop gaan *Pieter Marijs* en vrouw *Tanneke van de Wege, J. Willem Vijgenboom* en vrouw *Lena Spanjersberg, Pieter Cornelis Schuppens* en vrouw *Elisabeth van den Broeke* en dan volgen nog 44 namen. Vijf personen hadden met een kruisje getekend, allen vrouwen.

Uit *Terneuzen* waren ook enige echtparen afkomstig, o.a. *Pieter van Wijck* en vrouw *Jacomina van de Wege* over wie in een schrijven gerapporteerd wordt: ‘tevoren schoenmaker, thans rentenier, bezit een vermogen van ongeveer 20 'a *ƒ* 25.000,-, heeft daardoor eenigen invloed op dezen en genen, en beijvert zich dan ook andersdenkenden tot den aanhang van Vijgeboom over te halen’.[17]

In september 1823 was Vijgeboom met zijn vrouw en twee kinderen inmiddels weer in Axel teruggekomen en had voorlopig zijn intrek genomen bij smid *Pieter de Pree*. Hij legde de burgemeester een acte d.d. 8 november 1823 over, waarin verklaard werd, dat hij t/m 1 mei 1822 inwoner van de gemeente van *Mathenesse*, kanton *Schiedam*, was geweest. Deze verklaring was door de schout van die gemeente afgegeven, die erbij meedeelde, dat *Jan Willem Vijgeboom* gedurende zijn verblijf aldaar is geweest ‘een goede buur’. De burgemeester van Axel schreef aan de Gouverneur bij geruchte te hebben vernomen, dat Vijgebooms aanhangers een inschrijving voor een behoorlijk jaarlijks inkomen wilden openen.

Voor de Hervormde ds. Wesselink waren het moeilijke tijden, vol zorgen. In het najaar van 1823 - het hoogtepunt van Vijgebooms actie - kreeg hij een beroep van de kleine gemeente *Kats* op Noord-Beveland. Hij nam het aan, na ongeveer 27 jaar lief en leed met zijn gemeente te hebben gedeeld en na de laatste paar jaar - hoe gaat het gewoonlijk bij de aanpak van een ingrijpend conflict - aan veel kritiek te hebben blootgestaan.

Omdat van ds. Wesselinks laatste dienstjaren nagenoeg niets bekend is, is het hier de plaats daarover toch enige informatie te geven.

In de *Boekzaal der geleerde Wereld* lazen we in de rubriek Kerkelijk leven: *Axel, 4 januari 1824*[18]. Nadat onze Leeraar H. Wesselink, beroepen naar Cats, deze morgen Avondmaal gehouden had, predikende bij die gelegenheid over Luc. 22:15, heeft hij 's middags ‘plegtig afscheid van ons genomen’ met 1 Thess. 4:1. In de toen gebruikte Statenverta-

ling luidt deze tekst: ‘Voorts dan, broeders, wij bidden en vermanen u in den Heere Jezus, gelijk gij van ons ontvangen hebt, hoe gij moet wandelen en Gode behagen, dat gij daarin meer overvloedig wordt.’

De volgende zondag werd hij in zijn nieuwe gemeente *Kats* bevestigd door zijn vriend *ds. C. Meeuse* van *Hoek* (bij Terneuzen) aan wie de consulent *ds. J. Poppe* van Kortgene ‘deze beurt had afgestaan’.[19]

Nog geen twee jaar is ds. Wesselink in het geïsoleerd liggende, kleine Kats gebleven, want al op 1 oktober '25 werd hij uit een 3-tal beroepen te *Waarde* op Zuid-Beveland, ook al heel klein. Met hem hadden op het 3-tal gestaan *J. Dagevos* van *Kruiningen* en *J.J. Schilham* te Bath[20].

Op 11 december '25 echter preekte hij afscheid van *Kats*[21] en een week later werd hij in Waarde bevestigd door *ds. P.J. Landsknecht* ‘zijn gewezen nabuur en vriend op N. Beveland, bij afwezigheid van ds. J.J. Schilham te Bath[22]. Ds. Landsknecht heeft van 1816-em.'51 in Wissenkerke (N.-Beveland) gestaan.

Maar ruim één jaar later - 20 februari 1827 - overleed ds. Wesselink plotseling in Waarde, 66 jaar en 7 maanden oud, nalatende 4 meerderjarige kinderen en een bedroefde weduwe, Alberta Catharina Roderhorst, met wie hij ruim 42 jaar was getrouwd geweest. De gemeente van Waarde had ‘zijn Evangeliearbeid maar ruim 1 jaar mogen genieten’.[23] Toen de 62-jarige ds. Wesselink in de eerste dagen van 1824 uit Axel was vertrokken, werd zijn pastorie op de Markt - volgens de memoires van Marijs - aan de Vijgebomianen verkocht. Vijgeboom ging er zelf in wonen en leidde daar zijn godsdienstige bijeenkomsten.

Bij de Hervormden begon nu het zoeken naar een nieuwe predikant. Maar - schreef de gouverneur aan de minister van Eredienst - welke predikant van enige naam zal zich naar Axel, vooral in de tegenwoordige omstandigheden, willen begeven? En een min kundige of zelfs middelmatige zal, vrees ik, de zaak nog erger maker. De minister antwoordde: Met u geloof ik dat, wanneer het kon gelukken een braaf, verlicht en menskundig predikant in plaats van de vertrokken ds. Wesselink te krijgen, veel zou gewonnen worden.

Verder zag de gouverneur zijn voorstel, de *ƒ* 300,-, die door de gemeente voor het predikantstraktement via een hoofdelijke omslag moest worden opgebracht, voor 's Lands rekening te laten nemen, met succes bekroond.

Die financiële twistappel in de gemeente was dus weggenomen. Het hele traktement van *ƒ* 1200,- kwam zo ten laste van het Rijk.

Nu die ‘brave, verlichte, menskundige’ predikant nog. De kerkeraad formeerde een 3-tal: *N. Borsboom* (Serooskerke op Walcheren), *J.A. Janssen* (St. Anna ter Muiden) en *J. ab Utrecht Dresselhuis* (Wolphaartsdijk), allen ‘liberale’ figuren. Het werd de eerste. Burgemeester en wethouders drongen er bij ds. Borsboom op aan het beroep aan te nemen. Hij deed het en op 5 september 1824 bevestigde *ds. J.J. van Deinse* van Hulst (maar beroepen te Middelburg) hem met Ps. 126:5, waarna hij 's middags zijn intree preekte met Gen. 31:13a. ‘Ik ben die God van Beth-el’.[24]

Was het in 1823 in de Vijgeboom-kring in opgaande lijn gegaan, in de zomer van '24 volgde de neergang. Want er ontstond ruzie in de top met als uiteindelijk resultaat de ondergang van 'De Herstelde Kerk van Christus'. Dit was de pretentieuze naam van de 'afgescheidene Leden der thans naamdragende Hervormde Kerk te Axel, en elders', zoals staat te lezen op het titelblad van een in 1823 door J.W. Vijgeboom 'uit last van genoemde Kerkleden' uitgegeven, 241 pagina's tellend geschrift: *Korte Verklaring der zeven en dertig Geloofsartikelen*... (Amsterdam 1823).

Had Vijgeboom tot en met 1822 al zijn geschriften (5 stuks, in totaal 681 (!) bladzijden) voor eigen rekening laten verschijnen, zoals hij op het titelblad telkens uitdrukkelijk vermeldt, zijn Verklaring van de 37 artikelen van de Nederl. Geloofsbelijdenis had hij uitgegeven op last van 'genoemde Kerkleden'; dat waren leden van de Herstelde Kerk van Christus in Axel. Er staat daarom niet langer meer bij 'voor rekening van den autheur'. En dat betekende, dat ook anderen in de kosten van de uitgave hadden bijgedragen. Wie die 'anderen' waren, weten we niet, maar zeker is wel, dat verreweg het meeste uit de beurs van *Pieter Marijs* moest komen.

Nu was Marijs - ook wat kennis betreft - wel wat mans. Volgens eigen zeggen had hij zes maanden (mee)gewerkt aan een verklaring van de drie Formulieren van Enigheid, waarmee hij het hierboven genoemde boek bedoelde. En dit was met meerderheid van stemmen op naam van *Vijgeboom* gesteld!

Aan het slot van dit werk staat nog een 'Uittreksel' van 15 pagina's, door Vijgeboom gemaakt uit een historisch 'Berigt der Geloofsbelijdenis'. Dit laatste is te vinden vóórin *Zions Roem en Sterkte*..., de bekende verklaring van de Nederlandse Geloofsbelijdenis van de Steenwijker predikant *ds. Arnoldus Rotterdam* (Amsterdam 1757, 2 delen).

Het zou een aparte studie van Vijgebooms boeken vereisen om diens theologische opvattingen in kaart te brengen en om te ontdekken bij welke 'oude schrijvers' hij in de leer is geweest.

In het voorbijgaan merken we hier op, dat hij in *1823* - het jaar waarin zijn activiteit in Axel haar hoogtepunt bereikte - niet alleen zijn *Korte verklaring van de 37 Geloofsartikelen* heeft gepubliceerd (260 pag.), maar ook zijn maar weinig minder uitgebreid werk *Een gedeelte van de oude leer der Waarheid*... (224 pagina's). In de Voorrede daarvan (blz. IV) viel ons een typering van het genadeverbond op, namelijk 'het eeuwig en onveranderlijk genadeverbond, dat van geen eischen weet, maar alles belooft en schenkt, uit verkiezende, verwervende, toepassende en bewarende genade, en anders is genade geen genade meer, al ware het, dat er maar een *zucht* aan onze zijde als beweegoorzaak voor onze rekening bleef'.

We dachten hierbij ineens aan *Klaas Pieters Kuipenga* uit *Ulrum*, die later tegen ds. De Cock in Ulrum de gevleugelde en vaak geciteerde woorden sprak: 'Als ik ook maar *een zucht* tot mijn zaligheid moest bijbrengen, dan was het voor eeuwig verloren.'[25]

Op zondagavond 7 november 1824 ontstond er helaas weer een hevige twist tussen Marijs en Vijgeboom. De eerste had er namelijk schoon genoeg van steeds maar weer het leeuwenaandeel van de boeten, schulden, onkosten en het onderhoud te moeten betalen. De dag daarop - maandag - brak hij met Vijgeboom, nadat hij 's nachts zijn Afscheiding van de Hervormde Kerk als zonde had leren zien.[26]

Hij besloot - zoals hij het in zijn memoires uitdrukt - uit het schip te springen en deelde zijn besluit in een briefje van 4 à 5 regels aan Vijgeboom mee. Deze kwam dadelijk naar hem toe, maar Marijs wilde hem niet meer ontvangen. Enkele weken later voegde hij zich weer bij de Hervormde kerk. Juichend kon de nog maar kort geleden bevestigde ds. Borsboom aan de gouverneur schrijven: Uw Exc. zal het nauwelijks kunnen geloven: de man die het eerst verzocht heeft zijn naam uit het Hervormde lidmatenboek te schrappen, de man die Nederland door een godsdienstige oorlog wilde verscheuren en de gemeente van Axel bijna heeft verwoest, ik bedoel *Pieter Marijs*, heeft zich verklaard voor de goede zaak, en komt nu sedert drie weken trouw naar de kerk. Reeds zijn er hem gevolgd!

Dat het optreden van de 'Vijgeboomiaansche factie', zoals de Hervormde notulen het noemen, ook buiten Axel veel weerzin had gewekt, blijkt uit een sarcastisch stukje in de rubriek Mengelwerk in het tijdschrift *De Boekzaal der geleerde Wereld* van eind 1822. Onder de titel *Timon* (in de klassieke oudheid een bekend mensenhater in Athene), lezen we het volgende:

'Timon, de mensenhater genoemd, beklom eens de stoel der Redenaars. Daar hij dit nu nog nooit gedaan had, stond het volk verstomd over de plotselinge verschijning, en alles zweeg. Atheners, zo sprak hij, ik bezit een kleine tuin, waarin ik thans voornemens ben te bouwen; in die tuin staat nu een Vijgenboom, die ik moet laten wegnemen. Verscheidene burgers hebben zich reeds daaraan opgehangen; wil iemand van u zich nu nog met dat doel van die boom bedienen, dan geef ik hem hierbij te kennen, dat hij zich haasten moet.'[27]

In 1824 verscheen in een maandblad in Zeeuws-Vlaanderen[28] een spotdicht op Vijgeboom en diens aanhang in Axel, onder de titel 'De Vijgeboom in Nederland', en ondertekend door D.V.B. te B., achter welke initialen zich de Hervormde dominee van *Biervliet* verschool: *D. van Basselaar*.

Deze had in 1814 samen met ds. J. ab Utrecht Dresselhuis van Hoofdplaat het departement Biervliet en Hoofdplaat van de Maatschappij 'Tot Nut van 't Algemeen' opgericht. Het gedicht staat vol allegorische toespelingen op Vijgeboom en op Axelse toestanden.

We laten hier enkele passages volgen met de annotatie erbij, zoals H. Maassen - de ontdekker van het gedicht - die geeft.[29]

De Vijgeboom in Nederland

Een edel heer van Turksch geloof[30]
En vriend van spaansche persecutie,
Voor elke stem van vrijheid doof
En wars van alle constitutie,[31]
Was, schoon gekweekt in hoogen stand,
Toch ook een vriend van hovenieren,
En 't snoeimes stond hem regt ter hand,
Geen boompje mogt te welig tieren -

En verder:

Een vijgeboompje vindt men spoedig,
En juist geschikt voor dezen vriend,
Geen blad of takje te overvloedig.
't Is waar geplant in 't best van 't Land,
En nog wel tusschen branderijen,[32]
Gekoesterd zelfs door vrouwenhand,[33]
Had 't boompje nergens willen dijen.
In Vrieslands vette klei misschien?[34]

In deze trant gaat het gedicht nog en poosje door. We citeren alleen nog de regels:

Ik vrees, of men het boompje *orneert*,
En plant het in den mest van *koeijen*,
Of ook den grond met *schuppen* keert,
Een *Jonge Jan* het steeds laat snoeijen,
Of plant het zelfs *voor dijk* of muur,
Of bij een warmen *bakkers oven*,
Of klink' *de hamer* 't op den duur
Bij 't *smids vuur* vast, om 't daar te stoven,
Ik vrees, hoe warm en hecht het stond,
Het vijgeboompje zal niet tieren.

De gecursiveerde woorden zijn duidelijk zinspelingen op de namen van de volgende personen, allen Vijgebomianen van het eerste uur: P.B. Ornee, H. de Koeijer, P.C. Schuppens, H. Jongejan, J. Voordijk, bakker P. Marijs, J. den Hamer en smid P. de Pree.

Bij de *Afgescheidenen* van het eerste uur (1836) in Axel komen we verscheidene namen uit de vroegere Vijgeboom-kring weer tegen o.a. Pieter de Pree, Jan den Hamer, Johannes Voordijk, Pieter Cornelis Schuppens. De naam van Vijgeboom zelf niet, maar die was in 1836 dan ook naar St. Jan ten Heere (bij Domburg) op Walcheren vertrokken.

Na het weggaan van Marijs bleef er van de Vijgeboom-groep inderdaad weinig over. Toch verdween ze nog niet helemaal.

Op 21 februari 1828 schreef de burgemeester aan de gouverneur: Vijgeboom gaat voort met het houden van oefeningen, hoewel zijn aanhang gering is en ook niet meer toeneemt. Hij verdient zijn brood voornamelijk met tuinwerk en het snoeien van tuinbomen (hij was dus zoals vroe-

ger in Schiedam weer tuinier geworden).

Twee jaar later rapporteerde de burgemeester opnieuw: de aanhang van J.W. Vijgeboom is bijna geheel vervallen, hoewel hij nog des zondags voor zeer weinigen oefeningen houdt, levende hij overigens rustig en stil en trachtende hij door handenarbeid en een klein winkeltje aan de kost te komen. En het volgend jaar (1831) luidt het tenslotte: wat Vijgeboom betreft, deze is geheel tot de gewone burgerstand teruggekeerd en zijn invloed in het godsdienstige is vervallen.[35]

We voegen er nog aan toe, dat Vijgebooms vrouw, *Helena Spanjersberg*, op 28 oktober 1833 in Axel overleed, 57 jaar oud. Ze was echtgenote van de toen 60-jarige winkelier Johan Willem Vijgenboom. Samen met hem had ook Jacobus Matthijs, musiquant, 28 jaar, in garnizoen in Axel, het overlijden aangegeven. Ze woonde in het huis wijk A, no. 128. In 1836 is Vijgeboom zelf uit Axel naar Walcheren vertrokken. Daar zullen we hem bij de Afgescheidenen aantreffen. Hij heeft dus niet 'slechts korte tijd' in Axel gewoond, zoals Meertens in zijn artikel vermoedde, maar van 1823-'36. Wel is zeker, dat hij soms af en toe vanuit Axel Nederland introk om hier en daar te oefenen, b.v. omstreeks 1830 ten noorden van het IJ en in Arnhem[36]. Het oefenen kon hij nu eenmaal niet laten en daardoor bleef hij onder de 'vromen' enige bekendheid genieten.

We besluiten dit hoofdstuk met het vermelden van nog een aantal onbekende bijzonderheden over het gezin van *Vijgeboom* in Axel. Eerst hadden we deze in de aantekeningen willen plaatsen, maar het bleek ons, dat er bij de schrijvers van scripties en de liefhebbers van lokale historie een gezonde drang bestaat om meer speciale bijzonderheden over Vijgeboom aan de weet te komen. Daarom plaatsen we onze opgespoorde gegevens maar in de tekst. Dat is eervoller dan deze naar de aantekeningen te verbannen. Al moet erbij gezegd worden, dat het lezen ervan misschien wat 'splinterig' overkomt en ook wat hersengymnastiek vergt.

We schreven al, dat Vijgebooms tweede vrouw, *Lena Spanjersberg* eind oktober 1833 in Axel was overleden, 57 jaar oud. De weduwnaar bleef toen achter met zijn twee dochters, de 19-jarige *Geertruij*[37] en de 23-jarige *Anna Catharina Geertruij*[38].

In 1834 kwam bij hem vanuit Schiedam inwonen zijn oomzegger en schoonzoon *Jan Dirk Albert Vijgeboom*, tuinman, een zoon van Vijgebooms broer Adolf, inmiddels getrouwd met Vijgebooms dochter *Anna Catharina Geertruij* (het was dus een huwelijk van neef en nicht). Het jonge echtpaar kreeg op 25 mei 1834 een zoontje, *Adolf* genoemd. En op 21 maart '36 schonk ook de jongste dochter, Geertruij, het levenslicht aan een zoontje, Cornelis, dat echter nog dezelfde dag overleed, een uur oud. Geertruij bleek een ongehuwde moeder te zijn. Waarschijnlijk woonde ze alleen in Axel, want op 7 april (1835?) was haar vader naar de gemeente Domburg op Walcheren vertrokken, en per 16 november '35 werden de namen van haar zus Anna Catharina Geertruij en die van man en zoontje wegens vertrek naar Domburg in het bevol-

kingsregister van Axel doorgehaald.

Ook Geertruij vertrok naar St. Jan ten Heere bij Domburg, en trouwde ruim een jaar later - 13 januari '37 - met de 24-jarige arbeider Cornelis van der Bilt.

Vader Vijgeboom had intussen nog een zoon, namelijk *Willem Frederik*, geboren Schiedam 7 september 1801. Uit het bevolkingsregister van *Zaamslag* blijkt, dat hij op 20 mei 1835 als tuinman in *Zaamslag* was komen wonen, met zijn vrouw Teuntje van Oost[39]. Het huis staat aangegeven als E6 no. 310. E6 bevindt zich op het domein van de buitenplaats *Pauwvliet* en het genoemde huis zal een arbeiderswoning geweest zijn. Sedert 1825 woonden in deze dienstwoning achtereenvolgens allemaal hoveniers, van wie *Willem Frederik Vijgeboom* sedert 20 mei '35 er één was. In maart '39 is hij vertrokken naar Axel[40].

Op *Pauwvliet*[41] - onder Zaamslag aan de weg naar Axel gelegen - verbleef zomers *Josias Paulus*, die in het laatste kwart van de 18e eeuw verscheidene perioden burgemeester van Axel is geweest. Later woonde er zijn dochter Joanna Maria, getrouwd met *M.G. de Backer*, kolonel in het Nederlandse leger. Hun dochter Petronella Françoise trouwde in 1825 - toen de Vijgeboom-groep in Axel net was uiteengevallen - met de bekende liberale ds. J. ab Utrecht Dresselhuis, predikant in Wolphaartsdijk, eerder in Hoofdplaat in westelijk Zeeuws-Vlaanderen. Via zijn (tweede) vrouw en haar broer - burgemeester van Axel - had hij het nieuws van de Vijgeboom-troebelen in Axel van nabij kunnen vernemen. In 1824 schreef hij onder het pseudoniem Transisalanus in een tijdschrift in liberale geest over de verschillende aard van het godsdienstig leven in het land van Axel en in westelijk Zeeuws-Vlaanderen[42].

Zijn artikel is uit dogmatisch-historisch oogpunt interessant, hoewel hij het niet altijd juist zag. We geven er in de aantekeningen enige passages uit weer.[43]

We eindigen ons hoofdstuk met een vraag, waarop we zo goed mogelijk een antwoord proberen te geven. Waarom is de Afscheiding van 1834 niet in Axel begonnen, in de tijd van Vijgeboom? Anders gezegd: Hoe kwam het dat diens optreden in Axel niet het begin werd van een landelijke afscheiding?

En de activiteiten van ds. De Cock in 1834 in Ulrum in korte tijd wél respons vonden in het hele land?

Aan b.v. de afgelegenheid van het gebied kon het niet liggen. Want zover het zuiden verwijderd is van het noorden, zo ver liggen *Axel* en *Ulrum* van elkaar vandaan, beide plaatsen aan een rand van het land.

Als oorzaak is wel aangewezen, dat Vijgeboom te weinig prestige bezat, omdat hij geen dominee was. Hij had niet genoeg *status*, zo wordt dan gezegd. En De Cock bezat die als predikant wel.

P.J. Meertens, die bovengenoemde vraag ook heeft trachten te beantwoorden, schrijft: Vijgeboom ‘was een onontwikkeld man, en geen academies gevormd predikant als De Cock en Scholte, hij schreef een stijl die niet alleen mat en kleurloos is, maar bovendien, zoals hij het zelf uitdrukt, gebrekkig, en die om zijn onbeholpen vorm de spotlust wekte.

Ook als redenaar heeft hij ongetwijfeld de meeslepende welsprekendheid van de leiders der Afscheiding gemist. Bewust heeft hij aangestuurd op een breuk met de kerk, maar het aantal van zijn volgelingen is te klein gebleken dan dat zijn pogingen succes konden hebben.'[44]

We veroorloven ons bij deze passages enkele kritische opmerkingen. Dat Vijgeboom geen academisch gevormd predikant als De Cock en Scholte was, stemmen we natuurlijk toe. Maar om nu te zeggen, dat hij een onontwikkeld man was en dat zijn stijl de spotlust opwekte, gaat o.i. te ver. Een onontwikkeld man schrijft niet zo vele boeken.

Dat hij als redenaar de meeslepende welsprekendheid van De Cock miste, is mogelijk. Van beiden bestaan echter geen 'bandjes'. En als Vijgeboom dan inderdaad niet zo meeslepend welsprekend was, hoe valt dan te verklaren, dat hij in het hele land een zeer bekend en veel gevraagd oefenaar was? Dan moet hij zijn gehoor toch geboeid hebben en wist hij het hart van het bevindelijke volk te bereiken. Is dit geen vorm van welsprekendheid?

Naar ons inzien ligt de oorzaak van het niet aanslaan van Vijgebooms acties in Axel en wèl van die van De Cock in Ulrum mee hierin, dat De Cock meer 'kerkelijk' dacht en handelde dan Vijgeboom.

De Cock was dus *bevoegd* gemeenten te institueren door het bevestigen van gekozen ambtsdragers. En daarmee zijn we toch weer terecht gekomen bij de in het begin genoemde oorzaak: de *status* van predikant. Echter niet met de sociologische bijbetekenis, dat De Cock 'deftiger' was dan Vijgeboom, de failliet gegane veehouder uit Schiedam, maar in de zin van: De Cock wilde zich niet door een groep op het schild laten heffen. Hij zag de kerk in haar geheel en wilde die reformeren. Vijgeboom ging uit van de vrije groep, van het *conventikel* en voelde zich daarin thuis. Terwijl De Cock juist de verstrooide gelovigen boven hun conventikels heeft uitgetild.[45]

Twaalf jaar na Vijgeboom belandde ook het land van Axel in het krachtenveld van de Cocksiaanse afscheiding. We gaan het in het volgend hoofdstuk behandelen. Vijgebooms actie was nog maar een eerste aanzet geweest, een voorspel zo men wil.

B. De eerste decennia van de Afgescheiden kerk

Was de Vijgeboom-groep in 1824 door interne ruzies beginnen te verlopen, in 1836 onttrokken zich in het land van Axel opnieuw personen aan de Hervormde kerk. Van dit laatste was nu niet de oorzaak het optreden van een begaafd oefenaar, maar de schorsing en afzetting van een eenvoudige, toch ook begaafde dorpsdominee in de provincie Groningen, van *ds. Hendrik de Cock in Ulrum*.

Dit had in de Hervormde kerk grote onrust verwekt, want De Cock kreeg in vele provincies aanhangers, ook in het land van Axel. Evenals Vijgeboom vóór zijn komst in Axel, had De Cock voordat hij in Ulrum tot zijn daad van Afscheiding kwam, al verscheidene geschriften gepubliceerd, waarin hij opwekte de besluiten van de nationale synode van Dordrecht 1618/19 in ere te houden. Vooral als het ging om de op die synode vastgestelde belijdenisgeschriften van de kerk, de zogenaamde drie formulieren van enigheid.

Gelukkig beschikken we over fotokopieën van bewaard gebleven notulen van de gecombineerde kerkeraad van Axel-Neuzen-Zaamslag. En heel profijtelijk is ook, dat er een deskundig geschreven 75 pagina's tellend herdenkingsboekje bestaat (1938)[1]. We hebben er dankbaar gebruik van gemaakt en het aangevuld met de resultaten van eigen bronnenonderzoek.

Als hoofdoorzaak van de Afscheiding geeft de inleiding van het notulenboek op, dat de synode van 1816 in 's Gravenhage gehouden ‘heimelijk en in sommige punten openbaar’ afweek van ‘de grond van de oude en beproefde leer der Godzaligheid, zoo als die volgens de meening van God de H. Geest in zijn Woord beschreven werd’. Het was nu duidelijk, dat de hele Hervormde kerk het ‘voetspoor’ van de nationale synode, in 1618/19 in Dordrecht gehouden, had verlaten, en dat Gods inzettingen voor ‘menschelijke’ moesten wijken.

De Hervormde kerk was een ‘*liberale*’ kerk geworden, waarin een algemene genadeleer ‘ruimschoots’ aan onbekeerde en onboetvaardige zondaars werd verkondigd zonder de nadruk te leggen op ‘waarachtige bekeering tot God’. Als gevolg hiervan waren rechtzinnige predikanten afgezet, zodat overal in Nederland de ogen van Gods volk werden geopend en velen die trouwe predikanten waren gevolgd.

Het was in 1834 begonnen met *ds. De Cock* in *Ulrum* in de provincie Groningen, ‘die aan de menschelijke instellingen en anti Gereformeerde belijdenis niet langer konde nog wilde vasthouden, maar wenschte in alle betrekkingen te reformeeren overeenkomstig Gods getuigenis en onze oude gereformeerde grondregels boven gemeld’.

Kort daarna brak dit verder door onder de predikanten *H.P. Scholte, S. van Velzen, A. Brummelkamp, A.C. van Raalte, H.J. Budding en G.F. Gezelle Meerburg*.

Het was verboden met meer dan 20 personen te vergaderen ‘om over de dingen rakende Gods Koningrijk te spreeken, of elkander te stigten met Psalmgezang en gebeden’.

Sommige predikanten kregen gevangenisstraf, andere werden door aanhoudende geldboeten ‘uitgemergeld’. Gemeenteleden die hun boete niet konden betalen, kwamen in gijzeling; ook werden op sommige plaatsen militairen ingekwartierd of de samenkomsten door soldaten uit elkaar gejaagd ‘zoodat zij geacht werden als veldhoenen op de bergen, en schapen ter slachtinge, zijnde een spot en smaad van alle roekeloze en verloren gaande wereldlingen’. Aldus het notulenboek.

De eerste Afgescheidenen in het land van Axel organiseerden zich in het begin nog niet dadelijk in een eigen gemeente. Men wist eigenlijk niet goed, hoe men dit behoorde aan te pakken, maar besefte wel dat het moest gebeuren. Het blijkt uit een schrijven, dat *J.P. Oggel* op *5 november 1836* aan ouderling *J. Minderhout* in *Middelburg* richtte. In het voorbijgaan merken we op, dat Oggel enige weken eerder - met een brief gedateerd 18 oktober '36 - zich aan de Hervormde kerk van Axel had onttrokken[2].

In zijn schrijven aan de Middelburgse ouderling deelde Oggel mee, dat hij had gesproken met de ‘vrienden’ d.w.z. met hen die zich in Axel en omgeving ook wilden afscheiden of dit al hadden gedaan. Allen waren eenstemmig van oordeel ‘eerlang ene gemeente te formeren’. Na geklaagd te hebben ‘over hun eenzaam zijn’, verzocht Oggel vriendelijk informatie over ‘de regelen en orden, hoe een gemeente te formeren’. En hoe ouderlingen en diakenen gekozen moesten worden ‘overeenkomstig den Woorde Gods, en de gronden waar op dat aangevangen kon worden’.

Ook wilde hij graag contact opnemen met ds. Budding. Waar was deze momenteel te bereiken?[3]

Bijna 3 maanden later - Axel 7 februari '37 - schreef Oggel weer naar Minderhout in Middelburg en verzocht o.a. ds. Budding op te wekken ‘om de hier aan zijne zorg toevertrouwde schapen een lettertje te schrijven’.

En weer wat later - 29 maart '37 - bevestigde hij, dat hij het bericht van zijn benoeming tot correspondent van het 5e district (d.i. oostelijk Zeeuws-Vlaanderen) had ontvangen, met het verzoek om vrijwillige bijdragen voor het Ier aarstraktement te willen inzamelen.

Het ging hierboven over de vraag: wat was de kerkelijke positie van de Afgescheidenen in het *land van Axel*, zolang daar nog geen officiële gemeente was geïnstitueerd. Hoe moesten ze hun ‘eenzaam zijn’ oplossen?

Met die vraag hadden meer Afgescheidenen te kampen gehad, b.v. die in Goes. De broeders daar hadden als oplossing gevonden, dat ze contacten met de Afgescheiden gemeente van *Middelburg* hadden gezocht (die 10 maart '36 was geïnstitueerd). De kerkeraad van Middelburg wilde best adspirant-leden uit een andere streek opnemen, mits ze - schreven ze aan de Goesenaren - hun naam, leeftijd, beroep en woonplaats opgaven. En het zou heel gewenst zijn - bij een voldoend aantal leden - één of twee opzieners en een scriba aan te wijzen, die dan ‘onder het kerkbestuur van Middelburg’ zouden staan.

Het valt te begrijpen, dat de meeste Afgescheidenen in het land van Axel - niet allen - zich in het prille begin individueel aansloten bij de Afgescheiden gemeente van *Middelburg*, waar de zeer geziene ds. Budding de leiding had.

Ook voegden zich enigen bij de gemeente te *Borssele* of te *Krabbendijke*, aan de overkant op Zuid-Beveland gelegen, waar al vroeg Afgescheiden gemeenten waren gesticht. Wellicht hadden Axelaren contacten met bepaalde Afgescheidenen aldaar. De grote man bij de Afgescheiding in *Borssele* op Zuid-Beveland was de landbouwer *Jannis van de Luijster*, die een tijd lang ook in westelijk Zeeuws-Vlaanderen had geboerd en nog kennissen had in het land van Axel: niemand minder dan *Vijgeboom* en *Cornelis de Zutter*, de kleermaker. In september '34 had hij hen in Axel eens opgezocht; 'vroome menschen' noemde hij hen in zijn dagboek; we hebben het al geschreven[4].

Wat precies de contacten met *Krabbendijke* waren, weten we niet. In de notulen zijn de namen van de eerste Afgescheidenen uit het land van Axel te vinden, met vermelding van de gemeente, waarbij ze zich hebben aangesloten. We hebben ze in de aantekeningen een plaatsje gegeven en eraan toegevoegd of ze uit *Axel, Terneuzen* of *Zaamslag* kwamen[5].

Het betekende voor de Afgescheidenen in het land van Axel een welkome versterking, toen in 1837 de Middelburgse ouderling *Ernst Moorhoff* met zijn vrouw *Anna Flippo*[6] in omgekeerde richting de reis maakte en in *Axel* kwam wonen.

Over deze *Ernst Moorhoff* (zijn naam wijst op Duitse afkomst) eerst enkele bijzonderheden. Hij was in 1791 geboren in Haarlem en woonde onder *Koudekerke* op Walcheren, waar hij tuinman was op de buitenplaats Torenvliet, even buiten Middelburg aan de Koudekerkse weg gelegen, toen eigendom van jhr. J.C. Schorer.

Op dezelfde dag, dat de eerste Afgescheiden kerkeraadsleden van Goes en Baarland in Oudelande door ds. Budding waren bevestigd (zie hoofdstuk Goes), had de toen 44-jarige Ernst Moorhoff een godsdienstoefening van Middelburgse Afgescheidenen geleid in de zogenaamde *Chinese tuin*. Dit was een soort 'uitspanning' buiten de Langevielepoort op Koudekerks grondgebied gelegen. Huis en omgeving waren eigendom van jhr. W. Versluijs van St. Jan ten Heere bij Domburg, die het voor hun zondagse bijeenkomsten aan de Afgescheidenen van Middelburg had afgestaan.

Moorhoff had een preek van *Erskine*, een Schotse schrijver, voorgelezen. Zijn activiteit was hem op een boete van *f* 25,- komen te staan en had ook tot gevolg, dat hij als tuinman werd ontslagen. Deze tuinman *Moorhof* (zo wordt zijn naam meestal gespeld) kwam nu in Axel wonen (1837). Even eerder was tuinman *Johan Willem Vijgeboom* uit Axel verhuisd naar het grondgebied van de gemeente *Domburg*, naar de buitenplaats St. Jan ten Heere, waar jhr. W. Versluijs de Walcherse Afgescheidenen aan alle kanten hielp.

Ernst Moorhof was zeer waarschijnlijk een broer van *Dirk Moorhof*, ook een tuinier, die in *Hallum* en *Marrum* (Fr.) ouderling bij de Afge-

scheidenen was geweest en in 1839 naar *Workum* (Fr.) verhuisde, omdat hij in Marrum 'geen voldoende bestaan had'. Deze Dirk was ook in Haarlem geboren[7], op 14 november 1787.

Van 1838-'62 heeft Ernst Moorhof de Axelse gemeente als ouderling gediend. Toen ds. Budding in 1839 bij de Afgescheidenen was weggegaan, heeft ds. Scholte de gemeente van Goes nog op E. Moorhof gewezen. Hij was bereid hem tot dominee op te leiden. Maar het is er niet van gekomen. Hij is op 28 maart 1873 in Axel overleden, 81 jaar oud, weduwnaar van Anna Flippo.

Eigen gemeente 1838

Op de boerderij van *Jan van de Wege* onder Terneuzen in de zuidpunt van de Catspolder gelegen, kwamen op 19 januari 1838 manslidmaten van *Axel* en *Terneuzen* en ook enkele van *Zaamslag* samen met het doel een eigen gemeente te stichten. Daar werden tot ouderling gekozen *Gerard Weijns*, een landbouwer onder Terneuzen, en de hierboven al genoemde tuinman *Ernst Moorhof* uit Axel.

En tot diakenen *Jan van den Berge Mzn.*, een 'koopman' uit Terneuzen, en *Johannes Pieter Oggel*, een winkelier uit Axel.

Pas in de zomermaand van dit jaar - *17 juni 1838* - werden de gekozen kerkeraadsleden officieel door ds. Budding in hun ambt bevestigd. Dat wil zeggen: alleen de beide diakenen, want E. Moorhof was immers indertijd al in Middelburg ouderling geworden en Gerard Weijns was 'door hoogen ouderdom' niet aanwezig. De plechtigheid vond plaats in de 'schuit' van de Baarlandse schipper *Andries Steketee*, die aan de kade van Baarland lag.

Die *17e juni 1838* is de datum van de instituering van de Afgescheiden kerk van *Axel-Neuzen* (waarbij later nog *Zaamslag* kwam).

Na de bevestiging van de beide kerkeraadsleden - de samenkomst was 's morgens om 9 uur begonnen - volgde er opnieuw een plechtigheid, namelijk de doop van 8 kinderen; één van resp. J.P. Oggel, P.H. de Pree, D. Minderhout, Andries van Doeselaar, A. van de Velde, Jan van den Berge, Pieter Willemsen en J. van den Broek.

Nog 12 personen sloten zich diezelfde dag met hun kinderen bij de gemeente aan[8]. Kort daarop volgde een nieuwe serie, nu van 13 personen, al of niet met kinderen.

In 1839 werd het in de Afgescheiden kerk van Zeeland zeer onrustig, zo erg zelfs dat het op een scheuring uitliep. Het optreden van *ds. Budding* was hiervan de oorzaak. Eén van de strijdpunten was Buddings weigering om uit de nieuwe psalmberijming - die van 1773 - te laten zingen. Hij zelf koos hartstochtelijk partij voor de 16-eeuwse berijming van *Petrus Datheen* en wenste zijn keus aan de Zeeuwse gemeenten, waarvan hij toen algemeen predikant was, op te dringen.

Daarbij kwam nog, dat de synode van Utrecht 1837 een nieuwe kerkenorde had aangenomen, in plaats van de oude Dordtse kerkenorde 1618/19 te handhaven. We voegen eraan toe, dat Budding zelf niet veel

van een kerkenorde moest hebben, daarvoor was hij veel te individualistisch ingesteld.

Men moest dus kiezen voor of tegen Budding, de man die zijn hoorders vooral emotioneel aan zich wist te binden. Ze wilden voor hem wel door het vuur gaan.

We illustreren dit - wat het land van Axel betreft - met een brief, die de goed met de pen overweg kunnende Axelse diaken *J.P. Oggel* namens zijn kerkeraad aan die te Goes zond. Het schrijven is gedateerd, Axel, 4 april 1839.[9]

Na gemeld te hebben, dat hijzelf de vorige dag niet op de classisvergadering aanwezig had kunnen zijn, vervolgt hij: Thans beleven we 'dagen van twist en verwarring' als gevolg van de strijd om de *oude* en *nieuwe* psalmen. Ook de gemeente van Axel kreeg daarvan haar deel: '*Andries van Doeselaar* van *Zaamslag*[10] heeft in zijne bijeenkomst afstand gedaan van den nieuwen rijm onder het gebulder van een partij onbetamelijkheden...'. Terloops merken we op, dat deze 49-jarige schipper in 1823 al tot de Vijgeboom-groep had behoord.

Oggel wilde niet pro of contra de oude psalmen kiezen, maar vond wel, dat men zich behoorde te onderwerpen aan de synodale besluiten, althans zeker zo lang 'tot zij kunnen bewijzen, dat er ongoddelijke dingen plaats in hebben, want zonder orde en regel kan niets in stand blijven'. Zo dachten de meesten in het land van Axel erover; enkelen 'volgen Doeselaartje' (hier hebben we weer de typisch Zeeuws-Vlaamse gewoonte graag het verkleinwoord van eigennamen te gebruiken, met de gevoelswaarde: een mens moet zich maar niets verbeelden).

Doeselaar c.s. meenden ds. Budding 'niet te kunnen verlaten'. 'Doeselaartje heeft aan *Moorhof* en mij eerder een brief geschreven, waar de antiliefde des naasten duidelijk in doorstraalt.'

In de brief aan Moorhof had hij o.a. geschreven, dat deze geprobeerd had hem (Doeselaar) en de zijnen 'het zij door onkunde of door verleidinge... aan Baäl Peor te koppelen... om langs die weg mijn geweten te willen binden aan de Lampiaanse en fijne Pelagiaanse geest, gelijk in den nieuwen rijm van de Psalmen te vinden is, en klaar te zien is, als God om Christus' wille onze blinde ogen maar belieft te openen'. De lezer ziet het: bij 'Doeselaartje' gaat het: van dik hout zaagt men planken.

Moorhof had hem (Doeselaar) ook willen binden 'aan het *Sinode* van *Utrecht* en alle deszelfs nieuwe regels, en dat in plaats van aan de oude Dordtsche Synode van 1618-1619 om ons aan de oude rijmen en aan de kerkregels van dat Synode te verbinden, daar mijn harte al over twintig jaren aan gebonden is geworden; is dat nu die getrouwheid, die gijl, beloofd hebt voor God en de gemeente en hebt gij daar van onzen leeraar moeten aftrekken, *Budding*, die onder een biddend opzien tot het oude beproefde wenscht terug te brengen...' (aldus Doeselaar).

Wij hebben nog niet geantwoord, schrijft Oggel verder, en denken nog al, dat het besten is van het stil te laten leggen, en zien wat de Heere zal believen te werken, die alle harten in Zijn hand heeft...

Hij geve ons maar te zien welke de goede en wel behagelijke en volmaakte wille Gods zij'.

In het bovengenoemde schrijven van Oggel vangen we heel duidelijk echo's op van enkele moeilijkheden, die zich voordeden in de prille Afgescheiden kerk van het land van Axel.

Op de volgende classisvergadering - die van 3 juli '39 in Goes - was nu J.P. Oggel namens Axel-Neuzen wèl aanwezig. In deze werd gerapporteerd, dat *Andries Doeselaar* van *Zaamslag* zich 'op zich zelven' houdt 'om reden van de oude Psalmen'. De classis verzocht de broeders van Axel en Neuzen er bij de opposant op aan te dringen 'om te vereenigen'.

Een maand later schreef de kerkeraad van Axel-Neuzen aan die van Goes, dat ze 'met volkomen genoegen' besloten hadden mee te werken aan de te Dordrecht te houden vergadering om tot een oplossing van de problemen te komen 'tot opbouwing van de gemeenten in onze provincie die zoo zeer van een wort gescheurt'.[11]

En dan valt in oktober 1839 de slag: Budding weigerde ook maar iets toe te geven en kwam zo met zijn aanhangers buiten het kerkverband te staan. De breuk was een feit.

Op de classis van 1 april 1840 werd gemeld, dat enige leden van de gemeente Axel-Neuzen zich bleven onttrekken aan het bijwonen van de kerkdiensten. Daar was natuurlijk 'Doeselaartje' uit Zaamslag met zijn (geringe) aanhang bij. Hen blijven vermanen, was het advies van de classis. Ze hadden zich bij Buddings vrije gemeente in Goes gevoegd, die niet alleen in heel Zuid-Beveland, maar zelfs in Zeeuws-Vlaanderen haar leden had wonen.[12]

In 1840 vond er een wisseling in de kerkeraad plaats. In het begin van dit jaar was er een gemeentevergadering bij de 'landman' *Jan van de Wege* in de Catspolder onder Terneuzen. Daarin werd toen met meerderheid van stemmen tot ouderling gekozen *Jogchem van de Wege*, in de plaats van Gerard Weijns, die verklaard had 'door hoogen ouderdom' niet langer meer in staat te zijn, zijn werk als ouderling te doen.

Het is hier de plaats over *Gerard Weijns* en *Jogchem van de Wege*, beiden voormannen van de Afscheiding in Terneuzen, enige achtergrondinformatie te geven. De 'hoge ouderdom', waarop Weijns zich beriep, was 73 jaar, een voor die tijd zeker hoge leeftijd.

Gerard Weijns was op 19 december 1766 in Ossendrecht (N.-Brab.) geboren. In 1791 werd hij in het bevolkingsregister van Terneuzen ingeschreven. als 'landman, komende van Ossendrecht'. In ditzelfde jaar trouwde hij in Axel met *Elisabeth Dieleman* (geb. 1 juli 1763), die op 1 febr. 1836 in Terneuzen overleed; in hetzelfde jaar en dezelfde maand als *Maria Dieleman*, de vrouw van Jogchem van de Wege.

In 1799 kocht Gerard Weijns de hoeve *'Zeldenrust'*, even verder dan de boerderij van Van de Wege aan de oostkant van de weg Terneuzen-Axel gelegen, bij het gehucht Driewegen. Hij woonde er op van 1799-1835, waarna hij werd opgevolgd door zijn zoon *François Weijns*, gehuwd met Elisabeth Willemsen.[13]

Op 30 juni 1857 is de oude Gerard Weijns in de gemeente Terneuzen overleden, oud 90 jaar, landbouwer, zoon van Jan Weijns en Catharina Huizers, weduwnaar van Elisabeth Dieleman.

We herinneren ons nog, dat enkele tientallen jaren geleden de hoeve Zeldenrust in wit en blauw was geschilderd.

Jogchem van de Wege (1774-1852), geboren op de hoeve 'De Leeuwtjes', bezat nog al wat land in de Zuidpolder en behoorde daarmee tot de vermogendste ingezetenen van Terneuzen. Hij woonde op de *Oudelandse Hoeve*. Dit was de boerderij in de Zuidpolder bij Driewegen, even ten oosten van de weg naar Terneuzen. De laatste bewoners hiervan waren van 1936-'67 *Levinus de Feijter* en *Janna Cornelia Huijssen*. Van 1915-'36 hadden Jan Huijssen en Janna Adriana Paulina Dieleman op deze vroegere boerderij van Jogchem van de Wege gewoond.

Jogchem van de Wege is 11 oktober 1852 overleden, 78 jaar oud, geboren te Neuzen, rustend landbouwer, zoon van schepen Daniël van de Wege en Maria van der Hofstede, weduwnaar van Maria Dieleman. Laatstgenoemde was 16 februari 1836 plotseling overleden op het moment, dat de familie bij elkaar aan tafel zat. Ze was een kleindochter van schepen-griffier Jan Dieleman en van Magdalena de Zutter. In zijn dagboek[14] wijdt de schoonzoon van Jogchem van de Wege, namelijk Nicolaas Bakker (1793-1868) ook een passage aan het ontstaan van de Afscheiding in het Terneuzense gebied. Zijn gegevens kloppen echter niet helemaal. Niet in 1843 hebben de Afgescheidenen de 'vrijheid' gekregen: de gemeente van Axel-Neuzen werd al op 21 januari '41 door de regering erkend, en op 12 januari 1844 die van Zaamslag. En de bijeenkomst in de schuur van *Jogchem van de Wege* bij Driewegen (het 'Naeykussen'), waarin ds. Cornelis van der Meulen uit Goes voorging 'voor eene groote schare menschen', vond niet plaats in 1841, maar op 2 augustus 1840. De schare toehoorders was inderdaad groot, zeer groot zelfs. We gaan nu wat details van deze samenkomsten geven.

Proces-verbaal 2 augustus '40

Dit wordt ons mogelijk gemaakt, doordat we beschikken over twee processen-verbaal van deze op 2 augustus 1840 gehouden godsdienstoefeningen. Het waren er in totaal drie geweest.[15]

Hierin verklaarden veldwachter Pieter van Fraaijenhove en de 'geregtsdienaar' Jacobus Broekman - beiden met standplaats Terneuzen - dat ze zondagmorgen 2 augustus '40 tussen 8 en 9 uur naar de hofstede van *Jogchem van de Wege* in de Zuidpolder waren gegaan. Daar hadden ze 'eene ontelbare schare verzamelde mannen, vrouwen en kinderen' aangetroffen, die zich zowel in als buiten de schuur bevonden. Een zekere *Cornelis van der Meulen*, 'partikulier, woonachtig te Middelharnis', stond net 'eene redevoering' te houden over Hosea 2:18 en 19.[16]

Als kansel deed dienst een boerenwagen, die op de dorsvloer van de schuur was neergezet, met daarop een tafel en stoel.

Toen de veldwachter aan Van der Meulen vroeg of hij toestemming had een dergelijke bijeenkomst te leiden, antwoordde deze, dat hij permissie

van het Ministerie had. Volgens zijn zeggen, keurde de ene rechtbank het goed en de andere niet. Van der Meulen kreeg nu te horen, dat zo'n samenkomst verboden was en dat er dus ‘relaas’ moest worden opgemaakt, als de vergadering niet uiteen ging; waarop Van der Meulen reageerde met: ‘het is wel, gij moet uwen dienst doen’.

Nu sprak de veldwachter *Jogchem van de Wege* aan en zei, dat deze als wethouder toch wel wist, dat dergelijke ‘vergaderingen’ niet plaats mochten vinden en dat hij verplicht was proces-verbaal van het voorgevallene op te maken. Van de Wege antwoordde laconiek, dat hij niet anders verwachtte.

In het proces-verbaal lezen we verder, dat de politiemensen hadden geconstateerd, dat er aan weerskanten van de uitgangsdeur van de schuur een ‘gesloten armbus’ hing en een dito in één van de stallen. Vóór het uitspreken van de zegen had Van der Meulen de menigte nog verzocht bij het uitgaan een gift in één van die bussen te doen.

Nadat iedereen was vertrokken, had *Van de Wege* die bussen eraf gehaald. Dit was voor de veldwachter het sein hem te verzoeken de bussen te openen en het geld te tellen. Dan kon het bedrag in het proces-verbaal worden opgenomen. Van de Wege had echter geantwoord, dat dit nu niet kon gebeuren, maar dat hij het bedrag tot de laatste ‘penning’ bij hen zou laten bezorgen (hij bedoelde waarschijnlijk het totaalbedrag opgeven).

's Middags waren de beide politiedienaren tussen één en twee uur opnieuw naar de boerderij van *Jogchem van de Wege* gestapt. Daar troffen ze weer een schuur vol mensen (‘ontelbare schare’) aan. *Van der Meulen* preekte nu - zittend achter een tafel op een stoel op de ‘boeremenwagen’ - over zondag 3 van de Heidelbergse catechismus (Over de verdorven aard van de mens).

Vooraf had Van de Wege enige verzen uit de bijbel voorgelezen. Toen hem werd gezegd, dat er ook nu een proces-verbaal zou komen, had hij in gelijke geest als 's morgens geantwoord: ‘Ik kan er niets van zeggen, gij moet uwen dienst doen.’

Voordat Van der Meulen aan zijn preek was begonnen, had hij eerst nog 7 kinderen gedoopt. De notulen noemen ons de doopvaders: 1 van *Jan van den Berge*, 1 van *Jacobus Lamaitre*, 2 van *Jacobus van den Berge*, 2 van *Jacobus Krokkee*, en 1 van *P. de Meester*.

De laatste twee doopvaders kwamen uit *Zaamslag*, de eerste drie uit *Terneuzen*.

Om 5 uur in de namiddag was de derde dienst begonnen; Van der Meulen preekte nu over *Hebr. 12:1 en 2* en na het eind van zijn preek had hij *Jogchem van der Wege* ‘geïnstalleerd’ als *ouderling*[17]. En de gevolgen? Op 31 augustus 1840 veroordeelde de arrondissementsrechtbank te Goes ds. Van der Meulen tot *ƒ* 100,- boete. Ook Jogchem van de Wege, de eigenaar van de schuur, zoon van Daniël, 66 jaar oud, landbouwer, geboren en wonende te Neuzen, kreeg *ƒ* 100,- te betalen.

Uit het kerkelijk leven

Enkele dagen vóór de hierboven beschreven godsdienstoefeningen van zondag 2 augustus '40, was Van der Meulen al 'in het land' gekomen, gehoor gevend aan een smeekbede van diaken *Jan van den Berge* uit Terneuzen. Deze had hem geschreven, dat er in de gemeenten in het land van Axel 'dringende behoefte' bestond aan 'de woorden des levens'. In ruim 2 jaar was de doop niet meer bediend.[18]

Op donderdag 30 juli was Van der Meulen gearriveerd en had de volgende avond in Axel bij timmerman *Jan de Pree* in huis 4 kinderen gedoopt, van Axelse ouders, namelijk 1 kind van *J.P. Oggel*, 1 van *P.H. de Pree*, en 2 van *Jan de Pree*. Twee dagen later had hij in het gebied van Terneuzen en Zaamslag 7 kinderen gedoopt, we schreven het al.

Het kerkelijk leven in *Axel* en *Neuzen* was goed georganiseerd. Volgens ds. Scholte was er 'een zeer goede kerkeraad'[19] (namelijk de ouderlingen *Ernst Moorhoff* te Axel en *Jogchem van de Wege* te Neuzen, met de diakenen *Joh.P. Oggel* te Axel en *Jan van den Berge* te Neuzen).

De kerkeraadsvergaderingen werden geregeld gehouden. Ze begonnen in de zomer om 2 uur en in de winter om 1 uur. Zo werd althans in het najaar van 1840 bepaald. Wie te laat kwam, kreeg 25 cent boete voor de kerk te betalen en wie om onwettige redenen verstek liet gaan, kon op *f* 1,- boete rekenen. Vijf jaar later bracht men een variant aan: 10 cent per uur voor de telaatkomer. We vragen: over welke tijdsaanduiding beschikte men toen?

Op papier klopte het allemaal precies. En de praktijk? In de kerkeraadsnotulen van vele Afgescheiden gemeenten in het hele land komen we het dreigen met dergelijke boetebepalingen tegen. Maar het strakke systeem verslapte al spoedig om dan geruisloos te verdwijnen. In elk geval geeft het wel aan, dat de 2 ouderlingen en de 2 diakenen in de gemeente van Axel-Neuzen hun taak serieus wilden opvatten.

In het begin werden de kerkeraadsvergaderingen altijd bij één van de ouderlingen aan huis gehouden. Ze woonden niet dicht bij elkaar, want Ernst Moorhoffs huis stond binnen Axel en *Jogchem van de Wege* woonde ten zuiden van Terneuzen bij Driewegen.

Dit duurde tot in 1842 zowel Axel als Terneuzen een eigen sober kerkgebouwtje kregen met een bijbehorend consistorietje. Pas in 1842 kwamen er een ouderling en een diaken voor *Zaamslag* bij. Op 1 juli '42 vergaderde de kerkeraad voor 't eerst bij ouderling *Jacobus de Jonge* in Zaamslag aan huis. Hij was schoenmaker van beroep.

Belangrijke gegevens over de kerkelijke toestand van de gemeente Axel-Neuzen eind 1840, worden we gewaar uit een schrijven door de kerkeraad gezonden aan ds. H.P. Scholte te Utrecht, en gedateerd *Axel, 30 november 1840*. Het stuk staat in de notulen opgenomen. Ds. Scholte had deze inlichtingen nodig, omdat hij persoonlijk contact had gehad met de nieuwe koning Willem II en met hem over de zaak van de Afscheiding had gesproken. Begin januari '41 stuurde hij hem volgens belofte een 'Verslag' toe met informatie over de toestand van de gemeenten, waarmee hij in de provincies Utrecht, Zuid-Holland, Noord-

Holland, Zeeland en Gelderland in relatie stond. Aan de hand van een aantal vragen had Scholte de diverse kerkeraden eerst om inlichtingen verzocht. Zo'n verzoek had ook de kerkeraad van Axel-Neuzen ontvangen,

die de 10 vragen ‘zoo getrouw mogelijk’ had beantwoord.

We geven er nog de volgende antwoorden uit door:

1. Het zielental van de gemeente was *132*, van wie 67 tot het Avondmaal waren toegelaten.
2. De gemeente *Axel-Neuzen* was een gecombineerde gemeente. De eerste telde 59 en de tweede 54 zielen. De overige 19 kwamen van het dorp *Zaamslag*.
3. Op enkele uitzonderingen na stond de gemeente achter het besluit om *erkenning* bij de Koning aan te vragen. Een rekest was al verstuurd.
4. Aan boeten, proceskosten en kosten advocaat was een bedrag betaald van *f* 362,00½.[20]

Erkenning Axel-Neuzen 21 januari 1841

Een belangrijke dag in het kerkelijk leven van een Afgescheiden gemeente was de datum, waarop deze door de regering werd erkend.

Dan hoefde de veldwachter niet meer te komen tellen of er soms meer dan 20 bezoekers per samenkomst waren; en van de kant van de burgerlijke overheid waren geen vervolgingen meer te vrezen. Als de erkenning afgekomen was, kon men zich ook de luxe van een eigen kerkgebouwtje permitteren. Er waren nog wel meer voordelen.

Het is waar, in sommige gemeenten leefde onder invloed van ds. Budding een sterke weerzin tegen dit aanvragen van de ‘vrijheid’, maar in de gemeente Axel-Neuzen was de grote meerderheid vóór.

Al in januari 1840 had de gecombineerde gemeente *Axel-Neuzen* een verzoekschrift om erkenning naar de koning gezonden. Dit rekest was door 43 personen ondertekend, als volgt verdeeld: voor Axel 16 handtekeningen en voor Terneuzen 27. We hebben die stukken onder ogen gehad en geven hier de namen door, met bij allen zoveel mogelijk de voornamen voluit, en aangevuld met enige genealogische data en zo mogelijk het beroep. De echtparen hebben we bij elkaar geplaatst.

Uit *Terneuzen* waren het de volgende 27 personen, van wie 3 met een kruisje hadden getekend (ze konden dus niet schrijven). Voorop gingen de ouderling *Jogchem van de Wege* en diaken *Jan van den Berge Mzn.*, koopman, geboren te Neuzen 21 juni 1809 en zijn vrouw *Neeltje Elisabeth de Pree*, geb. Neuzen 26 juli 1807. Verder kwamen:

Maria Klaassen, geb. Neuzen, 6 oktober 1822 (ze was getrouwd met de molenaar Daniël van Wijck, geb. Neuzen 19 febr. 1814).

Krina Donze, rentmeester, geb. 16 jan. 1795 te Hoek, ongehuwd, in mei 1836 gekomen van Zaamslag, overleden 1 feb. 1842.

Adriana Verpoorte, rentmeester, geb. 11 oktober 1776 te Liefkenshoek, weduwe in mei '36, van Zaamslag gekomen, overleden te Axel 11 sept. 1847. Ze woonde met Krina Donze in Terneuzen op hetzelfde adres (no 141 wijk A).

Jan Kamerik, scheepstimmerman, geb. Neuzen 10 november 1800 en

zijn vrouw *Maria Cornelia de Smidt*, geb. Neuzen, 29 juni 1809 (ze had met een kruisje getekend).

Jan van de Wege, geb. Neuzen 19 april 1778, overleden 7 mei 1847, landman, en zijn vrouw *Janna Dekker*, geb. Neuzen 15 sept. 1781. Jan van de Wege en Jogchem van de Wege waren broers.

François Weijns, landman, geb. Neuzen 14 dec. 1804 en zijn vrouw *Elisabeth Willemsen*, geb. Zaamslag 30 maart 1800. Hij was een zoon van Gerard Weijns.

Pieter de Meester Mzn., werkman, geb. Neuzen 13 mei 1811, in november 1834 van Borssele gekomen. Hij was getrouwd met Janna Blanche, geb. Goes september 1810, eveneens in 1834 van Borssele gekomen.

Gerard Weijns, rustend landbouwer, weduwnaar

Levina Bakker, werkvrouw, geb. Neuzen 13 aug. 1796. (Ze was getrouwd met Hermannus de Regt, arbeider, geb. 26 nov. 1790 te Neuzen.)

Cornelis Leunis Abz., geb. Neuzen 28 sept. 1823, schippersknecht, overleden 22 juni 1891. Hij was getrouwd met Susanna Leynsen, geb. 25 okt. 1827 en overleden 4 maart 1898.

Jacomina van de Wege, dienstmeid, geb. Neuzen 21 feb. 1818. Ze was een dochter van ouderling Jogchem van de Wege.

Jacobus van den Berge, timmermansknecht, geb. Neuzen 17 maart 1807 en zijn vrouw *Jozina Verlinde*, geb. Neuzen 8 nov. 1808.

Jacobus Lamaitre, broodbakker, geb. Axel 15 maart 1793 en zijn vrouw *Janne keKolijn*, geb. Hoek 19 dec. 1800.

Willem van Tatenhove (had met een kruisje getekend), geb. Hoek 10 feb. 1797, landman, gekomen van Hoek 3 mei 1807, overleden 19 nov. 1847, en zijn vrouw *Sara Scheele*, geb. Zaamslag 30 sept. 1796, gekomen van Zaamslag 5 mei 1820.

Cornelis Klaassen, schipper, geb. Neuzen 20 jan. 1773, overleden 10 feb. 1848, en zijn vrouw *Janneke Keukelaar* (had met kruisje getekend) geb. Neuzen 30 aug. 1774.

Tenslotte hadden nog getekend *Elisabeth Vijgenboom* en haar zoon.

J.W. van den Broek. Ze was een dochter van de bekende oefenaar J.W. Vijgenboom en getrouwd met L. van den Broek uit Schiedam.

Uit *Axel* hadden getekend:

ouderling *Ernst Moorhoff* met zijn vrouw
Anna Flippo
diaken *Joh.P. Oggel* en vrouw
Adriana Maria de Pree
Jan de Pree met vrouw
Maria Magdalena Meulendijk
Elisabeth van Dulmen (met kruisje)
Cornelis de Koeijer
Sara Stouthamer
Pieter Hendrik de Pree en zijn vrouw
Debora Hercules
Pieter de Koeijer met vrouw

Elisabeth de Zwarte (met kruisje)
Cornelis de Zutter
Maria de Blaeij
Sara de Blaeij

We merken hierbij nog op, dat voor Neuzen 13 mannen en 14 vrouwen en voor Axel 7 mannen en 9 vrouwen hadden getekend. De zusters waren dus - wat de ondertekening betreft - even in de meerderheid.

Bij Koninklijk Besluit van *21 januari 1841 no. 153* kwam de positieve reactie uit Den Haag af. In het verzoekschrift stond, dat men resp. te Axel in de woning van *Ernst Moorhoff* en te Neuzen in die van *Cornelis Leunis Azn*. de kerkdiensten zou houden.

Zaamslag

Als logisch vervolg op het bovenstaande vermelden we hier nog, dat het naburige *Zaamslag*, waar de Afgescheidenen zich in 1842 hadden georganiseerd, bij K.B. van *12 januari 1844 no. 110* door de regering was erkend. Het verzoekschrift uit Zaamslag was gedateerd 8 juni '43 en door 31 personen ondertekend. Men zou kerken ‘in het huis wijk A no. 81', kadastraal sectie F. nr. 744. In 1854 hielden de Afgescheidenen in Zaamslag hun diensten in een kerkje in de Kiezelstraat. Het boogvenster in de schuur van een bakkerij herinnert hier nog aan.

Restant van het eerste Afgescheiden kerkje van Zaamslag in de Kiezelstraat, hoek Rozemarijnstraat (1854). Momenteel de schuur van een bakkerij.

De linkerrij van de ondertekenaars geeft de namen van 15 mannen, de

rechter die van 16 vrouwen. We hebben de echtparen zoveel mogelijk bij elkaar gezet, met tussen haakjes de naam van hem of haar die niet had getekend.

Ouderling *Jacobus de Jonge*, geboren Zaamslag 20-11-1805, schoenmaker en zijn vrouw *Jacomina van Wijck*, geb. Zaamslag 27 sept. 1811.

Diaken *Jan van Fraeijenhove*, geb. Zaamslag, 15 febr. 1795, vleeshouwer, en *Maria Leunis*, geb. Zaamslag 24 juli 1798.

Jacobus Krokké, geb. Zaamslag 26 maart 1802 en *Dingetje de Jonge*, geb. Zaamslag 20 juni 1801, arbeidster.

Krijn Willemsen, geb. Zaamslag 8 jan. 1796, arbeider en *Cornelia van Kerkvoirt* , geb. Zaamslag 15 dec. 1799, arbeidster.

Marinus van Kerkvoirt, geb. Zaamslag 21 okt. 1810, arbeider (zijn vrouw Adriana Scheele, geb. Zaamslag 28 maart 1812 overleed 27 april 1843).

Jan Frederik Beijerlé, geb. Philippine 17 okt. 1785, landman en *Cornelia Willemsen*, geb. Zaamslag 25 jan. 1790, landbouwster.

Anthony Willemsen, geb. Zaamslag 24 december 1782, visser en *Jacoba de Zeeuw*, geb. Zaamslag 8 jan. 1791.

Jacobus de Ruijter, geb. Neuzen 6 nov. 1816, vissersknecht en *Tanneke Willemsen*, geb. Zaamslag 20 juli 1818. Jacobus de Ruijter zal wel op het schip van zijn schoonvader hebben gevaren. De 4 bovengenoemde personen stonden op één adres ingeschreven.

Pieter de Pree, geb. Axel 7 juli 1772, particulier (en zijn vrouw Maatje Berbera Paasse, geb. Hontenisse 9 okt. 1779).

Jacob Rookus, geb. Aardenburg 14 febr. 1799, hoefsmid en *Maatje Koekkoek*, geb. Hoek 10 november 1806.

C. van Langevelde, dit kan zijn Christiaan, geb. 9 dec. 1809 Neuzen, werkman, of Christiaan geb. 13 sept. 1810 Zaamslag.

Joos Kolijn, geb. Axel 9 juli 1788, arbeider en *Maria de Pooter*, geb. Zaamslag 16 juni 1793, arbeidster.

Hendrik Moens, geb. Colijnsplaat, 30 aug. 1790, pakkendrager, en *Mechelina Leunis*, geb. Zaamslag 12 juli 1796, winkelierster.

Jan de Putter, geb. Zaamslag 7 april 1813, landman en *Anna Scheele*, geb. Zaamslag 20 mei 1818, landbouwster.

Johannes Platteeuw, geb. Hoek 4 april 1812, schoenmaker en *Anna Joris*, geb. Zaamslag 17 juli 1813, dienstmeid.

Neeltje Koster, geb. Zaamslag 11 januari 1789, winkelierster. (Ze was getrouwd met Levinus de Putter, geb. 17 juli 1782 Zaamslag, arbeider.)

Berbera Houg, geb. Zaamslag 26 nov. 1808 (ze was getrouwd met Daniël Riemens, geb. Zaamslag 8 okt. 1797, timmerman).

Jacomina de Groote, geb. Zaamslag 22 juni 1818, ongehuwd.

Maatje Engels, geb. Vlissingen 14 juni 1816 (ze was getrouwd met Hendrik Leunis, geb. Zaamslag 3 sept. 1813, schipper).[21]

De eerste plaats van samenkomst, waarmee de gemeente te Zaamslag zich beholpen heeft, was oorspronkelijk een schuur, zo goed en zo kwaad als het ging in orde gebracht om er kerkdiensten in te kunnen

houden. Op 20 juni 1844 werd ze in gebruik genomen. Het was alles nog heel primitief.

In juni *1851* besloot men het kerkgebouw grondig te vernieuwen. In diezelfde maand is er in de kerkeraadsnotulen sprake van het 'fundamentleggen' van de kerk en het ophalen van stenen. En in november van hetzelfde jaar (1851) werden de zitplaatsen verhuurd:

vrouwen -	eerste 3 rijen stoelen	*f* 1,50
	4 volgende rijen	*f* 1,-
	laatste 2 rijen	*f* 0,75
mannen -	1e 'bogt'	*f* 1,50
	2 volgende bogten	*f* 1,-
	4e bogt	*f*0,75

Zo hadden de Afgescheidenen in Zaamslag hun eerste kerkje gekregen.

In totaal was voor de kerkbouw uitgegeven *f* 2237,32½. Aan vrijwillige bijdragen was opgebracht *f* 1.001,05; J. Lensen, een vooraanstaand Afgescheidene uit Terneuzen, had *f* 1000,- geleend, zodat nog *f* 236,27 te betalen overbleef.[22]

En hoe was het met de Afgescheiden kerkgebouwtjes in Axel en Terneuzen gegaan?

Eigen kerkgebouw in Axel en Terneuzen

De Afgescheidenen daar konden na de verkregen erkenning serieus gaan denken over het bouwen van een eigen kerkgebouwtje. Maar hoe moest dit worden gerealiseerd en waar moest het komen te staan? Aanvankelijk voelde men er wel voor het op *Zoutespui* te plaatsen. Spui, zoals het gehucht in de volksmond werd en wordt genoemd, lag immers mooi centraal in 'het middelpunt des Lands', om de woorden van de notulen te gebruiken. Inderdaad ligt Spui op gelijke afstand van Axel, Terneuzen en Zaamslag, ongeveer 5 km van elke plaats. Er viel voorlopig toch niet aan te denken in elke plaats een kerkje te bouwen, meende men.

In de gemeentevergadering van 16 februari 1841 werd dit plan ter sprake gebracht; 21 manslidmaten waren opgekomen.[23]

Na stemming bleek, dat 17 stemmen voor Spui en 3 voor Axel of Terneuzen waren; er was één onthouding.

Wat de financiële kant van de zaak betrof: men zou na taxatie een stuk grond kopen van Jac. de Jonge (Zaamslag) en ieder kon aandelen à *f* 100,- tegen 4% nemen. Van deze mogelijkheid maakten de volgende personen gebruik:

ouderling Jogchem van de Wege	4 aandelen *f* 400,-
ouderling G. Weijns	2 aandelen *f* 200,-
diaken J.P. Oggel	2 aandelen *f* 200,-

‘baas’ Jac de Kraker	2 aandelen *ƒ* 200,-
‘baas’ Jan de Pree	2 aandelen *ƒ* 200,-
‘baas’ F. Weijns	1 aandeel *ƒ* 100,-
‘baas’ J. van de Ree	4 aandelen *ƒ* 400,-
‘baas’ Jac de Jonge	2 aandelen *ƒ* 200,-
	_____
	19 aandelen *ƒ* 1900,-

Men vond dit voorlopig genoeg om te kunnen beginnen. Maar zie, anderhalve maand later bleek men het toch ‘onraadzaam’ te vinden het kerkje op Spui te plaatsen. Er werd besloten het in *Axel* naast het huis van ouderling Moorhoff (in de moestuin van diaken J.P. Oggel) te bouwen - 16 ellen lang en 8 ellen breed. Dit was ongeveer op de plek van de tegenwoordige Gereformeerde kerk in de Kerkdreef. En zo is het gebeurd. Aan het eind van 1841 was het Axelse kerkje klaar. Met een preek over Psalm 132:3, 4 en 5 is het door ds. Van der Meulen uit Goes in gebruik genomen.[24] Het was dus alles vlot verlopen.

Toen Spui als plaats van kerkbouw verviel, had men (toch!) besloten zo mogelijk in twee plaatsen een kerkje neer te zetten, in *Axel* en *Terneuzen*.

In Terneuzen waren echter wat meer moeilijkheden te o ver winnen geweest. In de kerkeraadsnotulen van januari '42 lezen we, dat *Jogchem van de Wege* - de grote man in Terneuzen - voorstelde om ook in Neuzen een kerk te bouwen. Hiertegen werden als bezwaren ingebracht, dat de gemeente ‘nog zoo zwak is’, en dat er op hen ‘die buiten ons zijn’, die dus nog geen lid waren, niet gerekend kon worden, omdat ‘die zich later (soms bij het minste voorval) weer zouden kunnen onttrekken’.

Cornelis Leunis meende, dat men het om het geld niet hoefde te laten. Hij wilde ‘er wel alleen borg voor zijn, en zegt dat het gebouw er moet komen, al zou hij het alleen zetten’ (!).

Op dit punt van de discussie gekomen, stelde Oggel voor om eerst samen Ps 133:3 te zingen (‘Waar liefde woont gebiedt de Heer de zegen...’). Of dit zingen niet zo van harte ging of dat er weer wat krakeel ontstond, we weten het niet, maar J.P. Oggel verklaarde in elk geval, dat hij niet meer mee wilde doen, als de kerk er zó moest komen. Om uit de moeilijkheden te geraken, stelde *Jogchem van de Wege* voor om op dezelfde manier als in Axel gebeurd was, aandelen op te nemen. Er was ongeveer *ƒ* 5000,- nodig. Op staande voet tekenden de volgende personen in:

J.P. Oggel	*ƒ* 200,-
Jan de Pree	*ƒ* 200,-
Fr. Weijns	*ƒ* 100,-
C. Leunis	*ƒ* 1000,-(!)
Jogchem van de Wege	*ƒ* 1600,-(!)
Anthony Willemsen	*ƒ* 300,-

Dus samen *ƒ* 3400,-, zodat er nog een tekort was van *ƒ* 1600,-.

Omdat er nu nog wel meer mensen zouden zijn die aandelen wilden nemen, en die nu niet aanwezig waren, besloot men de zaak nog even aan te zien.

Op de volgende kerkeraadsvergadering bleek het bedrag nog met *ƒ* 1700,- te zijn opgevoerd, nl.

P. v.d. Broeke	*ƒ* 1000,-
Jan de Pree	*ƒ* 500,-
D.C. de Pree	*ƒ* 200,-

zodat het totaalbedrag nu *ƒ* 5100,- was. Men besloot te gaan bouwen. En op zondag 7 augustus '42 heeft ds. Van der Meulen het kerkje in

gebruik genomen. Het stond op de plek van de tegenwoordige Gereformeerde kerk in de Noordstraat.

Eigen dominee

In dezelfde tijd dat de gemeente Axel-Neuzen haar eigen kerkgebouwen probeerde klaar te krijgen, deed ze ook al haar best een eigen dominee rijk te worden. In juli '41 besloot de gemeente een beroep uit te brengen op *Nicolaas Haasnoot* te *Katwijk*, die echter nog tot dominee moest worden opgeleid! De gemeente Axel-Neuzen zou dan zijn studiekosten en die van zijn levensonderhoud voor haar rekening moeten nemen.

Op 20 juli was deze Haasnoot voor een bespreking in Axel op de kerkeraad aanwezig. Hij genoot blijkbaar nu al hoge achting van de Zeeuws-Vlaamse broeders, want hij werd al dadelijk in een commissie benoemd, die een heel vervelende financiële zaak - waarbij een diaken was betrokken - kreeg uit te zoeken. Om praktijkervaring op te doen? Ook ging hij aan het eind van de vergadering in dankzegging voor en tenslotte zongen de 15 aanwezige manslidmaten nog ps. 133:3.[25]

Zes dagen later werd de officiële beroepsbrief naar Haasnoot gezonden.

Kort daarop verzocht J.P. Oggel namens de kerkeraad aan die te Dordrecht om hulp in de preek voorziening. Want slechts om de 10 weken kwam een dominee in het land van Axel preken. Weliswaar was Haasnoot van Katwijk beroepen, maar die moest nog de hele opleiding volgen. En daarom zou Oggel graag zien, dat de gemeente van Dordrecht haar pas gekomen predikant *P.M. Dijksterhuis* verlof gaf eens naar het land van Axel te gaan. Wat de reisgelegenheid betrof, die was heel gunstig, omdat er elke zaterdag een stoomboot van Rotterdam naar Terneuzen voer, en Terneuzen lag maar 2 uur gaans van Axel. Tegelijkertijd stuurde Oggel aan ds. Dijksterhuis een uitnodiging, waarbij deze er wel op bedacht moest zijn, - als hij kwam - 'van een vroeg getij' gebruik te maken (dus rekening houden met eb en vloed).

Op 10 augustus nam Haasnoot het beroep aan en schreef verdere regulering te zullen afwachten. Een paar weken later besliste de kerkeraad, dat Haasnoot voor de opleiding contact moest opnemen met *ds. Brummelkamp*. Het is echter op niets uitgelopen, want na wat heen en weer geschrijf beschouwde de kerkeraad het beroep als 'een afgesneden zaak'[26]. Wat daarvan precies de oorzaak was, is ons onbekend.

Wie nu? Het oog viel op de 35-jarige *Joh. Laurens Lankhorst*. In een gemeentevergadering werd gevraagd of deze Lankhorst 'student in de Godgeleerdheid' niet iets voor de gemeente kon zijn. Hij had al driemaal in Axel-Neuzen gepreekt en ieder kon dus een indruk hebben van 'zijn talent en gaven'.

Alle aanwezigen bleken wel vóór een beroep te zijn, maar voorzichtigheidshalve zou nog een commissie van 2 leden - Jan van Fraayenhove en Jacobus de Jonge - naar *Schiedam* en *Schoonhoven* reizen om daar informaties over hem in te winnen. We merken hierbij op, dat Lankhorst in Schoonhoven enige jaren hulponderwijzer was geweest, waar hij om zijn separatistische gevoelens was ontslagen. In 1841 benoemde

de kerkeraad van *Schiedam* - waar toen ds. Brummelkamp stond - hem tot hoofd van een op te richten christelijke school. Maar door tegenwerking van de overheid kwam die school er niet, en nu was Lankhorst theologie gaan studeren.

Men zou in *Schiedam* aan Brummelkamp vragen, hoe lang die studie nog moest duren en hoeveel de gemeente gedurende die tijd zou moeten bijdragen in het onderhoud van het gezin Lankhorst. In *Schoonhoven* kon men dan informeren naar 'het gedrag en den wandel' van Lankhorst. Vielen de inlichtingen gunstig uit, dan zou men hem de beroepsbrief overhandigen; zo niet, dan moest eerst nog nader met de gemeente worden overlegd.[27]

Inmiddels was er een kaper op de kust verschenen, want vlak daarop beriep ook de gemeente van *Middelburg* student Lankhorst. Daarover waren de broeders in het Axelse en Neuzense zeer gebelgd en op de provinciale vergadering verklaarden ze, dat de broeders in Middelburg bestraft dienden te worden, omdat dezen het beroepingswerk in Axel en Neuzen 'bemoeilijkt' hadden. Ze kregen de vergadering op hun hand en deze sprak uit, dat de broeders in Middelburg hierin 'niet getrouwelijk hebben gehandeld en alzoo in dezen grootelijks te bestraffen zijn'.[28] Enige maanden later bracht de commissie rapport uit over haar bevindingen in *Schiedam* en *Schoonhoven*. Van ds. Brummelkamp had ze vernomen, dat de duur van Lankhorsts studie nog wel 1½ à 2 jaar zou zijn (en dat dan nog 'zonder de talen').

En wat de verzorging van zijn gezin betrof, deze diende de gemeente geheel voor haar rekening te nemen.

Hiertegen had de commissie ingebracht, dat de gemeente te zwaar zou worden belast, als ze zo lang een heel gezin kreeg te onderhouden, maar dat men wel bereid was jaarlijks 3 à *f* 400,- bij te dragen in de studiekosten. Brummelkamp bleef echter bij zijn standpunt.

Vervolgens was de commissie naar Schoonhoven gereisd en had daar o.a. met *Lankhorst* zelf gesproken. Na de ingewonnen inlichtingen te hebben aangehoord, besloot de kerkeraad Lankhorst en ds. Brummelkamp te berichten, dat men van het beroep afzag.

Hoewel ds. Van der Meulen uit Goes zijn uiterste best heeft gedaan het beroep van Lankhorst weer op gang te krijgen - wat hem ook lukte! - en *Lankhorst* persoonlijk nog een keer op een kerkeraadsvergadering is verschenen, was het eind van het lied toch, dat deze in augustus '42 schriftelijk meldde, dat hij bedankte. Vooral in Zaamslag - waar Jac. de Jonge pas ouderling was geworden en J. van Fraayenhove diaken - leefde verzet tegen het beroepen van Lankhorst. Rest ons hier nog te vermelden, dat Lankhorst een kleine 2 jaar later in *Middelburg* dominee werd. Daar is hij reeds enkele maanden na zijn bevestiging overleden (19 mei 1844).

In dezelfde vergadering, waarin het bedankje van Lankhorst werd voorgelezen, vestigde de praeses, ds. Van der Meulen, de aandacht op de *Hervormde ds. J.J. Knap* te *Aarlanderveen* (in Zuid-Holland ten noorden van Zwammerdam gelegen).

We keken even van deze naam op. Hoe kwam ds. Van der Meulen daar nu bij? Wat was dat voor een dominee? Na onderzoek bleek, dat Jan Jakob Knap, een bakkerszoon uit Amsterdam, in Leiden theologie had gestudeerd en in 1829 proponent was geworden. *Aarlanderveen* werd zijn derde gemeente (1836-'43). Zijn vorige standplaats was Heerde (1832-'36), waar hij contacten met ds. Brummelkamp uit het naburige Hattem had. Hierdoor had - zoals we lazen - Knaps geestelijk leven zich verdiept. Daar hebben we het dus: invloed van Brummelkamp.

Mogelijk had Brummelkamp op hem geattendeerd. Al in juni 1839 had de Afgescheiden kerkeraad van Leiden er bij ds. Knap - de vriend van ds. Brummelkamp - op aangedrongen met de Hervormde kerk en haar organisatie te breken. Zeker is, dat ds. Knap uitgesproken rechtzinnig was, maar - zoals we zullen horen - de Hervormde kerk niet wilde verlaten[29].

De kerkeraad van Axel-Neuzen benoemde een commissie die deze ds. Knap zou bezoeken. Hierin werden benoemd *ds. Van der Meulen* met *P. de Koeijer* en *Jac. de Jonge*. Al in de volgende vergadering[30] bij E. Moorhof in Axel aan huis gehouden, brachten ze verslag uit van hun bezoek aan ds. Knap.

Ds. Van der Meulen had ds. Knap eerst verteld, dat - na lezing van zijn geschriften - de gemeente van Axel-Neuzen met hem één ('vereenigt') was in de leer, maar dat men nu ook graag wilde weten, hoe hij dacht over de 'regering' van de kerk. Ook op dit punt bleek eensgezindheid te bestaan. Tenslotte had ds. Van der Meulen nog aan ds. Knap gevraagd 'of hij nog iets goeds verwachtte van het Hervormd Kerkgenootschap, waarop deze *neen* had geantwoord'.

Met algemene stemmen werd nu besloten ds. Knap te beroepen op een traktement van *f* 900,- per jaar met vrij wonen, of anders *f* 1000,- per jaar, maar dan moest hij zelf voor een woning zorgen. Hij mocht verder kiezen of hij in Axel of Terneuzen wilde wonen; reiskosten kwamen voor rekening van de gemeenten.

Maar ook ds. Knap bedankte. Het staat echter niet in de notulen vermeld. We vonden de bedankbrief in het archief van ds. Van der Meulen[31]. Ds. Knap schreef o.a.: 'dat de beroeping mij als overviel'. Vooral 'de godvruchtige wijze', waarop het beroep werd uitgebracht 'maakte het mij onduidelijk om hetzelve af te slaan zonder ernstige overweging... ik heb geen vrijheid gevonden het kerkgenootschap bij hetwelk ik dienende ben, te verlaten. Wáártoe de redenen hiervan UEd. voorgesteld?'. Hij wenste te blijven, waar hij nog de vrijheid had 'naar de inspraak van mijn hart te prediken'. Dus in de Hervormde kerk.

We hebben hierboven eens in details het beroepingswerk beschreven om een beeld te krijgen van de moeilijkheden, die zich in de prille begintijd van de Afgescheiden kerken voordeden als het erom ging een eigen dominee aan de gemeente te verbinden.

Het was eigenlijk dringend nodig, dat er in het land van Axel een dominee kwam, want aan de ene kant groeide de gemeente wel wat, maar aan de andere kant vielen er ook leden af.

Zo werd in april '43 een niet gering aantal personen van de ledenlijst afgevoerd, omdat ze toch nooit meer in de kerk kwamen en door hun daden toonden zich in feite aan de gemeente te hebben onttrokken. Ze hadden zich aangesloten bij de vrije gemeente van ds. Budding in Goes.

Onder hen was ook *Andries Doeselaar* uit Zaamslag met zijn gezin, die we al eerder in dit hoofdstuk als een vurig aanhanger van ds. Budding hebben leren kennen.[32] Toch is in het land van Axel in die tijd nooit een Budding-gemeente of een officiële gemeente onder het kruis ontstaan. Omstreeks 1860 in Axel wèl een zg. Bakkeriaanse gemeente, d.w.z. volgelingen van de latere *ds. Daniel Bakker*, in Hoek geboren. In wezen was het een Ledeboeriaanse gemeente. Waarschijnlijk hebben zij, die zich toen aan de Afgescheiden kerk hadden onttrokken, zich teruggetrokken in gezelschappen of conventikels. Er is weinig van bekend.

We volgen intussen nog even het beroepingswerk. Op 27 april '43 werd in een vergadering met manslidmaten met algemene stemmen het voorstel aangenomen om de bijna 50-jarige *ds. Hendrik Geert Klijn* van Kockenge (U.) te beroepen. Namens de gemeente Axel-Neuzen-Zaamslag werd hem dit bericht. We lezen in dit schrijven, dat men al lange tijd gebeden had om een eigen herder en leraar te bezitten. En nu was hij op de volgende 'gronden' beroepen:

1. Leraars zijn 'een gave des Heeren'
2. De gecombineerde gemeente breidde zich zo uit, dat al een 3e kerkgebouw in gebruik moest worden genomen (Zaamslag)
3. Men had vernomen dat 'bij U Eerw geen of zeer weinig toevloed is' (er kwamen dus maar weinig mensen in de kerk)
4. De opzieners in de beroepende gemeente Axel-Neuzen-Zaamslag 'zijn meest oud van jaren en zwak van ligchaamskrachten', en er was nog geen uitzicht op jongere opvolgers, 'of anders gezegt: Wij zien er nog geen volgens 1 Tim. 3 en Titus 1. Wij hebben dus niet alleen behoefte aan de prediking, maar ook aan de opbouw der gemeente'.
5. 'Wij hebben te meer vrijmoedigheid, omdat geheel Zeeland u begeert.'[33]

Uit een schrijven van ds. Klijn aan de kerkeraad van Axel-Neuzen-Zaamslag blijkt, dat hij 'woensdagavond 28 juni' na een goede reis uit Zeeland in Kockenge was teruggekeerd.[34] Hij schreef verder in de typisch piëtistische stijl van die tijd: 'De nog dagelijksche overdenkingen aangaande het regt broederlijk verkeer in U midden ondervonden, is voor mij steeds *zoet* en *zalig*. Na mijn terugkomst uit Zeeland levert de uitgebrachte roeping vernieuwde stof van overdenking; ja het is dagelijks mijne verzuchting tot den Heere, dat Hij mij onderwijze in den weg die naar zijn wil, tot heil zijner kerk en tot bevordering van de uitbreiding van Gods Koningrijk dienstbaar zij.

Ik mag het niet verbergen: de begeerte mijns harten slaat meer en meer over, zoo het 's Heeren wil is, mij te verplaatsen naar dat gedeelte in ons vaderland, daar de Heere door zigtbare teekenen zegt 'Heft uwe oogen op en aanschouwt de landen, want zij zijn alrede wit om te oogsten.

Joh. 4:34-38 kan voor mijne overdenkingen wel eens regt aangenaam zijn.

Het is dierbaar voor het hart in het geloof te rusten in God, die naar zijnen wijzen raad mij en de gemeente die roept, en de gem. alhier leiden zal tot zijn eer en tot heil der gemeenten...'

'Broeders, zoo God voor ons is, wie zal dan tegen ons zijn. Ik wensch op 's Heeren wenken te blijven zien, Hem te volgen, mij onbepaald aan zijne regeering over te geven.

Opent de Heere de weg, ik ben bereid te volgen; maar zoo de Heere sluit, Hij beware mij door vleeschelijke middelen die geslotene weg zelf te willen openen. Zie daar Broeders mijne tegenwoordige stand.'

Ds. Klijn wilde vervolgens graag nadere informatie over de 'stand' van de gem. Axel-Neuzen-Zaamslag; 'het is voor elk wedergeborene toch zoo begeerlijk zoo wel opregt jegens elkander als voor den Heere te verkeeren'.

En omgekeerd mocht (en moest) ook de beroepende gemeente inlichtingen inwinnen over persoon en werk van de te beroepen dominee. De uitslag? Ds. Klijn is niet naar het land van Axel gegaan; in april '45 wel naar *Middelburg* als opvolger van de een jaar eerder in Middelburg overleden ds. Lankhorst, ooit ook eens in Axel-Neuzen beroepen geweest.

Het duurde hierna een hele tijd voordat de kerkeraad het beroepingswerk weer aanpakte. Pas in de notulen van 17 maart '46 lezen we, dat men inlichtingen zou inwinnen over 'den Leeraar Beunke omtrent Gurkom', met wie bedoeld werd de nog jonge ds. H.G. Bömke, die in 1844 predikant in Giessendam was geworden (en al in 1847 is overleden).

We hebben in de notulen over deze poging niets meer gelezen, maar wel, dat 2 maanden later in het kerkgebouw te Terneuzen een gemeentevergadering werd gehouden, waarin de ouderlingen *J. van de Wege* en *J.A. Verborst*[35], en de diakenen *D.C. de Pree* en *F. Weijns* aanwezig waren, met nog 35 manslidmaten.[36]

Het voorstel was: *ds. A.G. de Waal* van *Winterswijk* beroepen. Vóór het beroep stemden 34 aanwezigen, 3 andere - hoewel vóór - zouden graag zien, dat ds. De Waal het ambtsgewaad ging dragen; en C. Leunis en Jac. Leunis waren tegen, omdat hij in Winterswijk dit predikantskostuum niet droeg (mantel met bef, korte broek).

In menige Afgescheiden gemeente in het hele land heeft deze kwestie van het ambtsgewaad veel emoties losgemaakt en nog in hetzelfde jaar (1846) zou de synode van *Groningen* er een uitspraak over doen om de door deze kwestie soms verhitte gemoederen tot bedaren te brengen.

In de andere 'delen' van de gemeente (Axel en Zaamslag) werd het voorstel ds. De Waal te beroepen met algemene stemmen aangenomen. Ook de overige gemeenten in Zeeland hadden geen bezwaren en dus kon enkele dagen later de beroepsbrief, met een schrijven aan de gemeente Winterswijk, worden voorgelezen en verzonden.[37]

Maar och arme, er deed zich een onverwachte complicatie voor: de

kerkeraad in het land van Axel kreeg geweldig op zijn kop. Namens de classis Winterswijk had *ds. J. Wildenbeest* van Varsseveld een brief geschreven, waarin het op ds. De Waal uitgebrachte beroep 'zondig en berispenswaardig enz.' werd genoemd. Wat dit 'enz.' inhield, staat niet vermeld, maar het zal ook wel niet veel moois zijn geweest. Als reden van die sterke afkeuring stond opgegeven, dat de beroepsbrief aan de Leraar was gericht en niet aan de classis!

Voor een goed begrip moeten we hier het volgende zeggen: ds. Wildenbeest en zijn aanhangers hadden aparte gedachten over het *verroepen* van een dominee d.w.z. het beroepen van een dominee die al een gemeente had. Deze gemeente èn de classis hadden te beslissen over de plaats, waar een beroepen predikant mocht werken. Toen ds. Wildenbeest enkele jaren later (1848) zelf in Goes was beroepen, kwam hij met dezelfde onhoudbare theorie aan.

Ouderling Geense uit Goes toonde dit aan: Als een gemeente én een classis hadden te beslissen over de plaats waar een beroepen predikant diende te werken, dan werd vergeten, dat die beide instanties ook maar uit *mensen* bestonden (zie hoofdstuk IV Goes).

Ds. Apollonius Gerardus de Waal, aug. 1846-22 april '55

De kerkeraad van Axel-Neuzen-Zaamslag liet zich niet van de wijs brengen, ds. De Waal zelf ook niet. Op 17 augustus '46 presideerde hij voor het eerst een kerkeraadsvergadering, maar hij woonde toen nog niet officieel in het land van Axel. Want op dezelfde datum besloot de kerkeraad een scheepje naar Zutphen te sturen om daar het huisraad van ds. De Waal op te halen.

Een probleem was nog: Waar moest ds. De Waal komen te wonen. In *Terneuzen* of in *Zaamslag*? Dominee moest zelf maar kiezen, vond de kerkeraad.[38] Welnu, hij loste de moeilijkheid op een merkwaardige manier als volgt op: hij legde twee briefjes op tafel; op het ene stond *Neuzen*, op het andere *Zaamslag*. Vervolgens liet hij - na vooraf te hebben gebeden - een kind komen om één van die beide papiertjes van tafel te nemen. Het pakte het briefje met Neuzen.[39]

Maar in Terneuzen bleek niet zo gemakkelijk een geschikte woning te vinden; in Zaamslag wel. Daar was het huis van A. Dieleman beschikbaar als pastorie, voor *f* 60,- per jaar. In mei 1850 verhuisde het gezin weer naar Terneuzen. Hij was, toen hij in genoemde gemeente dominee werd, bijna 33 jaar oud en nog geen jaar eerder getrouwd met Geertruida Verbeek. Na een aantal jaren onderwijzer te zijn geweest, ging hij als huisonderwijzer naar zijn geboorteplaats *Delft* terug, waar hij zich bij de Afgescheidenen aansloot, hoewel zijn familie daar sterk tegen was.

Na eerst door ds. G.F. Gezelle Meerburg te Nieuwendijk (N.-Br.) en daarna door ds. Van Raalte te Ommen en ds. Brummelkamp te Arnhem te zijn opgeleid, werd hij eind oktober 1845 kandidaat. Ruim een maand later verbond hij zich aan de kleine gemeente te Winterswijk (2 decem-

ber '45) en toen hij het beroep naar het land van Axel aannam, was het nog maar een goed half jaar verder.

Emigratie

Al spoedig na zijn komst kreeg ds. De Waal te maken met het ingrijpende verschijnsel van de *landverhuizing* naar N.-Amerika. Ook in het land van Axel raakten vele Afgescheidenen door de 'Amerikaanse koorts' aangetast. Geen wonder, want hun landelijke leiders, zoals ds. Van Raalte en ds. Scholte gaven het voorbeeld door met een grote groep aanhangers zelf de oceaan over te steken, resp. in 1846 en '47. Ds. Van der Meulen wilde eerst niet, maar ging later toch wel.

Het betekende voor vele gemeenten een ware aderlating o.a. met als gevolg dat hun financiële basis veel smaller werd, maar ook met het ongedachte bij-effect, dat problemen verdorden en tegelijk hiermee verdwenen.

Uit het kerkelijk leven

Bij het doorlezen van de kerkeraadsnotulen viel het ons op, dat er toen ook al sprake was van een ingrijpend probleem met de jeugd d.w.z. men zat met de vraag, welke houding aan te nemen t.o.v. 'hen die zich gedurig schuldig maken aan het bijwonen der *openbare vermakelijkheden*, zooals kermissen, koopdagen en hoogtij dagen'.

Dat het daar losbandig en woest kon toegaan, wist iedereen. De kerkeraad vond, dat het moeilijk uit te maken viel wat wel of niet geoorloofd was, maar was wel van oordeel, dat er zeker zonde in lag, als de kinderen werd toegestaan, 'de openbare vermaken bij te wonen'. Met algemene stemmen werd dan ook besloten de jongelui, die zich hadden misdragen, te vermanen en hen te laten beloven 'die plaatsen voortaan te vlieden en zich te onthouden van zulk een ongeregeld pad'. Anders werden ze als dooplid geroyeerd en 'gelijk gesteld met alle anderen, die niet tot de gemeente behooren'.[40]

Op 3 januari '53 (na oudejaarsavond en nieuwjaarsdag!) vergaderde de kerkeraad weer, nu te Axel. Opnieuw werd gesproken over 'kinderen der gemeente', die zich schuldig hadden gemaakt aan 'buitensporigheden'. Ze zouden worden bezocht en moesten nu kiezen. Als ze geen beterschap wilden beloven, zouden hun namen van de preekstoel worden afgelezen. En mochten ze zich weer komen te 'misgaan', dan werden ze van de gemeente 'afgevoerd'.

De kerkeraad liet het niet bij vermaningen. Inderdaad viel het besluit 'wegens ongeregeld gedrag de navolgende kinderen te censureren' en dan geven de notulen ons de namen van 5 meisjes en 2 jongens.

Iets over ds. De Waal

Toen ds. De Waal nog in Zeeuws-Vlaanderen stond, kreeg hij al een zekere landelijke bekendheid. In 1849 had hij een preek laten drukken ten bate van noodlijdende christenen in Noord-Brabant. En in 1851 was hij lid van de synode van *Amsterdam*, in 1854 van die in *Zwolle*. Later

zou hij het ook nog zijn van de synode van *Leiden* (1857) en van *Amsterdam* (1866). En van 1866-'68 was hij curator van de Theologische school.

Ook was hij medewerker aan *De Bazuin*, het in 1853 opgerichte kerkelijke weekblad (Gereformeerde Stemmen uit de Chr. Afgesch. kerk in Nederland).

In juni 1854 verscheen daarin een bijdrage van zijn hand, geschreven met het oog op de komende synode van Zwolle, waarvan hij lid was en waarop o.a. het besluit zou vallen in Kampen een Theologische school te stichten.[41] *Eendracht* was de titel van De Waals artikel, waarin hij - naar hij zelf aangaf - *Krummachers Leerredenen*, 1849, bladzijde 243 vrij had gevolgd.[42]

In *De Bazuin* zijn ook bewijzen van zijn 'dichterlijke' gaven te vinden. In het nummer van 1 november '53 vonden we een gedicht van 7 coupletten, elk van 10 regels, met als titel 'Wekstem'.

In mei '54 kreeg ds. De Waal van zijn kerkeraad toestemming - op weg naar de synode van Zwolle - in het vacante *Kockenge* te preken. Of het nu mee een gevolg van die diensten was, weten we niet, maar hij kreeg een beroep en eind januari '55 deelde hij mee, dat hij het had aangenomen. Dinsdag na Pasen preekte hij zijn afscheid en eind april '55 werd hij in *Kockenge* bevestigd. In totaal heeft hij 10 gemeenten gediend, ook nog een paar jaar die van Amsterdam, waar de geleerde en latere dr. A. van de Linde hem het leven zuur maakte. Van hem kreeg ds. De Waal het bittere en onrechtvaardige verwijt te horen, dat hij in Amsterdam in 2 jaar meer had afgebroken, dan Van Velzen in 15 jaar had opgebouwd. In 1859 - De Waal was toen net naar Assen vertrokken - ging Van de Linde met een groep aanhangers zelfs apart vergaderen.[43]

In 1889 is ds. De Waal overleden. Over zijn Zeeuwse tijd lezen we in zijn In memoriam: 'Maar zijn leven is niet geweest zonder strijd. Zo hij veel met gejuich heeft mogen maaien, hij heeft ook onder tranen gezaaid. In *Zeeland*, waar hij overigens zooveel liefde had ondervonden, dat hij zelfs verzen heeft gedicht op 'dat goede land', had hij een moeilijk arbeidsveld. Drie gemeenten moest hij tegelijk bedienen.

Ook had hij er vooral in het laatste van zijn bijna 9-jarig verblijf, te worstelen met ziekte en hevige aanvechtingen van de Satan.'

En het In memoriam vervolgt: 'In andere gemeenten wachtte hem de strijd weer in andere vorm. Hij werd als een geoefend krijgsknecht van Christus op moeilijke posten geroepen, waar hij soms zeer bitter moest ondervinden hoe ook in de gemeente van J. Chr. de werkelijkheid kan vloeken tegen haar heerlijk ideaal. De rustverstoorder volgde de man des vredes haast op den voet; lijden was in hoge mate zijn deel.'[44]

De gemeente Axel-Neuzen-Zaamslag was dus in 1855 weer vacant geworden. Hoe moest het verder? Men vroeg aan *ds. P.J. Oggel*, de expredikant van Utrecht, of hij iemand kon aanbevelen. Deze geboren en getogen Axelaar had begin juli '55 afscheid genomen van zijn gemeente te Utrecht, omdat hij beroepen was door de Hollands-Gereformeerde

gemeente in Grand Haven (Michigan). Hij ging dus emigreren naar Noord-Amerika, maar bleef de hele winter '55/'56 nog in *Axel*, waar zijn vader, diaken Joh.P. Oggel, woonde. De 26-jarige *Pieter Jan Oggel* was niet de eerste de beste. In 1854 had hij een benoeming gekregen tot docent aan de op te richten Theologische school in Kampen, waarop hij niet had durven ingaan.[45] Aan deze streekgenoot vroeg men nu advies bij de vervulling van de vacature.

Hij attendeerde op ds. *J.Ph. Sluijter* van *Boskoop*, die de eerstkomende zondag in *Baarland* kwam preken. Dit lag dichtbij, aan de overkant van de Schelde op Zuid-Beveland en het was dus een prachtige gelegenheid om er een hoorcommissie op af te sturen.[46] Spijtig genoeg moest deze op een volgende vergadering rapporteren, dat men ds. Sluijter niet had kunnen beluisteren en spreken, omdat hij al vertrokken was. De commissie zou nu met ds. Oggel meereizen naar Holland, om hem daar te gaan horen. Waarschijnlijk is dit plan niet uitgevoerd, want er deed zich een veel betere mogelijkheid voor: op 12 augustus '55 kwam *Sluijter* zelf in Terneuzen preken. Men besloot echter nog geen beroep op hem uit te brengen[47], want - overwoog men - zou ds. Oggel zelf niet de komende winter de gemeente tijdelijk als predikant willen dienen? En zo is het gebeurd. Vanaf juli '55 tot april '56 heeft hij in de gecombineerde gemeente Axel-Neuzen-Zaamslag pastorale werkzaamheden verricht.

Vóór zijn vertrek naar Amerika verscheen van zijn hand een bundel met 4 preken, onder de titel: ‘Leerredenen tot Aandenken achtergelaten bij zijn vertrek naar Noord-Amerika door P.J. Oggel, vroeger predikant bij de Chr. Afgescheiden Gemeente te Utrecht. Uitgegeven te Kampen, bij S. van Velzen Jr. 1856.

Zijnen Hooggeschatten Leermeester Den Weleerw. Heer A. Brummelkamp, Leeraar aan de Theol. School te Kampen, worden deze leerredenen ten blijke van hoogachting en erkentelijkheid opgedragen door den schrijver.’

In het Voorwoord lezen we o.a.: ‘Men heeft mij om een aandenken gevraagd, en dewijl ik in mijn Vaderland heb overwinterd, en geheel in strijd met mijne gedachten tot heden daarin gebleven ben; dewijl ik in deze vacante gemeente, welke ik tegenwoordig bedien, wel gestadige, maar toch geen drukke bezigheden heb, meende ik dit verzoek niet van de hand te mogen wijzen.’

En verder:

‘Ik sta gereed mijn vaderland te verlaten, en naar ver verwijderde oorden mij te begeven. Heeft mijn begeerte zich sedert lang reeds uitgestrekt naar Amerika, het heeft den Heere behaagd, te Zijnen tijde mij van eene plaats, waaraan ik niet gedacht had, geheel ongezocht, eene hartelijke en eenparige roeping te doen toekomen, en ik heb haar aangenomen.

Had niet de ongesteldheid van mijnen dierbaren Vader mij wederhouden (nadat ik deze regelen geschreven en verzonden had, werd mijn Vader weggenomen, Openb. 14:13), ik ware reeds lang naar Grand Haven vertrokken. Het is den Heere bekend waartoe. Weldra echter

hoop ik naar de plaats mijner bestemming mij te begeven. En hoe wijd wij ook op de levenszee van elkander mogen dwalen, onder het geleide van onzen dierbaren stuurman, den oversten leidsman en voleinder des geloofs, komen wij allen ééns aan dezelfde haven; aan de haven die in het nieuw Jeruzalem ons voert.

Axel, Februaru 1856.'[48]

Op 29 april 1856 is ds. P.J. Oggel met zijn broers J.M. en E.C. en zijn zuster D.M. uit Hellevoetsluis vertrokken om de Atlantische Oceaan over te steken.

Ds. Sietse Oenes Los, 21 nov. 1856-28 april '67

Nadat in 1856 de keus tweemaal zonder het gewenste resultaat op *ds. J. Bavinck* uit *Hoogeveen* was gevallen, werd in oktober met gunstig gevolg de 53-jarige *ds. S.O. Los* van *Werkendam*, een voormalige schipper, met 49 van de 60 stemmen beroepen. Zijn traktement zou, met vrij wonen, *ƒ* 80,- per maand bedragen met de gevaarlijke toevoeging dat, als de financiën het niet toestonden, het bedrag zou verlaagd worden tot *ƒ* 60,- per maand, uiteraard 'na christelijk overleg'.

In *De Bazuin* vonden we het volgende berichtje over zijn intree en bevestiging: 'De dag van 21 november j.l. was ons een dag van ware blijdschap en gebedsverhoring, omdat onze geroepen leraar S.O. Los werd bevestigd in zijn heilige dienst door ds. C. Steketee, die tot grondslag van zijn leerrede had 2 Tim. 2:15.

Daarna deed onze nieuwe leraar op zondag de 23e zijn intree naar aanleiding van 1 Cor. 2:2, tot stichting en blijdschap van een talrijke menigte.

De Heer en Koning zijner Kerk ondersteune Z.Ew. met zijn genade en kracht, opdat hij als dienstknecht des Heeren dienen moge tot vertroosting van het erfdeel des Heeren en tot opbouwing van Gods Kerk in deze streken.

Namens de kerkeraad van Axel, Neuzen en Zaamslag.'[49]

In ds. S.O. Los had de gemeente een zeer ijverige 'Herder en Leraar' gekregen. Voor enkele biografische gegevens over deze sympathiek overkomende domineesfiguur, verwijzen we naar het hoofdstuk over *Baarland*, zijn volgende standplaats, waarheen hij in 1867 uit het land van Axel is vertrokken.[50]

In de notulen komen we herhaaldelijk de naam van zijn zoon *Oene* tegen (in 1842 geboren). Toen hij 15 jaar oud was, besloot de kerkeraad op de provinciale vergadering te vragen of Oene direct naar de Hogeschool in Kampen kon gezonden worden of dat hij eerst nog enig lager onderwijs diende te volgen. Het antwoord was: laat de jongen maar direct naar Kampen gaan, per 1 augustus 1857.[51]

Bijna 3 maanden later lag er een schrijven van Oene Los op de kerke-

raadstafel, waarin hij het volgende bedrag declareerde:

kostgeld voor 3 maanden	*ƒ* 52,- (dus goed *ƒ* 17,- per maand)
schoolgeld	*ƒ*13,-
boeken	*ƒ* 26,45
Totaal	*ƒ*91,45

Het bedrag moest worden betaald uit het fonds Axel-Neuzen-Zaamslag. Weer 3 maanden later bedankte Oene Los de kerkeraad voor de ontvangen financiële steun, wat voor de kerkeraad aanleiding was de gemeente op te wekken het studentenfonds beter te bedenken, want het bedrag, dat nu via de collecten binnenkwam, was ontoereikend.

Vakantie had een dominee in die tijd amper. Trouwens, wie wel? In april 1858 mocht ds. Los voor 8 à 10 dagen op reis gaan, en in augustus van dat jaar kreeg hij toestemming met zijn zoon, de student, naar Kampen te gaan en daar een zondag over te blijven.

Niet alleen op zondag moest dominee preken, ook had hij - tenminste in de wintermaanden - een weekbeurt voor zijn rekening te nemen. In oktober '58 werd afgesproken, dat ds. Los op donderdag om beurten in Zaamslag en Axel zou preken, en in Terneuzen op woensdagmiddag om 2 uur (dan was het marktdag).

Omstreeks het begin van de jaren '60 heerste er in de driedelige gemeente Axel-Neuzen-Zaamslag enige onrust als gevolg van het optreden van de oefenaar - later dominee - *Daniël Bakker*. We merkten het ook in de kerkeraadsnotulen van de gemeente, die we nu aan het behandelen zijn. Twee met name genoemde broeders, beiden uit Axel, konden niet meer geloven, dat de Chr. Afgescheiden kerk de kerk van Christus was. De kerkeraad zou ‘bij een gepaste gelegenheid’ met de dwalende leden praten.

In de notulen van 20 februari 1861 wordt gesproken over leden ‘die gaan horen naar hen, die buiten de kerk oefening houden, terwijl er bij ons Zondags prediking is’. In de notulen van 25 februari '63 worden 5 personen met name genoemd, die zich aan de gemeenschap van de Afgescheiden kerk hadden onttrokken.[52] In april van hetzelfde jaar was er een lid in Zaamslag, dat bezwaren had zijn kind te laten dopen, omdat hij ‘geen goed licht’ had of de Afgescheiden kerk wel de ware kerk was. Een commissie zou hem opzoeken; als hij bleef bij zijn standpunt, dan zou de mogelijkheid van censuur worden overwogen.

In 1867 duikt de naam *D. Bakker* weer in de notulen op. *Andries van Dixhoorn* - die tot de volgelingen van Bakker had behoord - wilde zich met zijn kinderen bij de Afgescheiden gemeente voegen. Maar de moeilijkheid was: die kinderen waren door Daniël Bakker gedoopt.

En was dit een wettige doop te noemen? Men zou het op de prov. vergadering vragen. Nee, besliste deze, niet wettig. De broeders uit Axel waren het hiermee niet eens, en wisten hun collega's uit Neuzen en Zaamslag te overtuigen. Dus ging er een protest naar de volgende prov. vergadering. Deze bleef echter bij haar beslissing. En

de Axelaars bleven bij hun protest. Het kwam opnieuw in behandeling. Om tot overeen-

stemming te komen, breidde de prov. vergadering haar besluit als volgt uit: de doop van de kinderen van Van Dixhoorn zou men nu verder laten rusten, maar de kinderen, die na 2 oktober '67 'bij D. Bakker of Kruisgemeente of dergelijken, die zich onwettig hebben opgeworpen, gedoopt zijn, niet als gedoopte kinderen te erkennen en aan te nemen'.[53]

Opening Christelijke school

Was in de jaren '40 van de vorige eeuw in het land van Axel al serieus gedacht over het stichten van een Christelijke school, van een bijzondere school Ie klasse zoals het heette, het zou tot 1858 duren, voordat er in Terneuzen een dergelijke school in gebruik kon worden genomen en pas in november '64 werd die in Axel geopend.

In het herdenkingsboekje *Tot een naam*.., is daarover al een en ander geschreven, zodat we ons nu beperken tot het weergeven van een verslagje van de opening van de Axelse school. We vonden het in het weekblad *De Bazuin*[54]. Bij die opening voerde ook de voorzitter *H.J. van den Berge* het woord. Deze Van den Berge was koopman in granen en levensmiddelen en fabriceerde ook stijfsel; vandaar zijn bijnaam 'Heine Stiefsel'. Tot 1930 toe heette de Chr. school in Axel in de volksmond wel de 'Stiefselschool'[55].

We geven nu het verslag hier grotendeels weer:

'*Axel, 14 nov. 1864* - Deze dag mag waarlijk een zeer heuglijke genoemd worden, omdat heden de opening van onze Byzondere Christelijke school met veel plechtigheid plaats vond.

Nadat de vergadering geopend was, liet ds. Los zingen ps. 119:17 en ging voor in gebed. Hierna schetste de voorzitter van het bestuur in korte trekken de aanleiding tot de oprichting en tevens de strekking van deze Byz. Chr. school,

Hierna sprak hij over de noodzakelijkheid van het Christelijk element in het onderwijs en wees de hoofdonderwijzer *J. van Doorn* op zijn grootse en gewichtige taak. De ouders wekte hij op met de onderwijzer samen te werken, overeenkomstig hun verplichting. En hij eindigde met een hartelijk woord van vermaning aan de leerlingen, en wekte alle aanwezigen op om door zedelijke en stoffelijke middelen deze school te steunen en te helpen uitbreiden.

Hierop werd door *ds. Los* kort maar indrukwekkend geantwoord en het een en ander nader ontwikkeld.

Nu kwam de hoofdonderwijzer aan het woord. Hij zei het gewicht van zijn taak te gevoelen en wees bestuur, oprichters, ouders en leerlingen op de grote daden des Heeren, en sprak zijn begeerte uit het onderwijs door Gods genade dienstbaar te maken aan een Christelijke opvoeding, die het kind zijn betreurenswaardige toestand van nature voorstelt en het tevens de weg aanwijst om in de ware betrekking tot God door Christus te geraken.

Nadat de vergadering gezongen had ps. 119:5, kreeg *J. Mulder*, de hoofdonderwijzer te Neuzen, het woord. Deze sprak nog een ernstig woord naar aanleiding van de woorden: De kinderen zijn het erfdeel des

Heeren, in verband met: gij vaders, voedt uw kinderen op in de vreeze en de vermaning des Heeren. Ds. Los sloot de plechtigheid met dankgebed en het laten zingen van ps. 134:2 en 3.'

Het verslag besluit met:

Met het uitreiken van enige verversingen aan een 50-tal kinderen, eindigde de eerste samenkomst in ons doelmatig ingericht schoollokaal.

Een predikant erbij beroepen?

Door het toenemen van het aantal leden in de 3-delige gemeente kwam als vanzelf het idee op de gemeente in 3 zelfstandige delen te splitsen. Er was al besloten (1865), dat de kerkeraad van elke gemeente in overleg met de predikant afzonderlijk leden mocht aannemen. Voorlopig viel het ideaal van splitsing niet te bereiken, maar een eerste stap op die weg zou kunnen zijn het beroepen van een tweede predikant. Het initiatief ging uit van enige Terneuzense broeders.

Op de kerkeraadsvergadering van *27 december '65* verschenen enige leden om hun plan toe te lichten. Het waren J.M. Mulder, het hoofd van de Christelijke school, P. Scheele, A. Scheele, C. de Jonge en O. van Dam. Naar hun overtuiging was er in het land van Axel behoefte aan een *tweede* dominee. De gemeenten werden aldoor maar groter, zodat voor één dominee al dat preken en catechiseren en wat er verder aan ambtelijk werk te doen viel, veel te zwaar werd.[56]

Op de volgende vergadering kwam het voorstel uit Terneuzen in bespreking. In principe ging de kerkeraad akkoord met het beroepen van een tweede dominee. Maar hier zat natuurlijk heel wat aan vast. Hoe moest het met het traktement, de woonplaats en wat er verder nog allemaal bijkwam? Wat het eerste punt betreft, zou voor beide predikanten niet kunnen gelden: elk *ƒ* 800,- traktement? Maar nu kwam ds. Los los! Geëmotioneerd verklaarde hij tegen het voorstel te zijn om zijn traktement van *ƒ* 960,- te verlagen tot *ƒ* 800,- per jaar. Ja, werd tegen hem ingebracht, maar toen hij kwam, was er toch duidelijk bij gezegd, dat zijn traktement 'na verandering van tijdsomstandigheden' kon gewijzigd worden. Dat van ds. De Waal was nog minder, namelijk *ƒ* 720,- per jaar geweest.

Nadat hierover met ds. Los enige tijd was gesproken en deze in zijn afwijzing bleef volharden, moest de kerkeraad een ander voorstel bedenken. Er kwamen er twee.

Ouderling *Jan Lensen* van Terneuzen[57] stelde voor om de te beroepen dominee *ƒ* 800,- per jaar te geven. *M. van Kerkvoirt* van Zaamslag vond *ƒ* 720,- genoeg. Dus stemmen. Uitslag: 6 tegen 6 stemmen. Nu moest het lot beslissen. Het viel op het voorstel van Van Kerkvoirt (*ƒ* 720,-). Het traktement van ds. Los werd 'aan de overweging van Z.Ew. overgelaten'; men liet het dus voorlopig nog onaangetast. En de beide dominees zouden om de beurt in Axel preken.[58]

In een vergadering met manslidmaten, een maand later gehouden, bleken 51 van de 54 stemgerechtigden vóór het beroepen van een tweede dominee te zijn; 45 vonden het billijk, dat beide Leraren een gelijk

traktement ontvingen van *f* 720,- à *f* 800,-. Maar ds. Los verzette zich opnieuw tegen korting op zijn traktement. Omdat door de weigering van ds. Los de goede verhouding tussen predikant en gemeente zou kunnen verstoord worden, werd de zaak aangehouden tot de volgende vergadering.

Toen werd het bedrag op / 800,- vastgesteld, maar de datum van ingang van betaling nog niet bepaald.[59]

Enige tijd later werd besloten, dat het traktement van ds. Los bleef zoals het nu was, totdat een tweede het beroep had aangenomen.[60]

Het beroepen van een tweede dominee ging nu beginnen. Ds. Los onderwierp zich aan het traktementsbesluit. Heel voorzichtig ('als de jaarlijksche rekening het toelaat') voegde de kerkeraad er nog aan toe, dat elke predikant nog *f* 25,- erbij kreeg voor bestrijding van hun belasting.[61]

Het beroepen kon nu beginnen. Het eerste beroep ging naar niemand minder dan ds. *W.H. Gispen* te *Kampen*, de voormalige Kruisdominee, die zich in 1860 - toen hij in Vlissingen stond - bij de Afgescheiden kerk had gevoegd. Van de 82 uitgebrachte stemmen kreeg hij er 76.

Het komt vaker voor, dat een gemeente, die gaat beroepen het eerst hoog in de boom zoekt. Ds. Gispen te Kampen, de stad van de Theologische school. Daar werd men zo maar geen dominee. Ds. Gispen was toen al op weg, één van de bekwaamste en meest vooraanstaande figuren in de Afgescheiden kerk te worden. Misschien kende men hem nog uit zijn Vlissingse tijd. Hij bedankte, evenals enkele maanden later *ds. J. Alting* van *Maasland* (die tweemaal werd beroepen).

Maar wat niemand verwacht had, gebeurde: de 64-jarige eigen ds. Los kreeg zelf een beroep, namelijk uit *Baarland* aan de overkant van de Schelde op Zuid-Beveland gelegen. Vanuit Terneuzen kon en kan men bij helder weer aan de horizon de torenspits (van de Hervormde kerk) bespeuren.

In april 1867 is ds. Los met zijn vrouw en 3 dochters vertrokken. Nu had het land van Axel in plaats van twee helemaal geen dominee meer!

In *De Bazuin* lazen we het volgende berichtje:[62]

Neuzen, 28 april 1867 - Nadat onze leraar *S.O. Los* gedurende 10½ jaar in de gecombineerde gemeenten *Neuzen, Axel* en *Zaamslag* onder 's Heeren zegen werkzaam was geweest, nam hij reeds voor 8 dagen te *Zaamslag*, met Paasmaandag te *Axel* en heden alhier een zegenend afscheid van de gemeenten.

We bidden hem de zegen en de hulp toe van de Koning der kerk, dat die hem bestendig vergezelle, hem in zijn klimmende jaren sterke en op zijn nieuwe standplaats tot een uitgebreide zegen doe verstrekken.

Namens de kerkeraad J. Waeyhaert, scriba.

Gelukkig nam de volgende maand *ds. A. Brink* van Dedemsvaart het beroep aan en zo had het land van Axel tenminste weer één dominee. De kennisgeving in *De Bazuin*[63] luidt:

'*Neuzen, 15 juli 1867* - Gisteren mocht onze gemeente zich verheugen in haar nieuwe Leraar, ds. A. Brink, die nadat hij door onze vroegere Leraar ds. S.O. Los, in zijn gewichtig dienstwerk was bevestigd naar aanleiding van Hand. 20:28, 's namiddags optrad en de gemeente benevens een talrijke menigte van elders opgekomen, een hartelijk en opwekkend woord toesprak over Rom. 1:11 en 12, en zo in zijn heilig dienstwerk als Herder en Leraar zich aan de gemeente plechtig verbond.

De Heer en Koning der kerk stelle Zijn dienstknecht voor onze gemeente tot een uitgebreide zegen, gebruike hem als een werktuig in Zijn hand, zo tot bekering van zondaars, als tot troost en sterkte van Gods volk.

Namens de kerkeraad, J. Waeyhaert, scriba.'

Opheffing combinatie

In de kerkeraadsvergadering van 12 februari '68 kwam ouderling Jan Lensen van Terneuzen met het ingrijpende voorstel tot opheffing van de bestaande combinatie van de gemeenten *Neuzen, Axel* en *Zaamslag*.

Volgens hem was het gewenst door de 'thans zich voordoende omstandigheden' daar nù toe over te gaan. Met die 'omstandigheden' zal wel gedoeld zijn op de doorgaande groei van de gemeenten.

Na bespreking werd dit voorstel met meerderheid van stemmen aangenomen (9 stemmen vóór, 2 tegen en 2 onthoudingen)[64]. Hiermee vervielen dan uiteraard alle vorige 'verbintenissen'. Ds. Brink bleef predikant voor Terneuzen alleen; zijn verplichte predikbeurten in Axel en Zaamslag hielden op. Beide zo juist genoemde gemeenten zouden elk afzonderlijk beroepen. (Axel kreeg in hetzelfde jaar nog *ds. W. Sieders*, en Zaamslag het volgend jaar (1869) *ds. Adr. Steketee*, later docent aan de Kamper hogeschool en zoon van ds. Chr. Steketee van Nieuwdorp.)

In de volgende kerkeraadsvergadering (maart '68) besloot men de splitsing van de gemeenten aan de minister van Eredienst en de Provinciale correspondent mee te delen en een algemene kennisgeving in *De Bazuin* te plaatsen.

In dit weekblad[65] lazen we het volgende berichtje:

Neuzen, 23 maart 1868. De gecombineerde kerkeraad der gemeenten Neuzen, Axel en Zaamslag, vergaderd 19 maart j.l., heeft in zijn vergadering besloten de tot hiertoe bestaande combinatie der gemeenten, wegens haar meerdere uitbreiding op te heffen, met de bede, dat de nu vacante gemeenten Axel en Zaamslag, zich eerlang mogen verblijden in het bezit van een eigen leraar.

Namens voornoemde kerkeraad, J. Waeyhaert, scriba.

In de trits van de nu geheel van elkaar onafhankelijk geworden gemeenten in het land van Axel ging in 1868 - wat het zielental betreft - *Neuzen* voorop met 250 zielen gevolgd door *Zaamslag* met 200 en *Axel* met 166 zielen. Een jaar later (1869) was Neuzen uitgelopen tot 330

zielen, terwijl voor Zaamslag en Axel de cijfers resp. 224 en 166 bedroegen.

In 1903 ontstond er nog een vierde Gereformeerde kerk in het land van Axel, namelijk die van *Hoek* (een afsplitsing van Terneuzen) en in 1940 een vijfde, die van *Zoutespui* (gevormd uit leden van Axel en Zaamslag, maar inmiddels wegens te geringe kracht weer opgeheven).

Eindnoten:

1 *Hervormde Eredienst*, no 1779 (A.R.A. Den Haag).
2 J. Wesseling, *Kerkelijk leven in Hoek* (Zld) 1590-1840 (Terneuzen 1952).
3 P.J. Meertens, *Johan Willem Vijgeboom, de voorloper der Afscheiding*, (Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis 1935, 30-56).
4 *Boekzaal der geleerde Wereld 1797 I* 228. Ds. Wesselink deed in Axel zijn intree met Hand. 13:38b.
5 *Tot een Naam en tot een Lof*, 12 (Herdenkingsboekje Geref. Kerk van Axel (1938).
6 Bos I, 5.
7 Zie artikel P.J. Meertens over Johan Willem Vijgeboom (Ned. Archief Kerkgeschiedenis 1935, 43-52). Hieraan hebben we verscheidene bijzonderheden ontleend.
8 *Boekzaal der geleerde Wereld 1822 II* 574-576.
9 *Korte beschrijving van de voornaamste lotgevallen van en door Johan Willem Vijgenboom, alsmede de reden zijner uitgang uit de naam dragende Hervormde kerk*. Voor rekening van den autheur (Rotterdam 1822).
10 Archief kerkeraad Ned. Herv. Kerk, no 6, p. 67. Volgens gegevens ons welwillend verschaft door de gemeentearchivaris drs. G. van der Feijst te Schiedam, die ons ook een aantal fotokopieën van de notariële akten heeft verstrekt.
11 Op diezelfde datum vertrok zijn oudere broer Adolph Vijgenboom naar Delft. Hij was 22 november 1792 in Schiedam ‘op belijdenis aangenomen’, en woonde toen ‘Op 't nieuwe werk’. Op 24 augustus 1800 kwam hij vanuit Rijswijk terug naar Schiedam, inmiddels getrouwd met Zacharina Koets, die op 28 maart 1804 overleed: De weduwnaar hertrouwde op 4 nov. 1804 te Rotterdam met Maria Staats, wonende te Rotterdam. Uit dit tweede huwelijk werd op 5 september 1805 geboren Jan Dirk Albert Vijgenboom. Deze zoon - wonende op de Markt - deed 19 mei 1827 geloofsbelijdenis in de Hervormde kerk van Schiedam en vertrok in januari 1835 - dus 29 jaar oud - vanuit Schiedam naar Axel. Adolph Vijgenboom is 1 februari 1823 in Schiedam overleden, oud 55 jaar, van beroep bouwman (Burgerlijke Stand Mathenesse 1823, akte no 13).
12 Archief kerkeraad Ned. Herv. kerk (inv.nr. 333).
13 Op 18/19 april 1817 werd onder toezicht van notaris Jacob Qagestein publiek verkocht ‘een huis en erve, staande en gelegen aan de Broersvest bij de Overschiese poort, wijk D no. 60’. Verkoper was de eigenaar Jan Willem Vijgeboom, bouwman, wonende in den Vetten Oord onder Nieuw Mathenesse even buiten de stad Schiedam. Dit was dus zijn nieuw adres. Koper werd Daniël Gagestein voor *ƒ* 410,-. Op 11 december 1818 vond in de Doelen te Schiedam een openbare verhuring van 9 morgen land plaats, namelijk ‘het beweiden en hooijen van den Groenendijk om Nieuw- Mathenesse gelegen, voor zooveel dit tot nieuw Mathenesse is gehorende’. Huurder werd voor *ƒ* 345,- per jaar *Jan Willem Vijgenboom*, bouwman, wonende in Nieuw Mathenesse’.
14 We hebben ze te danken aan drs G. van der Feijst, gemeentearchivaris te Schiedam. *30 september 1821*. *Jan Willem Vijgenboom*, bouwman en wonend aan de Dijk even buiten de Rotterdamse poort, verkoopt aan Jan David Meijer een aantal goederen, w.o. koeien, kalveren, hooi en mest, totaal voor de som van 1306 gulden.

idem - *Jan Willem Vijgenboom* verhuurt aan Jan David Meijer, brander te Schiedam, de helft van zijn bouwmanswoning, waarin hij woont, en wel voor 7 maanden, aflopend de laatste april 1822. (Notaris Thomas Bartholomeus Johannes Bremmer, akten 1821, nr 198/199.)
En tenslotte *24* en *25 mei 1822*:
Pieter van der Hoog, mr broodbakker te Krimpen aan de Lek en Jan Willem Vijgenboom, bouwman ... even buiten de Rotterdamse poort, verkopen 'een hechte sterke en binnen weinige jaren veel vernieuwde *bouwmanswoning*, met drie koeienstallen voor ruim 70 koebeesten, mitsgaders wagenschuur, paardenstal en eindelijk de daarbij behorende open grond en erven, alles staande en gelegen in den Vetten Oord, onder de jurisdictie van Nieuw Mathenesse, even buiten de Rotterdamsche Poort der Stad Schiedam, zijnde gemerkt no. 3...'. (Notaris Jacob Dijkman, akte 1822, nr. 36, 37.)

15 In *De Geschiedenis van Axel* (1966) hebben we nog meer namen gegeven. Zie pag. 381.
16 Bos I 25-27.
17 Alle namen zijn te vinden in Bos I, 35, 36.
18 *Boekzaal der geleerde Wereld* 1824 I, 98.
19 *Boekzaal 1824 I*, 230. Ds. Wesselink had zijn intree gedaan met Hand. 8:5 'En Philippus kwam af in de stad Samaria en predikte hun Christus'.
20 *Boekzaal 1825 II*, 674.
21 De afscheidstekst was Hand. 20:26, 27: Daarom betuig ik ulieden op deze huidigen dag, dat ik rein ben van het bloed van u allen. Want ik heb niets achtergehouden, dat ik u niet verkondigd zou hebben al den raad Gods.
22 *Boekzaal 1826 I*, 99. De intreetekst van ds. Wesselink was 2 Cor. 4:5a: Want wij prediken niet onszelven, maar Christus Jezus den Heere.
23 *Boekzaal 1827 I*, 501.
24 Ds. Borsboom is in 1848 in Middelburg overleden, 72 jaar oud.
25 J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland I*, 31.
26 In zijn memoires schreef Marijs, dat er ook telkens ruzie was over bijkomstigheden *(Tot een eer en tot een Lof*, 14).
27 *Boekzaal der geleerde Wereld 1822 II*, 771. We hebben de spelling wat gemoderniseerd.
28 *Maandblad voor het Distrikt van Sluis* (in Vlaanderen), jaargang 1824, uitgegeven door het departement Sluis en Aardenburg van de Maatschappij 'Tot nut van 't Algemeen'.
29 *Bulletin* van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten', 1e jaargang (1982), aflevering nr. 2.
30 Bedoeld wordt Willem Bilderdijk, dichter, historicus en amateur-genealoog, die zei af te stammen van de heren van Teisterbant. Met Turksch geloof wordt gedoeld op de leer van de uitverkiezing en verwerping, waartegen een mens toch niets kon doen, een soort fatalisme.
31 Mogelijk de nieuwe organisatie van de Hervormde kerk, ingevoerd in 1816.
32 Vijgeboom had lang in Schiedam gewoond, bekend om zijn jeneverstokerijen.
33 Slaat op de boerin, die bij hem in Schiedam kwam inwonen.
34 In het najaar van 1822 had Vijgeboom ook in Friesland geoefend en was daar beboet.
35 Rapport B/W aan Gouverneur van Zeeland, 21 febr. 1828, 27 jan. 1830, 23 ma. 1831. Vgl. J. Wesseling, *De Geschiedenis van Axel*, 285-287.
36 J. Meertens, *Johan Willem Vijgeboom* Ned. Archief Kerkgesch. 1935, 30-56).
37 Geboren Schiedam 24 november 1813. Geertrui was van zijn tweede vrouw Lena Spanjersberg.
38 Geboren Overschie 21 augustus 1810.
39 Zijn vrouw was juni 1789 in Woerden geboren.
40 We hebben verscheidene gegevens te danken aan de speurzin van R. Willemsen te Biervliet.
41 In 1847 is Pauwvliet afgebroken en kwam op dezelfde plek een boerderij te staan.
42 In: *Nieuwe bijdragen ter bevordering van de kennis en de verbetering van den eeredienst 1824* (II 523-536).
43 Wat Axel en het omliggende land betreft, dat was door aparte banden van bestuurlijke aard verbonden met de provincie Zeeland (het zogenaamde committimus). Daar hadden in het begin van de 18e eeuw - aldus Dresselhuis - de ideeën van de *Hattemisten* of *Buitendijkers* gemakkelijk ingang gevonden. Weliswaar mochten die opvattingen niet openlijk worden gepropageerd, maar ze plantten zich evenwel in het verborgen voort. We merken hier op: de opvattingen van de Hattemisten hadden niets met die van de Afgescheidenen te maken.
Dresselhuis vervolgt: En nog was de invloed van de 'Leer der vijf nieten' (van *Schortinghuis)* op de denkwijze van de gemeenteleden in het land van Axel merkbaar.

‘De gedachte, *de mensch kan niet, wil niet, weet niet, heeft niet, deugt niet*, is nog het gevoelen der menigte. Alles moet van boven komen. Het woord is een *doode letter*, het onderzoek van de bijbel *letterkennis*. *Bevinding* is de hoofdzaak (want hun onkunde houdt de ontmoetingen op den weg voor den weg zelven); door deze moet men aan zich zelven en aan andere bekend worden.
Daarom stelt de eene zijne bevindingen op schrift en geeft die ter lezing, en leest een ander de zijne des Zondags aan zijne woning voor... Tot het lezen van eenig werk was en is dus zelden iemand te bewegen.
Het vooroordeel verwerpt alle nieuwe boeken, en de *Smijtegelds* en *Brakels*, welke nog in de beste huizen worden aangetroffen, liggen berookt en bestooven!’ Dit laatste - merken we op - betwijfelen we zeer.
Tenslotte: ‘Gij ziet dus... *Vijgeboom* heeft deze gemeenten niet bedorven, zij waren het reeds voor zijne komst’.

44 P.J. Meertens, *Johan Willem Vijgeboom, de voorloper der Afscheiding* (Nederl. Archief voor Kerkgesch. 1935, 56).

45 J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland I*, 20.

1 De titel luidt *Tot een naam en tot een lof...* Zefanja 3:20. Het titelblad vermeldt geen schrijver. In het Voorwoord staat vermeld: Een woord van dank mag hier niet achterwege blijven aan de broeders D.J. Oggel J.Mzn., en J. de Visser, aan wier vlijtig onderzoek wij dit gedenkboek danken. Het Voorwoord is van de hand van ds. Post en gedateerd Axel, mei 1938.

2 Het schrijven luidde: ‘Ik ondergeteekende, lidmaat der ware Gereformeerde Kerk, verklare bij dezen vrijwillig en duidelijk, dat ik mij afscheide van het sedert 1816 bestaand Herv. Kerkgenootschap en dat ik mij hereenige met alle ware Gereformeerden, waar de Heere die ook belieft te vergaderen die met mij wenschen vast te houden in belijdenis en wandel aan de op Gods Woord gegronde Formulieren van Eenigheid der Gereformeerde Kerk in Nederland, zeggende hiermede alle kerkelijke gemeenschap met Ulieden op, totdat Gijlieden met mij terugkeert tot de leer en de tucht der ware Kerk Christi, verlangende dat Gijlieden tengevolge van Art. 2 van het Algemeen Reglement van Uw Genootschap, mijn naam en die van mijne kinderen hunne namen uit Ulieder Doop- en Lidmatenboek zult uitdoen.’ (*Tot een naam*... 19).

3 Brieven-Boek van de Christelijke Gereformeerde Gemeente Middelburg, afgescheiden van het Nederl. Hervormd Kerk-Genootschap. Beginnende met den jaren 1836 (Archief Geref. kerk Middelburg).

4 Zie hoofdstuk Borssele.

5 De eerste uit Zeeuws-Vlaanderen - nog in 1836 - was de al bejaarde smid Pieter de Pree de oude uit Axel. Bij de Vijgenboom-actie had hij zich ook al duchtig geroerd. Hij sloot zich bij Middelburg aan. Uit Terneuzen voegden zich op 21 mei '37 bij de gemeente van Middelburg:
C. Klaassen en zijn vrouw Janna Keukelaar.
Jozias Baak
Jacobus Lamaitre
Jan van den Berge en Neeltje Elisabeth de Pree met hun kinderen,
Jacobus van den Berge en Jozina Verlinde met kinderen,
P. de Zeeuw, Susanne Vervate, Jan Camerick, Maria C. de Smid, Pieter Rijgel en Crina Donze.

Op 27 augustus '37 voegden zich ook uit Terneuzen bij de gemeente van Borssele W. van Tatenhove en Sara Scheele met hun kind, Fr. Weijns en E. Willemsen met hun kinderen, Adriana Verpoorte, Jan van de Wege en zijn vrouw Janna Dekker, en Jacomina van de Wege.
Op 3 september '37 sloten zich uit Terneuzen bij Middelburg aan Johannes Klaassen Azn. en M. Wilhelm; op 22 september '37 Gerard Weijns.
Op 27 juli '37 zijn uit Axel te Middelburg aangenomen: Cornelis de Zutter en Johannis de Rijke.

Op 3 september '37 voegden zich bij de gemeente te Krabbendijke uit Axel: Johannes Pieter Oggel met zijn kinderen, Charles Wiemes en Maria 't Gilde met hun kinderen, Sara de Blaaij, Maria de Blaaij.
En uit Zaamslag: Pieter Willemsen, Andries van Doeselaar, Pieternella Elisabeth en Maatje van Doeselaar.
Tenslotte geven de notulen nog op, dat 7 mei '37 Dingenus Minderhout en Sara van Hercules met hun kinderen zich bij Krabbendijke voegden. Ook het gedenkboekje *Tot een naam en tot een lof* geeft de namen.

6 Flippo zal wel Filippo moeten zijn, een naam die in Leiden en omgeving veel voorkwam.

7 Zijn vrouw heette Hermijntje Jacobs. In Workum is hij in december 1870 overleden, oud 83 jaar (J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland III*, 235-240, 251, 416).
8 J. Wesseling, *Geschiedenis van Terneuzen*, 275. Vgl. *Tot een naam*... 23.
9 De brief bevindt zich in het Archief Gereformeerde Kerk Goes, nr. 3. De cursiveringen zijn van ons.
10 Hij was 22 oktober 1789 in Hoek geboren, was op 1 maart 1810 in Zaamslag komen wonen. Zijn vrouw was Pieternella Elisabeth Hollebest, dagloonster, op 28 juni 1791 in Zaamslag geboren.
11 De brief is gedateerd 17 augustus 1839.
12 Het waren Pieter Reigel (Rijgel) met vrouw en kinderen uit Terneuzen; eveneens uit Terneuzen Pieter de Zeeuw en Jozina Vervate met kinderen, en Charles Wiemes en Maria 't Gilde van ‘onder Axel’. Van bovengenoemde 3 echtparen had ds. Budding op 11 april 1841 een kind gedoopt. (Lidmatenregister Buddings vrije gemeente te Goes in Gemeente-archief Goes.)
13 François Weijns woonde hier tot 1873 en vertrok toen naar Axel. De laatste bewoner van de boerderij ‘Zeldenrust’ was A.E.J. de Moor. Op Bronzicht in Zoutespui kwam omstreeks 1860 een kleinzoon van Gerard Weijns wonen. Overlijdensakte 11 oktober 1852. In het bevolkingsregister 1826-'47 no. 296, staat hij ingeschreven op wijk C 49 (gegevens van P.J. Baert te Hoek).
14 In 1985 verscheen in het jaarboek van de Oudheidkundige Kring ‘De Vier Ambachten’ jg. 1984/85 een bijdrage van drs. A.J.M. de Kraker en L. Riemens, getiteld: Nicolaas Bakker, een voornaam Terneuzenaar en zijn tijd (1793-1868). Deze Nicolaas Bakker heeft een soort dagboek nagelaten, dat de periode van 1800-'46 bestrijkt. Hij was door zijn huwelijk met Maria van de Wege een schoonzoon van de landbouwer Jogchem van de Wege en Maria Dieleman geworden.

Nicolaas Bakker woonde op de boerderij, die aan het kruispunt lag van het Donkerstraatje en Oudelandseweg, laatst eigendom van de familie Haak en inmiddels verdwenen. Ook aan R. Willemsen te Biervliet hebben we een aantal gegevens te danken.
15 Fotokopieën van dit proces-verbaal zijn ons welwillend verstrekt door P.J. Baert te Hoek, kenner van de 19-eeuwse geschiedenis van Terneuzen.
16 In deze tekst lezen we in de Statenvertaling: ‘En Ik zal u mij ondertrouwen in eeuwigheid; ja, ik zal u mij ondertrouwen in gerechtigheid en in gericht, en in goedertierenheid en in barmhartigheden.
En Ik zal u mij ondertrouwen in geloof; en gij zult den Heere kennen.’
17 Hebr. 12:1 en 2: ‘Daarom dan ook, alzo wij zo groot een wolk der getuigen rondom ons hebben liggende...’
18 Het schrijven van Jan van den Berge aan ds. Van der Meulen was gedateerd: Neuzen, 25 juli 1840. (Archief ds. Van der Meulen, nr 75.)
19 C. Smits, *De Afscheiding van 1834 III*, 212.
20 Vgl. C. Smits, a.w. III, 212.
Tot een naam... 26,27.
In de kerkeraadsnotulen staat het totaalbedrag gespecificeerd.
21 We hebben deze genealogische gegevens te danken aan P.J. Baert te Hoek. Ook C.K. Herrebout te Zaamslag heeft ons enkele gegevens verschaft.
22 J. v.d. Baan, *Geschiedkundige beschouwing van Zaamslag*, 315 (Neuzen, 1859). Notulen kerkeraad Axel-Neuzen-Zaamslag 20 nov. 1851, 10 feb. 1852.
23 Het waren: E. Moorhof, Jogchem van de Wege, G. Weijns, Jan van den Berge, J.P. Oggel, Jan van de Wege, C. Klaassen, C. de Zutter, J. van Petegem, C. Leunis, F. Weijns, Jac. de Kraker, P.H. de Pree, Jac. Lamaitre, Jac. van den Berge, J. Kamerick, P. de Meester, W. van Tatenhove. J. van de Ree, Jac. de Jonge en Jan de Pree.
24 Ter nagedachtenis van Rev. Cornelius van der Meulen, 43.
25 Notulen kerkeraad 20 juli 1841.
26 Notulen kerkeraad 8 november 1841.
27 Notulen kerkeraad 5 april '42.
28 Notulen prov. vergadering 6 april '42.
29 Ds. Knap heeft tijdens zijn leven (1806-1865) 117 (!) beroepen gehad en 12 standplaatsen. In geen daarvan is hij lang gebleven, het langst nog in Heeg (Fr.). Hij heeft veel preken gepubliceerd en mogelijk had ds. Van der Meulen daarvan één of meer gelezen. *(Biografisch Woordenboek voor Protest. Godgeleerden in Nederland IV*, 44-49. En *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek II*, 69).

30 23 augustus 1842.
31 Archief ds. Van der Meulen nr 97(Gemeente-archief Goes).
32 Verder waren het P. Rygel, Jozias Baak, P. de Zeeuw en echtgenote, P. Willemsen en kinderen, J. Klaassen en vrouw, Charles Wiemes en gezin, Maghelina de Bock met kind en Tanneke de Bock.
33 Het schrijven (ongedateerd) bevindt zich in het Archief ds. Van der Meulen, nr. 53.
34 Dit schrijven berust in het Arch. Part. Synode Zld. Geref. Kerken Ndl, nr 3 (Gemeentearchief Goes).
35 Joh. Alberts Verhorst, geb. Wissenkerke 27 febr. 1818, horlogemaker, was in mei 1839 in Terneuzen komen wonen (gekomen van Vlissingen). Hij was getrouwd met Cornelia Tazelaar, geb. Wissenkerke 12 sept. 1817 en overleden 25 jan. 1845; 5 dagen na de geboorte van haar dochtertje Sophia, die het volgend jaar overleed. Verhorst emigreerde na de dood van zijn vrouw en dochter op 1 april 1847 naar Amerika.
36 Notulen kerkeraad 29 mei 1846.
37 Notulen kerkeraad 9 juni 1846.
38 Notulen kerkeraad 26 december '46.
39 Idem 19 januari 1847.
40 Notulen kerkeraad 18 november 1852.
41 *De Bazuin* 22 juni 1854.
42 Van deze Friedrich Wilhelm Krummacher (1796-1868), predikant o.a. te Elbterfeld (1834), Berlijn (1847) en hofprediker Potsdam (1853) zijn preken in Nederlandse vertaling verschenen.
43 De moeilijkheden, die ds. De Waal met deze man in Amsterdam had, staan beschreven in J. Bosch, *Figuren en aspecten uit de eeuw der Afscheiding*, 170-178 (Goes 1952).
44 *De Bazuin* 29-11-1889. Het In Memoriam is van de hand van ds. M. Schuurman te Enschede, waar ds. De Waal zijn laatste 3 levensjaren heeft doorgebracht.
45 Zie voor P.J. Oggel: C. Smits, *De Afscheiding van 1834 IV*, 174 (Dordrecht 1980). En J. Geelhoed, Zeeuwen in Amerika (artikelen in het *Nederlands Dagblad* van 9, 11 en 12 januari 1971).
46 Notulen kerkeraad 24 juli 1855.
47 Idem 5 september '55.
48 Belangrijk voor de kennis van P.J. Oggels levensgang is het gestencilde geschrift: *De geschiedenis van het geslacht Oggel*..., samengesteld door D.J. Oggel Jzn. (Axel, najaar 1966).
49 *De Bazuin* 1 januari 1857.
50 Vgl. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland, deel III*, 241, 242, 252.
51 Notulen kerkeraad 28 juli 1857.
52 Het waren Cornelis Riemens, Gelein Michielsen, Mannus de Ruiter, Cornelis Faas en Tanneke Versluis.
53 Notulen kerkeraad 20 maart, 23 april, 29 mei, 24 juni, 19 september en 4 december 1867.
54 *De Bazuin* 2 december 1864. We hebben het verslag in enigszins gemoderniseerde stijl weergegeven.
55 Vgl. J. Wesseling, *De Geschiedenis van Axel*, 318, 319. En van dezelfde auteur: *De Geschiedenis van Terneuzen*.
56 Notulen kerkeraad 27 december 1865.
57 Jan Lensen, geb. Axel 26 oktober 1815, landman, in 1850 gekomen van Zaamslag, getrouwd met Maria de Kraker.
58 Notulen kerkeraad 26 januari 1866.
59 Notulen kerkeraad 28 maart 1866.
60 Idem 2 mei '66.
61 Idem 28 juli '66.
62 *De Bazuin* 3 mei '67 (enigszins gemoderniseerd).
63 *De Bazuin* 19 juli 1867.
64 Aanwezig waren ds. Brink, uit Terneuzen de ouderlingen Jan Lensen en J. Waeyhaert; uit Axel J. de Putter en R. van de Ree; uit Zaamslag M. van Kerkvoirt en Jacob Scheele.
En verder uit Terneuzen de diakenen J.A. Taselaar en Joos Klaassen; uit Axel Pieter Marijs en D. Balkenende. En uit Zaamslag J. Platteeuw en J. de Putter.
65 *De Bazuin* 27 maart 1868.

XIII *Groede*

Ook in westelijk Zeeuws-Vlaanderen is in 1836 een Afgescheiden gemeente of althans een Afgescheiden groep ontstaan, namelijk in *Groede*. Dit blijkt uit een aantekening in het kasboek en uit het bewaard gebleven lidmatenboek, dat met *1836* begint en waarin bij verscheidene namen het jaar van aansluiting wordt vermeld. We noteerden daaruit tweemaal het jaar 1836 en driemaal 1837.

Groede ligt aan de rand van westelijk Zeeuws-Vlaanderen, hemelsbreed maar een paar km van de Noordzee vandaan. In het dorp zelf leeft de herinnering aan de 17-eeuwse dichter *Jacob Cats* nog voort in de naam 'Catsbank' in de Hervormde kerk en de 'Catshoeve', even ten noorden van het dorp gelegen. Een gevolg van het feit, dat de grootgrondbezitters *Jacob Cats* en zijn broer *Cornelis* de in de 80-jarige oorlog onder water gezette polders om Groede heen in 1612 opnieuw lieten indijken. Het 12-jarig Bestand was toen enkele jaren oud.

Enkele dichtbij liggende dorpen naar het zuidwesten toe zijn *Nieuwvliet* en *Cadzand*, en de andere kant uit *Breskens*, aan de monding van de Westerschelde gelegen.

Wat dieper het binnenland in vinden we o.a. *Oostburg, Schoondijke* en *Biervliet*.

In de bovengenoemde dorpen woonden Afgescheidenen, maar het waren er maar heel enkelen.

Wanneer we nu eerst een blik werpen op het zielental van de Hervormde gemeenten in de zo juist genoemde dorpen en even letten op de plaatselijke predikanten omstreeks 1840, dan vinden we de volgende gegevens:

In 1836 bedroeg het zielental:

	zielental	***belijdende leden***
1 Groede	2094	1202
2 Nieuwvliet	725	367
3 Cadzand	1106	538
4 Schoondijke	1191	724
5 Oostburg	1075	640
6 Breskens	1343	510
7 Biervliet	1220	616[1]

In dit overzichtje is *Groede* dus de grootste Hervormde gemeente. In Groede woonden ook nog 200 Rooms-Katholieken en 100 Evangelisch-

Luthersen. De laatstgenoemden waren in de regel afstammelingen van in 1733 om hun geloof verdreven Salzburgers. Ze beschikten over een eigen kerkgebouw. Dezelfde bron geeft 35 Afgescheidenen op (1843).[2]

Van 1827-'51 werd de Hervormde gemeente te *Groede* gediend door *ds. G.G. Brugman*, die noodgedwongen zijn emeritaat had moeten aanvragen, nadat hij het jaar daarvoor (1850) tijdens het preken onwel was geworden. Omdat hij niet in staat was persoonlijk van zijn gemeente afscheid te nemen, deed zijn vriend *ds. A. Houtkamp* van het naburige Nieuwvliet dit namens hem. Deze sprak n.a.v. Hand. 20:32; 'En nu, broeders, ik beveel u Gode en den woorde zijner genade, die machtig is u op te bouwen en u een erfdeel te geven onder al de geheiligden.'

Aan het eind van de plechtigheid bracht ds. Houtkamp 'de laatste zegenbeden en raadgevingen van onzen Leeraar en Vriend over'.[3]

In juli 1854 is ds. Brugman overleden, 61 jaar oud. Hij was 24 jaar in de gemeente van Groede werkzaam geweest.

In *Nieuwvliet* stond van 1825 tot zijn emeritaat in 1852 *ds. A. Houtkamp*, dus 27 jaar lang. In juni '63 is hij in Groede overleden, ruim 72 jaar oud.

In zijn in memoriam vonden we van hem vermeld, dat hij altijd het evangelie van Christus had gepreekt 'met dien helderen blik en *in dien milden geest*, die zijn verstand en hart eer aandeden'.

Nog in 1861 had hij in Nieuwvliet gepreekt ter herdenking van zijn 50-jarig ambtsjubileum.[4]

In *Cadzand* is van 1828-'32 Hervormd predikant geweest *J. van Rhee*, in 1832 vertrokken naar Biggekerke op Walcheren, de directe voorganger van ds. Budding aldaar. Hij preekte beslist rechtzinnig, heeft later nog een poosje bij de Afgescheidenen gehoord, maar is als predikant op minder eervolle wijze uit hun kring verdwenen.

Hij werd in Cadzand in 1833 opgevolgd door *J.P. van Hall*, die in '44 zijn ambt neerlegde.

In de 18e eeuw was in Cadzand een niet kleine *Waalse gemeente*, bestaande uit Hugenoten en de nakomelingen daarvan, die na de intrekking van het edict van Nantes in 1685 uit de omgeving van Rijssel en Pas de Calais o.a. naar westelijk Zeeuws-Vlaanderen waren uitgeweken.

Het verhaal gaat, dat men op zon- en feestdagen in Cadzand meer Frans dan Nederlands hoorde spreken. Nu nog verraden vele familienamen in die omgeving hun Franse herkomst.

In 1794 is de Waalse gemeente samengegaan met de Hervormde. De laatste Waalse predikant in Cadzand was Jean André Arnosi, die in 1797 vertrok naar de Hervormde gemeente te Borssele op Zuid-Beveland (waar hij 1833 emeritus werd).

Omstreeks 1845 waren er in Cadzand ook nog 19 Rooms-Katholieken en 10 Afgescheidenen. Deze laatsten behoorden tot de gemeente te *Groede*. In de Hervormde gemeente van Schoondijke stond van 1805-em.'34 *ds. Cornelis Schiettekatte*, die in januari 1846 in Middelburg op 81-jarige leeftijd overleed. Bijna 30 jaar had hij de gemeente van Schoondijke gediend.

Hij was in 1835 in Schoondijke opgevolgd door ds. *Gerrit Vrolijk*, die in augustus '57 daar overleed, een weduwe en 3 kinderen nalatende.

Uit zijn in memoriam nemen we het volgende over: '...de ontslapene was een liefhebbend zorgvol echtgenoot en vader, een helderdenkend, onvermoeid werkzaam Leeraar, een hartelijke ringbroeder, gedurende 15 jaren een waardig lid van het Klassik. Bestuur en een ijverig beoefenaar der geschiedenis, van welke laatste onderscheidene recensiën en eenige eigene opstellen in de Vaderlandsche Letteroefeningen de bewijzen hebben opgeleverd.'

'Algemeen was dan ook de droefheid' toen *ds. A.C. van Altena*, predikant te *Hoofdplaat* zijn overlijden aan de gemeente bekend maakte en op dinsdag d.a.v. de begrafenis plaatsvond. De kist werd gedragen door de leden van de kerkeraad en gevolgd door o.a. al zijn ringbroeders. Zijn vriend *ds. G. Batteké* van *Breskens*, die hem 22 jaar geleden als predikant had bevestigd, sprak een hartelijk woord tot zijn nagedachtenis, terwijl zijn academievriend en ringbroeder *W. Gouda Quint* van *Nieuwvliet* op rijm enige gevoelvolle woorden sprak.

De 30e augustus 'herdacht ds. Batteké als consulent den waardigen overledene nader voor de Gemeente n.a.v. Jesaja 55:8 en 9. Zijn stof ruste in vrede en zijn werkzame geest zij heengegaan, om in hoogere kringen den raad Gods te dienen'.[5]

In Biervliet heeft van 1810-'39 ds. *Daniël van Basselaar* gestaan, een niet onbesproken figuur.[6] Hij was ongetwijfeld een aanhanger van de 'verlichtingsgedachten' van die tijd.

Ontstaan Chr. Afgescheiden kerk

Nadat we zo enige Hervormde predikanten uit Groede en omgeving de revue hebben laten passeren, richten we nu speciaal onze blik op de Afgescheiden gemeente van Groede. Van het prille ontstaan daarvan is niet zoveel bekend. Maar het notulenboek van de Hervormde kerkeraad van Groede verstrekt ons daarover toch enige belangrijke gegevens.

Op 14 februari 1836 ontving dit college een schrijven van *Abm. Eernisse* en *Dirk Schaap*, gedateerd Groede, 13 februari 1836. Ze deelden hierin mee, dat 'de overtuiging van ons gemoed ons toeroept, dat wij niet langer bij een genootschap meugen blijven, daar wij niet mede vereenigen kunnen'. Men kon hun namen in het lidmatenboek wel 'doorschrabben'. Ook hoefde de kerkeraad hen niet voor een mondeling onderhoud te ontbieden, want ze wensten toch niet 'terug te gaan'. Het was hun bedoeling zich aan te sluiten 'aan die Gemeente of Kerke, waar Christus volgens ons en onzer voorvaderen gevoelen het hoofd van is. En voelen ons gewillig door bekwaammakende genade er aan te blijven tot onze laatsten hadem snik'.

Ze besloten hun brief met het waarschijnlijk door hen zelf gemaakte gerijmel:

'Vrienden tis om Jezus zoet
Dat men van u scheyden moet.
Vrienden wilt ons wel verstaan

Tis om Jezus lief gedaan.
Niet uit haat of niet uit nijd
Niet uit drift of niet uit spijd,
Maar omdat gij niet meer leerd
't Geene onze ziel begeert.'

De kerkeraad nam de brief voor kennisgeving aan. *Abraham Eernisse* was in 1799 in Groede geboren, en getrouwd met *Elisabeth Cransberge*. De 44-jarige *Dirk A. Schaap* was van afkomst geen Zeeuw. Zijn wieg had in Katwijk aan Zee gestaan en die van zijn iets jongere vrouw Johanna Dorpaal in Katwijk-Binnen.

Een paar maanden later - 23 april 1836 - kwam bij de kerkeraad opnieuw een bericht van onttrekking binnen, dit keer van *Aaltje de Groote* en haar man *Isaäc Eernisse* senior, al 77 jaar oud, en van *Isaäc Eernisse junior.*[7]

Ook zij verzochten hun namen in het lidmatenboek door te halen, omdat ze zich al hadden aangesloten bij de 'weynige weken' geleden in *Middelburg* ontstane Afgescheiden gemeente (inderdaad was deze daar op 10 maart '36 gevormd, al was het nog niet in geïnstitueerde vorm).

Hun beslissing was 'waarlijk (een) ongenoeglijke stap voor het vleesch, te meer daar de waerheyd Beminnaars heden ten dage met allerhande scheldnamen gelastert worden. Maar daar wij weten, dat de Zaligmaker gezegd heeft: Weet dat zij het mij eer gedaan hebben dan u, zoo moet een dienstknegt of dienstmaagd niet boven zijn heer willen weezen. Ja, wij wenschen in zoo verre maar met Stefanus voor onze beledigers te bidden, en het oordeel over te laten aan hem wiens oordeel na waerheyd is'.

Ook zij eindigden hun brief met een 'gedicht' van 8 regels:

'O Vrienden mogt gij 't nog eens zien
Gij zout met ons na Jezus vlien.'
enz.

Een week later - 30 april '36 - scheidden *Cornelis Naaije* en *Maria Faro* zich schriftelijk van de Hervormde kerk af. We nemen hun brief grotendeels op (met enkele Zeeuwse dialectische eigenaardigheden erbij).

Gehagte kerkeraad van Groede

'Wij lezen in Gods Woord, al wat iemand heeft, zal hij geven voor zijn leven, en hoewel de zaligheid niet aan de Afscheydinge verbonden is, zoo is het tog het leven van onze ziele geworden om ons met dat volk te vereenigen, die in alles onze zalige vaderen doen herleven met die Godsdienst ... die God op het hoogste verhoogt, en den mensch op het diepste vernedert, en daarom verzoeken wij, dat gij onze naamen door schrabt op het ledemate boek, daar wij alles wenschen veijl te hebben voor het leven van onze onsterfelijke zielen, zoodat wij maar wenschen te bidden tot den Heere om onderworpene genade in die weg, die hij met ons houden wil.'

De brief vervolgt: ‘O Vrienden, het is niet uit haat of nijd tegen uwe persoonen, want wij wenschen met medelijden neer te zien op al die God en zijn volk verachten, en wij moeten zeggen: O wonder van vrije genade, waarom wij ook niet, daar wij ook in ons zelven haters Gods en des naasten ben.

O bidden past ons voor alle onze medemenschen. En die leeraars, die de voorvaderlijke Godsdienst beminnaars veragten, wenschen wij genade toe van God om in de schuld te vallen, zoodat ze nog eens herders mogten worden, die Gods volk weyden met wetenschap.

Intusschen bidden wij den herder der zielen Jezus Christus, dat hij erders in zijn oogst gelieft uit te stooten, daar zijn volk erderloos is.’

Tenslotte spreken ze nog de wens uit: ‘de Heere opene de blinde zielsoogen van al Zijn, en Zijns volksvijhanden.’[8]

Maria Faro is in november 1841 met betuiging van hartelijk leedwezen en berouw naar de Hervormde kerk teruggekeerd. De kerkeraad meende ‘in de geest des Evangelies te handelen’ om deze zuster, die gedwaald had en zulks beleed, ‘de broederlijke hand opnieuw te moeten toereyken en van heden af aan weder als lid der Gemeente te erkennen’.[9]

Tenslotte noemen we hier uit 1836 nog een onttrekking, namelijk die van *Elisabeth Cransberge*, de vrouw van de al eerder genoemde *Abraham Eernisse*. Op 30 april '36 verzocht ze schriftelijk aan de Hervormde kerkeraad van Groede haar naam in het lidmatenboek door te schrappen, omdat ze zich al had aangesloten bij de Gereformeerde Gemeente van *Middelburg* ‘tans sedert weinige weken daar gevestigt en (dit) op dezelfde gronden (als) van mijn afgescheydene Vrienden en Vriendinnen, zoo ier als elders...’. Ze zette haar naam onder de woorden ‘Gedaan met dezelfde achtinge voor uwe Persoonen als vooren’.

Bij haar naam veroorloven we ons een kleine uitweiding. In 1764 had een niet gering aantal Evangelisch-Lutherse vluchtelingen uit Salzburg (Oostenrijk) - om hun geloof verdreven - zich in Groede gevestigd. In 1733 was trouwens al de eerste golf naar westelijk Zeeuws-Vlaanderen gekomen. Onder hen bevond zich ook een Jacob Cransbühler met zijn vrouw, die onder Schoondijke gingen wonen. Waarschijnlijk is deze Elisabeth Cransberge (ook wel Kransbiller geschreven) een nazaat van bovengenoemd echtpaar. Ze is in 1844 in Groede overleden.[10]

Via het brievenboek van de gemeente van Middelburg[11] worden we gewaar, dat *Dirk Rietvelt de Hondt* uit *Groede* op *13 maart 1838* aan de kerkeraad te Middelburg (p/a J. Minderhout) een brief had gestuurd, bestemd voor de provinciale vergadering van 14 maart '38. Met als bijlage een kopie van zijn bericht van afscheiding van de Hervormde kerk.

In zijn schrijven meldde hij, dat het hem bekend was, dat op die e.k. prov. vergadering o.a. de volgende punten ter sprake zouden komen:

1. De oude of nieuwe psalmberijming gebruiken?
2. Waar moet het Avondmaal worden gehouden? In iedere gemeente afzonderlijk of op één plaats voor de hele provincie?

Wat het eerste punt betreft, adviseerde hij - om de vrede te bewaren - zich te houden aan wat de meerderheid besliste.

En wat het vieren van het Avondmaal aanging, hij wist niet of de eerste Christenen daarvoor naar Jeruzalem of naar de 'hoofdsteden' moesten gaan. In dit verband vroeg hij: hoe hebben onze vaderen het gedaan?

Een tweede schrijven - in het brievenboek bewaard - is voor ons van meer belang. Het is gedateerd *Groede, 5 november 1838* en ook aan de kerkeraad van Middelburg gericht.

De leden van *Groede* hadden van deze kerkeraad een schrijven ontvangen, waarin het ging over de behartiging van de financiële belangen van *ds. Budding*. verklaarden zich bereid mee te werken. Ook deelden ze mee, dat 'wij een broeder uijt ons midden namelijk *Isaäc Eernisse d'oude* als *ouderling* hebben verkosen'.

Hij zou de e.k. provinciale vergadering bezoeken. Dit is voor ons een belangrijk gegeven, want het wijst erop dat in 1838 in Groede een Afgescheiden kerkeraad bestond. Al blijft nog duister, wanneer die gemeente is geïnstitueerd.

het stuk was ondertekend door

Dirk Schaap
C. Naaije
Abraham Leenhouts[12]

en 'per order' door

vader I. Eernisse
Abm. Eernisse

Hier hebben we dus weer de namen van enkele (vooraanstaande) lidmaten van de gemeente te Groede.

De kwestie met ds. Budding veroorzaakte ook in Groede de nodige deining: op de provinciale vergadering van 23 oktober 1839, waarop ds. Budding 'ontslagen' werd, en waarop voor Groede aanwezig was D. Rietvelt de Hondt, koos 'Groede' partij vóór ds. Budding en verklaarde zich van hem te zullen blijven bedienen mèt de oude psalmen (van Datheen) en de Dordtse kerkenorde. En zo verscheen van de kleine Afgescheiden gemeente te Groede voortaan geen afgevaardigde meer op de vergaderingen van de classis.

Gelukkig kwam er na ruim een jaar een wending ten goede. Want op de classisvergadering van 6 januari '41, gehouden in Goes, waren voor 't eerst ook weer afgevaardigden aanwezig van de gemeenten *Groede* en *Middelburg*, die zich sedert de afzetting van ds. Budding niet meer hadden laten vertegenwoordigen.

We kregen - wat Groede betreft - belangrijk archivalisch materiaal onder ogen.[13] Op 4 januari 1841 deelde de gemeente te Groede namelijk aan de 2 dagen later te Goes te houden classisvergadering mee, dat ze *Abraham Leenhouts* tot afgevaardigde had benoemd. Deze had opdracht te verklaren 'dat wij vereenigt liggen en van den Heere wenschen te mogen hebben de vaderlijke belijdenisse', zoals die op *het* Synode van Dordrecht 1618/19 was vastgesteld. Dit kwam er dus op neer, dat de gemeente van Groede zich weer bij het Afgescheiden kerkverband had

aangesloten. De brief was ondertekend door *C. Naeije*, diaken, en *Dirk Rietvelt de Hondt*, scriba. Met aan het slot nog de mededeling: 'onze Gemeente bedraagt 19 à 20 Leeden'. Dus amper *20* belijdende lidmaten.

Vier dagen eerder - 1 januari 1841 - hadden scriba *Rietvelt de Hondt* en diaken *Corn. Naeije* namens de Afgescheiden gemeente in het 4e district van Zeeland (d.i. westelijk Zeeuws-Vlaanderen) zich ook al tot de gemeenten in Zeeland gewend, met een verzoek om steun voor een diaconaal noodgeval.

Het betrof *Isaäc Eernisse*[14] uit *Groede*, van wie tengevolge van 'de bekende P aardenziekte', 6 paarden waren doodgegaan, zodat hij 'buiten bestaan' was gekomen. Drie paarden had hij 'onmisbaar' nodig, en de overige drie kon hij 'uitgewinterd zijnde' wel verkopen om de 'tevoren beleende gelden' terug te betalen. Hij had namelijk voeder genoeg.

Het verzoek was nu deze Isaäc Eernisse financieel te helpen 'uit christelijke liefde, zonder die onchristelijke assurantiën' om zo aan de wereld te tonen, 'dat onze vaderen en wij geen assurantiën nodig hebben om elkander te helpen, maar alleen het oprechte geloof, dat door de liefde is werkende'.

Het was nu de plicht aan *Eernisse* christelijke naastenliefde te bewijzen om te laten zien, dat als één lid lijdt, alle leden lijden. De classis besloot mee te werken en *Abraham Leenhouts* werd belast met de ontvangst van de liefdegaven.

Het kerkelijk leven in de kleine gemeente van Groede was gebaat met de komst van *ds. C. van der Meulen* in Goes, half juni 1841. Hij moest ook naar vermogen alle andere vacante Zeeuwse kerken helpen.

In zijn *Memories* noteerde *Jannes van de Luijster* bij het jaar 1841, dat ds. Van der Meulen op zondag 18 juli in Groede had gepreekt 'in de schuur van kennissen'. Het was diens 'eerste prediking aldaar'.

Van de Luijster zelf was 'meede geweest voor gezelschap'. We merken op, dat diaken Cornelis Naeije een zwager was van Jannes van de Luijster (die met Dina Naeije was getrouwd), en dat Van de Luijster zelf ook een tijd lang in westelijk Zeeuws-Vlaanderen had geboerd (zie hoofdstuk Borssele).

Diezelfde dag had 'kandidaat C. Steketee bij mij gepredikt'. Weer een opmerking onzerzijds: C. Steketee - die een jaar later dominee in Nieuwdorp bij Borssele zou worden - is in 1843 getrouwd met een 19-jarig meisje uit Groede, namelijk *Johanna Sara van Overbeeke*.

Erkenning

Dat de gemeente van Groede, organisatorisch gezien, sterker werd, bewijst het verzoek aan de Koning om erkenning als Chr. Afgescheiden gemeente. De eerste aanvraag was gedateerd Groede, 9 juli 1841 en was uit aller naam alleen ondertekend door *Dirk Schaap* en *Cornelis Naeije*, resp. ouderling en diaken. Ze noemden zich 'inwoners van de Gemeente Groede, vierde district der Provincie Zeeland en andere naburige plaatsen'. Welke dat waren, hebben we hierboven al gezien.

Op 6 september '41 ging een hernieuwd verzoekschrift in zee, nu ondertekend door 19 personen. We geven ze hier door, met enkele persoonsgegevens erbij:

Dirk Schaap, Groede
J.P. Eernisse, Nieuwvliet
Abraham Leenhouts, Groede, geb. 1811 in Hoofdplaat
Pieternella Samon, Groede, geb. 1768, in 1837 zich aangesloten als lidmaat, in 1850 in Groede overleden
Mattheus van der Borgh, Cadzand, geb. 1807, zich aangesloten in 1837 en zijn vrouw Maria Sonneville, geb. 1808, zich aangesloten in 1836
Pieter Marsielje Retranchement, geb. 1806 te Groede
Willem van den Bergh, Biervliet, geb. 1798; hij liet op zondag 18 juli '41 twee zoontjes door ds. Van der Meulen dopen.
Adriana Clicquennoi, Biervliet, vrouw van P. Bouwens
Cornelis Naeije, Groede, geb. Biervliet 13 okt. 1787; zich 1836 aangesloten; in 1848 overleden te Groede
Isaäc Eernisse d'Oude, Groede; geb. 1759, overleden 25 maart 1840
Aaltje de Groote, vrouw van bovengenoemde Isaäc Eernisse
Abraham Eernisse, Groede, en zijn vrouw *Elisabeth Kransberge*
Pieter Jacobus Eernisse, Cadzand, geb. 1791 en zijn vrouw *Suzanna Cliquennoi*, geb. 1789
Catharina Suwijn, Cadzand, in 1837 aangesloten. Ze was de vrouw van De Winter.
Magdalena Caluwaard, Retranchement, in 1836 aangesloten. Ze was de vrouw van S. Cappon
Dirk Rietvelt de Hondt, Groede, geb. 1795 Aardenburg

Bij *K.B. van 16 oktober 1841* no. 80 kwam de erkenning af.

Ze zouden kerken in een gebouw in de Waterstraat (kadastraal sectie C. no. 817). Bij *K.B. van 19 januari 1844* no. 61 kreeg de gemeente toestemming voor de aankoop van een woonhuis, erf en tuin te Groede sectie C. no. 820 en 819, groot 96 ellen, 57 palmen, 75 duimen ter vergroting van het kerkgebouw.

Iets uit het kerkelijk leven

In een schrijven uit Groede, gedateerd 3 januari 1842 en gericht aan de classisvergadering, die enige dagen later zou samenkomen, werd meegedeeld, dat D. Rietvelt de Hondt aangewezen was om de gemeente van Groede te vertegenwoordigen. Maar dit kon helaas niet doorgaan, omdat hij door de ‘stremming’ in dit seizoen (ijs en sneeuw?) dan 8 dagen kwijt geweest zou zijn in zijn beroep.

Verder stond er in de brief, dat ten aanzien van de *20* lidmaten ‘alles is zoo als het tevoren was’. Alleen Maria Faro was weer tot de ‘liberalen’ (Hervormden) overgegaan. Daar stond echter tegenover, dat een ruim 16-jarige dochter van *Schaap*[15], en één van *Cornelis Naeije*[16] ‘getrouwelijk bij ons komen, hebbende de wereld een scheidbrief gegeven’.

De meisjes zelf zeiden, dat de preken van ds. Van der Meulen het middel

tot hun bekering waren geweest. Nog meer jonge mensen wilden zich ‘bij ons’ voegen, maar ze werden allen vooral door ‘de oude christenen buiten’ tegengehouden dit te doen. ‘De Heere kome zelve Zijne Kerke te hulpe.’

Rietvelt de Hondt meende dit de classisvergadering te moeten schrijven ‘vooral tot opwekking en versterking’ van ds. Van der Meulen ‘om tot ons te koomen met warmen ijver en hoop op de Goddelijke genade’.

Van der Meulen kon dan zelf zien, hoe ruim zijn ‘dienst’ in Groede al gezegend was geweest. Men hoopt hem a.s. vrijdag in gezondheid aan de haven van *Breskens* te kunnen afhalen.

Bijna een half jaar later - 2 juli 1842 - stuurde dezelfde schrijver vanuit Groede opnieuw een brief aan de classicale vergadering te Goes, te houden op 5 en 6 juli 1842. Het was een heel lang stuk en - naar hij zelf zei - geschreven ‘uit innige begeerte tot den welstand der kerke in het 4de district van Zeeland’ (waarin Groede lag).

Nu, hij luchtte zijn hart wel, maar het was niet zoveel moois wat hij vertelde. In 1841 had hij zich ‘inwendig opgewekt’ gevoeld om ‘voor den God Jakobs eene woonstede te koopen’. Dat was een schuurtje met de bedoeling het tot een kerkje te verbouwen. Pieter van Roo, de timmerman, moest dit dan voor *ƒ* 300,- doen ‘als zijnde hij onze timmerman van over 20 jaar’. Zo had De Hondt het zich ingedacht en beslist.

Maar er ontstond - zoals het bij dergelijke gevallen in de regel gaat - verschil van mening over de financiering. Er werd voorgesteld de verbouwing aan te besteden of timmerman *Jacob Eernisse* - lid van de gemeente - moest het met zijn 3 zoons ‘in daggeld’ willen doen. Daartegen brachten De Hondt en zijn medestander *Dirk Schaap* weer in, dat álle broeders zo weinig verdienden en zo achteruit gingen. En moest nu juist Jacob Eernisse ‘zijn oude loon’ hebben, en ‘hij alleen wittebrood eten en de andere broeders roggebrood?’

Er was nog een kwestie van weinig verheffende aard. Hieruit bleek duidelijk De Hondts gekrenkte eergevoel.

Op 17 mei '42 was er bij *Dirk Schaap* aan huis een gemeentevergadering samengeroepen om een ouderling te kiezen. De vergadering koos *Abraham Leenhouts*. Nu voelde De Hondt zich gepasseerd. Hij was immers bijna 6 jaar ouder dan Leenhouts en Van der Borgh, de kandidaten van Groede en Cadzand. Bovendien had hij lang de gemeente helpen ‘meeregeren’ en ook catechisaties gegeven. Nooit had iemand op zijn werk iets aangemerkt, integendeel.

Kort geleden had *Adriaan van Overbeeke* hem nog geprezen, omdat hij vijanden en tegensprekers zoals Roomsen en anderen, met Gods Woord en hun eigen belijdenis de mond kon snoeren; Mathias Naeije uit Groede had in gelijke geest gesproken. En dan nu *Leenhouts* gekozen?

Dat hier duidelijk jaloersheid in het spel was, blijkt ook uit de volgende woorden: *Abr. Leenhouts* is 22 mei begonnen, alsof hij nu het gansche lichaam Christi was, met lezen, zingen, bidden enz.; Omdat hij niet zingen kon, ging het ook dadelijk mis, zodat hij 's middags *Leunis* van *Terneuzen*, die toen bij ons was, verzocht voorzanger te zijn, zittende op

een stoel naast hem. En vroeger hadden hij en *Abr. Eernisse* het altijd gedaan! Maar wij worden nu beschouwd 'als waren wij slechts koolstronken, die men te droogen kan zetten of op een hoop werpen'.

Er staan nog meer bittere gezegden in de brief, die we de lezer besparen. Alleen nog dit: in het laatste deel van zijn brief schreef De Hondt, dat hij 2½ jaar 'voor niets' had gecatechiseerd; dit was volgens hem het juiste standpunt; zich beroepend op Lucas 10:4 vervolgde hij: '*zonder buidel of male*[17] voor mij zelven met brood en water, zoude ik wel wenschen in des Heeren werk als een dienaar der gemeente werkzaam te zijn'.

Om kort te gaan, het eind van het droevig lied was, dat Rietvelt de Hondt zich aan de gemeente onttrok. Gelukkig heeft hij zich later weer aangesloten.[18]

Abraham Cornelis Tris

Was de gemeente in oktober 1841 door de regering erkend, uit de voorgaande pagina's wordt duidelijk, dat ze dringend behoefte had aan een eigen dominee, die leiding kon geven. Voorlopig was daar echter nog geen kijk op. Er heerste immers een groot tekort aan predikanten. En toch liep er in Brouwershaven al een notarisklerk rond, die graag dominee wilde worden en wiens eerste gemeente enkele jaren later *Groede* zou zijn. Maar dit laatste lag toen nog in de toekomst verborgen. Het was *Abraham Cornelis Tris*.

Over hem eerst enige biografische gegevens. Hij is op 13 juli 1817 in Zierikzee in een Hervormd gezin geboren en op 9 april 1907 hoogbejaard - bijna 90 jaar oud - in de Verenigde Staten overleden.

We zouden zijn levensgang in 2 perioden kunnen verdelen. Van 1817-'51 woonde hij in Nederland en van 1851-1907 in N. Amerika. Voor ons is nu uiteraard de eerste periode van belang.

Al vroeg was hij met geestelijke dingen bezig. Toen hij 14 jaar was, liep hij met plannen rond om zendeling te worden en als 17-jarige werd hij tot belijdend lid van de Hervormde kerk in Zierikzee aangenomen.

In militaire dienst hoefde hij net niet te gaan, omdat hij bij de keuring iets te klein bleek.

Voor het verval in de Hervormde kerk kreeg hij steeds meer oog. Met Pasen 1840 - hij was toen 22 jaar - hoorde hij voor het eerst *ds. Budding* preken in de schuur van *Van Farowé* (één van de initiatiefnemers van de Afscheiding op Duiveland).

Nadat hij de volgende zondag vanaf de Hervormde kansel de goddelijke natuur van Christus had horen loochenen, was voor hem de maat vol. Hij voegde zich op 1 november 1841 bij de Afgescheidenen in Zierikzee en onttrok zich aan de Hervormde kerk van *Brouwershaven*, in welke plaats hij toen notarisklerk was. Hij werd als 18e lid van de Afgescheiden gemeente van Zierikzee ingeschreven. Daar waren 3 diensten per zondag en het was bijna altijd leesdienst. Volgens Tris in zijn autobiografie werden dan (vertaalde) preken gelezen van Engelse of Schotse

theologische schrijvers of van Nederlandse predikanten uit de tijd van de Nadere Reformatie.

Zijn moeder stimuleerde hem, toen hij roeping ging voelen om dominee te worden.[19]

Maar wie moest die opleiding betalen?

Zelf kon hij het niet, zijn moeder, een weduwe, nog minder. Hij wendde zich tot de provinciale vergadering van *5 januari '42* met een verzoek om *f* 50,- subsidie voor de aankoop van boeken. Dit verzoek werd ondersteund door ds. *Brummelkamp*, met wie hij dus al contact had opgenomen. De vergadering was terecht van oordeel, dat de gemeente te *Groede* 'bijzondere behoefte' aan een predikant had. Blijkbaar hadden de broeders daar om steun gevraagd. Hun werd aangeraden 'om den Heere te bidden, dat die hun een Leeraar schenke'. Maar ze moesten ook zélf naar wegen en middelen zoeken om hun doel te bereiken.

In de provinciale vergadering van *5 juli '42* lag van *Abraham Cornelis* Tris, lidmaat te Zierikzee, weer een verzoek op tafel om zijn opleiding tot predikant financieel mogelijk te maken. Akkoord, besloot de vergadering, de kosten zullen uit het studentenfonds worden betaald. Maar wel met de voorwaarde erbij, dat wie op kosten van de provinciale vergadering van Zeeland wordt opgeleid, uitsluitend in Zeeland zal dienen, behalve als er elders grotere behoefte mocht bestaan. Werd zo iemand buiten de provincie predikant, dan moest de gemeente aldaar de studiekosten door de provincie betaald, teruggeven, behoudens buitengewone omstandigheden.

In het gemeente-archief te Goes bevinden zich verscheidene tot nog toe onbekende brieven, door Abr.C. Tris aan ds. Van der Meulen te Goes geschreven.[20] Ze geven ons nadere informatie over Tris' perikelen bij zijn opleiding tot predikant.

Op 2 mei 1842 - dus nog vóór de bovengenoemde provinciale vergadering van 5 juli - schreef hij vanuit *Zierikzee* aan ds. Van der Meulen, dat hij met zijn vriend en kerkgenoot Pieter van der Stel (een winkelier in Zierikzee) gesproken had over de beste manier, waarop de financiële moeilijkheden (o.a. het onderhoud van zijn moeder) konden overwonnen worden.

Toen hij zich eens in Goes bevond, had hij tijdens en door het lezen van de paragraaf over de 'inwendige roeping van Leeraars' in Brakels *Redelijke Godsdienst* 'eene overtuigende geest' in zich gevonden om alles te mogen en te kunnen verlaten en zich met lichaam en ziel aan de enige Herder Jezus Christus over te geven.

Het nemen van een beslissing kostte hem dag- en nachtrust. Maar de Heere zou zeker op Zijn tijd 'mijne bergen vlak maken'. Tot nu toe waren zijn pogingen om door de gemeente financieel geholpen te worden mislukt.

Wat de formele kant van de zaak betrof, hij wist niet welke procedure hij precies moest volgen. Wat moest er b.v. op zijn attestatie staan?

Daarover had hij ook met zijn medebroeders *But* en *De Vos* in Zierikzee gesproken.

Dat de Zeeuwse kerken in het gemeen hem financieel zijn studie mogelijk maakten, hebben we zojuist gezien. Tris' reactie hierop vinden we in zijn brief van 9 dagen later - 14 juli '42 - aan ds. Van der Meulen. Hij schreef daarin, dat hij zaterdagmiddag met de boot van Middelburg in Zierikzee was teruggekomen en daar thuis een hartelijke brief van ds. Brummelkamp had gevonden. Deze wilde hem op alle mogelijke manieren bij zijn opleiding helpen en schreef erbij, dat de opleiding van aankomende leraars voor hem (Brummelkamp) 'thans één der gewigtigste zaken' was. De berg van de opleiding - aldus Tris - was door de Heere weer tot een vallei gemaakt.

Tris ging dus bij ds. Brummelkamp in Arnhem studeren. Een kamer had hij nog niet kunnen bemachtigen, maar hij moest toch maar komen - schreef Brummelkamp - hij kon zo lang wel bij iemand logeren. De adspirant-student vertrok onmiddellijk naar het Gelderse.

In mei van het volgend jaar (1843) schreef hij in plechtige stijl - zoals het een a.s. dominee betaamt - het volgende: 'De Heere wil toonen voor dezelve geen dorre woestijn te zijn, maar wil nu door Zijnen Geest dezelve bevochtigen en water gieten op het drooge'. Verder deelde hij mee, dat hij ds. Budding in de gevangenis te *Nijmegen* had bezocht en van plan was hem binnenkort opnieuw op te zoeken. De afstand *Arnhem-Nijmegen* was 3 uur gaans en om geen tijd voor studie te verliezen, had hij tijdens zijn wandeling heen en terug 'geleerd'. We zien hem in gedachten al lopen met een boek in de hand, zo juist uit zijn reistas(je) gehaald, al memoriserende en repeterende. Die methode van studeren, was hem goed bevallen, schreef hij. Inderdaad zit er wel wat in!

In een brief, op nieuwjaarsdag 1844, geschreven vanuit Arnhem, deelde hij mee, dat hij enkele dagen naar *Ommen* ging, waar ds. Van Raalte de opleiding verzorgde. Hij hoopte binnenkort die reis nog eens te maken. Maar die reizen kostten geld! Daarom had hij een verzoek aan de prov. vergadering van Zeeland gericht hem alvast een voorschot te geven. Wel vroeg hij zich intussen enigszins bezorgd ('verlegen') af, hoe de broeders zijn gaan naar Ommen zouden opvatten. Ds. Brummelkamp was tegenwoordig 'koortsig en ongesteld' en was niet in staat college te geven.

Al vijf dagen later ontving Tris zijn antwoord van ds. Van der Meulen, waarop 16 januari '44 weer een brief uit Arnhem naar Goes ging. In dit schrijven vertelde Tris, dat hij enige dagen bij de broeders-studenten in *Ommen* had doorgebracht en daar de colleges had bijgewoond.

Hij deelt ook het collegerooster mee. Er werd hard gewerkt. De colleges begonnen om 8 uur 's morgens en eindigden 8 uur 's avonds met daar tussen enkele uren pauze.[21]

De door hem bij gewoonde colleges bevielen Tris heel goed. Van Raalte maakte vooral veel werk van 'bijbellezen en uitlegkunde'. Hij had ook de heer *A.B. Veenhuizen* horen preken. Zijns inziens gaf deze een goede en van veel kennis getuigende tekstverklaring en kon hij voor de opleiding en voor de talen van groot nut worden.[22]

Tris vond het leven in Ommen wel niet goedkoper dan in Arnhem, maar men kon daar (Ommen) bij ordentelijke mensen toch een kamer krijgen

voor *ƒ* 3,75 - *ƒ* 4,- *ƒ* 5,- kostgeld per week, vuur en licht niet meegerekend.

Verder schreef hij nog, dat het hem speet te horen, dat 'de opwassing in kennis in Zeeland weinig voortgang maakt en dat *D^s^ Smijtegelt meer op den voor grond staat dan de Bijbel*'.

Deze laatste door ons gecursiveerde opmerking zou wel eens het antwoord kunnen zijn op de vraag, waarom het later - toen Tris in december 1845 dominee in *Groede* was geworden - met hem in die gemeente misliep. Zijn kritiek op ds. Smijtegelt dus, d.w.z. in de ogen van sommigen (velen?) preekte ds. Tris te weinig bevindelijk. We komen daar straks nog op terug. Ter verduidelijking van zijn woorden (te weinig groei in de kennis) voegde hij er nog aan toe: 'Dit is waarlijk bedroevend; ik moet dikwijls uitroepen, dat de kennisse een dierbare diamant is en des te begeerlijker voor hen, die hare flikkeringen zien. Er kan geen opwassing in de genade zijn, waar de kennis gemist wordt.

Ach, dat de Heere velen wilde doen toenemen in de kennis, en vooral zijn knechten wilde wijsheid geven om met vasten tred, alleen onder afhanging en opzien van zijne gunst en niet van die van schepselen, datgene te doen, dat Hem welbehagelijk moge zijn...'

De Heere roept immers allen, die door Hem 'tot knechten geroepen of gesteld zijn, nog hetzelfde toe, wat in Jer. 15:20 staat en waarin Jeremia zijn sterkte vond ('Want Ik heb u tegen dit volk gesteld tot een koperen vasten muur; zij zullen wel tegen u strijden, maar u niet overmogen; want Ik ben met u om u te behouden en om u uit te rukken spreekt de Heere').

Op de prov. vergadering, gehouden te Arnhem op 29 oktober '45 mocht Tris - na 8 uur lang aan de tand te zijn gevoeld - slagen voor zijn examen. Al ruim een jaar eerder had Groede een beroep op hem uitgebracht.[23]

Het was vrijdag 19 december '45, toen de Afgescheiden gemeente van Groede haar eerste eigen dominee kreeg. Het zou meteen ook haar laatste zijn! In 1869 is de gemeente namelijk na veel wederwaardigheden - waarover straks - opgeheven. Op zondag 21 december '45 deed ds. Tris zijn intrede in Groede met de bij zo'n gelegenheid veel gebruikte tekst 1 Cor. 1:2: 'Want ik heb niet voorgenomen iets te weten onder u dan Jezus Christus en dien gekruisigd.'

Periode ds. Tris, 21 dec. '45 - 4 jan. '48

Van de Afgescheidenen moest men in Groede en omgeving niets hebben. Waar trouwens wel? In zijn autobiografie geeft Tris enkele voorbeelden van de vijandige dorpsgeest. Maar veel erger was, dat er in de Afgescheiden gemeente van Groede - die haar leden ook in de naburige dorpen had wonen - verdeeldheid ontstond. Bij de intree van ds. Tris was het zielental ongeveer 180 (kinderen meegeteld). De meesten woonden in Groede (59) en Breskens (31). In Retranchement waren er 22, in Schoondijke 21, in Biervliet 18, in Cadzand 23, terwijl er ook enkelen woonden in Oostburg en Nieuwvliet evenals in Zuidzande en Sluis.

In de eerste maanden na Tris' intrede in Groede was het in zijn gemeente nog rustig. Het blijkt uit de kerkeraadsnotulen, vanaf januari 1846 bewaard[24] en door Tris zelf in zijn keurig handschrift geschreven, telkens ondertekend met A.C. Tris. Iets meer dan 2 jaar heeft hij in Groede gestaan.

Bij onze speurtocht door de notulen noteerden we de volgende gegevens en situaties, van belang voor onze kennis van het kerkelijk leven in de Afgescheiden gemeente van Groede.

Het traktement van Tris werd bepaald op *f* 700,- per jaar plus vrij wonen. Dit was - vergeleken met dat van andere Afgescheiden predikanten van toen - zeker niet laag te noemen. Tris ging akkoord, maar verbond er wel wat voorbarig de voorwaarde aan, dat het moest worden herzien 'als de Heere hem met vele kinderen zegende'. Hij was immers nog vrijgezel (en zou dit ook nog jaren blijven).

In de tweede vergadering waren behalve Tris aanwezig de ouderlingen *Adriaan van Overbeeke en Abraham Leenhouts*, met de diakenen *Dirk Schaap, Cornelis Naeije* en *Mathias Naeije*. Hier hebben we dus de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente van Groede in januari 1845. Over twee van hen nog enkele bijzonderheden: Mathias Naeije, een 50-jarige landbouwer in Groede, was getrouwd met Tanneke de Blaauw.

Het echtpaar emigreerde in 1849 met 2 kinderen naar Noord-Amerika. De 42-jarige *Adriaan van Overbeeke Christ.zn.* was getrouwd met *Johanna Jacoba van de Vijver*. Hun oudste dochter, Johanna Sara is in 1843 de jonge vrouw (19) van ds. C. Steketee van Nieuwdorp geworden. Ds. Tris zou zelf als *scriba* gaan fungeren, want ouderling Van Overbeeke voelde zich voor die functie onbekwaam. Als *voorlezer* en *voorzanger* ging ouderling Abr. Leenhouts optreden.[25]

Een definitieve pastorie was er nog niet. *Dirk Rietvelt de Hondt* was bereid zijn 'salet, keuken en voorzoldertje' eventueel tijdelijk aan de vrijgezel-dominee af te staan, maar die noodoplossing wees de kerkeraad af. Men overwoog nu de mogelijkheid de kerk van *Groede* naar *Schoondijke* te verplaatsen en in dat dorp ook uit te zien naar een pastorie.[26]

Inderdaad werd in Schoondijke per mei '46 voor ds. Tris - die tijdelijk zijn verblijf in *Breskens* had - een woning gehuurd voor *f* 104,- per jaar, eigendom van notaris De Smitt. Maar Groede bleef het centrum van de kerkdiensten.

Ds. Tris stond nog maar amper 7 maanden in de gemeente van Groede of hij kreeg al een ernstige moeilijkheid te behandelen. Op zaterdagavond half 10 was bij hem een brief van ouderling Van Overbeeke in de bus gedaan. Tot zijn schrik las hij, dat deze zich met vrouw en kinderen aan de gemeente onttrok. Waarom? Omdat zij onder de prediking van ds. Tris 'kwijnende moesten verkeeren' en daarvan 'geen stichting en opbouw meer ontvingen'.

Joh. Kotvis, een landbouwer uit Schoondijke, en *Mathias Naeije* zouden Van Overbeeke bezoeken om over het probleem te praten. In de volgende vergadering - 5 augustus '46 bij ds. Tris aan huis gehouden

en waarin ook Van Overbeeke aanwezig was - rapporteerden Kotvis en Naeije, dat ze op zaterdag 25 juli de kwestie met Van Overbeeke hadden besproken en dat ze diens 'belijdenis' voorlopig hadden geaccepteerd. Hij was de volgende dag al weer in *Breskens* voorgegaan. (Blijkbaar kwam de gemeente soms onder leiding van een ouderling in gedeelten bijeen.)

Nu kreeg Van Overbeeke het woord. Hij verklaarde, dat hij niets tegen ds. Tris persoonlijk had, ook niet tegen diens leer. Zijn brief had hij in een depressieve bui geschreven (omdat 'hij onder de last der moedeloosheid bezweken was'). Hij gaf ds. Tris de broederhand. Aldus de notulen, door Tris opgesteld. Alles was dus weer goed gekomen, tenminste zo leek het. Want op de volgende vergadering begonnen de moeilijkheden opnieuw en dat in verdubbelde mate. Er kwam nu ook kritiek op het persoonlijk leven van een ouderling.

Van Overbeeke opende de schermutselingen met een aanval op de notulen van de vorige vergadering. Hij protesteerde ertegen, dat genotuleerd stond, dat hij niets tegen ds. Tris zelf noch tegen diens leer had. Hij corrigeerde, dat hij slechts gezegd had, dat hij 'op dit oogenblik niet (kon) zeggen of de leeraar naar de Gereformeerde leer preekte of niet'. Bij een volgend punt vroeg ouderling *Abr. Leenhouts* het woord. Hij had ernstige kritiek op de prediking van ds. Tris. Volgens hem werd de goddeloze door ds. Tris niet genoeg aangesproken en vermaand, al geloofde hij wel, dat de leraar het goed bedoelde. Maar op de Arnhemse school had hij immers niet anders geleerd en dus had men op die school wel toe te zien. Bovendien werd ds. Tris direct boos, als men aan zijn preken kwam.

Terloops merken we hier op, dat een jaar later ook op de provinciale vergadering van Zeeland het verzet tegen Brummelkamps 'verzoeningsleer' aan het licht kwam. Een ingekomen brief van Brummelkamp 'bevestigt ons meer en meer in de vermoedens en bezwaren, die zich opdoen tegen de bewuste leer der verzoening, *als strekkende zich te ver uit*'.[27] Het was dezelfde vergadering, waarin ds. Tris werd geschorst.

Nu nam ds. Tris het woord om zich te verdedigen en richtte zich tot Leenhouts: 'Gij zijt broeder ... bij mij gekomen op dinsdagmorgen 25 augustus, toen mijn moeder ziek lag, zeggende: Dominee, ik kom u eens spreken. Nadat gij een weinig gezeten had, zei ik: Broeder kom, is het een grote zaak, dan zullen wij eerst het aangezicht des Heeren zoeken, wat wij deden.

Daarop zei gij, Broeder, dat gij het zo benauwd had, omdat ik niet goed predikte. Ik zei: Broeder, waarin? Waarop hij antwoordde: Gij bestraft de Goddeloze niet, gij vermoeit u zo wat, maar gij bestraft ze niet, waarop ik zei: Broeder! het is waar, ik roep niet: gij Goddeloze, maar zoiets is mij verzocht geworden, en daar heb ik wel vrede mee, maar ik spreek hen aan als medereizigers naar de eeuwigheid, en op dit punt, Broeder, klaagt mijn geweten mij geenszins aan. Ik gevoel naar aanleiding van de tekst geen beschuldiging, dat ik de zondaar pleistere en spare. Denk eens na, nog verleden zondag de woorden van de doorbre-

ker *Micha 2* en het gebod van de afgoderij. Daarop hebt gij, Broeder, mij toegevoegd, dat ik op de Arnhemse school niet anders geleerd heb, en dat gij vreesde, dat die school verkeerde leeringen voorstelde, zoals gij tegen student Van de Luijster had gezegd en opgemerkt, en dat ik daarom niet anders kon prediken, hoewel gij geloofde, dat ik het anders wel goed meende. Daarbij zei gij ook, dat ik niet predikte als onze vaders...

Eindelijk zeide gij mij nog, dat gij geloofde, dat ik wel als leraar geroepen was, maar niet voor deze Gemeente'.... En de halve gemeente zou al verdeeld zijn.[28]

Vervolgens ging ds. Tris tot de tegenaanval over en zei, dat hij enkele minder mooie zaken uit het persoonlijk leven van zijn ouderling criticus aan de kerkeraad moest onthullen, waardoor zijn prestige als kerkeraadslid geknakt werd. Zo lag dus niet alleen ds. Tris, maar ook een ouderling onder vuur.

In de kerkeraadsvergadering van 23 september '46 las ds. Tris een brief voor, uit Zierikzee ontvangen, waarin stond dat de gemeente aldaar door de laatst gehouden prediking van ds. Tris niet gesticht was geworden. Weliswaar had men niets tegen de letterlijke verklaring, maar het geestelijke leven werd niet gevoed, omdat het alleen maar over 'natuurlijke zaken' ging. En die 'wisten' ze zelf ook wel.[29]

Een week later was het gemeentevergadering, waarin ten eerste de zaak van de omstreden ouderling aan de orde kwam, en ten tweede de bezwaren tegen de prediking van ds. Tris. Wat het eerste punt betreft: met algemene stemmen werd hij 'afgestemd'. Hij kon dus geen ouderling blijven.

Vervolgens vroeg ds. Tris, aan ieder van de aanwezige leden, welke bezwaren hij of zij had tegen zijn persoon en prediking.

Behalve *ds. Tris* waren er 19 manslidmaten en 4 zusters aanwezig, in totaal dus 24 personen, gerekend naar het aantal antwoorden. We geven de serie met naam en antwoord hier door:

br. *Marseille* - niet de minste bezwaren
br. *J. van Male* (te Sint Kruis)- niet de minste bezwaren
zr. *Cappon* - niet de minste bezwaren
br. *Jacobus Eernisse* (te Nieuwvliet) - 'de Leraar predikt geen kenmerken genoeg'
br. *Abr. Leenhouts* - 'de grootsten kunnen dwalen, zoals men aan Luther gezien heeft'; hij heeft veel bezwaar
br. D. Poisonnier - niet de minste bezwaren
br. *W^m. van Lare* - niet de minste bezwaren
br. *Nortier* - mist wat in de predicatie; dat de Leraar zondagmiddag bad, dat God hem liever wilde wegzenden, dan dat hij de leer, anders dan naar Zijn Woord zoude verkondigen, had hem getroffen.
br. *W^m. de Neve* - niet de minste bezwaren; zegt met de waarheid te zijn verenigd en dikwijls een verbeurde zegen te hebben gehad
br. *Abr. Naeije* - veel bezwaar
zr. *Catharina de Winter* - niet de minste bezwaren

zr. *Sebia Lasanginé* - niet de minste bezwaren
zr. *Susanna Naeije Iz.* - niet de minste bezwaren
br. *Izak Eernisse* - niet de minste bezwaren
br. *Cornelis Naeije Iz.* - niet de minste bezwaren
br. *Dirk Schaap* - niet de minste bezwaren
br. *v.d. Boef* - niet de minste bezwaren
br. *C. Naeije* - niet de minste bezwaren
br. *Abr. Eernisse* - niet de minste bezwaren
br. *Cornelis Zoute* - niet de minste bezwaren
br. *J. Kotvis* - Deze verklaarde sedert enige weken te hebben geleerd en verstaan wat waarlijk Gereformeerd was, en wat onze vaderen bedoeld hadden met een *verzekerd geloof*.
br. *Van Overbeeke* wilde niet beslissen of ds. Tris al of niet gereformeerd preekte, maar als deze het geloofsleven besprak, dan 'maakt hij mij dood. Ik ken zulk een geloof niet'.

In de kerkeraad kon men niet tegen zijn redeneren op. Wanneer ds. Tris in 'gezelschappen' was, dan liep het altijd op ruzie uit ('twistgeding').

br. *M. Naeije* - ds. Tris gaat niet tegen de leer in, maar toch is er altijd een 'gapink' (hij miste dus iets).

Deze gemeentevergadering had dus voor Tris een betrekkelijk gunstig verloop, waarbij we wel moeten bedenken, dat het aantal aanwezigen vergeleken met het totale aantal lidmaten, slechts gering te noemen viel. Van bloei in het kerkelijk leven was geen sprake. Hoe kon dit trouwens ook, nu de eigen predikant zo'n omstreden figuur was geworden. Het werkte ook door in de inkomsten van de kerk. In het tweede kwartaal van '47 ontstond er een tekort van ruim *f* 137,-. Men besloot het traktement van ds. Tris fors te verlagen, van *f* 700,- per jaar met vrij wonen tot *f* 500,- en vrije woning. Ook al geen maatregel om de spanning tussen gemeente en predikant te verminderen.

Ds. Tris had eerst natuurlijk ernstig bezwaar tegen deze duikeling van zijn inkomen. Maar hij ging later akkoord - er was immers geen keus voor hem - en bedong nog, dat hij voortaan per maand werd uitbetaald.

In diezelfde vergadering werd ook nog het huisbezoek geregeld: *M. Naeije* zou bij de leden in *Biervliet* en *Schoondijke* langs gaan; *Joh. Kotvis* bij die in *Retranchement, Nieuwvliet* en *Cadzand*, terwijl *A. van Overbeeke Breskens en Groede* voor zijn rekening nam.[30]

We gaan ons nu eerst weer met het vervolg en de afloop van de zaak-Tris bezig houden. Dat het mis ging, viel te verwachten. In Groede en ook in andere gemeenten in de provincie waren immers sterke bezwaren tegen de prediking van ds. Tris gaan leven. De neerslag daarvan is voor een klein deel in de notulen van kerkeraad en provinciale vergadering te vinden.

In de kerkeraadsvergaderingen in de zomermaanden van 1847[31] gehouden, ging het ook steeds meer spannen. Ds. Tris protesteerde ertegen, dat ouderling Joh. Kotvis in zijn gebed hem 'een dwalende Herder'

had genoemd. Ouderling Mathias Naeije vroeg of ds. Tris nog wel langer mocht dopen en Avondmaal houden, nu er zoveel ellende in de gemeente heerste. En moesten de 'tegenstandige' leden niet worden gecensureerd?

Kotvis, M. Naeije, D. Schaap en vooral Van Overbeeke betuigden door de prediking niet te worden gevoed en opgebouwd. Cornelis Naeije legde een tegenovergestelde verklaring af.

Men besloot een gemeentevergadering samen te roepen. Deze kwam er op 21 september '47. Het werd een vergadering 'vol onstuimigheid', zoals de notulen het uitdrukken. Kotvis vroeg aan de leden of ze in de kerkdiensten wel of geen stichting vonden. Hijzelf vond dat ds. Tris niet de kenmerken van een goede herder vertoonde (Joh. 10). Ook Van Overbeeke kon in het spreken en preken van de Leraar het 'herderlijke' niet vinden.

D. Schaap - hoe langer, hoe droger; geen voedsel.

Corn. Naeije had door de prediking wèl menigmaal 'leven aan zijn ziel' gekregen. Maar *Abr. Naeije Izaäk zn.* miste de 'bevinding'. 'Geen beroerder dag als de zondag'.

Jannis Nortier, de schoonzoon van ouderling Mathias Naeije, had van de Leraar 'aan afschrik gekregen'.

Cornelis de Zoute ging met loden schoenen naar de kerk. Geen voedsel.

Suzanna Leenhouts had niets aan de preken. *De vernedering van het schepsel en de hoogheid van God werden niet gehoord*. We merken hierbij op: dit zijn Ledeboeriaanse klanken (het schepsel op het diepst vernederen en God op het hoogst verheerlijken).

In die trant spraken nog meer leden. Maar er waren toch ook enkele andere stemmen, vooral van vrouwen.

Catharina de Winter wenste geen andere leer te horen; *Cornelia Luitweiler* sloot zich bij haar aan.

Cornelia van den Heuvel vond ds. Tris 'een instrument in de hand des Heeren'. *Catalina Vergouwe* had altijd met vrede in de kerk gezeten. Zo niet, dan schreef ze dit toe aan haar onkunde.

Het eind was, dat men met de zaak naar de prov. vergadering zou gaan. Tot afgevaardigden werden gekozen *A. van Overbeeke* en *M. Naeije*. Van Overbeeke schreide, toen hij hoorde gekozen te zijn, waarop ds. Tris hem sarcastisch toevoegde: 'Broeder! Gij hebt dat nu zoo langen tijd reeds overal kunnen uitstrooijen en vertellen' en de zaak voor de Heere kunnen brengen; 'weent nu niet, en zeg niet, ik kan tegen den Leeraar niet op'.

Kotvis echter was uit harder hout gesneden en verklaarde, dat hij graag de strijd zou aanbinden en meegaan, als de omstandigheden, waarin zijn vrouw verkeerde, het enigszins toelieten.

Op *6 oktober 1847* vond de prov. vergadering plaats. Kotvis rapporteerde, namens de kerkeraad te Groede, dat na de vorige prov. vergadering in de gemeente aldaar meer en meer breuklijnen zichtbaar waren geworden. Meer dan twee derde van de gemeente verzette zich tegen de prediking en het optreden van ds. Tris. Er moest een eind aan de zaak

komen. Zo ging het niet langer; anders zouden velen zich afscheiden. Volgens Kotvis was ds. Tris ‘onbekwaam voor de bediening’. Als bewijs daarvan, las hij een gedeelte voor uit Brakels *Redelijke Godsdienst I*, caput 31, waarbij het gaat over de wedergeboorte en over de waarlijk zoekende zielen.

Meermalen had hij met ds. Tris over dit punt gesproken en hem gevraagd of zulke zielen nu wel of niet geestelijk leven in zich hadden; deze had steeds geantwoord, dat ze nog ‘van alle geestelijk leven ontbloot’ waren.

Uit dit antwoord - aldus Kotvis - bleek duidelijk Tris' ‘*onkennis* omtrent de leidingen Gods met zijn volk’.

Nadat Kotvis' woorden op de vergadering veel bijval hadden gevonden, vroeg de praeses, ds. Klijn van Middelburg, aan ds. Tris, of hij niet inzag, dat hij de vereiste gaven voor het predikantschap miste. Tris reageerde met te zeggen, dat hij daar op dit moment niet op kon antwoorden.

Op de vraag of hij ook iets tegen de aangevoerde bewijzen had in te brengen, zweeg hij eerst lange tijd en zei toen, dat hij zich niet langer wenste te verdedigen.

Gemeente na gemeente werd nu afgevraagd of ds. Tris als predikant gehandhaafd kon blijven. Alle afgevaardigden zeiden *nee*. Tris bleef zwijgen.

Toen de praeses hem wees op het zondige van zijn steeds maar woordloos blijven, verklaarde hij, zich in de verste verte niet te kunnen verenigen met wat Kotvis allemaal had beweerd, en dat hij wenste, dat een commissie van onderzoek naar Groede zou worden gestuurd. Dit laatste vond de vergadering overbodig. Tris kon de door Kotvis aangevoerde bewijzen immers niet weerleggen! Daarom werd hij ‘ter beproeving’ voor *drie maanden* geschorst. Als hij er daarna nog precies zo over dacht, zou hij beter doen uit te zien naar een ‘aardse roeping of betrekking’.

Op donderdag 14 oktober '47 deelde de kerkeraad van Groede aan de bijeengeroepen gemeenteleden het feit van de schorsing mee. Alle aanwezigen - het waren er maar 13 - keurden de beslissing goed op Catharina de Winter na. Ds. Tris was er zelf niet bij, maar had wel een schriftelijk protest tegen de schorsing ingestuurd. Het staat in de kerkeraadsnotulen opgenomen.

Een dominee mocht pas geschorst worden:

1. als hij ‘ongeregeld’ wandelt (2 Thess. 3:6 en 14)
2. als hij dwalingen verkondigt, die voor Gods kerk ‘van een dodelijke aard zijn’ (Titus 3:10, 11).

Volgens hem was geen van beide gronden op hem van toepassing. Verder tekende hij protest aan tegen het feit, dat hem een extract uit het notulenboek werd geweigerd; daarin moest toch duidelijk staan aangegeven, dat hij tegen Gods Woord en tegen ‘de formulieren en de artikelen des geloofs’ was ingegaan. Er was alleen maar gesteld, dat de gemeente Groede met hem hopeloos omhoog zat (‘ten einde was’). Ten-

slotte protesteerde hij ertegen, dat de prov. vergadering geen commissie van onderzoek had willen sturen.

De gemeente had hem eens met algemene stemmen geroepen en zou door de Heere zeker niet voor onschuldig worden gehouden, als ze zijn schorsing goedkeurde. Hij achtte zich nog aan de gemeente verbonden en zou dit blijven doen, totdat de Heere hem zal 'ontslaan' en volkomen vrijheid zal geven om zijn herders- en leraarsambt in de gemeente neer te leggen.

Hij eindigde zijn protest met de woorden, dat hij 'de Gemeente heil, bouw, bloei en welvaart van den Koning der kerke is toebiddende'. Het stuk was gedateerd *Groede, 14 oktober 1847*.

Het was een trieste situatie. De gemeente was 'uit- en afgewerkt' met hem, zoals de notulen het uitdrukken. Op 4 leden na berustte de gemeente in de schorsing. Een kopie van het protest van ds. Tris werd aan de prov. vergadering gestuurd.

In dezelfde maand waarin het besluit tot schorsing van ds. Tris was gevallen (oktober 1847) meldde *D. Rietvelt de Hondt* zich bij de kerkeraad: hij wilde zich weer bij de gemeente aansluiten. Of het verdwijnen van ds. Tris op zijn voornemen om terug te komen van invloed is geweest, durven we niet te beslissen.

Nu ds. Tris op non-actief was gesteld, werd de taak van de ouderlingen uiteraard verzwaard. In de notulen vonden we de notitie, dat op Oudejaarsavond 31 december '47 ouderling Kotvis in *Schoondijke* zou voorgaan en ouderling Van Overbeeke in *Groede* 'om het jaar alzoo biddende en dankende te besluiten'.

Maar altijd lag daar toch nog de schorsing van ds. Tris. Zou het nog goed komen? Nee, dat kwam het niet. Op de prov. vergadering van *4 januari 1848*, te Goes gehouden, viel de definitieve beslissing. Acht gemeenten[32] hadden afgevaardigden gezonden, Zierikzee niet. Namens Groede waren aanwezig *Kotvis* en *M. Naeije*. Ds. Tris was er ook en vroeg aan het begin van de vergadering of hij kon beschouwd worden als zitting hebbende of niet; op welke vraag na enige deliberatie geen beslissend antwoord volgde.

Er lag nog een brief van ds. A.G. de Waal van Axel-Neuzen-Zaamslag om alsnog een commissie naar Groede te sturen om zich te overtuigen van het aldaar voorgevallene. Dan zou men des te beter kunnen oordelen. Kotvis reageerde hierop heel fel: hij zou dit wel willen, àls er sindsdien niet zovéél was voorgevallen en ds. Tris niet zo duidelijk blijken had gegeven van zijn *ongereformeerde leerstellingen!* 'En met sprekende daden heeft betoond te zijn' als iemand, waarvan 1 Tim. 6:3 zegt: indien iemand een andere leer leert, die niet overeenkomt met de gezonden woorden van Jezus Christus ... die is opgeblazen en weet niets.

Ds. Klijn deed nog een poging om ds. Tris te redden en opperde de mogelijkheid ds. Tris tijdelijk in Goes (vacant) te laten werken om te zien of hij daar ook zo optrad als in Groede. Maar de Goese broeders verklaarden zonder overleg met hun gemeente met dit voorstel niet te

kunnen instemmen.

Op een vraag van de praeses antwoordde ds. Tris in zijn ‘ontslag’ te bewilligen, als de gemeente Groede hem op bijbelse gronden kon overtuigen van zijn ‘onbekwaamheid’.

Nu werden hem vanuit de vergadering allerlei vragen gesteld, die betrekking hadden op ‘de waarheid des Christendoms’, te veel om te melden, aldus de notulen. Waren ons die vragen en antwoorden maar meegedeeld, dan hadden we een helderder kijk kunnen krijgen op de dogmatische zijde van de zaak. Maar de notulen stappen dadelijk over op de indruk die Tris' antwoorden op de vergadering maakten:

‘in alles straalde de *zelfverheffing, ontkenning, misvatting* en *onbekwaamheid* door’. Daardoor raakte de vergadering nog te meer overtuigd van Tris' ongeschiktheid en onbekwaamheid voor het predikantschap. Er werd nu besloten hem als predikant af te zetten, na eerst nog een dringend vermaan tot verootmoediging tot hem te hebben gericht.

Als gronden voor zijn afzetting geven de notulen van de prov. vergadering op: Tris' verregaande onkunde betreffende ‘de dierbaarste en eenvoudigste waarheden des Christendoms, als daar zijn het beginsel der werkingen Gods ter zalig- en heerlijkmaking der uitverkorenen, waarbij in alle opzichten duidelijk is gebleken, dat genoemde Heer van wegen zijn twistgierig bestaan zelfs ongeschikt is om tot stichting in het onderling verkeer werkzaam te zijn’. Als Schriftbewijs werd aangevoerd 1 Tim. 6:3 en 4. En omdat de meeste broeders in Zeeland zich afkerig betoonden van Tris' prediking, werd ook nog gewezen op Joh. 10:5 (‘maar eenen vreemde zullen zij geenszins volgen, maar zullen van hem vlieden, overmits zij de stem der vreemden niet kennen’).

Maar omdat de prov. vergadering ‘op de zachtste wijze’ wenste te handelen, werd bijzonder de nadruk gelegd op Tris' *onbekwaamheid om te leren*, volgens 1 Tim. 3:2 en 2 Tim. 2:24. Op deze grond is broeder A.C. Tris ‘ontslagen geworden van zijn bediening in de gemeente van Groede en in geheel Zeeland’. Een extract uit de notulen is Tris later overhandigd.[33] Hij was dus niet zozeer wegens ketterij afgezet, maar op grond van zijn onbekwaamheid om te leren.

Hij ontving over het vierde kwartaal van 1847 nog zijn traktement, terwijl over de eerste drie maanden van 1848 de huiskamer voor hem nog werd betaald.[34]

Kort na zijn afzetting kreeg hij twee beroepen, namelijk van Heerjansdam en Zuid-Beijerland. Beide nam hij aan en ging vervolgens wonen in Heerjansdam. In 1851 is hij naar N.-Amerika geëmigreerd.

In zijn autobiografie[35] geeft Tris ons zijn visie op de trieste kwestie van zijn schorsing en afzetting. Hij schrijft, dat in de eerste jaren na de Afscheiding in de kerk twee partijen vielen te onderscheiden.

De ene verdedigde de stelling, dat als iemand graag een kind van God wilde worden, inzag een zondaar te zijn en bedroefd was over zijn zonden, dat zo iemand dan al een begin van bekering in zich had. De dominees van die partij spraken dan over ‘kinderen in het geloof’, die zich zelf daarvan nog niet bewust waren. Die bekering rustte dan meer

op het gevoel dan op het *geloof* van de betreffende persoon.

Mochten deze dominees het wel goed met hun hoorders menen, Tris was van oordeel, dat ze toch te vlot met hun conclusie waren.

De tweede 'partij' waartoe Tris zichzelf rekende, werden Scholtianen ('Scholtians') genoemd. Deze spraken over het geloof zoals de Heidelbergse Catechismus en de Geloofsbelijdenis dit deden.

Tris stelde, dat alléén het *gevoel* een *zondaar* te zijn, iemand nog niet tot een waar gelovige maakte. Daarvoor was nodig, dat hij geloofde alleen door het bloed van Christus verlost te kunnen worden. Wel voegde hij eraan toe, dat een waar geloof altijd gepaard ging met een hartelijk gevoel (vertrouwen).

We merken op, dat Tris hier geheel op de lijn van *Scholte* zit. Deze had ook weinig waardering voor twijfelende zielen. In 1838 had Scholte een werkje van *Van der Groe* uitgegeven: *Het zaligmakende geloof...* en daaraan een voorrede toegevoegd. In die voorrede is Scholte het eens met wat Van der Groe schreef, namelijk dat er duizenden zijn 'die zich zelve valschelijk en zonder grond inbeelden, dat zij zwak geloovigen, sukkelende, twijfelmoedige Christenen zijn, daar zij nogtans niets van het ware zielzaligende geloof in hun hart hebben...'[36]

Nu was de aanval en de aantrekkingskracht van iemand als *Smijtegelt* altijd geweest, dat hij met veel liefde en geduld bekommerde zielen opving en ze niet bruusk van zich afstootte. En in Zeeland, ook in Groede, werd Smijtegelt hooggeëerd. Op de eerste prov. vergadering door Budding in juli '37 geopend, werd besloten - voor hen die in de week niet konden - op zondagavond te catechiseren '*uyt B. Smitegelt*'. Tris daarentegen had een keer denigrerend aan ds. Van der Meulen in Goes geschreven, dat in Zeeland Smijtegelt meer op de voorgrond stond dan de bijbel. We gaan nu het conflict tussen Tris en een groot deel van zijn gemeente wat beter begrijpen.

In zijn autobiografie brengt Tris een nieuw element in de verklaring van zijn schorsing naar voren, namelijk de wraak van een ouderling. We hebben hierboven al gezien, dat een ouderling - één van Tris' felste critici - wegens ontoelaatbaar levensgedrag was afgezet. Deze exambtsdrager - die veel familie in de gemeente had - zou zich hebben willen wreken en daarom had hij het vuur van de oppositie tegen Tris zoveel mogelijk opgestookt. Ds. Tris zou te hard in de prediking zijn en te streng bij het uitoefenen van de tucht. En vooral: ds. Tris beklemtoonde steeds maar weer, dat het *geloof* in Christus, en niet het *gevoel*, de ware toetssteen voor de eeuwigheid was en moest zijn ('that faith in Christ, and not feeling is, and must be, the true touchstone for eternity').

Volgens Tris had de afgezette ouderling - met behulp van zijn familierelaties - met machiavellistische sluwheid het leergeschil op het agendum van de prov. vergadering weten te krijgen. Punt in geding was het tijdstip van de wedergeboorte. Dit was heel handig door die ouderling gespeeld, want hij wist wel, dat de meerderheid van de prov. vergade-

ring overdreven waarde hechtte aan het *gevoel*, aan het emotionele gevoelsleven (‘feeling and animal excitement’).

Op die vergadering werden hem o.a. de vragen gesteld:

1. Was de Stokbewaarder’ van Hand. 16:30 op het moment, dat hij aan Paulus en Silas vroeg: ‘Lieve heeren, wat moet ik doen, opdat ik zalig worde?’ wedergeboren?
2. Zo niet, hoe kon dan een dode zondaar, een heiden, *vragen* behouden te worden, zonder dat zo iemand eerst ‘leven in Christus’ ontvangen had?

De vergadering vond zijn antwoord onvoldoende. Hij werd nu geschorst, omdat hij ‘kinderen in Christus’, bekommerde zielen, niet juist wist te benaderen.

Hoe ging het nu verder met de gemeente te *Groede*? Bergafwaarts, maar dit was niet alleen de schuld van de ds. Tris-troebelen. Na de schorsing en de afzetting van ds. Tris werd *Joh. Kotvis*[37] een landbouwer onder Schoondijke, de leidende figuur in de gemeente van Groede, namelijk praeses en scriba tegelijk. Het fraaie handschrift van ds. Tris verdween uit de notulen en maakte plaats voor Kotvis' slordig - maar toch wel leesbaar - geschrijf, dat een periode van ruim anderhalf jaar besloeg.

Achter de laatste door Tris opgestelde en ondertekende notulen - die van de gemeentevergadering van 14 oktober '47 - had Tris zijn schriftelijk protest tegen zijn schorsing geplaatst. Zelf was hij daarop niet aanwezig geweest!

Bij het lezen van het door Tris neergeschrevene, had Kotvis zijn wenkbrauwen gefronst. In de eerste plaats waren notulen plus protest nooit officieel voorgelezen en goedgekeurd, maar in de tweede plaats gaven ze - volgens Kotvis - een verkeerde voorstelling van zaken. Daarom waarschuwde hij ‘een ieder, die na ons deze notulen mogte in handen krijgen’.[38]

Nu, de schrijver van dit hoofdstuk over de Afgescheiden kerk van Groede, heeft deze bijna 140 jaar na dato onder ogen gehad. Zowel het standpunt van ds. Tris als dat van kerkeraad en provinciale vergadering heeft hij zo onpartijdig mogelijk trachten weer te geven. Maar dan blijft er bij gebrek aan verdere gegevens toch nog veel onduidelijks in de kwestie-Tris.

Zo goed en kwaad als het ging, bleef de kerkeraad zijn werk doen. Van naweeën van de afzetting van ds. Tris merken we heel weinig, althans niet in de notulen en ook niet in de rubriek bijzonderheden in het lidmatenboek.

In de zomer van '48 werd over het huisbezoek gerapporteerd: ‘geen bezwaren’. De vrouw van ‘Marsillie’, d.i. van *Pieter Marseille* uit *Retranchement* wilde zich bij de gemeente voegen. Verder waren er de ‘gewone’ moeilijkheden, waarmee elke kerkeraad krijgt te maken. De 20-jarige dochter van een diaken uit Groede wilde trouwen met een man, voor wie ze al dikwijls was gewaarschuwd, ook door haar vader.

Ze was ook al vaak vermaand wegens ‘haar ongeregeld wandelen’. De kerkeraad besloot door te gaan met vermanen, en haar te censureren.

In het najaar van '48 begonnen de catechisaties weer evenals het huisbezoek. Wat dit laatste betreft, in december '48 werd gerapporteerd, dat er ‘geen uitwendige bezwaren’ waren gehoord, maar dat er wel veel ‘dorheid naar het inwendige leven’ was geconstateerd.

Emigratie

Dat de gemeente van Groede zeer sterk in zielental achteruit liep, vond zijn oorzaak in de in de jaren 1846 t/m '49 op gang gekomen en daarna nog enigszins doorgaande *emigratie* van Afgescheidenen uit het hele land naar Noord-Amerika. Daaronder had ook de gemeente te Groede zeer sterk te lijden, zo erg zelfs, dat van de gemeente weinig over bleef.

In de gemeentevergadering van april 1849 maakte *Kotvis* bekend, dat hij in groepsverband naar Amerika wilde emigreren. Iedereen kon met hem mee ‘op voorwaarde van goede belijdenis’ d.w.z. mits niet gecensureerd. *M. Naeije, Abr. Naeije* en *Katalina Vergouwe* voelden er wel voor. Bij Katalina merken we op, dat ze in Schoondijke woonde en daar in 1847 van ds. Tris de volwassenen-doop had ontvangen. Ze had zich altijd tegen zijn schorsing uitgesproken. Toch is ze niet geëmigreerd, want in een latere lidmatenlijst (1861) komt haar naam nog voor.[39]

In de volgende gemeentevergadering bleek het groepje aangegroeid tot een groep van 64 zielen. Ze worden in de notulen bij name genoemd. In de opgave van Swierenga noteerden we voor de jaren 1846 t/m 1849 al 90 emigranten, en dat uit zo'n kleine gemeente.[40]

De kosten van de overtocht van de hierboven genoemde groep van 64 landverhuizers bedroegen *ƒ* 3671,-. J. Verlee, M. Naeije en Katalina Vergouwe hadden elk *ƒ* 600,- betaald en Joh. Kotvis stelde *ƒ* 1831,- beschikbaar.

En wat moest er met het kerkgebouw gebeuren? Verkopen? Of het voor rekening van de achtergebleven leden laten staan? Men besloot tot het laatste, met de dringende wens erbij, dat de achterblijvers in alles nauwkeurig acht op elkaar moesten blijven geven.

Ja, het was prachtig gezegd, maar het gevolg van de emigratie was wel, dat er inmiddels van een kerkelijke organisatie amper nog iets was overgebleven; alleen diaken D. Schaap was er nog en een eenmanskerkeraad bestaat niet. In het notulenboek van de kerkeraad valt nu een gat van meer dan 11 jaar.[41] Er viel immers ook niets meer te notuleren, omdat er geen kerkeraad meer was.

In het lidmatenboek lezen we bij de datum *Groede, juli 1850* de in forse letters neergepende aantekening: ‘Omdat door het vertrek der meeste leden onzer gemeente naar Noord-America in de jaren 1847, 1848 en 1849 ons getal zeer klein geworden is, zoo dacht het ons goed, bij vernieuwing, de nog overgebleven ledematen der kleine kudde des Heeren in de gemeente Groede, op te schrijven...

Mogt de Heere bij vernieuwing opstaan en zijn zalig rijk onder ons uitbreiden, opdat ook wij met den wijzen Salomo getuigen: in de veel-

heid der onderdanen is des Konings heerlijkheid.

De Heere fondere en bouwe maar zijn volk te dezer plaats om des Heeren Jesu wil!'

Na een opflikkering het einde

In het notulenboek van de provinciale vergadering bespeuren we 5 jaar later weer enkele zwakke levenstekenen van de gemeente. Er kwam in 1855 namelijk een verzoek binnen van leden uit *Breskens* om één preekbeurt per 3 maanden te mogen hebben. Dat er in *Groede* een kleine opleving te bespeuren viel, bewijzen de notulen van september '56. In *Groede* was nog niet weer een kerkeraad aangesteld. Ds. Steketee van Nieuwdorp zou er met een ouderling heengaan om een *ouderling* en een *diaken* te laten kiezen. Het lukte echter nog niet, want er bleken geen geschikte personen te vinden.[42]

Maar op de juli-vergadering van 1858 was de gemeente van *Groede* wel vertegenwoordigd. We lezen in de notulen, dat daar behoefte was om Gods Woord te horen. Voor het houden van samenkomsten waren zelfs al een paar geschikte gelegenheden aangeboden. Ds. J. de Koning uit Baarland zou eens poolshoogte nemen.

Weer een jaar later (1859) vroeg Groede een dominee om het Avondmaal te kunnen vieren. Voortaan moesten de broeders zich voor hulp tot de gemeente *Sluis* richten, waar inmiddels een gemeente was ontstaan.[43] Deze zou in oktober 1860 in *W. Diemer* haar eerste dominee krijgen, die tevens *consulent* van Groede werd.

Terloops merken we hier op, dat in 1846 ds. Tris namens de Afgescheiden kerk van Groede aan de koning had verzocht in *Sluis* de eredienst te mogen uitoefenen. Maar het departement van Justitie had tot afwijzing van dit verzoek geadviseerd, hoofdzakelijk omdat de aanvraag bedoeld was 'als een poging om te Sluis aanhangers te werven'.[44]

Ds. Diemer preekte 23 december 1860 voor de gemeente van Groede en bediende het Avondmaal. Op 17 maart '61 was hij er weer en doopte toen Jan Lefeber.[45]

Het kerkelijk leven begon - al was het aarzelend - dus weer wat op gang te komen. Naast het overgebleven kerkeraadslid van 11 jaar terug - de 70-jarige diaken *Dirk Ameling Schaap* uit Groede - werd als ouderling gekozen de 39-jarige *Pieter Faas*, wonende te Breskens. Met hem had op het tweetal gestaan *Willem de Neve*, ook te Breskens. Het zwaartepunt van de kleine gemeente had zich blijkbaar naar Breskens verlegd. Enkele maanden later werd Faas door ds. Renting van Middelburg in zijn ambt bevestigd.[46]

Met de preekvoorziening - of althans met het leiden van de kerkdiensten - kwam men ook wat gemakkelijker te zitten. Faas' taak werd aanmerkelijk verlicht, doordat *ds. W. Diemer* van *Sluis*, de consulent, beloofde zijn ouderling *D. de Pree* één zondag per maand naar Breskens (of Groede) te sturen voor het spreken van een stichtelijk woord.[47]

Begin september '61 kregen de kerkeraden van Groede en Sluis samen

bezoek van de visitatoren *ds. S.O. Los* en *ds. Steketee*. Dezen wekten de tweemans-kerkeraad van Groede op, orde op zaken te stellen door:

1. om de 3 maanden geregeld Avondmaal te houden en minstens om de 3 maanden met de consulent te vergaderen.
2. om de 3 maanden huisbezoek te doen.
3. alle 'kerkboeken' goed bij te houden.
4. elk half jaar te collecteren voor de Theologische school in Kampen - hoe gering de opbrengst ook mocht zijn -en elke 3 maanden voor het studiefonds Zeeland.

De kerkeraad accepteerde de adviezen dankbaar. Een vrucht daarvan vinden we al dadelijk in het lidmatenboek, waarin nog op de dag van de visitatie - 4 september 1861 - werd aangetekend: 'Door de zwakke toestand der gemeente en door het gemis van een kerkeraad, is bij de komst der Visitatoren in deze gemeente het ledematenboek in geene goede orde bevonden, waarom besloten is, de namen der nog overgeblevene leden opnieuw aan te teekenen en de gemeente opnieuw te constitueren.'

We telden voor 1861 slechts 13 belijdende leden, 7 mannen en 6 vrouwen. Ze woonden ook nog zeer verspreid, namelijk 3 in *Groede*, 4 in *Breskens*, 2 in *Cadzand* en 2 in *Hoofdplaat*, en in *Schoondijke*, *IJzendijke* en *Oostburg* elk één. Minder en verspreider kon het haast niet!

Volgens afspraak ging ouderling D. de Pree van Sluis één zondag per maand in Groede of Breskens voor.

De later zo bekend geworden ds. W.H. Gispen van Vlissingen - in 1860 van de Kruisgemeenten naar de Chr. Afgescheidenen overgegaan - was inmiddels consulent van de gemeente *Groede* - zo was nog steeds de naam - geworden. Hij stak enkele malen de Westerschelde over om in Groede het Avondmaal te bedienen, een kind te dopen of een belangrijke kerkeraadsvergadering bij te wonen.

Zo was hij zaterdag 14 december '61 aanwezig om het geval *Susanna Naeije* te behandelen.[48] Ze was een dochter van Cornelis Naeije, die in de begintijd van de gemeente erg actief was geweest. Zij had in 1842 belijdenis gedaan, en zich in de tijd van ds. Tris duchtig geweerd. Maar nu woonde ze al lang de kerkdiensten niet meer bij en bezocht de bijeenkomsten van hen, 'die buiten de kerk staan'. Ze was opgeroepen op de kerkeraad te verschijnen en ook gekomen. Heel vriendelijk ('in liefde') werd ze vermaand over haar wegblijven uit de kerkdiensten. Ze moest kiezen tussen de Chr. Afgescheiden kerk of *'de vrije kerk van ds. Witteveen'*, zoals de notulen het uitdrukken.[49] Dat was de vrije evangelische Zendingsgemeente, waarvan *ds. Witteveen* van Ermelo de initiatiefnemer was. In de volksmond werd ze ook wel de Budding-gemeente genoemd.

Maar Susanna wilde juist niet kiezen. Twee jaar later verklaarde ze nog, dat ze vasthield aan de Chr. Afgescheiden kerk met haar leer, maar tegelijk ook aan die van de heer *Mooij*. Als Mooij in Groede woonde, zou ze zich bij hem aansluiten. Ze doelde hier op Arend Mooij, die van 1859-'69 predikant was van de Zendingsgemeente te Middelburg.[50]

De kerkeraad vond dit antwoord duidelijk genoeg en Susanna Naeije verdween uit het lidmatenboek van de Afgescheiden kerk van Groede (Breskens)[51].

In het archief van deze kerk ligt nog een brief, door 'vrouw Luitweiler' - niet Afgescheiden - aan een kerkeraadslid geschreven en gedateerd Hoofdplaat 24 juni 1864. Hierin beklaagde ze zich over het gedrag van *Harthoorn* en zijn gezin, wonende te Hoofdplaat en leden van de Afgescheiden kerk te Breskens. Zowel de vrouw als de kinderen van Harthoorn riepen haar op straat na, dat ze naar de 'Buddingh-kerk' ging om geld te krijgen. En naar Breskens 'om van de soldaten thuis gebracht te worden'. Dat deden dan mensen, die zeiden de *ware* Godsdienst te belijden.

Ook schonden ze de sabbat door op zondag boodschappen te halen en net als alle wereldse mensen - gingen ze zowel naar de kermis als naar de herberg.

Geen wonder, dat de mensen in Hoofdplaat zeiden: Als de Afgescheidenen zó zijn, dan wil ik het niet worden.[52]

Groede wordt Breskens

We keren nu terug naar 1862. Het voorgaan van de Sluise ouderling D. de Pree in Groede en Breskens bleek te bevallen, zo goed, dat men hem wel als dominee wilde hebben. De Pree wilde zelf ook wel en vroeg de kerkeraad om aan de prov. vergadering te verzoeken hem volgens art. 8 van de Dordtse kerkenordening te examineren. Deze zou nader contact met De Pree opnemen. Het plan is - wat Groede betreft - op niets uitgelopen. De Pree ging in Kampen studeren en vond in 1866 in Serooskerke (W.) zijn eerste gemeente. Voor Groede werd het steeds moeilijker om op zinvolle wijze kerkdiensten te beleggen. Daarom besloot men in 1862 de diensten van *Groede* naar *Breskens* te verplaatsen. Men meende daar bij de Bressiaanders nog mogelijkheid te zien.[53]

In Groede ging het niet meer. Want bij de prediking was er weinig, en bij de oefening (in de week) bijna helemaal geen opkomst, 'waardoor het ons toeschijnt in Groede een afgesneden zaak te zijn'. In *Breskens* verwachtte men meer belangstelling, ook al omdat daar nog al wat *vrienden der waarheid*, d.i. bezwaarde Hervormden waren. Bovendien was J. Besemer bereid een stuk grond af te staan[54]; waarop een eenvoudig kerkje kon worden gebouwd.

Van de eerste steenlegging en van het in gebruik nemen van het kerkgebouwtje op Tweede Paasdag 1863, vonden we in *De Bazuin* een interessant verslagje, dat we onze lezers niet willen onthouden:

> '*Breskens, 13 April 1863*. De Heere slaat en heelt; dit werd bevestigd, ook aan de Afg. gemeente, vroeger te *Groede*, thans te *Breskens*, in Zeeland. Járen onder zeer veel druk worstelende, scheen zij hare vernietiging steeds te naderen. Nu, geholpen door den Heere, mag zij zich een weinig makkelijker bewegen. Daartoe was dienstbaar de overbrenging der gemeente van *Groede* naar *Breskens*. Aldus zijn plaatselijke bezwaren verminderd en een gelukki-

> ger voortgaan op haren weg valt haar ten deel. Den 5 December 1862 vergaderde de gemeente met vele vrienden der waarheid ter plaats van hare overbrenging in een kleine schuur, om, onder leiding van den W.Ew. Heer *P. Diermanse*, leeraar te *Vlissingen*, des Heeren zegen over dien stap te vragen. Den 16 van genoemde maand (December) werd reeds door den ouden diaken *D. Schaap*, die veel bezwaren met de gemeente heeft doorgeworsteld, de eerste steen van een nieuw kerkgebouw gelegd. Bij die gelegenheid werd door den leeraar P. Diermanse over Neh. 4:18[a] gepredikt, terwijl hij den 6 April 1863 het gebouw, naar aanleiding van Luc. 24:29[a], reeds aan de Evangelieprediking wijdde. De Heere zegende het tot verkwikking van het hart.
> Met blijdschap staren wij op hetgeen Hij gedaan heeft. Zij in eiken weg onze verwachting van Hem, die slaat en heelt!!'

Men kerkte dus nu in *Breskens*, maar de ons al bekende *Cathalina Vergouwe* in *Schoondijke* gaf tijdens een huisbezoek toestemming - zo nodig - in haar huis te laten preken. In maart '64 heeft ouderling P. Faas daar ook inderdaad een godsdienstoefening geleid.

Eind 1865 vroeg diaken *Dirk A. Schaap* ontheffing van zijn ambt als diaken 'wegens ouderdom'. Hij was toen 74 jaar. Dit was zeker voor die tijd een zeer hoge leeftijd. Zijn beide mede-ambtsdragers, ouderling *P. Faas* en diaken *J. Besemer* hadden wel begrip voor de reden die hij opgaf, maar wilden het toch nog eerst wat aanzien. En zo bleef Schaap maar weer in de kerkeraad zitten. De notulen van 29 maart '68 zijn de laatste door hem met zijn beverige oude mannenhand ondertekend.

De financiële toestand van de gemeente werd steeds zwakker en penibeler. Door de achteruitgang van de gemeente konden schulden niet meer worden betaald. De prov. vergadering gaf de kerkeraad toestemming de andere Zeeuwse gemeenten om een collecte te vragen. En in eigen omgeving (westelijk Zeeuws-Vlaanderen) deed men wat men kon. Bij een rondgang in Groede, Nieuwvliet, Cadzand, Retranchement, Sluis, Aardenburg, Oostburg, Schoondijke, Breskens, en in Biervliet 'met aanliggende hofsteeden', had men *ƒ* 68,76½ opgehaald. Dus een betrekkelijk gering bedrag.

Ook liep men het het plan rond een collecte in 'de gansche kerk in Nederland' te laten houden met bekendmaking in de bladen *De Bazuin* en *De Wekstem*. Niet bij alle kerken viel dit verzoek in goede aarde. Wolphaartsdijk b.v. weigerde botweg. Breskens had immers eerder steun ontvangen. De broeders daar maakten er nu finaal een bedelpartij van; bovendien gaven ze ook geen voldoende opening van zaken.[55]

Een mislukte noodsprong

In januari 1868 deed de kerkeraad nog een laatste noodsprong. Het aan de overkant gelegen *Vlissingen* had ds. D.J. te Grootenhuis van Maassluis beroepen. Nu opperde men in Breskens het drieste plan om te proberen ook van zijn diensten gebruik te maken. De nieuwe dominee zou dan om de 3 weken, dus 17 rustdagen, in de gemeente van Breskens

moeten preken, die dan ¼ van het traktement voor haar rekening nam. Natuurlijk moest Vlissingen er eerst wel mee akkoord gaan. Het is echter alles op niets uitgelopen.[56]

Een half jaar later rapporteerde ds. Steketee op de prov. vergadering over ‘de treurige toestand’ in Breskens. Hij stelde voor de gemeente van Breskens bij Vlissingen in te lijven.[57]

Drie maanden later - oktober '68 - was de onhoudbare toestand van de gemeente van Breskens weer onderwerp van gesprek. Het zielental was zo teruggelopen, dat er op zondag soms nog maar 2 of 3 mensen in de kerk kwamen. Weer luidde het advies: zich aansluiten bij Vlissingen (of Sluis).[58]

De laatste kerkeraadsvergadering van de gemeente Breskens is 18 januari '68 gehouden. Aanwezig waren ouderling *Pieter Faas* en diaken *Jan Besemer*. Dat was trouwens de hele kerkeraad. Ze gingen helemaal akkoord met het besluit van de laatst gehouden prov. vergadering te Middelburg. De ‘boeken’ zouden door Besemer aan ds. Steketee van Nieuwdorp worden overhandigd.

Hij heeft dit ook keurig gedaan en we zijn er hem nog dankbaar voor. Bij het schrijven van dit hoofdstuk over Groede hebben we van de ingeleverde archivalia danig kunnen profiteren. In 1869 is dus de gemeente Breskens (vroeger Groede) opgeheven. Het kerkgebouwtje is afgebroken en delen daarvan zijn naar *Heinkenszand* op Z.-Beveland getransporteerd om weer dienst te doen bij de opbouw van een nieuw kerkgebouw voor een in april 1869 aldaar tot nieuw leven gekomen gemeente.

Eindnoten:

1 Archief Hervormde Eredienst no 1779 (A.R.A. Den Haag).
2 Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*.
3 *Boekzaal der geleerde Wereld 1851 II*, 98.
4 *Boekzaal 1863 I*.
5 *Boekzaal der geleerde Wereld 1857 II*, 363, 364.
6 R. Willemsen, *De Hervormde gemeente van Biervliet* (Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen nr. 9. Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen 1980).
7 De ‘oude’ Isaäc Eernisse was in 1759 in Groede geboren en zijn vrouw Aaltje de Groote in 1766 in Retranchement.
Isaäc senior is op 25 maart '40 in Groede overleden, zijn vrouw in 1844.
8 Cornelis Naeije is 13 oktober 1787 in Biervliet geboren en in 1848 in Groede overleden.
9 Notulen Hervormde kerkeraad 14 november 1841.
10 *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen*, nr. 10. J.C. Schultz Jacobi, Nederland en de Evangelische Salzburgers (Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen 1981).
11 Archief Geref. kerk te Middelburg.
12 Abraham Leenhouts was 27 jaar (in 1811 in Hoofdplaat geboren).
13 Correspondentie te vinden in Archief Particuliere Synode van Zeeland der Geref. kerken, inv. no. 1.
14 Isaäc Eernisse was in 1793 in Groede geboren als zoon van Isaäc Eernisse en Aaltje de Groote.
15 Jansje Schaap, geb. 14 oktober 1827 te Groede, sloot zich 8 maart 1843 aan.
16 Suzanna Naeije, geb. 2 oktober 1824 had zich 22 oktober 1842 aangesloten.
17 Zonder beurs of reiszak.

18 Notulen kerkeraad 13 november 1847.
19 C. Smits, *De Afscheiding van 1834 II*, 399-404 (Dordrecht 1974).
20 Inventaris archief Van der Meulen, no. 94.
21 Grieks en Hebreeuws om beurten bij A.B. Veenhuizen, die ook aan de predikantsopleiding meewerkte (zie J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel II* 211-213).
22 Tris vond de colleges van Veenhuizen 'uitmuntend' (Grieks en Hebreeuws).
23 Prov. vergadering Zeeland 2 juli 1844.
24 Ze berusten nu in het Gemeente-archief van Goes.
25 Notulen kerkeraad, 2 maart '46.
26 Idem, 23-3-'46.
27 Notulen prov. vergadering Zeeland 6 oktober 1847.
28 Notulen kerkeraad 8 september 1846. We hebben de spelling enigszins aangepast.
29 Notulen kerkeraad 23 september '46.
30 Idem, 19 april 1847.
31 Idem, 28 juli, 10 augustus, 14, 17, 21 en 30 september 1847.
32 Middelburg, Axel-Neuzen-Zaamslag, Groede, Kruiningen, Wolphaartsdijk, Baarland, Nieuwdorp en Goes.
33 Notulen prov. vergadering 4 januari 1848.
34 A.J. Barth, *De Christelijke Afgescheidene Gemeente te Groede 1836-'69*. Artikel in *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* no. 12 (pag. 14) (Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen 1983).
35 *Sixty years' Reminiscences and spiritual Experiences in Holland and in the United States of America*, by Rev. A.C. Tris (Report Publishing Company Lebanon, P.A., 1908).
36 C. Smits, *De Afscheiding van 1834 V*, 195.
37 Hij was op 24 december 1812 in Schoondijke geboren, en getrouwd met Maria Leenhouts.
38 Notulen kerkeraad 12 april 1848.
39 Ze is 1 december 1864 in Schoondijke overleden.
40 Robert P. Swierenga, *Dutch Emigration Records* (1847-1877) Zeeland.
41 Van 18 juni '49 - december 1860.
42 Notulen prov. vergadering 6 oktober 1855, 9 januari, 2 april en 7 september '56 en 7 januari '57.
43 Notulen prov. vergadering 5 oktober 1859. In de jaarboekjes van de Chr. Afg. Geref. kerk van Nederland van 1857 t/m '63 wordt vermeld, dat er in Groede om de 2 à 3 maanden werd 'gepredikt', omdat 'zich daar nog een klein getal leden bevinden'.
44 K.B. 28 maart 1846, no. 1.
45 Geboren 10 november 1860.
46 Notulen kerkeraad 26 mei 1861.
47 Idem, 26 mei 1861.
48 Haar vader Cornelis Naeije, wonende te Groede, was op 13 oktober 1787 in Biervliet geboren en is in 1848 in Groede overleden. Susanna was 2 oktober 1824 te Biervliet geboren.
49 Notulen kerkeraad 14 december 1861 en 30 maart '62.
50 Notulen kerkeraad 29 mei 1864.
51 C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland*, 76, 77, 79 (Goes/Middelburg 1986).
52 Het gezin Jan Hendrik Harthoorn en vrouw Francina den Hamer was met een niet blanco attestatie vanuit Sluis naar de Afgescheiden gemeente van Breskens overgekomen (woonplaats Hoofdplaat). Op 26 maart 1865 is het naar Bruinisse vertrokken.
53 Notulen prov. vergadering 2 juli 1862.
54 Notulen kerkeraad 18 oktober 1862.
55 Notulen kerkeraad Wolphaartsdijk 20 november 1866.
56 Notulen kerkeraad Breskens 2 januari 1868.
57 Notulen prov. vergadering 1 juli '68.
58 Idem 7 oktober '68.

XIV *Sluis*

Sluis is een stadje met een rijke middeleeuwse historie, vlak ten noorden van de grens met het Belgische West-Vlaanderen gelegen. Maar haar glorie was in de 19e eeuw al lang vergaan, als gevolg van de verzanding van het Zwin, waardoor de verbinding met de zee verbroken was.

Omstreeks 1840 telde het stadje - waarin hier en daar vervlogen eeuwen nog hun eigen taal spreken - ongeveer 1600 inwoners, van wie er ruwweg 900 Hervormd en 600 Rooms-Katholiek waren. We beperken ons - in verband met ons onderwerp - tot het geven van enkele kenmerkende bijzonderheden over de Hervormde gemeente van *Sluis* en over die van het vlakbij gelegen plaatsje *Sint Anna ter Muiden*. Beide behoorden tot de Hervormde classis *IJzendijke*, ring *Sluis*, welke laatste er in 1836 als volgt uitzag[1]:

	Zielen	**Belijd. leden**
Aardenburg		
St. Anna ter Muiden	170	109
Cadzand	1106	538
St. Kruis	243	126
Oostburg	1075	640
Retranchement	610	296
Sluis	938	482
Zuidzande	870	495

In *Sluis* stond in de Hervormde kerk van 1825 tot zijn emeritaat in 1849 ds. *J.F. Henrij*, die in mei '53 in Sluis overleed, bijna 73 jaar oud. Hij had achtereenvolgens gestaan in de gemeenten van *Zuidzande, Yerseke, Ovezande-Driewegen, Groede en Sluis*.

Verreweg het grootste deel van zijn 44-jarige diensttijd had hij dus in westelijk Zeeuws-Vlaanderen doorgebracht, de rest had hij twee gemeenten op Zuid-Beveland gediend (Yerseke en Ovezande-Driewegen). Al die genoemde gemeenten - we citeren nu uit zijn overlijdensbericht[2] waren achtereenvolgens ‘door hem geleerd, gesticht en opgebouwd door woord en wandel ... waarvan hij 24 jaren onder ons (Sluis) het Evangelie der zaligheid verkondigde’.

De tijd van zijn emeritaat - in 1849 verkregen - gebruikte hij nog zoveel mogelijk ‘tennutte voor zich, voor de zijnen en voor zijn hem nog steeds lievende gemeente. 's Mans rond, opregt karakter, hartelijke zucht voor onze ware belangen en vurige verkleefdheid aan de reine Evangelieleer, verwierven onze geheele liefde en achting en zijn nagedachtenis zal ons steeds dierbaar zijn. Zacht ontsliep hij, na een langdu-

rig en smartvol lijden, waarin hij duidelijke proeven gaf van onwankelbaar geloof in, en vertrouwen op zijn Heer. Zijn dood wordt met heete tranen beweend door zijn diepbedroefde weduwe en kinderen'.

Bij zijn begrafenis werd de lijkkoets gevolgd door 4 van zijn zoons en zijn schoonzoon, door 5 van zijn predikant-collega's en door bijna de hele gemeente. Op het kerkhof was een grote schare aanwezig om een 'laatste hulde aan den zoo zeer geliefden Leeraar en Vriend te brengen'.

Bij het graf spraken zijn 'veeljarige' vriend *ds. J.A. Janssen* van St. Anna ter Muiden en de catechiseermeester *P. Gruijs* hartelijke woorden van deelneming en van dankbaarheid voor wat hij voor de gemeente had betekend. 'Eene diepe stilte verhoogde deze plegtigheid en weemoedig verliet de menigte den doodsakker, waar zijne assche in vrede ruste.'

In *St. Anna ter Muiden* overleed anderhalf jaar later (1853) zijn vriend *ds. Johannes Anthony Janssen*, die als Hervormd predikant aldaar zijn gemeente 42 jaar lang had gediend. Het was zijn eerste en enige gemeente. In het 'Klassikaal Bestuur van IJzendijke' had hij de functie van scriba vervuld.

In zijn overlijdensbericht[3] lezen we over hem o.a.: 'Een langdurige en smartelijke keelkwaal deed hem in 67-jarigen ouderdom bezwijken. Groot en regtmatig is de rouw zijner Gemeente, die in hem niet slechts een getrouw en verlicht Evangelieprediker, maar ook een vriend en vader verliest.'[4]

In de 18e eeuw had er ook al eens een ds. Janssen in St. Anna ter Muiden gestaan, namelijk Jacobus Janssen (1773-'76). Hij was de vader van Jacobus Didericus Janssen op 21 april 1774 in St. Anna ter Muiden geboren. Laatstgenoemde is wel eens getypeerd als de geestelijke vader van het Algemeen Reglement voor het bestuur van de Hervormde Kerk van 1816. Hij was dus de grote en actieve tegenstander van de Afgescheidenen.

Of er familieverband bestaat tussen hem en de in 1853 overleden Hervormde ds. Janssen - hierboven zojuist genoemd - weten we niet.

Als we tenslotte nog eenmaal in de geschiedenis van de Hervormde kerk van *Sluis* terug gaan, dan vinden we, dat in de 17e eeuw in het stadje enkele later beroemd geworden Hervormde predikanten hebben gestaan. Het waren ten eerste *Jodocus van Lodenstein*, die nog geen 2 jaar de gemeente van Sluis heeft gediend en in mei 1652 naar Utrecht is vertrokken. Zijn bundel geestelijke liederen werd onder de titel *Uytspanningen* vele malen herdrukt (eerste druk 1676).

Ten tweede *Jacobus Koelman*, een echte Voetiaan, 'wiens menigvuldige geschriften bij de ernstige Hervormden nog in groote achting zijn,' zoals Van der Aa het in 1845 uitdrukt.[5] Koelman is uit Sluis en Staats-Vlaanderen verbannen, omdat hij de formulieren bij doop, Avondmaal enz. niet wilde laten lezen en vooral omdat hij zich kantte tegen te grote invloed van de overheid in het beroepingswerk.

Zelf heeft hij enige 'practicale' boeken geschreven en zijn vertalingen van een aantal stichtelijke werken van Schotse schrijvers als van *Guthry*,

Binning, Love werden hier veel gelezen.

In de tijd van de Afscheiding en trouwens ook in die van de Doleantie[6] werden Koelmans boeken opnieuw gedrukt en gelezen. Het geestelijk klimaat van beide stromingen was daar toen rijp voor.

Begin en vervolg Afgescheiden gemeente Sluis

Het is 1984 verschenen boekje *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland* geeft onder de plaatsnaam *Sluis* aan, dat de Chr. Afgescheiden gemeente aldaar plm. 1859 is ontstaan en in 1874 opgeheven. Een lang bestaan is die gemeente in westelijk Zeeuws-Vlaanderen dus niet gegeven geworden.

Ze was in haar beginjaar (1859) de tweede Afgescheiden kerk in de regio geworden, want in *Groede* was al plm. 1838 een Afgescheiden gemeente geïnstitueerd, die echter in 1869 is teniet gegaan (zie hoofdstuk Groede). Nu is het heel jammer dat van de maar kort bestaan hebbende Afgescheiden gemeente te *Sluis* bij ons weten geen archivalia van de kerk zelf zijn bewaard gebleven. Voor onze beschrijving moeten we het dus hebben van indirecte gegevens, zoals de notulen van de provinciale vergadering of berichten in kerkelijke bladen.

Van de voorgeschiedenis hebben we echter nog wel iets kunnen achterhalen. In *mei 1846* was op initiatief van ds. Tris vanuit Groede een tweede verzoekschrift naar de Koning gegaan om in Sluis ‘de eeredienst te mogen uitoefenen’ en ‘om toelating als eene afgescheidene gemeente in Sluis en omtrek’. Het stuk was naar de gouverneur van Zeeland om advies gezonden. Deze berichtte, dat van de 4 (!) ondertekenaars er één te *Sluis* woonde, één te *Retranchement* en één te *St. Kruis*. De vierde was een beurtschipper, die, hoewel hij zijn domicilie in Sluis had, daar toch zelden aanwezig was.

Gezien het feit, dat *Retranchement* en *Sint Kruis* dichter bij Groede dan bij Sluis lagen en bovendien in aanmerking nemend, dat een aantal van 4 ondertekenaars toch werkelijk te klein was om een gemeente te vormen, luidde het advies: het verzoek afwijzen, wat ook is gebeurd.[7]

We hebben een fotokopie van het bovengenoemde rekest onder ogen gehad. Behalve door ds. A.C. Tris van Groede was het getekend door:

Pieter Marsielje (hij woonde in Retranchement en vertrok in 1849 met 6 kinderen naar Noord-Amerika).

Hendrik van Maaren (in 1849 met 5 kinderen naar N.-Amerika vertrokken; hij woonde in Retranchement)

Jannis van Male (woonde in St. Kruis en vertrok in april 1847 met 3 kinderen naar N.-Amerika)

Sara de Graaf (ze woonde te Sluis en had zich 24 mei 1845 bij de Afgescheiden gemeente te Groede aangesloten. Ze was de huisvrouw van Frederik van Houte en is in maart 1847 naar N.-Amerika geëmigreerd)

De ondertekenaars waren lid van de Afgescheiden gemeente van Groede. Als argument voor het stichten van een vergaderplaats te Sluis gold de grote afstand tussen *Groede* en *Sluis*. Men zou in Sluis kerkdiensten houden in het gebouw Hoogstraat N.W. no. 185, sectie A no 200,

eigendom van *Jeremias Lansen*. De burgemeester van Sluis had al een verklaring afgegeven, dat deze plek voor andere godsdienstige gezindheden geen hinder zou opleveren en dat er geen verstoring van de publieke orde en veiligheid viel te vrezen.

Weliswaar hadden de ministers van Eredienst en Justitie in maart '46 al ongunstig op een gelijksoortig verzoek beslist, maar daardoor voelde de kerkeraad van Groede van wie het verzoek uitging, zich juist diep gegriefd. Immers, aan de gemeente van *Kruiningen-Yerseke* op Zuid-Beveland was in 1841 een verzoek om op 2 plaatsen te vergaderen wél toegestaan.

Daarom verzochten de ondertekenaars nog eens om in de stad Sluis als een Chr. Afgescheiden gemeente in de 'burgerlijke' maatschappij te worden erkend. Het mocht niet zo zijn.

Plusminus 1859 staat in het hierboven genoemd overzicht van gemeenten en predikanten als beginjaar opgegeven. Welnu, met behulp van het kerkelijk weekblad *De Bazuin* van toen, zijn we in staat de exacte datum van instituering vast te stellen. In de rubriek Kerknieuws vonden we tot onze verrassing een zeer verhelderend bericht over het ontstaan van de nieuwe gemeente. Namens de kerkeraad van Sluis was het getekend door ds. A.F. Kok te Zierikzee.

'Dat onze Heere groot en van veel kracht is, dat Hij Jeruzalem nog bouwt en Zijne schapen vergadert, werd ook dezer dagen te *Sluis* in *Vlaanderen* tot roem van Gods genade en zielsblijdschap ondervonden; daar werd *den 29 Augustus* eene Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente gesticht, nadat vooraf door den ondergeteekende (ds. A.F. Kok) met het volk openbare bidstond was gehouden om de komst van Gods Koningrijk in 't algemeen en bijzonder daar ter stede.

Er was sedert eenige maanden een bepaald vragen naar de oude regte paden; weldra volgde daarop een scheiding van de Hervormde Kerk; aanstonds kregen zij grote behoefte aan vereeniging met de kerk, en de broeders mogten door genade over die zaken heen zien, waardoor anders zoo vele kinderen Gods gescheiden leven, wat met regt mag worden betreurd; mogt men in zulke zaken meer letten op wat de Heere in Zijn woord zegt en minder met zijn gemoed te rade gaan, dat zoo zeer dwalen kan.

Zij mogen zich reeds verheugen in het bezit van een zeer geschikt lokaal, ter uitoefening der Godsdienst en in het opkomen van eene talrijke schaar; er bestaat gegronde hoop, dat daar de Gem. des Heeren Jezu Christi nog eens heerlijk zal worden.'

Er had zich dus in Sluis een aantal personen van de Hervormde kerk afgescheiden, die in een 'lokaal' hun samenkomsten hielden. Moeten we hier denken aan de zogenaamde 'Vrienden der Waarheid', verontruste Hervormden, die het met de gang van zaken in de Hervormde kerk lang niet eens waren en apart vergaderden?

Het stukje van ds. A.F. Kok eindigt met een herinnering aan ds. Koelman: 'De nu zalige *Koelman* mogt eens van Sluis getuigen, dat er 300 leden in zijn gemeente waren, waarvan hij op goede gronden mogt ge-

looven, dat zij des Heeren waren; die het ook voor hen zelven mogten gelooven; behalve nog zoo velen, van wie hij het goede hoopte; toen waren er om de 10 huizen *gezelschappen*. Och, kwame die tijd nog eens! Mogt de Heere daartoe Zijnen Geest uitstorten, dan zouden er nog al meer Gemeenten gevestigd worden en de gevestigden zouden bloeijen; Gods eer zou worden verbreid, en die zielen vonden zaligheid. Dat daartoe deze mededeeling en opwekking nog moge dienstbaar zijn! Deze nieuwe Gemeente zij vooral de voorbede der Christenen aanbevolen.'[8]

Uit het bovenstaande bericht blijkt dus duidelijk, dat de Afgescheiden gemeente te Sluis op *29 augustus 1859* is *geïnstitueerd*. Ook is zeker, dat in de eerste helft van 1859 af en toe in Sluis voor een groep Afgescheidenen is gepreekt. In de prov. vergadering van 6 juli 1859 rapporteerde ds. J. de Koning van Baarland over 'de prediking te Sluis'. Helaas verstrekken ons die notulen hierover geen nadere gegevens.

Nog geen jaar na de instituering ontving de gemeente van Sluis 'handopening' om een dominee te beroepen. Op die vergadering was *D. de Pree* als ouderling van Sluis aanwezig.

Ds. Willem Diemer

De eigen dominee liet niet lang op zich wachten. Het werd de jonge, 23-jarige kandidaat *Willem Diemer*, die in de prov. vergadering van 3 oktober werd geëxamineerd en met algemene stemmen toegelaten. Hij was al door Sluis beroepen. Na 5 gemeenten te hebben gediend, is hij op zeer hoge leeftijd (88 jaar) in Apeldoorn overleden.

Na zijn dood werd hij als volgt getypeerd: 'Ds. Diemer was een vurig prediker, wiens arbeid ook niet onvruchtbaar is geweest. Vooral in zijn strijden voor de opleiding van dienaren des Woords "door de Kerk, voor de Kerk", kwam hij in zijn kracht openbaar. Daarover raakte hij, zoals hij het zelf eens op een kerkelijke vergadering in Apeldoorn zei, nooit uitgesproken. Bij al zijn vurigheid in het strijden was ds. Diemer toch een man met een hartelijk karakter.'

'Zijn grootste kracht heeft hij in Dokkum ontplooid, waar hij niet alleen op kerkelijk terrein zich bewoog, maar eveneens ook in de politiek.'[9]

Dat hij een energieke figuur was, die leiding kon geven, bleek al in zijn eerste gemeente *Sluis*. In het land van Cadzand in westelijk Zeeuws-Vlaanderen wilde hij elke maandagavond een *biduur* houden 'voor de uitbreiding van Gods Koninkrijk'. Ook werden de grenzen tussen de kerkelijke gemeenten Groede en Sluis vastgesteld. Welke dat waren, staat in de notulen van de prov. vergadering niet opgegeven.[10]

Tenslotte kwam Sluis in die vergadering nog met een vraag, ontstaan in de praktijk: Mag iemand ouderling zijn, als zijn vrouw geen lid van de gemeente is? Antwoord: Alleen als er anders geen geschikte personen zijn en de gemeente toch gediend moet worden.

Ds. Diemer stond nog maar amper een half jaar in Sluis of daar kwam tot schrik van de kleine gemeente het eerste beroep al, helemaal uit de andere kant van het land (Stadskanaal). Dat deed scriba D. de Pree

namens de kerkeraad vol zorg het volgende berichtje in *De Bazuin* plaatsen:

Sluis (in Vlaanderen) 25 mei 1861

'Heden werd onze gemeente verontrust, doordat onze geliefde herder en leeraar W. Diemer een roeping ontving van de gemeente te Stadskanaal (Groningen). Dat deze roeping voor ons eene hoogst beproevende roeping is, zal een ieder kunnen beseffen, die bekend is met den jeugdigen toestand dezer gemeente, die nog nauwelijks twee jaren door den grooten Herder uit het Herv. genootschap is uitgeleid. Temeer daar èn schijnvriend èn vijand niets onbeproefd laten om het kuddeken van den Heere Jezus zoo mogelijk geheel uit te roei jen.

Voorzeker openbaart zich hier hetzelfde verschijnsel als in de dagen van den Heere Jezus, namelijk, dat Herodes en Pilatus vrienden worden, als het de zaak der waarheid geldt.

Och! ontferme zich Israëls Koning onzer! opdat Hij zich zelf de zaak Zijner zuchtende kinderen aantrekke, zoodat onze leeraar hier nog in lengte van dagen mag werkzaam zijn tot uitbreiding der waarheid en tot afbreuk van het rijk des satans'[11]

Nog geen maand later kon de kerkeraad tot zijn blijdschap in *De Bazuin*[12] berichten, dat ds. Diemer voor Stadskanaal had bedankt.

'Hartroerend verbond Zijn Eerw. zich andermaal aan ons naar aanleiding van Ps 122:9 ("Om des Huizes des Heeren onzes God wil, zal ik het goede voor u zoeken"). Hierop mochten wij aan den Verbondsdisch gezeten, met onze oogen aanschouwen en met onze ooren hooren, dat wij met een belofte vervullend en gebedsverhoorend God te doen hebben. Dat de Heere deze keus met Zijne goedkeuring achtervolge, is onze hartelijke wensch en bede.

Sluis, den 17 Junij 1861.

Namens den Kerkeraad, D. de Pree, Scriba.'[13]

Maar, o wee, het liep toch nog mis, want in november van hetzelfde jaar (1861) verscheen er in *De Bazuin*[14] weer een berichtje uit Sluis in Vlaanderen.

'Nadat de gemeente zich ruim een jaar had mogen verheugen in het bezit van haren geliefden leeraar ... nam Zijn Ew. gisteren (27 oktober) zegenend van haar afscheid, naar aanleiding van de woorden: "De eeuwige God zij u een woning."

De Heere zij ook Zijn Ew. tot een eeuwige woning, wanneer hij in zijne gemeente te Stadskanaal zal werkzaam zijn en doe ook de herderlooze gemeente de vervulling dier belofte in alles ondervinden.

D. de Pree,

Scriba.'

En de scriba van de prov. vergadering[15] sprak er in de notulen zijn grote spijt over uit, dat ds. Diemer Zeeland ging verlaten, want in hem verloor men 'een ijverig dienaar des Heeren voor de Provincie, en in den omgang een gezellige broeder'.[16]

Ds. Daniel de Pree. Hij begon zijn 'kerkelijke' loopbaan als ouderling van de gemeente te Sluis. Naderhand werd hij predikant, eerst te Serooskerke op Walcheren, later te Goes, alwaar hij in 1891 overleed.
Foto: G.A. Goes.

Al was de kleine gemeente nu weer herderloos, ze liet de moed niet zakken. In februari 1862 waagde men nog eens een poging in de burgerlijke maatschappij officieel erkend te worden. Het verzoekschrift was door 7 personen ondertekend. Dit zevental bestond uit D. de Pree, A. du Burck, Ary van der Horst, J.P. Post, M. du Burck, A. van Wijkhuizen en L. van Heest.

Men zou de kerkdiensten houden 'in het gebouw in de Nieuwe Kerkstraat in Sluis, wijk Noord no. 191, kadastraal bekend sectie A no. 287. En bij K.B. van *21 maart 1862* kwam de 'toelating' af. Die straat heet nu de Dinsdagstraat. Vroeger bezat daarin de familie *De Burck* enige pakhuizen. *Albert du Burck* was één van de eersten, die zich bij de kleine groep Gereformeerden aansloot. In één van zijn pakhuizen in de toenmalige Nieuwe Kerkstraat werden kerkdiensten belegd. Toen dit lokaaltje later leeg kwam, was het heel geschikt om voor allerlei vergaderdoeleinden te worden gebruikt. De in de jaren '70 gestichte School met de Bijbel in Sluis heeft er ook nog een poosje ingezeten.[17]

Gelukkig duurde de vacature niet al te lang. Op 28 september '62 kon de opvolger van ds. Diemer bevestigd worden door ds. S.O. Los van Axel-Neuzen-Zaamslag met Ezechiël 33:7.[18] De 30-jarige *Geert Schevel* deed zijn intree met Marcus 16:15 en 16.[19]

De nieuwe dominee was net over onze landelijke oostgrens geboren in de graafschap Bentheim. Na in Drenthe bij ds. W.A. Kok en ds. J. Bavinck zijn opleiding te zijn begonnen, ging hij in Kampen verder studeren.

Sluis werd zijn tweede gemeente; in september '60 was hij dominee in Ambt Vollenhove (Overijssel) geworden.[20]

Het berichtje van zijn bevestiging en intree in Sluis, in *De Bazuin* geplaatst, besloot scriba D. du Pree met de woorden: 'De Heere schenke ons genade om de dure roeping en verplichting des Evangelies, ons door zijn Eerw. zoo ernstig aangetoond te behartigen, stelle zijn Eerw. tot een uitgebreiden zegen voor deze gemeente en gedenke in liefde en genade aan de herderlooze.'[21]

In de prov. vergadering van 1 oktober '62 werd ds. Schevel van Sluis welkom geheten; ook vernam men dat ouderling *D. de Pree* zich in Kampen wilde laten opleiden tot dominee. Hij is het 4 jaar later ook geworden, eerst in *Serooskerke* (Walcheren), daarna in *Goes*, waar hij 27 augustus 1891 is overleden, 58 jaar oud.[22]

Ds. Schevel stond echter nog maar weinige maanden in Sluis, of hij overleed al - 7 februari 1863 - pas 31 jaar oud. Weer was Sluis vacant. En dat bleef heel het jaar 1863 zo, al had men tot tweemaal toe een beroep uitgebracht op ds. P. van der Sluijs te Maasland.

In 1864 kwam er wel een nieuwe dominee, maar hoe? Het was zeker niet langs kerkordelijke wegen gegaan. Men had het oog laten vallen op de 42-jarige *ds. Jacobus Adrianus Donkers* te Ulrum, in Groningerland, een zeer omstreden figuur, die in een conflictsituatie was beland met de classis. Dit had op 4 mei 1864 zelfs tot zijn schorsing geleid. Hij eiste namelijk dat doopleden die hun kind wilden laten dopen, maar niet van

doopgetuigen gebruik wilden maken, behoorden te worden vermaand en bestraft.

De prov. vergadering van Groningen van juni '64 keurde schorsing goed, echter niet wegens zijn bijzondere standpunt inzake de doop - want daarin wilde de vergadering hem wel dragen - maar omdat hij zich niet wilde onderwerpen aan de wettige kerkbesturen.[23]

Donkers bleef de besluiten van de kerkelijke vergaderingen in Groningen als onbijbels en ongereformeerd afwijzen en weigerde een verklaring te tekenen, dat hij verkeerd had gedaan door zich tegen de bevoegde kerkelijke 'macht' te blijven verzetten.

Zo lag de situatie, toen hij - geschorst predikant in een dorp in het uiterste noorden van het land - een beroep kreeg van een heel kleine gemeente in het uitersten zuidwesten van Nederland (Sluis).

De prov. vergadering van Zeeland - die uiteraard met deze stand van zaken te maken kreeg - had aan Sluis geen toestemming gegeven om ds. Donkers te beroepen, wat inmiddels wel was gebeurd. Op de volgende vergadering - die van juli '64 - bleef nu de afgevaardigde van Sluis opzettelijk weg. In de augustus-vergadering was hij echter wel present. Ook ds. Donkers was er, in zijn geschorste toestand dus.

Daarom werd hij door de vergadering vermaand 'over zijn onvoorzichtig overkomen' naar Zeeland.

Ds. Donkers reageerde met te zeggen, dat hij hier gaarne het *onbijbelse* van zijn schorsing wilde uitleggen. De praeses, ds. S.O. Los stelde echter duidelijk, dat het hier geen appèl-vergadering was. Maar goed, omdat ds. Donkers er nu toch eenmaal was, mocht hij zijn opvattingen over de doop bepleiten.

Het einde van de discussie was, dat ds. Donkers opgewekt werd om in de kerkelijke weg tot opheffing van zijn schorsing te komen. Hem werd nu een verklaring ter ondertekening voorgelegd, waarin o.a. stond, dat hij tegen de orde van de kerk had gehandeld. Zijn zienswijze op het toelaten van ouders tot de doopsbediening van hun kinderen mocht hij behouden.

Verder moest hij tekenen: 'Ook doe ik belijdenis, dat ik mij ontrent de kerk misdragen heb door haar voor onbijbels en ongereformeerd te willen laten doorgaan zonder voldoende bewijzen te geven.' Ds. Donkers weigerde hieronder zijn handtekening te zetten.[24]

En op zondag 4 september '64 deed ds. Donkers, zonder te zijn bevestigd, zijn intree in de Afgescheiden gemeente te Sluis. De consulent, ds. H. Renting van Middelburg had hem niet aan de gemeente van Sluis willen verbinden.

De Bazuin geeft hieronder het berichtje, dat ds. Donkers op zojuist genoemde datum 'op verlangen der Gemeenten' zijn intree deed met een preek over Gal. 6:14a waarin 'met krachtige taal werd aangetoond de rustplaats der vreemdelingen Gods, het Kruis beschouwd in het verleden, in het tegenwoordige en in de toekomst ... dat de Heere zijn Eerw. stelle tot een uitgebreiden zegen, terwijl wij in deze wachtende zijn op de

beslissing der Synode'. Het stukje was getekend door ouderling *L. van Heest.*[25]

De beslissing van de synode, d.w.z. van de provinciale vergadering van Zeeland, viel op 12 oktober 1864. Het was niet de normale najaarsvergadering - die had men voor dit keer laten vervallen - maar een bijeenkomst van alle Zeeuwse predikanten. In totaal waren dat er 7, van wie er 6 aanwezig waren: ds. Renting van Middelburg, ds. A. de Bruijne van Goes, ds. C. Steketee van Nieuwdorp, ds. H.H. Middel van Wolphaartsdijk, ds. P. den Boer van Baarland en ds. H.A. Jonkman van Zierikzee. Ds. S.O. Los van Axel-Neuzen-Zaamslag had bericht verhinderd te zijn, omdat hij zich buiten de provincie bevond.

Als vergadering kon men zich immers nog niet officieel met ds. Donkers inlaten, omdat hij nog niet bevestigd was en dus nog niet als lid van een prov. vergadering van Zeeland kon worden toegelaten.

De Zeeuwse dominees bespraken de abnormale toestand in de gemeente te Sluis - waar ds. Donkers maar voorging alsof er niets aan de hand was. Ze stelden een ernstig protest op, dat ze de kerkeraad van Sluis deden toekomen.

In april '65 werd de kerkeraad van Sluis nogmaals opgeroepen niet langer op zijn onkerkelijke weg verder te gaan en tot inkeer te komen. En in juli en september '65 nog eens en weer eens. Ondanks alle broederlijke vermaningen bleef men zich in Sluis onder druk van ds. Donkers verzetten. De kerkeraad weigerde zelfs een provinciale commissie te ontvangen.

Ten einde raad werd nu de kerkeraad te Sluis in zijn bediening geschorst.[26] Maar het volgende jaar (1866) kwam er toch beweging in de kwestie, die muurvast leek te zitten. In april '66 vertoonde zich namelijk een nieuw gezicht uit Sluis op de vergadering, te weten *A. van Wijkhuizen.* Hij deed daar eerst de volgende, drievoudige mededeling:

1. de gemeente van Sluis onderwerpt zich aan de kerkelijke tucht;
2. ze kiest geen partij meer voor ds. Donkers;
3. ze heeft berouw over haar tot nu toe aangenomen houding.

Inderdaad hebben we hier een doorbraak. De prov. vergadering besloot dan ook de kerkeraad van Sluis weer in het kerkverband op te nemen, nadat eerst de personen, die in de schorsingsperiode ambtsdrager waren geweest, schriftelijk of mondeling (niet iedereen kon in die tijd schrijven) hun schuld hadden beleden. Ds. Los zou een verklaring opstellen, die dan getekend moest worden. De diakenen, die in de tijd van de schorsing waren gekozen, mochten in hun ambt blijven dienen.

Ds. Donkers van zijn kant had inmiddels ook niet stilgezeten en tegenmaatregelen genomen. Verbitterd had hij advocaat Noorda uit Dordrecht in de arm genomen. In een schrijven aan de provinciale vergadering eiste deze - onder dreigen met de wereldlijke rechter in geval van weigering - ds. Donkers in zijn ambt van predikant te herstellen. De vergadering besloot nu niet over ds. Donkers' positie te handelen.

In juli '66 vertegenwoordigde *A. van Wijkhuizen* de gemeente Sluis op de provinciale vergadering. Het bleek, dat de broeders te Sluis de hun

voorgelegde verklaring van schuldbelijdenis hadden getekend.[27]

En hoe ging het verder met ds. Donkers? Niet best. De provinciale vergadering van 3 oktober '66 constateerde, dat hij op zijn 'onchristelijke' weg bleef voortgaan. Daarom besloot men: als hij binnen 3 weken geen berouw toonde, hem buiten het kerkverband te plaatsen, wat ook is gebeurd.

De eerstvolgende algemene synode - die van Franeker 1866 - liet hem eveneens vallen. En sindsdien ging ds. Donkers van synode tot synode steeds voort met te verzoeken alsnog zijn afzetting ongedaan te maken. Na zijn dood - hij is in 1890 overleden - werden deze verzoeken door zijn weduwe voortgezet. Nog op de synode van Utrecht (1905) was er een verzoek van de classis Warffum om revisie van het op 4 mei 1864 gevelde vonnis, maar zonder resultaat.[28]

We vragen tenslotte ook: Hoe verging het de zwakke gemeente Sluis verder? Daar wilde het niet meer rustig worden. In 1869 werd de toestand van de gemeente zelfs 'ellendig' genoemd. 'Alles liep uit elkander, als vrucht van hun eigenwilige kerkelijke handelingen in de zaak van de heer Donkers.'[29] Deze had er dus blijkbaar zijn aanhangers nog. In april '69 kreeg de consulent ds. Littooij van Middelburg, de opdracht het uiterste te proberen om de 'abnormale' toestand[30] in Sluis in een meer normale te veranderen. Lukte dit niet, dan was het maar het beste de gemeente te 'ontbinden'.

Het einde van de gemeente Sluis in 1874

Weliswaar verscheen in de eerstvolgende paar jaar nog wel een enkele keer een afgevaardigde van Sluis op de classis, maar in 1873 hield dit ook op. Een classis-commissie moest in *april 1874* rapporteren, dat het zelfstandig bestaan van de gemeente *Sluis* 'door uitsterven en vertrek onhoudbaar' was geworden. Het ledental bestond nog maar uit 4 onbesproken leden in, en 3 buiten de stad, terwijl er ook nog een lid was, dat onder de tweede trap van censuur stond. Daarom had de commissie, die in opdracht van de classis naar bevind van zaken mocht handelen, de gemeente van Sluis voor 'ontbonden' verklaard en de overgebleven leden meegedeeld, dat ze nu onder het opzicht van de kerkeraad van *Vlissingen* stonden.[31] Gezien de grote afstand tussen Sluis en Vlissingen - de brede Westerschelde lag er ook nog tussen - kan dit toezicht onmogelijk veel hebben voorgesteld.

Eindnoten:

1 *Inv. Hervormde Eredienst*, no. 1799 (ARA Den Haag).
2 *Boekzaal der geleerde Wereld 1852 I*, 584, 585.
3 Idem, 1853 II, 778.
4 Zijn zoon Hendrik Quirinus Janssen is hem in St. Anna ter Muiden als predikant opgevolgd. Deze is wel eens genoemd een 'ernstig tegenstander van wat men rechtzinnig noemt' (Biogr. Woordenboek Prot. Godgeleerden in Nederland IV). Met de hoofdonderwijzer Johan Hendrik

van Dale (de man van het woordenboek) heeft dit tweetal zich zeer verdienstelijk gemaakt voor de geschiedbeschrijving van hun eigen regio en van het aangrenzend Belgisch Vlaanderen. Hiervan getuigen o.a. 6 delen *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen* (Middelburg 1856-'63).

5 Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*.
6 *Chr. Encyclopedie.*
7 *Herv. Eredienst*, 22 augustus 1846, no. 7, inv. no. 728.
8 *De Bazuin* 9 september 1859.
9 Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 86.
10 Not. prov. vergadering 9 januari 1861.
11 *De Bazuin* 31 mei 1861.
12 Idem 21 juni 1861.
13 De tussen haakjes geplaatste woorden hebben we voor de duidelijkheid ingevoegd.
14 *De Bazuin* 1 november 1861.
15 Notulen prov. verg. 2 oktober 1861.
16 In *150 jaar gemeenten en predikanten* moeten we onder Sluis de correctie aanbrengen, dat W. Diemer daar gestaan heeft van 7 oktober 1859 - 27 oktober 1861 (niet 3 nov. '61). De gemeente is geïnstitueerd 29 augustus 1861. Zijn opvolger G. Schevel werd niet 29 nov. '62, maar 28 sept. '62 bevestigd.
17 Volgens gegevens ons schriftelijk verstrekt door W.J. Visser, archivaris van de Herv. Kerk te Sluis.
18 Gij nu o menschenkind! Ik heb u tot eenen wachter gesteld over het huis Israëls, zoo zult gij het woord uit mijnen mond hooren en hen van mijnentwege waarschuwen.
19 En hij zeide tot hen: Gaat henen in de gehele wereld, predikt het Evangelie allen creaturen. Die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden; maar die niet zal geloofd hebben, zal verdoemd worden.
20 Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 229.
21 *De Bazuin* 10 oktober 1862.
22 Hij was een zoon van Daniël de Pree en Anna Elisabeth Noest en geboren op 26 oktober 1832 te Sluis. Zijn vrouw was Josina Lansen, geb. 20 april 1811 te Heille (Z.-VI.). Haar vader en moeder waren Jeremias Lansen en Maria den Dekker.
23 Joh. de Haas, a.w. 89.
24 Notulen prov. vergadering 17 augustus 1864.
25 *De Bazuin* 14 oktober 1864.
Galaten 6:14a: 'Maar het zij verre van mij, dat ik zoude roemen anders dan in het kruis onzes Heeren Jezus Christus.'
26 Notulen prov. vergadering 29 september '65.
27 Idem, 3 juli 1866.
28 Joh. de Haas, a.w. 90.
29 Notulen Afgescheiden Kerkeraad Wolphaartsdijk, 7 april 1869.
30 Notulen prov. vergadering 7 april 1869.
31 Notulen Classis Walcheren 8 april 1874. In 1877 deelden de afgevaardigden van Vlissingen mee van de vroegere leden te Sluis een schrijven te hebben ontvangen dat de verkoop 'van eenige goederen' van de gemeente aldaar een bedrag van *f* 12,72 had opgebracht. De gemeente van Vlissingen mocht dit bedrag houden. (Notulen Classis Walcheren 23-1-'77.) De vroegere ouderling A. van Wijkhuizen was in 1873 naar Amerika vertrokken.

Register van Persoonsnamen

Dit register werd samengesteld door G. Lievaart te Aduard.

De namen, vermeld in de Aantekeningen na elk hoofdstuk, zijn *niet* opgenomen in dit register.

A

Aarnoutse, Tn., 171
Abelmann, L.J., 8
Abrahamse, Anth., 204
Abrahamse, Franc.[a], 186
Adriaanse, Corn., 35
Adriaanse, veldw. C., 56
Adriaanse, Mar., 257
Alblas, M.A., 36
Almekinders, Pt., 174
Alten, Jac. van, 209, 210
Altena, A.C. van, 336
Alting, J., 279, 329
Amsing, B., 272-274
Anrooij Pt. van, 257
Anrooy, J.F. van, 75-78, 84, 88, 90, 91, 109, 122, 129
Antwerpen, Adr. van, 18
Antwerpen, Corn.[a] van, 164
Arnosi, J.A., 47, 48, 52, 53, 335
Arnoijs, A., 227
Arnoijs, D. Corn.[a], 257
Arnoijs, E., 215, 217, 219
Arntzen, S.A., 284
Assendelft, C. van, 84

B

Baalen, J.K. van, 35, 135, 146, 229, 238, 246
Baan, J. v.d., 219
Back, Phil. de, 181
Backer, M.G. de, 297
Baert, P.J., 8
Bakker, Dn., 9, 10, 70, 171, 172, 249, 269, 270, 319, 326, 327
Bakker, Fr., 120
Bakker, Lev.[a], 311

Bakker, Nic., 307
Barth, A.J., 8, 261
Basselaar, Dn., van, 294, 336
Bastiaanse, H.D., 197, 199
Batteké, G., 336
Bavinck, J., 192, 371
Beckers, J., 236, 237
Beenakkers, Corn., 90
Bengel, Joh. Albr., 78, 79
Benjamijnse, B., 122
Berge, D. v.d., 26
Berge, H.J. v.d., 327
Berge, J. v.d., 35
Berge, Jac. v.d., 308, 311
Berge, Jn. v.d., 308
Berge, J.Mzn. v.d., 304, 310
Berge, P. v.d., 89
Bergh, W. v.d., 341
Berkhoudt, ds., 52
Besemer, J., 360-362
Best, Corn. de, 189
Betten, A.J., 21
Beyerlé, J.Fr., 313
Bilt, Corn. v.d., 297
Binning, 366
Blaaubeen, Gerh., 72, 73, 78, 81, 184
Blaauw, Tn. de, 347
Blaey, M.[a] de, 312
Blaey, S. de, 290, 312
Blanche, J., 311
Bliek, Corn., 90
Bliek, Corn. Fr. v.d., 213, 215, 216, 218
Blok, Adr., 201-203
Blok, A. Azn., 206
Blok, Hd., 203
Blok, Jacob, 57
Blok, Jacobus, 198, 199, 201, 20 3, 206
Blok, J., 126
Bloppoel, Corn.[a] van, 226
Boe, Ant. de, 214
Boe, Jac. de, 53, 54, 57, 180, 184-187, 197, 199
Boe, Joh. de, 186
Boe, W. de, 54
Boef, br. v.d., 350
Boer, Huibr., 149, 154
Boer, Benj. Mar. de, 52, 255, 258-260

Boer, P. den, 149, 154
Boer, Pt. den, 174, 175, 280, 281, 373
Bokx, Mrc. de, 216-219, 223
Bolt, Gr., 268
Bömke, H.G., 320
Bommeljé, Ld., 25
Boogaard, Hubr., 107
Boogaard, T., 62
Boomgaart, Jak. v.d., 195
Boon, M., 247
Boon, P., 55
Boone, Corn., 35
Boone, Joh., 21, 28, 35, 36
Boone, Mar., 227
Boone, M., 35
Boone, P., 35
Boone, P., 35
Boonman, Hubr., 164
Borgh, Matth. v.d., 341, 342
Borsboom, Nic., 284, 292, 294
Borstius, Jac., 59, 174, 225
Bos, Corn.[a], 173
Bos, F.L., 291
Boven, L. van, 173
Braam, A., 35
Braam, G., 149
Braam, Kath. Mar., 148
Braam, P., 269
Braamse, Corn., 208-210
Braekert, Adr.[a] de, 161
Brakel, Wilh. à, 9, 82, 223, 250, 344, 352
Brand(t),G., 122, 135, 244
Brand(t), Jn[a], 243
Brandt, D., 95
Bras, Joh., 61
Breda, Adr. van, 288
Breda, Gard. Corn.[a] van, 251, 288
Bree, Anth. de, 161, 164, 167
Bree, Mr. de, 167
Breker, J., 35
Breker, L., 35
Breker, veldw., 203
Breukelaar, D., 140
Brink, A., 329, 330
Brink, C. v.d., 197
Broek, J. v.d., 304

Broek, Joh. W. v.d., 256-258, 260, 261, 288, 311
Broek, Ld. v.d., 256, 288
Broeke, Elis. v.d., 290, 291
Broeke, P. v.d., 315
Broekhoven-de Bruyn, F., 58
Broekman, Jc., 307
Bronkhorst, Pt[a], 232
Brouwer, J., 111, 119
Brouwer, K., 204
Brouwer, M., 257
Brugman, G.G., 335
Brugman, J., 257
Bruinooge, J., 173
Bruinshoofd, Hd.[a], 257
Brummelkamp, A., 11, 94, 98, 104, 106, 116, 131, 132, 135, 141-144, 220, 221, 301, 316-318, 321, 324, 345, 348
Bruyne, Adr. de, 70, 135, 141-144, 147-155, 170, 175, 177, 209, 210, 227, 230, 238, 244-247, 264, 265, 373
Bruyne, Ev. de, 155
Bruyne, Sus. de, 155
Bruijnzeel, Adr. Pz., 209, 210
Budding, H.J., 9-13, 15, 18, 19, 21, 28, 29, 41, 43, 55-59, 63, 75-77, 84-87, 89-100, 103-105, 115-117, 123, 127-130, 133, 136-139, 147, 150, 162, 163, 165, 172, 185-187, 199-206, 214, 215, 232, 237, 243, 244, 301-306, 319, 335, 339, 343, 345, 355
Burck, A. du, 371
Burck, M. du, 371
Burgerhoudt, G., 160
Burgerhoudt, Jac., 160, 251
Burgerhoudt, J.Fr., 48, 160
Burgerhoudt, J.P., 50, 53
Burgers, Will., 155
But(e)ijn, Joh., 185, 197, 202-204, 206
Buys, Joh.Hd., 267

C

Caan, Iz. Joh., 214-216
Caluwaard, Magd., 341
Cappon, S., 341, 349
Cats, Corn., 334
Cats, Jc., 334
Chalmers, Th., 131
Clement (Klement), L., 215, 216, 218
Clement (Klement), Maatje, 214, 215
Clement, Mar. Joh., 78, 88, 109

Clicquennoi, Adr.[a], 341
Cliquennoi, Suz., 341
Cock, Hel. de, 132, 190
Cock, Hd. de, 98, 105, 106, 114-116, 293, 297, 298, 301
Coppoolse, Wilh.[a], 171
Corne (Korne), Pt. de, 90, 161
Cornelis, Adr., 123
Cramer, H., 275
Cransberge

(Kransberge), Elis., 337, 338, 341
Cransbühler, Jac., 338
Crombouw, M., 172

D

Daane, Pt., 188
Dagevos, Jc., 54, 179-181, 292
Dalen, Hubr. van, 187, 189
Dam, O. van, 328
Damme, Matth. Czn. van, 164
Datheen, Pt., 9, 59, 92, 93, 95, 187, 304
Deinse, J.J. van, 292
Dekker, C., 9
Dekker, Corn., 173
Dekker, F., 35
Dekker, J., 311
Dekker, M., 255
Dekker, P., 35
Dekker, Pt., 54
Dekker, S., 35
Dekker, W(isse), 15, 18, 20, 22, 27, 29, 31, 35, 40, 54
Derto, Ld., 21
Dieleman, A., 321
Dieleman, Elis., 306
Dieleman, J., 307
Dieleman, J.Adr.[a] Pl.[a], 307
Dieleman, K., 210
Dieleman, M., 306
Diemer, W., 358, 368, 369, 371
Diermanse, P., 173, 242, 361
Dillebeke, Joh., 35
Dillebeke, Joh.[a], 227
Dixhoorn, Andr. van, 326, 327
Doeselaar, Andr. (van), 58, 66, 304, 305, 319
Dok, Gl., 62, 63, 67
Dominicus, Adr. Jc.zn., 254
Dominicus, Corn. Czn., 254
Dominicus, Corn. Jczn., 249-252, 254, 269, 270
Dominicus, D.[a], 254
Dominicus, Jac., 249
Dominicus, Pt.[a], 254
Domp, B., 147

Donker, C., 180
Donkers, Jac. Adr., 373-374
Donze, Kr., 310
Doorn, J. van, 327
Dorpaal, Joh.[a], 337
Dorpel, Huibr. v.d., 214
Dorpel, J. v.d., 252
Dosker, N.H., 132
Dreu, A. de, 153
Dreu, Elis. de, 257
Dreu, Jn. de, 107
Dreu, Kr. Mzn. de, 148
Dreu, M. de, 149
Dreu, Mar. de, 107
Dreu, P. de, 78
Driel, C.J. van, 243
Dronkers, Corn., 167
Duin, R.W., 115, 221
Duitsch, Chr. Sal., 250
Dulmen, Elis. van, 311
Duvekot, P., 153
Duvekot, Sam., 148
Dijk, W.S. van, 155
Dijke, Pt. van, 9, 171, 172, 207-209, 211, 244, 249
Dijksterhuis, P.M., 316

E

Eek, Wilh.[a] M. van, 78, 120
Eernisse, Abr., 336-339, 341, 343, 350
Eernisse, Is. Sr., 337, 339-341, 350
Eernisse, Jc.P., 341, 342, 349
Eernisse, Pt.Jc., 341
Egmond, A. van, 190, 193
Elenbaas, Ant., 167
Elenbaas, Jz., 167
Emaar, G., 31, 41
Ende, Gijsbr. v.d., 148, 153, 154
Engelblik, J., 257
Engels, M., 313
Eswijler, J.W., 250
Ever(t)s, A., 140, 142
Everse, J., 188-190, 193, 194
Eversen, Chr., 161, 164

F

Faas, Pt., 358, 361, 362
Faberij de Jonge, Joh., 100, 153
Faberij de Jonge, Pt. 100
Fabrij, Marg., 122
Fabrij de Jonge, Marg., 148
Faro, M., 337, 338, 341
Farowé, D. van, 343
Faukelius, Herm., 174
Feyter, Jc. de, 167
Feyter, Lev. de, 307
Filippo, A., 303, 304, 311
Fokker, Joh. Pt., 290
Fouw, L. de, 20
Fouw, Mar. de, 214
Fraanje, Korn., 41, 70
Fraanje, M., 61
Fraayenhove, Pt. van, 307
Fraeyenhove, J. van, 313, 316, 317
Fransen v.d. Putte, J., 228

G

Gardenier, Bar.[a], 225
Gardenier, Corn., 225
Gardenier, Wijn., 11, 23, 65, 103, 123, 124, 135, 142, 187, 219-226, 264
Geelhoed, Arij A., 217, 280
Geelhoed, Hd., 208-211
Geelhoed, Mt., 278-280
Geelhoed, W., 245-247
Geense, M., 148
Geense, Pl., 91, 122
Geense, Pt., 11, 76, 78, 86, 90-92, 95, 99, 100, 103-107, 109, 114, 115, 117, 119, 120, 122, 137, 138, 140, 141, 148, 149
Geertsema Beckering, S.G., 264
Gelok, M., 61
Gezelle Meerburg, G.F., 95, 97-99, 104, 106, 301, 321
Gie, Mag. de, 35
Gispen, W.H., 44, 229, 339, 359
Glerum, Adr., 187, 188
Glerum, Benj., 188
Glerum, Jc., 188
Glerum, Ld., 81, 91, 127
Goetheer, Corn., 216, 217
Goetheer, D., 223, 227, 228, 265
Goetheer, Jan, 216-219, 223, 226, 227
Goetheer, Jann., 216, 218, 232
Goetheer, Js., 227
Goetheer, Mr., 218
Goetheer, Wilh.[a], 232
Goossen, K., 153
Goossen, M., 83
Gorsse, Pt.[a], 61
Goslinga, S.S., 17
Goud, M.J., 198, 206
Gouda Quint, W., 336
Goudswaard, J., 280
Graaf, M. de, 45
Graaf. S. de, 366
Groe, Th. v.d., 355
Groene, N. de, 78
Groenewoudt, J.J., 285
Groote, A. de, 337, 341
Groote, Jac.[a] de, 313
Grootenhuis, D.J. te, 361
Gruijs, P., 365
Guchte, M. v.d., 35

Guchte, M.[a] v.d., 171
Guthry, 365
Gijssel, Jac., 148, 245

H

Haan, oud., 115
Haan, M. de, 218
Haan, T.F. de, 170, 175, 231
Haasnoot, Nic., 316
Hagen, Ant.B., 236
Hall, J.P. van, 335
Hamer, J. den, 290, 295
Happee, D., 36-40
Harinck, oud., 81
Harlees, G., 160
Harthoorn, 360
Heest, L. van, 371
Heide, Corn. v.d., 272, 273
Helden, Elis. van, 257
Hellenbroek, Abr., 141, 174, 182
Henry, J.F., 364
Hercules, D., 311
Herder, Chr. den, 61, 67
Herder, Fr.[a] den, 62
Herder, J. den, 100
Herder, Jan den, 61, 65
Herder, Joh. den, 257
Herder, Mar. den, 61
Herder, P. den, 156
Herder, Pt. den, 252, 255, 258-261
Herdink, A.Joh., 257
Herdink, P., 156, 260
Heulen, Jc. Iz. van, 280, 281
Heuvel, Corn.[a] v.d., 351
Hieftje, Corn., 167
Hobeke, Corn.[a], 245
Hoebeke, Ant., 35
Hoebeke, Corn., 35
Hoebeke, M., 16
Hoek, D., 242
Hoekman, Jc., 171
Hoekman, Mar., 215
Hoekvandijk, Mar., 67
Hof, Corn. op 't, 35
Hof, H. op 't, 21

Hof, Jac. op 't, 21, 29, 35
Hof, Jan op 't, 35
Hofman, J.P., 284
Hofstede, J.J. v.d., 153
Hofstede, M. v.d., 307
Hogerzeil, Sm., 48-50
Hogesteger, J., 51, 52
Hollander, P. den, 171
Hollestelle, L.M., 8
Hollestelle, Pt., 68
Holster, J., 173, 230
Hond, Anna Jc. de, 148
Hond, J. de, 85
Hoogesteger, Joh., 76-78, 90, 91, 109, 122, 127, 128
Hoogesteger, J.Abr., 167
Hoornbeek, Joh., 250
Hoppius, Mar., 161
Horst, A. v.d., 371
Houg, Berb.[a], 313
Houtkamp, A., 335
Huizers, Cath., 307
Hulsteyn, Pt. Henr.

van, 48-50
Huijssen, Jan, 307
Huijssen, Jn. Corn.[a], 307

I

Israël, P., 266
Iteljaan, D.D., 78

J

Jager, A. de, 35
Jager, G. Gzn. de, 42, 44
Jager, Gl. Jzn. de, 35, 41
Jager, Jac. de, 35
Jager, Jac. Wzn. de, 41
Jager, burg. Jan de, 201
Jager, Jan de, 35
Jager, Joh.[a] de, 160
Jager, J.J. Gzn. de, 42
Jager, W. de, 15, 18, 21, 22, 29
Jager, wed. de, 35
Janssen, Hd., 255
Janssen, Jac., 365
Janssen, J.A., 294
Janssen, Jac. Did., 365
Janssen, Joh. A., 365
Janssen, W.J., 193
Jasperse, Abr., 70
Jasser, C., 35
Jonge, Adr. de, 161
Jonge, Adr.[a] Joh? de, 143
Jonge, C. de, 328
Jonge, Corn.[a] de, 61
Jonge, C.W. de, 122
Jonge, D. de, 313
Jonge, Ger. de, 122
Jonge, J. de, 99
Jonge, Jac., de, 309, 313, 316, 318
Jonge, J. de, 167
Jonge, Jan de, 255

Jonge, Jan Mzn. de, 143
Jonge, Js. de, 269
Jonge, Joh. de, 214, 216, 219, 226
Jonge, Joh. Gzn. de, 76, 90, 91, 100, 109, 112, 122, 129, 135
Jonge, J. Jzn. de, 255
Jonge, Joh. Jzn. de, 76, 86, 90, 91, 94, 95, 127, 147
Jonge, Joh. Mzn. de, 100, 216, 223
Jonge, M. de, 268
Jonge, M.[a] de, 255
Jonge, P. de, 246
Jonge, P.F. de, 154
Jongejan, H., 290, 295
Jongman, J.[a], 164
Jonkheer, Jn., 63, 66
Jonkheer, Joh., 61, 67
Jonkman, H.A., 190, 191-193, 195, 241, 373
Joris, A., 313

K

Kallewaard, Pt., 272, 273, 275, 276
Kalmijn, Sus., 66
Kamerik, J., 310
Kappers, Bern., 78
Karelse, Corn., 35
Karelse, Jn.Js., 68
Karelse, Joh.J., 61
Karreman, A., 275
Kasse, Adr.K., 205
Kasse, Corn.[a], 188
Kasse, Pt., 198, 201-203
Kastelein, Matth., 197
Katsman, Corn., 217, 227, 231, 265
Katsman, Janus, 215, 227
Kerkvoirt, D. Jzn. van, 289
Kerkvoirt, M. van, 289
Kerkvoirt, Corn.[a] van, 313
Kerkvoirt, Mar. van, 313, 328
Keukelaar, Jann., 311
Keulemans, M., 253, 255, 256, 258-260
Klaassen, Corn., 311
Klaassen, J.J., 153
Klaassen, M., 310
Klerk, Jac. Jz. de, 232
Klinke, Adr.[a] van, 78
Klinkert, D., 253

Klooster, W. v.d., 208
Kloosterman, Joh., 244
Kloosterman, Tn., 62
Kloppenburg, C., 255-257
Klijn, H.G., 11, 101, 102, 106, 120, 138, 142, 319, 320, 352
Knap, J.J., 317, 318
Knijf, Mt., 37, 39, 40
Koekkoek, M., 313
Koelman, Jac., 365, 367
Koeman, Corn., 199
Koeman, Jac., 217, 218
Koeman, Jann., 232
Koets, dr., 52
Koeijer, Corn. de, 311
Koeijer, Herm. de, 290, 295
Koeijer, Pt. de, 61, 311, 318
Kok, A.F., 367
Kok, F.A., 170, 174
Kok, R., 53
Kok, W.A., 192, 371
Kok, J. de, 257
Kole, Mr., 167
Kolijn, Jn., 311, 313
Koning, G. de, 88
Koning, Jc. de, 170, 171, 173, 358, 368
Koole, Dn., 214
Koole, M.K., 269
Koole, Pt., 35, 67
Kooman, Jan, 91

Kooman, Joh.[a], 77
Korte, Dn. de, 249
Kosten, Adr.[a], 148, 245
Kosten, Fr., 215, 218
Koster, N., 313
Koster, P., 187
Kotvis, Joh., 347, 348, 351-353, 356, 357
Kouter, Pt.[a] de, 120
Kraak, J., 161
Kraker, Franc, de, 290
Kraker, Jac. de, 314
Kreeke, D. v.d., 217
Kreulen, J.R., 247, 274
Kreulen, KL, 209, 274-276
Krieger, Jac.[a], 243
Kriekaard, Pt., 29, 35
Krokkee (Krokké), Jc., 308, 313
Kruiter, Jan de, 149
Kruiter, Joh. de, 149
Kruiter, P. de, 153, 154
Krüger, Gerr., 144, 155
Kruijter, C.J. de, 8
Krijger, J., 272, 275
Krijgsman, Corn.[a], 253
Krijgsman, M., 252
Kuipenga, Kl. Pt., 293
Kuyper, M. Jr., 21

L

Laare, Pt. v.d., 62, 67
Laare, W. v.d., 62
Lam, G. van 't, 167
Lamaitre, Jc., 308, 311
Landman, D., 90, 243
Landsknegt, Pt. Jr., 263, 264, 292
Lange, Mar. de, 272, 273
Langevelde, C. van, 313
Lankester, P., 118
Lankhorst, Joh. Lr, 221, 316, 317, 319
Lansen, Jer., 367
Lare, W. van, 349
Lasanginé, Seb., 350

Laurusse, Chr.[a] Jac.[a], 92
Laurusse, Jc., 122
Laurusse (Lauwerusse), Lr., 76, 78, 88, 89, 92, 93, 107, 111, 120, 122, 123, 125
Lavooij, Adr.[a], 40
Lavooij, Hubr., 195
Lavooij, J., 89, 90
Lavooij, Mr., 186
Ledeboer, L.G.C., 115, 171, 172, 206
Leenhouts, Abr., 339-342, 347, 348
Leenhouts, D., 61
Leenhouts, Suz., 351
Leeuw, Corn. de, 174
Leeuw, D. de, 35, 56, 76, 88, 163, 164, 168, 169, 173-175
Leeuw, M.[a] de, 243
Leeuw, Mar. de, 90
Leeuwen, J. van, 264
Lensen, J., 314, 328, 330
Lenshoek, Egb. Pt., 214, 217
Leunis, C., 311, 312, 315, 320
Leunis, Hd., 313
Leunis, Jac., 320
Leunis, M.[a], 313
Leunis, Mech., 313
Leynsen, Sus., 311
Leijs, Abr., 77
Leijs, Pt.[a], 215, 216, 218
Lievaart, G., 8
Linde, A. v.d., 323
Linde, D. v.d., 213
Lindeman, E., 28
Lingen, Gerh. Hub. van, 148
Littooij, A., 209, 240, 242, 374
Lodensteijn, Jod. van, 9, 365
Lokerse, Ap., 148
Lokerse, N., 148
Loois, Pt.[a], Suz., 242
Loon, B.Ger. Wzn. van, 56, 57, 237
Los, B., 240
Los, O., 176, 325, 326
Los, S.O., 11, 70, 153, 174-177, 239, 240, 325-330, 359, 371-373
Lotz, ds., 236
Louisse, C., 161, 164
Love, 366
Lucasse, Jaantje, 100
Lucasse, Jannetje, 214
Luik, Adr. van, 216-218
Luik, Kr. van, 214, 215, 217, 218
Lukasse, Luk., 35

Lukasse, Mar., 21
Lukasse, W., 20, 21, 29
Lukasse, wed., 35
Lukenaar, J., 35
Luther, M., 250
Luyk, Corn. van, 90, 243, 244
Luijster, J. v.d., 14, 23, 48-55, 57-64, 66-68, 85, 95, 99, 118, 162, 180, 185, 237, 303, 340
Luijster (Jr.), J. v.d., 61, 65
Luijster, Janetie v.d., 65
Luijster, Jannetje v.d., 61

M

Maaker, P. de, 21, 29, 31, 70
Maale, Pt. v.d., 66
Maaren, Hd. van, 366
Maartens, Corn.[a], 78
Maas, Corn.[a], 16
Maas, Jor., 180, 187,

224
Maas, Pl. v.d., 269
Maasdam, Jac., 103
Maassen, H., 294
Maatjes, H.J., 10
Machielse, A., 216, 218
Malan, C., 163
Male, Js. van, 366
Marck, Joh. à, 250
Marée, J.L. de, 191-193, 195
Marinusse, Pt.[a], 186
Marsielje (Marseille), Pt., 341, 349, 356, 366
Martijn, J., 286
Marijs, Pt., 285, 286, 290, 291, 293-295
Matthijs, Jac., 296
Meertens, P.J., 297
Meester, P. de, 308, 311
Meeuse, Chr., 284, 292
Meeusen, P., 188
Melse, Chr., 16, 34, 42
Mensma van Willes, A., 243
Mesman, J., 268
Meulen, C. van der, 11, 12, 21, 23, 24, 43, 63, 64, 101-104, 106, 107, 112, 114, 117-132, 135, 164-166, 216, 219-221, 241, 307-309, 315, 317, 318, 322, 340, 341, 342, 344, 345, 355
Meulen, Jann. v.d., 61
Meulenbroek, Lr., 148, 245
Meulenbroek, M., 148, 245
Meulendijk, M.Magd., 311
Meyaard, Jr., 188
Meyer, Joh. Chr., 159
Meyers, Corn. Jzn., 165, 166
Middel, H.H., 229-233, 240, 265, 267, 272, 277-279, 373
Middel, Isr., 170, 231, 233
Mieras, Cath., 187
Mieras, J., 187, 188
Mieras, Ln., 78
Mieras, L.Js., 122
Millner, Is., 103
Miïlner, Jos., 102, 103
Minderhout, D., 304
Minderhoudt, J., 58, 118, 302, 338
Minnaar, Corn., 35
Minnaard, Corn., 195
Minnen, M. van, 44
Moen, C.G. de, 132

Moens, Hd., 313
Moens, J., 269
Mol, Jn. 174, 175
Mol, Joh., 173, 174
Mol, Joh. Mzn., 164
Mol, Matth. (de), 164, 168, 174, 175
Mol, St. (de), 57, 75-77, 88, 161-165, 168, 185
Moll, E., 228
Moorhof, D., 303
Moorhof(f), E., 99, 101, 303-305, 309, 312, 315, 318
Mooij, Ar., 359
Mosheim, Joh. Lor. van, 82
Muinck, A. de, 35
Mulder, J., 36
Mulder, J.M., 327, 328
Mulder, K., 149, 154
Muynck, A. de, 70
Myseras, Lamb., 250

N

Naaye, M., 65
Naeye, Abr., 349, 357
Naeye, Corn., 57, 337, 339-341, 347, 350, 351, 359
Naeye, D., 14, 51, 55, 340
Naeye, Is., 14, 58, 68
Naeye, Mt., 347, 350, 351, 353, 357
Naeye, Suz., 350, 359, 360
Nagelkerke, Jn.[a] M.[a], 232
Nagelkerke, Pt., 188
Nagtglas, 16
Neve, Wm. de, 349, 358
Nieuwenhuise, Hubr., 187
Nieuwenhuise, M., 100
Nieuwenhuize (Nieuwenhuyse), Jc., 181, 185, 187, 200
Nieuwenhuyse, Bd., 17, 18, 20, 21, 29, 31, 35, 41, 186
Nieuwenhuyse, Jac., 186
Nieuwenhuijze, Jc., 35, 88, 99
Nieuwenhuijze, Ld., 195
Noorda, Adv., 373
Noorden, Hubr. van, 188
Noordijke, Adr., 252, 258, 259
Noppen, N. van, 238
Nortier, Js., 349, 351
Notten, J.W.A., 260

O

Oele, L., 171
Oever, C. v.d., 276
Offenbeek, Joh.[a] van, 256
Oggel, D.J., 8
Oggel, D.M., 325
Oggel, E.C., 325
Oggel, J.M., 325
Oggel, J.P., 302, 304-306, 309, 311, 314-316, 324
Oggel, Pt.J., 27, 28, 139, 142, 323-325
Oggel, Pt.J., 27, 28, 139, 142, 323-325

Olbertijn, G., 148
Onderdijk, wed. J., 55
Onderdijk-Minnaar, A., 13
Oost, T. van, 297
Oostdijck, Jac., 78
Oosten, W. van, 173-175
Oosterzee, W.L. van, 73
Oranje, Corn., 238
Oranje, Jac. Czn., 149, 153, 154, 238-240
Ornee, Pt. Bern., 290, 295
Ortelee, Ld., 255-258, 260, 261
Otte, G., 18, 19
Otte, J., 168, 269
Oudendijk, M., 78
Overbeeke, A. van, 31, 69
Overbeeke, Adr. Chr.zn. van, 342, 347-351, 353
Overbeeke, Joh.[a] S. van, 24, 65, 340, 347
Overbeke, Jn.[a], 272
Overkamp, G.H., 95

P

Paasse, M.B., 313
Paassen, Adr. Mr. van, 92, 122
Paauwe, Jc., 88, 243
Paauwe, Joh. Jac., 244
Paauwe, Mr., 172
Passchier, J., 255
Paulus, Jos., 297
Pellen, W.J., 280
Peper, Cath., 141
Philipse, J., 209, 210
Philipse, S., 153
Pikaard, D., 172
Pikkaart, F., 187
Plasse, Fr. v.d., 26, 35
Platteeuw, Joh., 313
Plug, ds., 258
Poelman, J., 208, 210
Poisonnier, D., 349
Pooier, M. de, 313
Poppe, J., 292
Post, J.P., 371
Potappel, Jz., 266, 268, 269

Pree, Adr. de, 174
Pree, Adr.[a]M. de, 311
Pree, D. de, 358-360, 368-371
Pree, D.C. de, 315, 320
Pree, Jn. de, 309, 315
Pree, N. Elis. de, 310
Pree, Pt. de, 290, 291, 295, 313
Pree, P.H. de, 304, 309, 311
Proos, Joh., 21
Proos, M., 21, 26
Proos, Mar., 164
Putter, J. de, 313
Putter, oud. de, 153
Pijke, Jac. Jzn., 55, 56, 237

Q

Quist, W., 153

R

Raalte, A.C. van, 65, 98, 106, 131, 301, 321, 322, 345
Rademaker, Jan, 67
Ree, J. v.d., 314
Regt, Herm. de, 311
Regt, L. de, 286, 289, 290
Rembges, A.W., 193
Remijn, G., 195
Remijse, Abr., 217, 218, 227, 264
Remijnse, B., 54, 76, 78, 85, 86, 153
Remijnse, D., 280
Remijnse, J. Azn., 231
Remijnse, Mar., 76
Renier, J., 160
Renting, H., 275, 358, 372, 373
Resler, P.J., 286
Reijnhout, Cath., 255
Rhee, Joh. van, 251, 335
Ribbe, Adr.[a], 122
Richter, G., 51, 52
Richter, Jantje Corn.[a], 53
Richter, Lena Cath.[a], 52
Ridder, G. de, 280

Riemens, Dn., 313
Rietvelt de Hondt, D., 338-343, 347, 353
Robijn, Adr., 76, 77, 78, 255
Robijn, Maatje, 77
Robijn, Mar., 255
Robijn, Mart., 75, 76, 88, 120
Roderhorst, Alb. Cath., 292
Ronde Bresser, A. de, 160
Roo, J. de, 245, 246
Rookus, Jac., 313
Roose, E., 78
Rooze, Joh., 171
Rotterdam, Arn., 293
Rottier, C., 153
Rottier, Corn.[a], 62
Rottier, Ger., 35, 41
Rottier, Guljan, 62
Rottier, J., 65
Rottier, Jan, 218
Rottier, wed., 29
Rouw, Dn., 257
Rozendaal, C.J. van, 246
Ruima, Pt.K., 167
Rusten, M., 56, 61, 160, 162
Ruyter, Jac. de, 313

S

Samon, Pt.[a], 341
Sandee, Mr., 215
Sanders, J., 264
Schaap, D.A., 336, 337, 339-342, 347, 350, 351, 357, 358, 361
Schacht, ds., 52
Scheele, A., 313, 328
Scheele, Adr.[a], 313
Scheele, P., 328
Scheele, S., 311
Schelde, Jn. v.d., 61
Schevel, G., 371
Schietekatte, Corn., 335
Schilham, Abr., 27
Schilham, J.J., 292
Schipper, Nic. de, 214-219, 223
Schipper, Corn. de, 239-241
Schipper, Joz.[a] de, 257
Scholte, H.P., 10, 11, 21-23, 28, 59, 60, 65, 75, 95, 97-104, 106, 108, 109, 115-117, 119, 123-126, 128, 130, 131, 163, 220, 221, 231, 297, 298, 301, 304, 309, 310, 322, 355
Scholten, Herm.[a], 232
Schoonhardt, J., 35
Schoonhardt, K., 35
Schorer, J.C., 303
Schout, Hubr., 168, 169, 171
Schout, J., 171
Schouten, Jn., 172
Schouten, Ln., 172
Schravenpolder, Elis. Corn. van, 257
Schrier, Jann., 77, 78
Schuppens, Pt. Corn., 290, 291, 295
Schijf, Corn., 240
Scott, John, 103
Seeger, E.J., 240
Semijn, W., 275
Sieders, W., 330
Siemense, P., 255
Simonse, J., 21, 25
Sinke, Corn., 190
Sinke, J., 190, 195
Slaak weg, D., 62
Slabbekoorn, Corn., 232
Slabbekoorn, H., 149, 245-247
Slabbekoorn, J., 215, 217, 223, 232

Slotenmaker, C.G., 264
Sluys, P. v.d., 371
Sluijter, J.Ph., 324
Smallegange, Huibr., 204
Smallegange, Jan, 31, 62, 63, 68
Smallegange, Joanna, 164
Smallegange, Joh.[a], 161
Smallegange, Ld., 62, 63
Smid, Ger. de, 278, 280
Smidt, M.Corn.[a] de, 311
Smit, A. de, 17
Smit, Kr.[a] Jc.[a] de, 253, 254
Smits, C., 8
Smytegelt, B., 9, 346, 355
Snoep, C. Hzn., 153
Snoep, H., 154
Snoep, J.P., 228
Somse, A., 153
Sonneville, M.[a], 341
Spanjersberg, 288, 291, 296
Spelder, J. de, 167, 168
Spruit, L., 216, 218
Spijk, G., 161
Staal, J., 35
Staal, F., 35
Staal, Jac., 245
Staal, L., 257
Staal, Pt., 149, 240, 245-248
Stee, Pt. van, 167
Steenblok, C., 244
Steenblok, M., 26
Steketee, Adr., 42, 45, 330
Steketee, Andr. Czn., 59, 76, 88, 99, 104, 119, 160, 162-165, 167-170, 304
Steketee, Chr. Azn., 45, 233
Steketee, Chr. Czn., 11, 13, 21-25, 27-31, 35-42, 44, 65, 66, 68, 69, 99, 123, 124, 129, 130, 145, 153, 186, 189, 191, 209, 221, 225, 239, 264, 266, 267, 271, 272, 325, 330, 340, 347, 358, 359, 362, 373
Steketee, Chr. Jac.zn., 14-18, 20, 22, 31
Steketee, Corn.[a], 16
Steketee, Corn., 61
Steketee, Corn. Czn., 62
Steketee, ds. Corn. Czn., 16, 45, 233
Steketee, Jac., 16, 62
Steketee, burg. Jac, 42
Steketee, Jac.[a], 62
Steketee, Jan, 67
Steketee, Jan Czn., 56, 60, 61, 64
Steketee, Mach., 173

Steketee, M.[a], 55, 61
Steketee, N., 181-184
Steketee, Pt.[a], 16, 41
Stel, Pt. v.d., 344
Sterk, M., 156
Sterk, Mrc., 253, 257-260
Sterkenburg, B., 252, 253
Stighart, Wilh. Roz., 77-78
Stokvis, P.R.D., 50
Stol, C. van, 65

Stouthamer, G., 167
Stouthamer, S., 311
Stroosnijder, D., 164, 202, 206
Stroosnijder, Hd., 185, 197, 201, 205, 206
Stroosnijder, KI., 25
Stroosnijder, Mar., 214
Stroosnijder, N., 35, 40
Stroosnijder, V., 188
Strijd, L., 266
Suwijn, Cath., 341
Swaluë, E.B., 73, 74, 78-82

T

Tatenhove, W. van, 311
Tazelaar, J.P., 42
Tazelaar, N., 215, 227
Tazelaar, P., 280
Teellinck, W., 9
Thomson, Joh.[a], 161
Thorenaar, Adr., 219
Traas, Jc., 168, 169, 171
Traas, Jn., 171
Traas, N., 160, 164
Trimpe, Hd., 257
Tris, A.C., 11, 343-358, 366

U

ab Utrecht Dresselhuis, J., 36, 212, 213, 227, 236, 292, 294, 297
Uye, Adr.[a] Corn.[a], 215

V

Vader, C., 268
Vader, J., 269
Veenhuizen, A.B., 345
Veenstra, B., 189, 190, 267-270, 278, 280

Velde, A. van de, 304
Velde, Abr. v.d., 132
Velde, N. v.d., 164
Velde, Phil. v.d., 52
Velde, Pt. v.d., 51-53
Velzen, S. van, 11, 93-95, 104, 115-117, 231, 301, 323
Ven, Corn.W. v.d., 197
Vendeville, L., 78, 122
Verbeek, G., 321
Verburg, Adr., 278, 280
Verburg, Hd., 278-280
Verburg, Mar., 67
Vereeke, G., 215, 218
Vereeke, burg. J., 193
Vereeke, M., 216, 218
Vereijs, Gl., 161
Vergouwe, Cat.[a], 351, 357, 361
Verhave, J., 242
Verheule, M., 257
Verhorst, J.A., 320
Verlee, J., 357
Verlinde, Joz.[a], 311
Verpoorte, Adr.[a], 310
Versluijs, W., 303
Versijs, J., 21
Versprille, Chr.[a], 61, 122
Versprille, J., 88, 202, 205, 206
Vette, Joh., 209, 210
Vetten, N., 268
Vierloos, M., 257
Vinke, Jc., 167, 168
Visscher, S., 194
Visser, Bar.[a], 225
Visser, C., 81
Visser, Jann., 148
Visser, br., 226, 264
Vlasman, J., 29
Vlieger, P. de, 153
Voordijk, Joh., 290, 295
Vos, A. de, 280
Vos, D. de, 272
Vos, Pt.[a] de, 272
Vrede, Mt. v.d., 167
Vriend, M. de, 70
Vrolijk, G., 336
Vijgeboom, Cath.G., 288
Vijgeboom, Elis.H., 256, 288, 311
Vijgeboom, Hm. Hd., 288

Vijgeboom, J.D., 288
Vijgeboom, J.D.A., 296
Vijgeboom (Fiegenbaum), Joh.W., 14, 54, 58, 256, 285-288, 291, 293, 294, 296, 298, 301, 303, 311
Vijgeboom, W.F., 288, 297
Vijven, G. van, 70
Vijver, Joh.[a] Jac.[a] v.d., 347

W

Waal, Ap. Ger. de, 138, 142, 225, 320-323, 328, 353
Waard, Abr. de, 245
Waeyhaert, J., 330
Wagenaar, J., 35
Walhout, M., 62, 67
Walraven van Kerkwijk, Jac., 48
Weele, Joh. van, 164
Weele, N. van, 35
Weele, St. van, 35
Wege, Dn. v.d., 307
Wege, J. v.d., 304, 306, 311
Wege, Jac.[a] v.d., 291, 311
Wege, Jogch. v.d., 306-310, 314, 315, 320
Wege, Tn. v.d., 290, 291

Weide, Pt. v.d., 272
Werf, J. v.d., 123
Wesselink, Hm., 284, 285, 289, 291, 292
Wessels, C., 255
Wessels, Pt., 91
Westen, D. van, 21, 35
Westen, P. van, 15, 18-20
Westerwijk Ossewaarde, A., 48, 49
Westplate, Jc., 217
Westplate, Pl., 186
Weststrate, Chr., 160
Weststrate, Jac., 199- 203
Weststrate, Janna, 198, 203, 204
Weststrate, Mt., 216-218, 223
Westveer, Adr., 217
Westveer, E., 216-219, 222
Westveer, Jc., 218
Weijns, Fr., 306, 311, 314, 315, 320
Weijns, G., 304, 306, 307, 311, 314
Weijns, J., 307
Wilde, Huibr. de, 210
Wildeboer, Adr., 255
Wildenbeest, J., 135, 138-141, 321
Wilderom, M.E., 268
Willeboer, A., 147
Willeboordse, A.P., 8
Willemsen, Anth., 313, 315
Willemsen, Corn.[a], 313
Willemsen, Elis., 306, 311
Willemsen, Kr., 313
Willemsen, Pt., 304
Willemsen, R., 8
Willemsen, Tann., 313
Windt, Barb. de, 255
Windt, Franc.[a] de, 255
Windt, H. de, 153
Winter, Cath. de, 349, 351, 352
Wiskerke, Huibr., 61, 68
Wiskerke, Pt., 68
Wisse, D., 60
Wisse, Jk., 275
Wisse, Jn., 68
Wisse, Mr., 167
Wits, H., 140
Witte, W. de, 17, 18
Witteveen, ds., 359

Wondergem, A., 264-267, 269, 270
Wondergem, Is., 223
Wondergem, M., 40
Wondergem, W., 269
Wijck, Dan. van, 310
Wijck, Jac.[a] van, 313
Wijck, Pt. van, 291
Wijk, Elis. van, 170
Wijk, KI. van, 170
Wijkhuizen, A. van, 371, 373
Wijngen, burg. Mr. van, 48, 56

Z

Zandee, Joh., 209, 210
Zeelandus, W., 47
Zeeuw, Jac.[a] de, 313
Zoute, Corn. (de), 350, 351
Zoutendam, Hel.[a], 161
Zoutendamme, L., 164
Zuidweg, Bd., 25, 26, 35
Zuidweg, Hd., 167
Zuidweg, Joh., 153
Zuidweg, M.[a], 218
Zutter, B. de, 54
Zutter, Corn. de, 303, 312
Zutter, Magd. de, 307
Zwarte, Elis. de, 312
Zweden, Corn. van, 243, 244
Zweedijk, Pt., 90
Zwemer, A., 70
Zwemer, J., 107
Zwieter, H., 52, 65, 75-77, 84, 88, 92, 109, 112, 120, 123, 125
Zwieter, Hd. Jz., 150